

ANKARA
HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

**ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE ORTA DOĞU ARAP
ÜLKELERİ SOSYO-KÜLTÜREL YAŞANTISINDA
ERMENİLER**

İrfan IŞIK

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Muammer SARIKAYA

DOKTORA TEZİ

**MÜTERCİM VE TERCÜMANLIK ANABİLİM DALI
ÇEVİRİ VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR BİLİM DALI**

TEMMUZ 2023

ankara

HBV

**ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE ORTA DOĞU ARAP ÜLKELERİ
SOSYO-KÜLTÜREL YAŞANTISINDA ERMENİLER**

İrfan IŞIK

**DOKTORA TEZİ
MÜTERCİM VE TERCÜMANLIK ANABİLİM DALI
ÇEVİRİ VE KÜLTÜREL ÇALIŞMALAR BİLİM DALI**

**ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

TEMMUZ 2023

ETİK BEYAN

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Tez Yazım Kurallarına uygun olarak hazırladığım bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu, bildirir, aksi bir durumda aleyhime doğabilecek tüm hak kayıplarını kabullendiğimi beyan ederim.

İrfan IŞIK
Temmuz 2023

TEZ ONAY SAYFASI

Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Mütercim Tercümanlık Anabilim Dalı Çeviri ve Kültürel Çalışmalar Programı öğrencisi İrfan IŞIK tarafından hazırlanan Arapça Kaynaklara Göre Orta Doğu Arap Ülkeleri Sosyo-Kültürel Yaşantısında Ermeniler Başlıklı tez çalışması 29/11/ 2023 tarihi saat 12:30'da yapılan tez savunma sınavında aşağıdaki jüri tarafından OY BİRLİĞİ ile DOKTORA TEZİ olarak **KABUL** edilmiştir.

	Kabul	Ret
Başkan (Ünvan/Ad-Soyad/Kurum): Prof. Dr. Nezir TEMÜR	☒	☐
Üye (Ünvan/Ad-Soyad/Kurum): Prof. Dr. Muammer SARIKAYA	☒	☐
Üye (Ünvan/Ad-Soyad/Kurum): Prof. Dr. Murat ÖZCAN	☒	☐
Üye (Ünvan/Ad-Soyad/Kurum): Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI	☒	☐
Üye (Ünvan/Ad-Soyad/Kurum): Doç. Dr. Yasin Murat DEMİR	☒	☐

ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE ORTA DOĞU ARAP ÜLKELERİ SOSYO-KÜLTÜREL
YAŞANTISINDA ERMENİLER

(Doktora Tezi)

İrfan IŞIK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

Temmuz 2023

ÖZET

Tarihçesi MÖ 6. yüzyıla kadar uzanan Ermeniler, Kafkasya ve Anadolu'nun bazı bölgelerinde bağımlı veya bağımsız krallıklar kurmuşlar, Pers İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Araplar, Selçuklular, Moğollar ve Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok farklı egemenlik altında çeşitli derecelerde siyasi ve dinî özerklikler kazanmış olarak yaşamışlardır. 16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler “millet-i sâdika” sayılmış, Hristiyan halklar arasında hizmet bakımından en samimileri ve Osmanlıya başkaldıranların en sonuncusu olmuşlardır. Yüzyıllar boyu Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, sadakatleri ve kendilerine has yetenekleri ile imtiyazlı konumlar elde etmişler ve üst düzey görevlere kadar yükselmişlerdir. 19. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik akımlarına kapılan Ermeniler, Rusya, Fransa ve İngiltere'nin bağımsızlık vaatleriyle kışkırtmaları sonucu Osmanlıya başkaldırmaya ve terör eylemlerine başlamıştır. 1894-1909 arası yıllarında Sason isyanı, Osmanlı Bankası baskını, Bâb-ı Âlî ve Eski Çarşı'ya saldırı, Sultan Abdülhamid'e suikast girişimi ve Adana ayaklanması gibi eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler, 1. Dünya Savaşı esnasında da Ruslara destek sağlayarak önüne gelen Türk köylerini yağmalayarak katliamlar yapıp Osmanlı'ya ihanet edince Osmanlı hükümeti bu durumu vatana ihanet suçu saymış, sınır ve cephe bölgelerinde yaşayanları iç bölgelere tehcir kararı almıştır. İşte bu tehcir kararı ve yaşanan can kayıpları nedeniyle Ermeniler çeşitli Arap ülkelerine göç etmişlerdir. Arapça kaynaklarda yer alan Osmanlı aleyhine ve Ermeni lehine propaganda içeren söylemler, Arap dünyasında sorgulanmadan kabul görmüş ve ortak düşman Osmanlıya karşı Ermeniler desteklenmiştir. Arapça kaynakların inşa ettiği Arap toplumlarının algısında masum Ermeniler Osmanlı tarafından soykırıma maruz kalmışlardır. Nadir de olsa Arapça kaynaklarda aslında Ermenilerin Türk ve Müslüman soykırımı yaptığı görüşü de mevcuttur. Arapça kaynaklara göre Ermeniler; aktif, ciddi, çalışkan bir millettir; azimlidir, iradelidir ve zorluklara alışkıdır. Kendine güvenir ve amacına ulaşmada engel tanımaz. Doğu ve Batının her türlü malının tüccarlarıdır. Sanat, zanaat ve ticarete yeteneklidir. Alt veya üst mesleklerde ustalıklı çalışır. Ermeniler işsizliği ve zanaattan emekli olmayı kabul etmez. Ermeniler çok dilli olmaları nedeniyle göç ettikleri ülkelerle Batı arasında aracılık yapan vazgeçilmez aktörler olmuşlar ve bu sayede nüfuz ve servet edinmişlerdir. Toplumun ihtiyacı olan hemen hemen tüm alanlarda ayırdedici yetenekleri ile etkin rol oynayan Ermeniler, göç ettikleri Ortadoğu ülkelerindeki Arap toplumlarının sosyo-kültürel hayatlarını etkilemişlerdir. Bu çalışmada Ermenilerin, tarihin ilk zamanlarından 2. Dünya Savaşı'na kadar olan yaşantıları Arapça metinler üzerinden incelenmiştir. Çalışmamızın amacı, objektif bir bakış açısıyla, Arap ya da Ermenilerin ortaya koyduğu çeviri veya telif Arapça kaynaklara göre Arap toplumlarının Ermeni algısını ve Ermenilerin Arap toplumlarının sosyo-kültürel yaşantılarına etkilerini ortaya koymaktır.

Bilim Kodu : 30501

Anahtar Kelimeler : Arap Sosyo-Kültürel Yaşantısı, Ermeni Göç ve Tehcirleri, Ermeni Sanat ve Zanaatı, Ermeni Diasporası, Ermeni Söylemi.

Sayfa Adedi : 311

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Muammer SARIKAYA

ARMENIANS IN THE SOCIO-CULTURAL LIFE OF MIDDLE EASTERN ARAB ARABIC
COUNTRIES ACCORDING TO ARABIC SOURCES

(M.Sc. /Ph. D. Thesis)

İrfan IŞIK

ANKARA HACI BAYRAM VELİ UNIVERSITY
THE INSTITUTE OF GRADUATE STUDIES

July 2023

ABSTRACT

Armenians, whose history dates back to the 6th century BC, established dependent or independent kingdoms in some parts of the Caucasus and Anatolia, and enjoyed various degrees of political and religious autonomy under many different dominations such as the Persian Empire, Roman Empire, Byzantine Empire, Arabs, Seljuks, Mongols and Ottoman Empire. They lived as winners. Armenians living under the rule of the Ottoman Empire since the 16th century were considered the "loyal nation" and were the most sincere among the Christian peoples in terms of service and the last of those who rebelled against the Ottomans. Armenians, who lived under Ottoman rule for centuries, gained privileged positions and rose to high-level positions with their loyalty and unique talents. Armenians, who were carried away by nationalist movements since the end of the 19th century, began to rebel against the Ottoman Empire and commit terrorist acts as a result of the provocations of Russia, France and England with promises of independence. Between 1894 and 1909, they carried out actions such as the Sason rebellion, the Ottoman Bank raid, the attack on Bâb-ı Âlî and the Old Bazaar, the assassination attempt on Sultan Abdülhamid and the Adana uprising. When Armenians supported the Russians during World War I, plundered Turkish villages, committed massacres and betrayed the Ottoman Empire, the Ottoman government considered this a crime of treason and decided to deport those living in the border and frontline areas to the inner regions. Due to this deportation decision and the loss of lives, Armenians migrated to various Arab countries. Discourses in Arabic sources containing propaganda against the Ottomans and in favor of the Armenians were accepted without questioning in the Arab world, and the Armenians were supported against the common enemy, the Ottomans. In the perception of Arab societies based on Arabic sources, innocent Armenians were subjected to genocide by the Ottoman Empire. Although rare, there is also the view in Arabic sources that Armenians actually committed genocide of Turks and Muslims. According to Arabic sources, Armenians are active, serious, and hard-working nation; they are determined, strong-willed and accustomed to difficulties. They are self-confident and see no obstacles in achieving their goals. They are traders of all kinds of goods of the East and West. They are skilled in arts, crafts and commerce. They work expertly in lower or higher professions. Armenians do not accept unemployment and retirement from crafts. Since they are multilingual, Armenians became indispensable actors acting as intermediaries between the countries they immigrated to and the West, and thus gained influence and wealth. Armenians, who played an active role with their distinctive talents in almost all areas of society's needs, influenced the socio-cultural lives of the Arab societies in the Middle Eastern countries to which they migrated. In this study, the lives of Armenians from the early times of history until World War II were examined through Arabic texts. The aim of our study is to reveal, from an objective perspective, the Arab societies' perception of Armenians and the effects of Armenians on the socio-cultural lives of Arab societies, according to translated or copyrighted Arabic sources put forward by Arabs or Armenians.

Science Code : 30501

Key Words : Arab Socio-Cultural Life, Armenian Migration and Deportations,
Armenian Arts and Crafts, Armenian Diaspora, Armenian Discourse.

Page Number : 311

Supervisor : Prof. Dr. Muammer SARIKAYA

TEŞEKKÜR

Bu çalışmamın başından itibaren beni teşvik eden ve cesaretlendiren Tez İnceleme Kurulu üyeleri Sayın Prof. Dr. Nezir TEMÜR ve Sayın Doç. Dr. Derya ADALAR SUBAŞI Hocalarıma, daima bana yardımcı olan ve yol gösteren Sayın Prof. Dr. Murat ÖZCAN ve Sayın Doç. Dr. Yasin Murat DEMİR Hocalarıma, teknik destek sağlayan Sayın Prof. Dr. Ali Polat Hocama, çalışmamı redakte eden Sayın Mustafa Sıddık ÖZCAN Hocama ve ders döneminden itibaren bilgisiyle daima beni destekleyen, ümitsizliğe kapıldığımda yeni bir güçle çalışmaya cesaretlendiren, tezime yeni ufuklar açan, yanlışlarımı düzelterek bana rehberlik eden, ümidimi kaybettiğimde bile benden ümidini kesmeyen danışmanım Sayın Prof. Dr. Muammer SARIKAYA Hocama teşekkürlerimi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

ÖZET.....	iv
ABSTRACT.....	v
TEŞEKKÜR.....	vi
İÇİNDEKİLER	vii
TABLoların LİSTESİ.....	xi
RESİMLERİN LİSTESİ	xii
SİMGE VE KISALTMALAR	xiii
1. GİRİŞ	1
2. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE ERMENİ TARİHİ	5
2.1. Ermeni Kimliği ve Ermeni Tarihçesi	5
2.2. Ermenilerde Din	22
2.3. Arap-Ermeni İlişkileri	27
2.3.1. İlmî ve Kültürel Faaliyetler.....	33
2.3.2. Ticari Faaliyetler.....	34
2.3.3. Siyasi Faaliyetler.....	35
2.4. Osmanlı İdaresinde Ermeniler.....	39
2.5. Ermeni Soykırım İddiaları.....	48
2.6. Türk ve Müslüman Soykırımı	55
2.7. Ermenilerin Basın ve Yayın Faaliyetleri	64
3. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE BİLÂDU'Ş-ŞÂM'DA ERMENİLER.....	77
3.1. Suriye.....	77
3.1.1. Halep'teki Ermeniler.....	86
3.1.2. Şam'daki Ermeniler	92
3.1.3. Lazkiye'deki Ermeniler	94
3.1.4. Suriye'deki Ermenilerin Çalışma ve Faaliyet Alanları.....	96
3.2. Lübnan.....	97
3.2.1. Ermeni Göçleri ve Lübnan'ın Oluşumu.....	100
3.2.1.1. Kültürel Faaliyetler.....	103
3.2.1.2. Sınai Faaliyetler.....	103
3.2.1.3. Ticari Faaliyetler	104
3.2.1.4. Mimari Faaliyetler.....	104
3.2.1.5. Hukuki Faaliyetler.....	104
3.2.1.6. Basın Faaliyetleri.....	104

3.2.1.7. Sanat Faaliyetleri.....	105
3.2.2. Karabet Artin Paşa Davudyan (1816-1873).....	105
3.2.3. Hovhannes Paşa Kuyumcuyan (1858-1933).....	107
3.2.4. Haco Ailesi	108
3.2.5. Rızkullah Hassun	108
3.2.6. Feracullah Ailesi	108
3.2.7. Haçyan Ailesi.....	109
3.2.8. Mekriyan Ailesi	109
3.2.9. Vartabad Ailesi	109
3.2.10. Abkaryos Ailesi	110
3.2.11. Edip İshak	111
3.3. Filistin.....	111
3.4. Ürdün Haşimi Krallığı.....	125
4. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE IRAK'TA ERMENİLER	127
4.1. Kiliseler ve Okullar	137
4.2. Kültür ve Spor Dernekleri	139
4.3. Ermeni Basını	139
4.4. Tarihî Şahsiyetler	140
4.5. Ermeniler ve Tıp.....	141
4.6. Sanat ve Fotoğrafçılık	141
4.7. Edebiyat ve Yazı	142
4.8. Eğitim	142
4.9. Mühendislik.....	143
4.10. Kadın ve Spor.....	143
4.11. Ortak Kader	143
4.12. 200 Aile Göç Etti.....	144
4.13. Kiliselere Destek Sınırlı	144
4.14. Ermeni Irak İlişkileri	144
4.15. Yeniden Göç.....	147
5. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE MİSİR'DA ERMENİLER	153
5.1. Ticari Faaliyetler	184
5.2. Zirai Faaliyetler	202
5.3. Sınai Faaliyetler.....	204
5.4. Zanaat Faaliyetleri	208
5.4.1. Kuyumculuk.....	209
5.4.2. Terzilik.....	210
5.4.3. Nakış.....	211

5.4.4. Kürkçülük ve Ayakkabıcılık (Merkupçuluk).....	212
5.4.5. Ahşap ve Metal İşleme (Gravür)	212
5.4.6. Diğer Zanaatlar	212
5.4.7. Arazi Mülkiyetleri.....	213
5.5. Eğitim Faaliyetleri.....	216
5.6. Kültürel Faaliyetler.....	222
5.7. Mısır Ermeni Kilisesi	225
5.8. Mısır Tarihine Damga Vurmuş Ermeniler	233
5.8.1. Bedru'd-din el-Cemali:	233
5.8.2. Ordular Komutanı Bedru'd-Din el-Cemali'nin oğlu el-Efdal Şahinşah.....	236
5.8.3. Ordular Komutanı el-Efdal'in Oğlu Ebu Ali Ahmed Kuteyfât	236
5.8.4. Yânis el-Ermenî	237
5.8.5. Behram el-Ermenî.....	237
5.8.6. Talai' b. Rizzik	237
5.8.7. Rizzik b. Talai'	238
5.8.8. Lu'lu' el-Hacib el-Ermeni	238
5.8.9. Emir Abdu'l-Mansur Kusta el-Ermeni	238
5.8.10. Artin Bey Çırakyan (1800-1859).....	238
5.8.11. İstafan Demirciyan (1802-1860).....	239
5.8.12. Yusuf Bey Hekikyan (1807-1875).....	239
5.8.13. Nubar Paşa Nubaryan (1824-1899)	239
5.8.14. Yakup Artin Paşa (1842-1919).....	240
5.8.15. Dikran Paşa Dabro el-Bakradunî (1846-1904):.....	241
5.8.16. Ermeni Yusuf Efendi (1803-1849)	241
5.8.17. Bogos Paşa Nubaryan (1851-1930)	241
5.8.18. Aristakis Altonyan (Alton Devrî Bey) (1804-1868):.....	242
5.8.19. Bogos Yusufyan (1768-1844).....	242
5.8.20. Arakil Nubar Bey (1826-1859).....	242
5.8.21. Ticran Dabro Paşa (1846-1904):.....	242
5.8.22. Doktor Hana Vartabit (1827-1908):	242
6. SONUÇ	243
ÖNERİLER.....	259
KAYNAKLAR	261
EKLER.....	283
EK 1: Ünlü Ermeniler.....	283
EK 2: Ermenilerle İlgili Arapça Eserler	287
Kitaplar	287

Roman ve Hikâyeler	293
Makale ve Yazılar.....	294
Filmler.....	309
Ermenilerle İlgili Yayın Yapan Web Siteleri	309
ÖZGEÇMİŞ	311

TABLoların LİSTESİ

	Sayfa
Tablo 1: Doğu Anadolu’da Yaşayan Müslümanların Nüfus Sayılarındaki Düşüş	62
Tablo 2: Kafkasya Bölgesinde Türk ve Müslüman Nüfus Sayılarındaki Düşüş	63
Tablo 3: Van ve Bitlis Şehirlerinde Evlerdeki Yıkım	63
Tablo 4: Savaş ve Ermeni İhtilali Öncesi ve Sonrası Van Bölgesi ve Beyazid Sancağındaki Köyler.....	63
Tablo 5: Suriye ve Lübnan’daki Ermenilerin Şehirlere Dağılımı.....	100
Tablo 6: Irak’taki Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğuna Göre Irak’taki Ermenilerin Dağılımı (1924)	133
Tablo 7: Irak’taki Ermenilerin Dağılımı	133
Tablo 8: Mısır’daki Ortodoks Ermeni Kiliseleri.....	227
Tablo 9: Mısır’daki Ermeni Manastırları	231
Tablo 10: Natrun Vadisi’ndeki Ermeni Manastırları	232

RESİMLERİN LİSTESİ

	Sayfa
Resim 1: Ezher Şeyhi'nin Fetvası	35
Resim 2: Şerif Hüseyin ve Mektubu	37

SİMGE VE KISALTMALAR

TRANSKRİPSİYON SİSTEMİ

Bu tezde Türkçeye geçmiş ve yaygın olarak kullanılan kelimeler hariç İslâm Ansiklopedisi'nde kullanılmakta olan şu transkripsiyon alfabesi kullanılmıştır:

Sesliler:

آ , اَ , اِ	: ā, â	َ	: a, e
يَ	: ī, î	ِ	: i
وُ	: ū, û	ُ	: u

Sessizler:

ء	: ʾ	ر	: r	ق	: k
ب	: b	ز	: z	ك	: k
پ	: p	س	: s	گ	: g
ت	: t	ش	: ş	ل	: l
ث	: s	ص	: ş	م	: m
ج	: c	ض	: z	ن	: n
چ	: ç	ط	: t	و	: v
ح	: h	ظ	: z	ه	: h
خ	: h	ع	: ʿ	ي	: y
د	: d	غ	: ğ		
ذ	: z	ف	: f		

KISALTMALAR

as. : Aleyhisselam

b. : Bin

C : Cilt

Çev. : Çeviren
H. : Hicrî
M. : Mahfaza
MÖ : Milattan Önce
MS : Milattan Sonra
ö. : Ölüm Tarihi
s. : Sayfa
S. : Sicil
V. : Vesika
vb. : Ve Benzeri

1. GİRİŞ

Bu çalışmada anavatanlarından savaş, sosyal çalkantılar ve ekonomik etkenler sebebiyle Ortadoğu, Kuzey Afrika ve Avrupa ülkelerine göç eden Ermenilerin göç ettikleri ülkelerin siyasi, ekonomik, ilmî ve kültürel hayatlarına etkileri incelenmiştir. Bu bağlamda Bilâdu's-Şam olarak adlandırılan Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün ile Irak ve Mısır'a göç eden Ermeniler ele alınmıştır. Özellikle 1915 Tehcir Kanunu sonrasında Anadolu'nun güney ve doğusundan göç ettirilen Ermenilerin anayurtları Ermenistan, Rusya veya İran gibi ülkelere göç etmek yerine başta Lübnan ve Suriye olmak üzere Irak, Ürdün, Filistin ve Mısır gibi Arap ülkelerine göç etmelerinin nedenleri irdelenmiştir. Bu bağlamda adı geçen Arap ülkelerinin tarihinde, Ermeni varlığının ilk ortaya çıkışından 1915 Tehcir Kanunu'na kadar geçen süreçte Arap toplumunda Müslüman Arap halkla iç içe, Hristiyan yerli Süryani, Maruni ve Kıptî halklarla yan yana varlığını sürdüren, kimi zaman asimilasyon derecesinde Arap toplumuyla kaynaşan, kimi zaman adaptasyon sürecini başarıyla yöneterek hizmetine girdikleri devlette vezirlik, valilik, ordu komutanlığı gibi üst düzey görevlere yükselen, Sultanların özel hazinelerinin, devletin maliye ve gümrük yönetimlerinin kendilerine tevdi edildiği Ermenilerin Arap toplumuna kendilerini kabul ettirme stratejileri araştırılmıştır.

Gerek tehcir kanunu öncesinde gerek sonrasında Arap ülkelerinde Ermeni varlığı ve nüfuzları konusunda Arapça kaynaklara dayanılarak bir araştırmanın yapılmaması bizleri bu araştırmaya iten sebeplerinin başında yer almaktadır. Nitekim Anadolu'da yaşayan veya özellikle Amerika gibi Batı ülkelerine göç eden Ermenilerle ilgili Türk araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmışken, Arap ülkelerine göç eden Ermeniler hakkında dilsel ve siyasi problemler nedeniyle yeterince araştırma yapılmamıştır. Bu noktadan hareketle Bilâdu's-Şam, Irak ve Mısır Arap halkı nezdinde Ermeni imajını ve Ermenilerin Arap toplumuna bakışlarını Arapça kaynaklara dayanarak ortaya koymak bu çalışmanın temel amacını oluşturmaktadır.

Bilâdu's-Şam, Irak ve Mısır Ermenileri hakkında bilgiler aktaran Arapça kaynakları üç gruba ayırmak yerinde olacaktır. Birinci grupta yer alan eserler; el-Maḳrîzî, el-Ḥamevî ve et-Ṭaberî gibi Arap tarihçi, coğrafyacı ve gezginlerin eserleridir. İkinci gruptaki eserler; Ermeni yazarlar tarafından Ermenice veya yaygın Batı dillerinde kaleme alınan, daha sonra Arapçayı iyi bilen Ermeni yazar ve çevirmenler tarafından

Arapçaya aktarılan çeviri eserlerdir. Üçüncü grubu ise Arap toplumuna adapte olmuş, Arap kültürünü görünüşte benimsemiş ve Arapçayı çok iyi öğrenmiş, buna karşılık aile ortamında veya mensubu olduğu Ortodoks veya Katolik Ermeni grubu içerisinde Ermeni kimliği ve kültürünü muhafaza eden Ermenilerin Arapça kaleme aldıkları telif eserlerden oluşturmaktadır. Araştırmada başvurulan kaynakların büyük bir kısmını ilk iki gruptaki eserler oluşturmaktadır. Dolayısıyla bu eserler Ermeni diasporasının birçok ülkede ve farklı dillerde dile getirdiği sözde “Ermeni soykırımı” iddialarıyla bire bir örtüşmektedir. Müslüman Arap toplumu genelinde, Bilâdu’ş-Şam, Irak ve Mısır halkı özelinde Arap toplumu, Fatımîler Dönemi’nde olduğu gibi, zaman zaman “Ermeni Dönemi” olarak isimlendirilebilecek düzeyde yönetimde söz sahibi olsa da çoğu zaman bir köşeye çekilerek sanat ve zanaatla ilgilenen Ermenileri, yönetimi ve gücü elinde bulunduran Selçuklu ve Osmanlıya tercih etmiştir. Arap aydını ve entelektüel kesimi; Arapça çok sayıda roman, film ve tiyatroya esin kaynağı olan soykırım iddiaları karşısında, tercihlerini Ermenilerden yana kullanarak sessiz ve tepkisiz kalmayı tercih etmiştir. Türk tarihi araştırmacıları tarafından kesin kanıtlarla çürütülen ancak Arapça yayınlarda ısrarla tekrarlanan soykırım iddialarına ve Ermenilere methiyeler düzme alışkanlığına karşı cevap vermek, uzmanlık alanımızı da bu çalışmanın sınırlarını da aşacaktır. Amacımız yalnızca bir Arap’ın zihnindeki Ermeni imajını ortaya koymaktır; yoksa Arap isimleri kullanarak, Arapça yazan bir akademisyen kisvesine bürünerek Ermeni olduğunu gizlemeye çalışan araştırmacıların Ermeniler hakkındaki sitayiş dolu ifadelerini aktarmak değildir.

Ermeni ve Arap kaynaklarına göre Ermenilerin varlığı, tarihin ilk dönemlerine kadar gitmektedir. Hz. Nuh’un gemisi Ararat (Ağrı) Dağına yerleşmiş ve Ermeni soyu Nuh b. Yafes b. Cevmer b. Tucreme’nin oğlu Haykos ile başlamıştır (el-Bostânî, 1876, 3: 199’dan Akt. Azazyan, 1993: 12). Diğer bir görüşe göre Ermeni uygarlığının kökleri, Babil ve Asur’un fethinden sonra bazı çiftçiler tarafından yerle bir edilen kadim krallık Urartu Devleti’nin yıkıntıları üzerine kurulduğu MÖ 6. yüzyılın 597 senesinde, Pers Kralı I. Darius tarafından Ermenistan adının ilk kez taşa kazındığı zamana kadar gitmektedir. Bu bağlamda Ermenilerin tarihçesi, MÖ 6. yüzyıla kadar uzanmakta, Kafkasya ve Anadolu’nun bazı bölgelerinde ortaya çıkmaktadır (Hâfız, 1986: 9’dan Akt. Salih, 1990: 2). Bu dönemlerde Ermeniler, bağımsız veya bağımlı krallıklar olarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ermeniler tarih boyunca, Pers İmparatorluğu, Roma İmparatorluğu, Bizans İmparatorluğu, Araplar, Selçuklular, Moğollar ve

Osmanlı İmparatorluğu gibi birçok farklı egemenlik altında, çeşitli derecelerde siyasi ve dinî özerklikler kazanarak yaşamışlardır.

Ermeni isminin kökeni ile ilgili olarak: “Ermenilerin Ermenistan olarak tanımladıkları Doğu Anadolu Bölgesine gitmeden 1600 yıl önce de bu bölge “Armanu” veya “Armenia” olarak isimlendirilmekte idi. Dolayısıyla bu isim, yerleştikleri bölgeye atfen verilmiş bir isimdir.” (Memiş, 2005: 4) şeklinde görüşler mevcuttur.

Tarih boyunca çok az sayıda devlet oluşturan Ermeniler genellikle yaşadıkları bölgelerde hüküm süren mevcut otoritelere hizmet etmişler, kendilerine has özellikleri ile buralarda üst düzey görevler alarak imtiyazlı konumlar elde etmişlerdir. Bu konumlarını kullanarak hem üst makamlarda görev alıp saygınlık kazanmışlar hem de fırsatları değerlendirerek servetler edinmişlerdir. Aynı zamanda tarih boyunca göç edegelen Ermeni ırkdaş ve dindaşlarına imkânlar sağlamışlardır. Böylece tehcir sonrasında Arap ülkelerine göç eden tebaalarına, oralarda tutunmalarını sağlayacak bir tarihî arka plan hazırlamışlardır.

16. yüzyıldan itibaren Osmanlı İmparatorluğu’nun hâkimiyeti altında yaşayan Ermeniler “millet-i sâdika” sayılmış, Hristiyan halklar arasında hizmet bakımından en samimileri ve Osmanlıya başkaldıranların en sonuncusu olmuşlardır. Yüzyıllar boyu Osmanlı hâkimiyetinde yaşayan Ermeniler, sadakatleri ve kendilerine has yetenekleri ile ön plana çıkmışlar ve üst düzey görevlere yükselmişlerdir.

19. yüzyılın sonlarından itibaren milliyetçilik akımlarına kapılan Ermeniler; Rusya, Fransa ve İngiltere’nin bağımsızlık vaatleriyle kışkırtmaları sonucu Osmanlıya başkaldırmaya ve terör eylemlerine başlamıştır. 1894, 1895, 1896 ve 1909 yıllarında Sason isyanı, Osmanlı Bankası baskını, Bâb-ı Âlî ve Eski Çarşı’ya saldırı, Sultan Abdülhamid’e suikast girişimi ve Adana ayaklanması gibi eylemler gerçekleştirmişlerdir. Ermeniler, 1. Dünya Savaşı esnasında Ruslara destek sağlayarak önüne gelen Türk köylerini yağmalayıp, katliamlar yapıp Osmanlı’ya ihanet edince Osmanlı hükümeti bu durumu vatana ihanet suçu saymış; sınır ve cephe bölgelerinde yaşayanları iç bölgelere tehcir kararı almıştır.

İşte bu tehcir kararı ve yaşanan can kayıpları nedeniyle Ermeniler çeşitli Arap ülkelerine göç etmişlerdir. Bu çalışma, Arap ülkelerine göç eden Ermenilerin ve orada yaşayan Arapların telif ettiği Arapça eserlerle Ermeniceden Arapçaya tercüme edilen eserlerin tehcir sonrasında Ermenilerin göç ettiği ülkelerde yaşayan yerel unsurların

zihninde oluşturduğu Ermeni algısını ortaya koymaya çalışmaktadır. Bu algıyı Ermenilerin kendi lehlerine ve Osmanlının aleyhine geliştirdikleri ve sürekli dikte ettikleri propaganda sylemlerinin oluşturduğu gözlemlemiştir.

Çalışmanın ilk bölümünde Arapça kaynaklara göre Ermeni kimliği, Ermenilerin tarihî serüveni, dinî yaşantıları, Arap-Ermeni ilişkileri, Osmanlı idaresindeki durumları, soykırım iddiaları, Ermenilerin Türk ve Müslüman soykırımı ve Ermenilerin basın faaliyetleri ele alınmıştır.

İkinci blmde Arapça kaynaklara göre Ermenilerin tehcir sonrası göç ettikleri Bilâdu’ř-şam; Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün’deki, nc blmde Irak’taki ve dördüncü blmde de Mısır’daki tarihî arka planları dâhil varlıklarının ilk zamanlarından tehcire ve tehcir sonrası 2. Dünya Savaşına kadar her yönüyle yaşantıları ele alınmıştır.

Beşinci blmde tarihte iz bırakmış nl Ermenilerin listesine, Ermenilerle ilgili yazılmış Arapça telif ve Arapçaya çevrilmiş eserlerin bir katalog çalışmasına yer verilmiştir.

Bu alışmamızın Türk dünyasına daha önce duymadığı birçok bilgiyi kazandıracağı ve bu bakir alanda birçok yeni çalışmaya esin kaynağı olacağı düşünülmektedir.

2. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE ERMENİ TARİHİ

2.1. Ermeni Kimliği ve Ermeni Tarihçesi

Ermenilerin tarihî serüvenine geçmeden önce; Ermeni ismi nereden geldi? Anlamı nedir? Bir ırkı mı temsil ediyor? gibi soruların cevaplarının önem arz ettiği düşünülmektedir.

Ermeniler dünyanın birçok yerine dağılmış en önemli halklardan biridir. Bu nedenle, pek çok bilim insanı, onlarla ilgilenmiş, göç ettikleri yerlerde kökenlerinin, hayatlarının ve tarihsel dönemleri boyunca yaşadıkları gelişimin izini sürmeye odaklanmışlardır. Ermenistan'ın karakteri, sakinlerini sürgün eden coğrafi ortam ve milletler arasındaki mücadelenin bir sonucu olarak kin ve nefretle ön plana çıkmaktadır. Yaratılışın başlangıcından 5. yüzyıla kadar Ermeni alfabesini bilmediklerinden, kendi dillerinde yazılı bir geçmişe sahip olamamışlardır. 5. yüzyıla kadar Ermeni eserleri, Hristiyan dinî ayin kitaplarında, yani kiliselerde ibadet sırasında ve idari işlerde kullanılan Yunanca ya da Süryanice dilleriyle yazılmıştır. Bu durum, Ermeni tarihçi Mosis Hırinatsi'nin "Başlangıçtan Beşinci Yüzyıla Ermeni Tarihi" adlı kitabında şöyle vurgulanmıştır: "Milletler; halk hikâyeleri ve şiirlerinde yer alan gelenekleri, görenekleri, krallarının kahramanlıkları ve ihtişamları hakkında isteyenlere araştırma ve bu millet hakkında net bir fikir ortaya koyma imkânı tanıyan yazılı kaynaklarla tanınırlar. Ancak ne yazık ki atalarımız bize onları tanımlayabileceğimiz yazılı bir eser bırakmadılar. Daha ziyade cehaletlerinin bir sonucu olarak bizi kendimizi tanımak için diğer ulusların kayıtlarında bocalamaya bıraktılar." (İsrail, 2017: 11-12).

Edîb es-Seyyid (1972: 29) İbn-i Haldun (MS 1332-1406) Tarihi'nden (2000, 2:50) şu alıntıyı yapmıştır: "Nahor'un kardeşi İbrahim el-Halil (as.) ile Babil'den Harran'a, oradan da Kutsal Topraklara hicret etmiştir. Nahor'un kardeşi Haran'ın kızı ve İbrahim'in karısının kız kardeşi olan Melkâ adında bir karısı vardır. Tevrat'a göre Nahor'un Melkâ'dan Kamvîl dâhil sekiz çocuğu ve Aduma adlı bir cariyeden de dört çocuğu olmuştur. Nahor'un tüm çocukları ölmüş, Kamvîl dışında soyları yok olmuştur. Ermeniler onun soyundan gelmektedir ve anavatanları Konstantinopolis'in doğusundaki Ermenistan'dır."

"Ermeniler Tufan'dan sonra var olan en eski uluslardan biridir. Tarihçilere göre

Ermeni soyu Nuh b. Yafes b. Cevmer b. Tucreme'nin oğlu Haykos ile başlar. O, Babil'in Kralı Nemrud'a secde etmeyi reddettiğinden MÖ 2107'de ailesi ve 300 kişilik cemaatiyle Ararat'ı hedefleyerek kuzey yönüne doğru hareket etmiş ve orada Hayka'mâr yani Haykos şehrini kurmuştur. Haykos'un krallığındaki devlet güçlendi, halk gelişti, yaklaşık 3.500 yıl önce sahip olunan, Haykos'a nispet edilen ve Haykâniye diye isimlendirilen bir devlet haline geldi." (el-Bostânî, 1876, 3: 199'dan Akt. Azazyan, 1993: 12).

Yâkût el-Hamevî'ye (Ö. 1228) (1977, 1: 160) göre Ermenistan adını oraya ilk giden ve yerleşen Erminya b. Lanta b. Evmer b. Yafes b. Nuh'tan (as.) almıştır. Büyük ve küçük olmak üzere iki Ermenistan vardır. Sınırları Berza'a'dan Babu'l-Ebvâb'a, öte taraftan Rum diyarına, Cebel-i Kabk'a ve Sahibu's-Serîr'e uzanmaktadır. Başka bir rivayette Büyük Ermenistan, Ahlat ve çevresi, Küçük Ermenistan Tiflis ve çevresidir denilmektedir.

4. yüzyılın en ünlü Ermeni tarihçilerinden biri olarak kabul edilen tarihçi Mosis Hōrinatsi (MS 410-490) Ermenilerin atası sayılan "Hayik"ın Yafes b. Nuh soyundan geldiğini söylemektedir. Hanedanlarda belirtildiği üzere Hayik, Ermenilerin Ararat Dağları'na yerleşene kadar göçlerinde onlara öncülük eden kişidir (Edîb es-Seyyid 1972: 29).

Edîb es-Seyyid (1972: 23) de bu konuda şunları ifade etmektedir: "Tarihçiler Ermenistan'ın adı konusunda ihtilaf ettiler, bazıları onu Aram İbn Harmos'a, bazıları da Armensak b. Hayik'e atfetmiştir. Son dönemde Ermenistan bugün olduğu gibi Hayistan olarak adlandırılmıştır. El-Bostânî, Dâiratu'l- Ma'arif'te Sami dillerinde Ermenistan ve Ârâm'ın aynı kökenden olduğunu ve anlamının yüksek olduğunu, geçmişte Suriye'ye -Aram denildiği için- Hayistan'a coğrafyası ve arazisi genel olarak yüksek olduğu için Ermenistan da denildiğini söylemektedir. Bu teori, eski Aramilerin ve Ermenilerin örf, adet ve dil olarak birbirine karıştığını savunan görüşü desteklemektedir. İlk kez Hastasip b. 1. Dâriyûs'un (MÖ 521-485) bıraktığı Biheston kasabası yakınlarında eğimli bir kaya üzerindeki Farsça, Elamca, Anzanca ve Yeni Babilce yazılmış yazıda Ermenistan ismine rastlanmıştır. Asurlular, son dönemlerinde Ermenistan için "Ermânya", "Ermînya" veya "Ermînârâ" kelimelerini kullanmışlardır. Arkeolojik kalıntılarında birdenbire bu isimlerin yerine "Nâyîrî", "Ûrâtû", "Hâlidî" ve MÖ 6. yüzyıl civarında o ülkeyi işgal edip ele geçiren yeni bir halk olduğu

varsayılan “Bîyena”-yani Ermeniler- isimleri geçmiştir.” Edîb es-Seyyid (1972: 24) Ermenistan’ın ortasında yer alan “Ateş Dağı” anlamına gelen Ararat olarak adlandırılan Ağrı Dağı hakkında Tarihçi Jacques de Morgan’ın görüşünü şu sözlerle aktarmaktadır: “Eskiler, bu büyük dağı doğaüstü bir gücün yayılımı ve yüksek zirvesinde yaşayan aslen ‘Drakona’ olarak adlandırılan ruhların evi olarak görmekteydiler. Efsaneler, eski tanrıların insan eliyle yapılmış Babil Kulesi’ni ziyaret etmek için Ağrı Dağı’nı döşediğini söylemektedir.”

Ermeni adı efsanevi kral “Ermen b. Hayik”e atfedilmekte ve ülke olarak da onun ülkesi anlamında Hayistan denilmektedir (Compton Ansiklopedisi, 1984: 628). Ermen b. Hayik’in Nuh aleyhisselam’ın soyundan olduğu söylenmekte ve bu konuyu ele alan Ermeni tarihçiler -Hörinatsi gibi- bu sözü Tevrat’ta geçen sözden çıkarmaktadırlar. Buna göre Nuh’un gemisi, tufandan sonra eski Ermenistan’da bulunan Ağrı Dağına yerleşmiştir (Ahmaryan, 1978: 5). Uzun zaman önce de Arapçaya Ermeniy-Ermeniyye veya Ermîniy- Ermîniyye ve çoğul olarak da Ermen şeklinde yerleşmiştir (Hâfız, 1986: 9). Ermen kelimesi Türkçe ve Farsça “-istan” ekiyle Ermenistan olarak kullanılmıştır. Gürcüler de “Sumukhiti” şeklinde isimlendirmiştir. Aynı zamanda taşlık ve kayalık bölge anlamında “Karastan” olarak da isimlendirilmiştir. Dağlık bir ülke ve yaklaşık 50 kavmin yaşadığı yer olduğu için Araplar “Cibal el- Elsun” (Diller Dağı) olarak adlandırmıştır (Compton Ansiklopedisi, 1984: 628). Ermeni uygarlığının kökleri, Babil ve Asur’un fethinden sonra bazı çiftçiler tarafından yerle bir edilen kadim krallık Urartu Devleti’nin yıkıntıları üzerine kurulduğu MÖ 6. yüzyılın 597 senesinde Pers Kralı I. Darius tarafından Ermenistan adının ilk kez taş kazındığı zamana kadar gider (Hâfız, 1986: 9’dan Akt. Salih, 1990: 2).

Ermeniler, Asur anavatanının kuzeyine yerleşen Hint-Avrupa halkları arasında yer almakta ve Asurlular, siyasi varlıklarının ortaya çıkmasından itibaren fetihleri yoluyla onlarla temas halindedirler. Taha el-Bakır, ülkelerinin Asurlular tarafından “Urartu”, İbraniler tarafından “Ararat” ve aynı zamanda “Halidiler” olarak da bilindiğini belirtmektedir (el-Kâfi’, 2018: 1).

Memiş konuyla ilgili “Ermeni adına ilk defa, MÖ 6. yüzyılda Pers Kralı Darius’un kitabelerinde rastlanmaktadır. Ve asıl ilginç olan nokta şudur ki Ermeniler, kendilerine hiçbir zaman Ermeni” dememişler, bilakis kendilerini “Haikhlar” olarak adlandırmışlardır. Ermeni ismi, Pers Kralının, bölgenin adına izafeten uydurmuş

olduğu bir isimdir. Çünkü çivi yazılı belgelerden anlaşıldığı kadarıyla, daha MÖ 3. binyıldan itibaren, onların yerleştiği Doğu Anadolu Bölgesine “Armanu” veya “Armenia” denilmekte idi. Başka bir tabirle, Ermenilerin gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de Doğu Anadolu Bölgesi, “Armenia” adıyla anılıyordu. İşte Pers Kralı, hâkimiyeti altında bulunan ve muhtemelen batıdan göçmen olarak gelen bu yabancılara “Armenia Bölgesinde oturanlar” anlamına gelen “Ermeniler” ismini vermişti.” ifadelerine yer vermiştir. Memiş, dipnotta şu bilgileri de aktarmıştır: “MÖ 2200’lerde Akkad Kralı Narm-Sin’in Anadolu’ya yaptığı askerî bir seferi anlatan Şartamhari metinlerinde Van ve civarına “Armanu” veya “Armenia” memleketi denilmektedir. Bir başka ifade ile Ermenilerin bölgeye gelmesinden yaklaşık 1600 yıl önce de Doğu Anadolu Bölgesi’nde bir Armanu memleketi vardır.” (Memiş, 2005: 4).

Mâcid İsrail (2017: 26), Ermenilerin menşei konusunda farklı görüşler olmakla birlikte en doğrusu MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısında “Ermenistan” olarak anılan bölgenin farklı etnik kökenlere sahip çok sayıda insana ev sahipliği yaptığı yönündedir, şeklinde ifade kullanmıştır. Mâcid İsrail’e göre Ermeniler son dilbilimsel ve arkeolojik araştırmalara göre Aryan (Hint-Avrupa) ırkına aittirler ve Ermeniler dünyadaki en az karışık ırklar arasındadır. Aynı şekilde, Ermeniler kendi dinî mezhepleri dâhilinde kendilerini izole etmeye eğilim göstermektedirler. Üstelik çoğunlukla kendi aralarında evliliğe yönelmektedirler. Ermenileri dillerini, dinlerini, geleneklerini, kimliklerini ve ulusal varlıklarını korumak için sürekli mücadele etmek zorunda bırakan Ermenistan’ın çoğu dönemde bölgeye hâkim olan büyük gücün kontrolü altına girdiği tarihsel olarak kanıtlanmıştır. Sonuç olarak, bu çatışmalar onlara birleşip bağımsız bir devlet kurma fırsatı vermemiştir. Ermenistan’ın coğrafi, ekonomik ve siyasi koşulları nedeniyle Ermeniler, dünyanın dört bir yanına dağılmış topluluklar oluşturdukları için zaman zaman göç etmek zorunda kalmışlardır. Bu nedenle haklı olarak “sürgündeki millet” olarak adlandırılmışlardır.

El-İmam, (1999: 46-47) Bourtnoutian’dan (1993: 20-21) alıntılacağı dipnotta şu bilgileri aktarmıştır: “Bir Yunan efsanesine göre, ‘Ermenistan’ adı Yunan Armenus’a atfedilmektedir. Bu efsane, Yunanlıların Karadeniz kıyılarını ve Küçük Asya’nın bazı kısımlarını kolonileştirmesinden sonra, bölgenin tüm sakinleri üzerinde bir ‘Yunan kimliği’ oluşturmak üzere kurgulanmıştır. Antik Yunan tarihçilerinin Ermeni halkının kökenleri hakkında bir dizi tarihî anlatımdan bahsettiklerini belirtmekte fayda var. MÖ

5. yüzyılda Herodot'a göre Ermeniler, esas olarak Trakya'da yaşadılar ve oradan Küçük Asya bölgesine geçtiler, daha sonra yavaş yavaş Fırat Nehri'nin batısına, Ermenistan olarak bilinen yere taşındılar. MÖ 1. yüzyılda yazan coğrafya tarihçisi Strabon'a göre Ermeniler, biri batıdan veya Frigya'dan, diğeri güneydoğudan veya Mezopotamya Zagros bölgesinden olmak üzere iki yönden gelmişlerdir. Başka bir deyişle, eski Yunan tarihçilerinin anlatımlarına göre Ermeniler bölgenin yerlisi değillerdi ve MÖ 13. yüzyılda Friglerin Küçük Asya'ya göçünden MÖ 8. yüzyılda Urartu'ya yapılan Ay Saldırısı'na kadar uzanan dönemde ortaya çıktılar. Urartu Krallığı'nın yıkılması, Ermenilerin bölgede yerleşmesine izin verdi. MÖ 400 yıllarında Ermenistan'dan geçen Ksenophon, yerel nüfusun çoğunu Ermenilerin asimile ettiğini kaydetmiştir. Yunanlılardan farklı olarak, MS 5 ve 8. yüzyıllar arasında kaydedilen ilk Ermeni kayıtlarına göre Ermeniler, Nuh Peygamber'in oğlu Yafes'in torunlarıdır. Nuh Peygamber'in ailesi Ermenistan'a yerleşti ve sonraki nesiller güneye, Babil topraklarına taşındı. Ermenilerin lideri Hayik, Babil'in zulmüne üzüldü, ona isyan etti ve geminin indiği yere dönmeye karar verdi. Kötü Babil lideri onu kovdu ve aralarındaki savaş ölmesine ve hatta bir Ermeni devletinin kurulmasına neden oldu. Hayik ilk Ermeni hükümdarı oldu ve oğulları, Hayik'in torunu olan Kral Barvir, Ermenistan'da ilk krallığı kurana ve Asur düşmanıya karşı karşıya kalana kadar Ermenileri yönetmeye devam etti."

Azazyan'ın aktarımına göre (1993: 13) Dâiratu'l- Ma'arif el-İslamiyye'de (1933: 637) Ermeni kelimesi Batı Asya'nın dağlık bölgesindeki çoğu yüksek yaylaları ifade etmektedir. Ermenistan, sınırları batıda Küçük Asya'ya, doğu ve güneydoğuda Azerbaycan Platosu ve Hazar Denizi'nin güney kıyılarına, kuzey ve kuzeybatıda Pontus Denizi'nin kıyı kesimleri (Canik ve Lazistan) ve Ker ve Riyona Nehirleri ile ayrılan Kafkas topraklarına, güneyde Asur topraklarına kadar uzanan Yukarı Dicle ile Yukarı Zap havzasında yer alan ada topraklarındaki kuzeybatı ovasına kadar uzanmaktadır. Yani Azazyan vurgulamasa da Ermeni kelimesi bir ırkı değil bir bölgeyi temsil ediyor gözükmektedir. Tarihçi İbnu's-Şahne (1984:187) şunları söylemiştir: "Büyük Ermeni Ülkesi İyas, Sis, el-Musaysah, Ezene (Adana) ve Tarsus olmak üzere beştir. Ermeni Ülkesi küçüktür. Yaklaşık dört günlük yürüyüş mesafesidir. Kaleleri çoktur, 200'den fazladır. Biladu'l- Cevf (İç Ülke) diye adlandırılır."

Edib es-Seyyid (1972: 27-29) alan belirlemesi ve bölünmeleri ile ilgili şunları ifade

etmiştir: “Ermenistan’ın bölgesel sınırlarında meydana gelen birçok gelişme karşısında, Fırat Nehri’nden Halis Nehri’nin kaynağına kadar uzanan çeşitli idari ve bölgesel bölünmelere maruz kalmıştır. Araplar geldiklerinde bu taksimi koruyarak Ahlat ve çevresini “Büyük Ermenistan”, Tiflis (Gürcistan) ve çevresini “Küçük Ermenistan” olarak saymışlardır. İbn Havkal kuzeydeki Dubeyl, Neşvi (Nahçıvan) ve Kalikla’yı (Erzurum) kapsayan bölgeleri “İç Ermenistan”, Berkeri, Ahlat, Erciş, Vasatan, el -Zevzân’ı kapsayan bölgeleri de “Dış Ermenistan” olarak adlandırmıştır. Sonradan Araplar, Jüstinyen taksimi (MS 635) adı verilen eski bir plana dayandıkları yeni bir plan ortaya koymuşlardır. Bu plan ülkeyi dört bölüme ayırmaktadır ve Arap işgalinden sonra şehirlerin yeniden bölündüğü varsayımına yol açmaktadır. Arap taksimine göre;

1. Ermenistan: Arran (er-Ran veya Arnavutluk) olarak adlandırılan ve el-Kur Nehri ile Hazar Denizi arasındaki araziye kapsayan Berze’a şehri.
2. Ermenistan: Cerzân (Gürcistan) bölgesini kapsayan Tiflis şehri.
3. Ermenistan: Doğal Ermenistan’ın orta bölümü olan Dubeyl, el-Pasfarcân, Bagrond ve el-Neşvî “Nahçıvan” bölgesini kapsayan Dubeyl şehri.
4. Ermenistan: Şamşat, Kalikla (Erzen er-Rum-Erzurum) ve Erciş şehirlerinin yer aldığı güneybatı bölgesini kapsayan Ahlat şehri.”

Muhammed Rıfat el-İmam da (1999: 21) İslam Ansiklopedisinden (1960: 630) “Tarihî olarak “Eski Ermenistan” olarak bilinen bölgeyi batıdan küçük Asya, kuzeyden Kafkas Sıradağları, kuzeybatıdan Karadeniz, kuzeydoğudan Hazar Denizi ve güneydoğudan da İran toprakları sınırlamaktadır.” şeklinde aktarmaktadır. El-İmam ilaveten Bournoutian’ın (1993, 1: 4) da teyit ettiği Yeni Britannica Ansiklopedisinden (1974, 1: 524) şunları da aktarmıştır: “Eski Ermenistan günümüzde Ermenistan Cumhuriyeti’nin tamamına ilaveten Türkiye’nin doğusunun büyük bir kısmını, İran’ın kuzeydoğusunu ve Azerbaycan ile Gürcistan’dan bazı bölümleri kapsamaktadır.”

38 ile 48 doğu boylamları ve 37 ila 41 kuzey enlemleri arasında yer alan Ermenistan, Ararat Ülkesi, Ermeni Platosu veya Nairi Ülkesi batıda Fırat Nehri, doğuda İran ve Azerbaycan, kuzeyde Gürcistan, Punt Dağları ve Kafkas Sıradağları, güneyde de Toros Dağları, Suriye ovaları ve Irak ile sınırlanmıştır. (Azazyan, 1993: 14).

Ermenistan olarak isimlendirilen bu bölgenin alanı yaklaşık 300 bin kilometre karedir ve onu diğer ülkelerden ayıran kendine has doğası olan coğrafi bir bölge

oluşturmaktadır (Dairetu'l- Ma'ârif el-İslâmiyye, 1933, 3: 33-34'ten Akt. Azazyan, 1993: 13).

El-İmam (1999: 22) topraklarının yarısının yüksekliklerden oluşan bir dağ adası olduğu (Abeghian, 1949, 2:7), Nuh'un gemisinin konduğu (Kitab-ı Mukaddes, 1970: 13), Ermenilerin en eski kutsalı (Burt, 1926: 14-16) ve en belirgin coğrafi şekli olan Ararat Dağı'nın bu bölgede yer aldığını (Bournoutian, 1993, 1: 4), Ararat'tan başka da Sîpan Dağı (14040 ft), Arakadiz Dağı (13010 ft) ve Bingöl Dağı (10070 ft) gibi Ermeni Dağları'nın bulunduğunu (Bournoutian, 1993, 1: 4-5) aktarmaktadır. Ayrıca el-İmam devamında bu dağların eteklerinden Ermeni nehirlerinin en uzun olan ve Hazar Denizi'ne dökülen Arakis, Yebrad (Fırat) , Dikris (Dicle) ve Cor gibi gemi taşımacılığı yapılamayan nehirlerin doğduğunu (Lang, 1980: 26-30 / Abeghian, 1949, 2: 8) ve bunların yanı sıra Van (Uzunluk 2900 km, Rakım 1690 m), Sivan (Rakım 6300 ft) ve Urmiye (en sıg ve en tuzlu) Göllerinin bulunduğunu (Bournoutian, 1993, 1: 7), iklimin karasal olduğunu, yüksek kesimlere kışın çok kar yağdığını, yazın sıcak ve alçak kesimlerde kurak geçtiğini, kışın 7 ay sürdüğünü ve yazın 3 ayı geçmediğini (Lang, 1988: 46 / Abeghian, 1949, 2: 7), pamuk, tütün, keten, pancar, kaysı ve karpuz gibi ürünler yettiğini, az sayıdaki ormanlarında kurt, ayı, sığır ve katırların bulunduğunu, yer altı zenginlerine sahip olduğunu; altın, gümüş, demir, bakır ve tuz çıkarıldığını (Abeghian, 1949, 2: 8) aktarmaktadır.

El-İmam dipnotta (1999: 43-44) Büyük Ararat'ın 16946 ft ve Küçük Ararat'ın 12839 ft olduğunu, artık karlarla kaplı sönmüş volkanik bir dağ olduğunu, Ararat kelimesinin “ateş” anlamına geldiğini, Ermenilerin Massis, İranlıların Nuh ve Türklerin Ağrı diye adlandırdıklarını, Kuran-ı Kerim'in Hud Suresinde Cudi olarak geçtiğini ve Müslüman tarihçilerle coğrafyacıların Büyük Ağrı'ya “haris” Küçük Ağrı'ya da “huveyris” lakabı verdiklerini aktarmaktadır. Ayrıca Arakis (Er-res – Ers – Et-ters) nehrinin Kur'an'da geçen Ashabu'r-Res ile ilişkilendirildiğini ve Müslüman tarihçilerle coğrafyacıların Van Gölü'nü “Halât” veya “Erciş” olarak isimlendirdiklerini de belirtmektedir.

Tabiat olarak zıtlıklarla dolu Ermenistan orada yaşayanların zorluklara tahammül gücünü arttırarak onlarda millî onurlarını savunma ve hürriyeti sevmeyi karakter haline getirmiştir (Astarçıyan, 1951: 45'ten Akt. el-İmam, 1999: 23).

Ermenistan'ın coğrafi konumunun çevre imparatorlukların geçiş noktasında olması, Ermenistan'ı Asya ile Avrupa arasında ticari ve kültürel bir köprü haline getirmiştir;

böylece Ermeni halkı gelişen dünya bilgilerini elde ederek kendilerini maddi ve kültürel olarak geliştirmiştir. Ermenistan; Eski ve Orta Çağlarda Avrupa'nın Asya'dan, modern çağlarda da Asya'nın Avrupa'dan öğrenmesine aracılık etmiştir. Kuzey ve güneyde hudut teşkil eden dağlar Ermeni halkını korurken, batı ve doğudaki vadi ve geçitler güvenliği zayıflatmıştır. Ermenistan'ın coğrafyası Ermeni halkının ve kültürünün varlığını bir nebze de olsa sağlamıştır denebilir (Bournoutian, 1993, 1: 6'dan Akt. el-İmam, 1999: 23).

Ermenistan coğrafi çevre olarak yerleşmek isteyenleri vazgeçiren ve merkezî bir devlet kurmaya engel bir bölgedir. Ermenistan'da insan yerleşimine uygun olmayan büyük alanlar vardır. Van ve Sivan gibi iki büyük iç gölün yanı sıra buzla kaplı yüksek dağlar da bulunmaktadır. Derin dar vadiler çoğu bölge toprağını ayırmakta ve iletişimi güçleştirmektedir. Ayrıca bölge sürekli depremlere ve volkanik faaliyetlere maruz kalmıştır. Yine Ermenistan uygun bir yol, nehir ulaşımı ve denizlere güvenli bir geçişten yoksundur. Aynı zamanda Ermenistan; Küçük Asya'dan İran'a, Kafkaslardan Mezopotamya'ya uzanan ana yolların kavşağında olmasına rağmen bölge, kendine ait bir anayoldan yoksundur. Ermenistan'dan doğan Arakis, Yebrâd (Fırat) ve Dîkrîs (Dicle) gibi üç büyük nehre sahip olmasına rağmen küçük araçlarla bile olsa su ulaşımına uygun nehir yoktur (Lang, 1980: 46'dan Akt. el-İmam, 1999: 24). Sıradağlar Ermenistan'ı coğrafi ve otomatik olarak da birbiriyle mücadele eden bölgelere ayırmıştır. Bu durum Ermenistan'da merkezî, güçlü bir idarenin kurulmasına tarih boyunca imkân vermemiştir (Bournoutian, 1993, 1: 6'dan Akt. el-İmam, 1999: 24). Aynı zamanda bu sıradağlar tarih boyunca defalarca savaşçıları celbeden sağlam, doğal bir kale olmuş; Asya ile Avrupa arasındaki ticari ve askerî yolların kavşağındaki stratejik coğrafi konumu nedeniyle de birbiriyle yarış halindeki imparatorluklar arasında çekişme bölgesi haline gelmiştir (Uluslararası Ansiklopedi, 1981, 2:37 ve Poladian, 1958: 2'den Akt. el-İmam, 1999: 24).

Azazyan (1993: 12) Aşkanyan'dan (1986: 17-38) Ermeni halkının Hint-Avrupa halkı olduğunu, Van Gölü etrafındaki dağlık, iklimi sert ve tabiatı güzel bölgede yerleştiklerini ve MÖ 9. yüzyılda Ermeni halkının tarihindeki ilk krallık olan Urartu olarak bilinen bir medeniyet kurduklarını aktarmaktadır (Aşkanyan, 1986: 55-77). Aynı konuda King ve Hall (1907: 415-422) ve el-Mudevver (1982: 82-94) Mosis Horîni'ye atfen

“Urartular, Ermeni baba Hâyik’in soyundan gelen altıncı Ermeni Krallığı veya ailesidir. Ayrıca Ermenilerin ve Urartuluların boyları ve kafatasları aynıdır. İki halk da orta boyludur (Hatta kısa bile sayılır ve Ermeniler ortalama boyu 166 cm’dir). Petrovski’nin bu konudaki çalışmasında, Âsur Kralı Nasır Pal’ın halkına ait kayalara oyulmuş Urartu resimleriyle Ermenilere ait resimleri ve buna ilaveten kıyafetleri ile adetlerini karşılaştırmış ve benzerlikleri ortaya koymuştur. Ermeniler Yunanca ve Süryanice harflerle yazmışlarsa da iki halkın dili Hint-Avrupa kökenli olup, çivi yazısı kullanmışlardır. Genel olarak denilebilir ki MÖ 7. yüzyılda Ermenilerin Urartu’ya gelişlerinden başlayarak 5. yüzyılın ortalarına kadar iki halk arasında kültürel, medeni ve sosyal yönlerden ortaya çıkan ortak kökenlerle sonuçlanan bir karışım olmuştur.”

şeklinde görüşler ortaya koymuştur.

El-İmam’ın aktarımına göre (1999: 25) de Ermenilerin aslı hakkında farklı görüşler bulunmaktadır (Bournoutian, 1993, 1: 19-20). Bunların en ayrıntılısı Ermenistan olarak bilinen bölgeyi mesken edinen ve etnik kökenleri farklı olan yerleşimcilerin varlığını MÖ 7. yüzyılın ikinci yarısına kadar götürür. İki grupta incelenebilir:

- 1- Urartu olarak bilinen ülkede ikamet eden Kafkas Ermenileri (Armeno-Caucasian Race) (Lang, 1980: 39)
- 2- Hint-Avrupa aslından gelen Balkan göçmenleri (Indo-Europeans): İliiryalı grupların baskısı altında bölgeye göç edenler. Hurriler, Musehiler, Hayasalar, Seythianlar, Armenaganlar vb. (Saharouni, 1974: 72-73).

Ermeni öncesindeki Urartu krallığı, milattan önce 9. yüzyıldan 6. yüzyılın başlarına kadar gelişen yerel kabilelerden ibaret bir oluşumdur. Yakın Doğu’ya hükmetmek için Asurlar ile kıyasıya rekabet etmişlerdir. Asurlular bu krallığa “Muhtemelen Ararat Dağı ile ilgili olarak Urartu” adını verdiler. Van Gölü kıyısında bulunan Van şehri bu krallığın başkentiydi. (el-İmam, 1999: 47).

Göçmenler Urartu ülkesini işgal ettiler ve kendi otoritelerini kabul ettirdiler. Başlangıçta her unsur kendi kimliğini taşıırken zamanla tek bir potada eridiler. Urartular tarımsal karakterleriyle buna katkı sağlarken, göçmenler ise yüksek oranda örgütün temellerine dayanan dilleri ve sosyal yapıları ile katkı sağlamışlardır. Böylece tüm bu unsurlar savaşçı bir karakter kazanmıştır (Saharouni, 1974: 72-73’ten Akt. el-İmam, 1999: 25).

Din bilimcilere göre Ermeniler; %53 Kafkas Ermeni (Armeno- Caucasian), %22 Arnavut (Alpina), %10 Kuzey (İcephalous Races), %9 Dinari (Dinaric) ve %6 diğer unsurlardan oluşan karışık bir oluşumdur (Saharouni, 1974: 72-73’ten Akt. el-İmam,

1999: 26). Karşılaştırmalı dil bilimciler de Ermeni dilinde Tırakyaca, Firikçe, Arice, Yunanca, Farsça, Süryanice ve Urartuca izlerinin varlığını vurgulamışlardır. Bütün bunlar Ermenilerin çeşitli ırkların karışımı olduğunu göstermektedir (Greppin, 1986: 173'ten Akt. el-İmam, 1999: 26).

Ermeniler dünyanın en az karışan ırklarından sayılmaktadır. Ermeni halkının oluşumu uzun bir zaman dilimine yayılmaz. Ayrıca Ermenistan aşılmaz doğal bir sınırla coğrafi olarak dış dünyadan soyutlanmıştır. Ermenilerin dinî olarak ayrışması ve çoğunlukla kendi aralarında evlilik yapmaları en az karışmaları konusunu desteklemektedir (Abeghian, 1949, 2: 4'ten Akt. el-İmam, 1999: 26).

El-İmam (1999: 26) Ermenilerin oluşumu ve kökeni ile ilgili şu bilgileri de aktarmıştır: “Oluşan yeni halk, kendilerini Hay (Hai) ve yeni ülkelerini de Hayastan olarak adlandırmışlardır. Hay ismi, Ermeni halkı içerisinde büyük bir oranı teşkil eden Hayasa kabilesinden gelmektedir. Bu kelime de ‘Pati’ veya ‘Khati’ kelimesinden türemiştir. Bu da Hititlerin millî bir ismidir. Manası ise ‘reis’ ya da ‘emir’ dir.” (Nalbandian, 1971, 24: 26-31). Perslerin Hayastan bölgesi olarak adlandırdıkları Armenia ismine gelince “Armenagan” kabilesinin isminden türemiş olabilir. Bu kelime onların vasıtasıyla “Armenioi” şeklinde Yunancaya (Lang, 1988: 41/Uluslararası Ansiklopedi, 1981, 2:37), oradan da tüm dünya dillerine geçmiştir (Abeghian, 1949, 2: 4). Ayrıca el-İmam (1999: 48) dipnotta Pati-Peter-Hair dönüşümü ile Karastan olmuştur. Bu da Ermenicede kayalık-taşlık ülke yani dağlık ülke anlamına gelmektedir.

Memiş de bu konuyla ilgili

“Şu noktayı da açıklığa kavuşturmakta fayda görüyoruz: Ermeniler, kendilerinden önce bu topraklar üzerinde oturmuş olan Urartular (MÖ 9-6. yüzyıllar arası) ataları olarak göstermeye ve dolayısıyla bölgenin gerçek sahibi olduklarını ispat etmeye çalışmaktadırlar. Hâlbuki yapılan filolojik tetkikler, Ermenilerin kullandığı dilin, Hint-Avrupa kökenli dillerden olduğunu, açık ve net bir biçimde ortaya koymuştur. Buna karşılık Urartuların dili, MÖ 3. binyılda Doğu Anadolu’nun hemen hemen tamamı ile Güneydoğu Anadolu’nun bir bölümünde oturan ve bilim adamları tarafından Proto-Türkler oldukları ileri sürülen Huri kavminin diliyle akraba olup, Asya kökenli dillerdendir. O halde, Ermenilerin böyle bir iddiada bulunmaları, tamamıyla yersiz ve yanlıştır. Çünkü filolojik açıdan, böyle bir görüşün haklılığına asla imkân yoktur. Eğer Urartulara mutlaka bir akraba aranıyorsa, Filolojik açıdan, bu akrabalığa en layık olanlar Türklerdir.”

şeklindeki ifadesi ile Azazyan’ın tezini reddetmektedir. (Memiş, 2005: 4). (Memiş,

1988: 46).

Ermeni dili, Hint-Avrupa grubu içinde bir daldır. Ancak fonetik ve bazı gramer konularında Kafkas dilleriyle ortak yönleri bulunmaktadır. Ermeni dili iki ana lehçeye ayrılmıştır: Rusya ve İran Ermenileri tarafından konuşulan ve Ermenistan Cumhuriyeti'nin resmî dili olan doğu lehçesi, Türkiye, Ortadoğu'nun bazı bölgeleri ve Avrupa'daki Ermeni toplulukları tarafından konuşulan batı lehçesi. (el-İmam, 1999: 47-48).

Ermeniler nadiren devlet oldular. Buna Dikranaced'i başkent yapan Büyük Dikran'ın (MÖ 95-55) yönetiminde ulaştılar. Büyük Dikran Ermeni emirleri (Nakharars) yönetimi altında toplayarak Roma'ya meydan okudu. Kendisini "Krallar Kralı" olarak adlandırarak soykırımı gelen Roma ordularını hezimete uğrattı ve sınırlarını Hazar Denizi'nden Akdeniz'e kadar genişletti. Böylece Antakya'daki Selyuki tahtına oturdu. Ancak Romalı komutanlar Luklulus ve Bumbay tarafından imparatorluğu sonlandırılınca, ülkesi bir Roma sancağı oldu (Bournoutian, 1993, 1: 42-49'dan Akt. el-İmam, 1999: 26-27).

Ermenistan, antik ve orta çağ dünyasının en önemli ve en sevilen stratejik geçişlerinden birinde yer aldığından Medler, Persler, Yunanlılar, Romalılar, Bizanslılar, Selçuklular, Moğollar, Tatarlar ve Türkler tarafından işgale uğradı. Tüm bu istila ve işgallere rağmen Ermeniler, hayatta kalmayı ve kendine özgü kültür oluşturmayı başardılar. (Azazyan, 1993: 14).

Kral Büyük Dikran (MÖ 95-55) döneminde Ortadoğu'nun en güçlü ülkelerinden biri olan Ermenistan, (MÖ 89-85) yıllarında Persleri bozguna uğrattı ve İran Şahı'nın "Şahinşah" yani "Krallar Kralı" ünvanını kendisine bırakmaya mecbur etmiştir. Böylece İran'ın Mezopotamya'daki hâkimiyeti son bulmuş, Hadyab Kralı Adiyaben, Korduk Kralı Korduk ve Azerbaycan Kralı Atrpatakan gibi o zamana kadar Perslerin hâkimiyetinde olan birçok devletin kralı Kral Büyük Dikran'a boyun eğmiştir. Tarihçi Abyanus, Mısır sınırlarına kadar tüm Ortadoğu bölgesinin Kral Büyük Dikran'a bağlandığını ve Büyük Dikran'ın Suriye'de Türkiye'de bugün "Diyarbakır" olarak bilinen Ermeni toprakları sınırında bir şehir kurduğunu doğrulamıştır. (İsrail, 2017: 52)

Genel olarak heykel, resim ve mimaride açıkça görülen çeşitli ve gelişmiş bir Ermeni

kültürü ortaya çıktı. Sanatsal etkinlikleri genellikle ulusal bağımsızlığı veya yarı bağımsızlığı ifade ediyordu. Ermeni yazarlar, yabancı yönetimden son derece huzursuz olan Ermeniler arasında ulusal bilincin uyandırılması için de büyük çaba sarf ettiler. (Yeni Britannica Ansiklopedisi, 1974: 525'ten Akt. el-İmam, 1999: 29-30).

El-İmam (1999: 30) Ermenilerin tarihî serüveni ve bazı özellikleri ile ilgili de şunları aktarmaktadır: “Tarihî olarak sabittir ki Ermeniler dillerini, dinlerini, geleneklerini, kimliklerini ve millî varlıklarını korumak için sürekli mücadele etmek zorunda kaldıkları bölgeye hâkim büyük güçlerin yönetimi altına girdiler. Bu çekişmeler birlik olmalarına ve müstakil bir devlet kurmalarına fırsat vermedi. Ermeniler coğrafî, ekonomik ve siyasi şartlar sebebiyle bir yerden diğerine göç etmek zorunda kaldılar ve dünyanın her yerinde dağınık topluluklar oluşturdular.” (Sonyel, 1987: 3). Bu yüzden gerçek anlamıyla “sürgündeki millet” olarak adlandırıldılar. Buna rağmen Ermeniler, ana vatanlarıyla bağlantılarını koparmadılar. Hatta bolluk içinde yaşayan bir Ermeni bile her zaman çifte başlı Ararat Dağı'nın zirvesine özlem duydu. Ana vatanla olan bu duygusal bağ, kaderlerinin götürdüğü yabancı toplumlar içerisinde erimelerine engel oldu. Böylece Ermenilerin hayatı ırklarını devam ettirme ve sosyal korunma ile ön plana çıkmıştır (Lang, 1988: 42). Osmanlılar Ermenistan'ı istila edip hükümü altına alınca yaklaşık beş yüzyıl Ermenilerin bunu yaptıkları açıkça görülmektedir.

Ermeni halkı, Selçuklu Türklerinin (MS 1064-1220), daha sonra Moğol ve Tatarların (MS 1220-1468) istilalarına kadar birkaç yüzyıl boyunca varlıklarını korudular. Nihayet Kilikya'daki son Ermeni krallığı MS 14. yüzyılın sonlarında yıkıldı (MS 1375). MS 1473 yılında, Fatih Sultan Mehmet ikinci Tatar Devleti'ne son verince Ermenistan Osmanlı egemenliği altına girdi. (Azazyan, 1993: 14).

İran ile Osmanlı Devleti arasında sürekli savaş olması Ermenistan'ın bölünmesine sebep oldu. Bitlis, Erzurum, Van, Elâzığ (Harput), Diyarbakır ve Sivas'ın bir bölümü Osmanlı Ermenistan'ı, Arakis (Er-res – Ers – Et-ters) nehrinin batı ve doğu yakalarına uzanan bölge, Yerivan, Nahçıvan, İçmiyadzin (Ermenilerin Ruhani merkezi) ve Ararat Dağı İran Ermenistan'ı olarak adlandırıldı. Buraları Ruslar 1828'den itibaren işgal etmişlerdi (Hâfız, 1986: 172-180'den Akt. el-İmam, 1999: 31).

Azazyan (1993: 15-16) Ermeni göçleri ile ilgili şunları ifade etmektedir:

“Tarih boyunca aralıksız süren savaş ve istilalar ve bunların olumsuz sonuçları, Ermenistan ve Ermeni halkı üzerinde yıkıcı bir etki yarattı. Bu etkilerin en önemlisi tarih boyunca gerçekleşen toplu göçlerdir. Orta Çağ’da Ermeniler yirmi beşten fazla bölgeye dağılmıştır. Bu toplu göçler ve dağılmaların bazıları Moğol dönemine kadar gider. Tuğrul Bey (1040-1050) ve Timurlenk’in (1393) saldırıları, Rus-İran savaşları (1580-1600) ve Rus-Türk savaşlarından (1878) sonra Muş, Erzurum, Yeriwan, Pasinler, Babars, Hunus ovaları, Arakis ve Dicle nehirlerinin vadileri gibi verimli ve geniş tarım alanlarında büyük kıtlıklar yaşanmıştır. Bizans’ın Ermenistan’daki kötü siyaseti de düzenli toplu göçlere neden olmuştur. Zira Ermeni yetiştirmesi Bizans İmparatorları tahtlarını korumak için bu göçleri teşvik ediyorlardı. Önemli zorunlu göçlerden söz etmek gerekirse; Pers Kralı 2. Şabur 364 yılında, Şah 1. Abbas 1604 ve 1605 yıllarında Ermenileri zorunlu göçe tabi tutmuşlardır.”.

17. yüzyıla kadar Ermenistan Osmanlı-Pers, Rus-Pers (MS 1580- 1600) ve Osmanlı-Rus (MS 1878) savaşları arasında kaldı ve Doğu Ermenistan, Rus Ermenistan’ı, Batı Ermenistan ve Türk Ermenistan’ı olmak üzere dörde bölündü. Böylece Ermeni meselesi, özellikle Batı ve Türk Ermenistan’ında yaşayan Ermeniler için uluslararası boyutlara taşınmaya başladı (Azazyan, 1993: 15).

Azazyan (1993: 16) el-Bostânî’den (1876, 3: 204) şu bilgileri aktarmıştır:

“Osmanlı ordusu yaklaştığında Şah Abbas ordusuna Ermenilerin ülkesine geçirilmesini emretti. Bir nehre geldiklerinde yeterince su taşıtı bulamadılar. Bu yüzden asker halka yüzerek nehri geçmelerini emretti. Yüzme bilen kurtuldu, bilmeyenler ise boğuldu. Yaşlılar, kadınlar ve çocuklar bu olanlar nedeniyle titreyerek feryat ediyorlardı. Çoğu boğuldu. Hastaların iniltisi yürekleri yaralıyordu. İhmalden çoğu öldü. Bütün bunlar Şah’ın taş yürekliliğini arttırıyordu. Bu kötü olaydan sonra İsfahan’a ulaşanlara Şah bir kısmının orada kalmasını ve geriye kalanların başka yerlere gitmesini emretti. Boğulmaktan 12 bin aile kurtulmuştu. Sonrasında Şah onlardan zulmü ve vergileri kaldırdı, iyi muamele etti ve ikramda bulundu. Başka yerlerdeki Ermenileri orada kalmak üzere İsfahan’a davet etti. Orada ismi Calfa olan bir bölge oluşturdu.”.

Fransız iktisatçı Jack Safari’ye göre oraya göç eden Ermenilerin sayısı 30 bin aile idi. (Nâkûs Ermînyâ, 1948: 509’dan Akt. Azazyan, 1993: 16).

Azazyan (1993: 18-20) en eski Ermeni tarihi hakkında elimizde şüpheli ve kapsamlı olmayan bilgilerden başkası bulunmamaktadır, diyerek şunları aktarmıştır: “Tarihî kaynaklardaki bazı bilgilere göre tarih boyunca Ermenilerin askerî ve ticari nedenlerle Ermenistan dışında da varlıkları söz konusudur. 16. yüzyıl tarihçisi Ksenophon, Ermenilerin ticaretinin canlı olduğunu ve Hint Yolu’nu bildiklerini haber vermektedir.”. Tarihçi Heredot (1986: 409) da MÖ 480 yılında Ermeni ordusunun Pers ordusuna yardım ettiğini, Fırat Nehri boyunca (1986: 80) Babil’e emtia nakli yaparak uluslararası ticarete katıldıklarını belirtmekte el-Boyacıyan da (1941, 1:101-102) bunu

desteklemektedir. Curtius Rûfus da (1664: 3: 2,6) Abrahamyan'dan nakille (1964, 1: 18 -1985: 38) MÖ 331 yılında Makedonyalı İskender'in öldürülmesi esnasında Ermeni Ordusu'nun Pers Kralı 3. Darius'un (MÖ 336-330) ordusuna yardım ettiğini haber vermektedir. Tarihî deliller Mısır ve Kuzey Afrika'da Ermeni askerlerinin varlığını ortaya koymaktadır. Estraboun'a göre Seleukos İmparatorluğu'nun (MÖ 305-64) ordusunda Ermeni birlikler ve Seleukos İmparatorluğu'nun başkenti Antakya'da da Ermeni halkı bulunmaktaydı (Abrahamyan, 1964, 1: 18-19 / el-Boyacıyan, 1941, 1: 105). Görevini tamamlayan bu askerî birlikler, çoğunlukla Ermenistan'a dönmekle birlikte Akmînî döneminde (MÖ 559-330) tüccar ve zanaatkârlardan oluşan küçük bir Ermeni topluluğunun İran'da kaldığı sanılmaktadır. Ermeni ve yabancı tarihçiler, Ermeni Artaxsisyan (Artaksiad) Krallığı (MÖ 189-MS1) dönemine ait Ermeni Tarihi ile ilgili pek çok bilgi bulunduğundan söz etmektedirler. Ermeni kaynaklarına göre, bu tarihsel dönemde Ermenistan ve dışına göçler gerçekleşti. Yunan ve Roma tarihçileri (örneğin tarihçi Estraban), 2. Dikran (MÖ 95- 55) ve onun ardından 2. Ardakast (MÖ 55-34) tarafından askerî amaçlı Mezopotamya, Kapadokya ve diğer bölgeler olmak üzere Ermenistan'a göçler gerçekleştirmişlerdir (Abrahamyan, 1964, 1: 19-20). 2. Dikran (MÖ 84-64) da Filistin hudutlarına kadar uzandı (Hâfız, 1986: 31) Böylece Ermeni halkı güneye doğru yayılmaya başladı. Süryani, Ermeni ve Yunan kaynakları Ermenilerin Suriye, Akdeniz'in doğusu ve Mezopotamya bölgelerine hicretinden bahsetmektedir. Kuzeyde ise Ermeniler; Gürcüler, Ağvanlar ve Punt sakinleri ile ilişki içindeydiler. Ayrıca Ermenilerin Hazar Denizi havzasında yaşayan halklarla ticari ilişkileri vardı. Bu ilişkiler Ermenilerin Hristiyan olmasıyla gelişti. Ermeni Artaxsisyan (Artaksiad) Krallığının sona ermesinden sonra Ermenistan, Ermenistan'ı zayıflatmayı ve halkını bu bölgede bitirmeyi hedefleyen Roma-İran rekabetinin ortasında kaldı. Nihayet 387 yılında Ermenistan Roma ve Persler arasında bölündü. Belirtilen zayıflatma ve bölgeden dışlama politikası bu bölünmeden sonra açıkça görülmüştür. Bu durum Ermeni Tarihçi Yeğişe (33) tarafından Pers Kralı 2. Yazdegerd'in Ermeni lejyonerlere yaptığının aynısı olarak nitelenmektedir. Roma egemenliğindeki Batı Ermenistan askerlerinin durumu da bundan farklı olmamıştır. Ermenistan dışında Ermeni askerlerinin yanı sıra Ermeni rehineleri de vardı. Persler ve Romalılar, kendileri için sadık ve vefalı bir nesil oluşturarak Ermenistan üzerindeki hâkimiyetlerini güçlendirmek için seçkin Ermeni rehineleri saraylarında alıkoyma yoluna başvurdular (Abrahamyan, 1964, 1: 22). Roma, Antakya, Edessa (el-Reha),

İskenderiye ve Atina’da öğrenim gören, genel olarak Ermenistan’daki Ermeni kültürünü geliştirmede büyük rol oynayan Ermeni öğrenciler hakkında ilginç tarihî bilgiler bulunmaktadır. Ancak, bazıları okudukları ülkelerde kaldılar ve geleceğin kültürlerinde en parlak yıldızlardan oldular. Buna örnek olarak; MÖ birinci yüzyılda Romalı komutan Lugollos tarafından Ermenistan’dan Roma’ya götürülerek köle edilen ve orada yerleşen “Dairan Haykazen”, MS dördüncü yüzyılda Atina’ya yerleşen ve Yunan tarihinde “Bervirisisus” olarak bilinen “Barvir Haykazen” ve MS 5. yüzyılda Antakya’da yaşayan şair ve filozof “Givont Haykazen” gibi şahsiyetleri söyleyebiliriz.” (Abrahamyan, 1964, 1: 23-24).

İlk toplu Ermeni göçü, İran’daki Sasani (MS 224-642) yönetiminde gerçekleşmiştir. Tarihî ilk bilgiler çok sayıda Ermeni esirin Pers Kralı I. Ardashir (MS 224-240) tarafından -muhtemelen MS 228- Pers Ülkesine götürüldüğünü ifade eder. Bu olay Ermeni tarihçi Akatankigos tarafından da belirtilmiştir (Akatankigos, 32-33’ten Akt. Azazyan, 1993: 20-21).

Ermeni Tarihçi Bafestos Bizant Sasanilerin MS dördüncü yüzyılda Ermenilerin ikinci kez tehcire tabi tutulduklarını belirtmektedir. Pers Kralı II. Şabur (MS 309-379), Ermeni Kralı II. Arşak (MS 351-367) için bir komplo kurduktan sonra MS 364 yılında Ermenistan’a saldırdı ve ülkeyi yerle bir etti. Daha sonra Ardaşad, Vagarşabad, Yeruntaşad, Nahçıvan, Dikranakirt ve diğer Ermeni şehirlerinden çok sayıda Ermeni esiri önüne katarak Pers diyarına geri döndü (Bizant, 214-225). Bu bilgiler Ermeni Tarihçi Mosis Horinatsi (1981: 351) tarafından da teyit edilmiştir.

Ermeniler, Miladi 4. asrın sonlarında batıya, özellikle de Bizans’a yöneldiler. Bu toplu göç dalgası Miladi 13. asra kadar sürdü. Ermeni göçmenler, Bizans İmparatorluğu’nun hayatının birçok alanında dikkate değer bir rol oynayan Ermeni nesillerini oluşturdu. Tarihî kaynaklar Bizans İmparatorluğunda Ermeni kökenli 30 imparator, yüzlerce askerî komutan ve birçok Ermeni birliklerinden bahsetmektedir. Ayrıca hem Ermeni hem de Bizanslı tarihçiler, Bizans İmparatorluğu’ndaki Ermeni nesillerinden birçok bilgi aktarmaktadır (Abrahamyan, 1964, 1: 30-33’ten Akt. Azazyan, 1993: 21).

Hiç kuşkusuz, Ermenistan’da hüküm süren siyasi koşullar bu göçlerin en önemli nedenleri arasındaydı. Ancak Ermenilerin kendi iradeleriyle yaptıkları bu göçlere bir yandan Kuzey sınırlarını korumak bir yandan da Ermenistan’ın asıl sakinlerini

bölgeden uzaklaştırmak ve oradaki karşıt güçleri zayıflatmak için Bizans İmparatorluğu tarafından uygulanan Trakya ve Makedonya yönündeki zorunlu göçler eşlik etmiştir. Tarihi kaynaklar bu tür zorunlu göçlerden bahsetmektedir (Abrahamyan, 1964, 1: 35-36'dan Akt. Azazyan, 1993: 21).

Böylece Ermeni halkı, Ermenistan dışına doğru yayıldı; Suriye, Kilikya, Kapadokya, Puntland, Konstantinopolis, Trakya, İtalya, Sicilya, Mısır, Kuzey Afrika ve Girit'te Ermeni topluluklarını oluşturdu (Abrahamyan, 1964, 1: 41'den Akt. Azazyan, 1993: 22).

Ermenistan, Sasani İmparatorluğu'nun (MS 224-642) yıkılmasından sonra Arap-Bizans çatışmasına sahne oldu ve Ermenistan topraklarında sık sık savaşlar ve çatışmalar yaşandı. Bu nedenle Ermeni halkı barış ve güvenlik arayışıyla batıya yöneldi. Arapların Ermenistan'ı fethinden sonra da Arap yönetimi Ermeni halkına dinî ibadet özgürlüğü tanımasına rağmen, Bizans'a yönelik Ermeni göçleri trajik bir şekilde devam etti (Abrahamyan, 1964, 1: 47-48'den Akt. Azazyan, 1993: 22).

860 yılından itibaren Arap-Bizans çatışmasının yeni bir aşaması başladı ve Bizans'ın Küçük Asya üzerindeki hâkimiyeti ile sona erdi. Bizanslılar, Ermeni halkını sınır bölgelerinde yaşamak üzere göçe teşvik etti (Abrahamyan, 1964, 1: 53'ten Akt. Azazyan, 1993: 22).

Selçuklu Türkleri Ermenistan sınırlarında göründüklerinde, Bizans Ermenistan'ı yerli halkından tahliye etme politikasına devam etti ve işgalcilerin baskısından kaçmak için Bizans'a ardı ardına büyük göç dalgaları oluştu. Bizans İmparatorluğu'nun baskısı altındaki Ermeni yöneticiler, Bizans İmparatorluğu'nun çeşitli bölgelerindeki mülkler ve topraklar karşılığında Ermenistan'daki mülklerini ve topraklarını onlara bıraktılar. Bizans'a arka arkaya gelen bu göçler, Ermenilerin ve Ermeni halkının en büyük tarihi felaketlerindendir (Abrahamyan, 1964, 1: 70'ten Akt. Azazyan, 1993: 22).

Selçuklu Türklerinin (MS 1064-1220) ve daha sonra Tatar Moğolların (MS 1220-1468) istilaları ile Ermenistan tarihinde yeni bir yıkım ve soykırım sayfası başlamış ve dört yüzyıl boyunca Kapadokya, Mezopotamya, Pers Ülkesi, Kilikya, Gürcistan ve oradan da Bulgaristan, Rusya ve diğer bölgelere toplu göçler eşlik etmiştir. Öte yandan işgalciler doğudaki ülkelere çok sayıda Ermeni esir götürmüşlerdir. (Abrahamyan, 1964, 1: 75'ten Akt. Azazyan, 1993: 22-23).

Geriye kalan Ermeniler siyasi bağımsızlıklarını yeniden tesis etmek üzere Kilikya şehirlerine ve Suriye'nin kuzeyine sığındılar. Onların çabaları başarıyla sonuçlandı ve Kilikya'da Ermeni Krallığı (MS 1080-1375) kuruldu. Böylece Bizans İmparatorluğu'na dağılmış küçük Ermeni toplulukları yeni krallıkta toplandı ve MS 1375'te Memlük ve Tatar saldırılarıyla çökünceye kadar varlığını korudu (Azazyan, 1993: 23).

Salih (1990: 4-5), Ermeni bölgeleri işgalleri ve göçlerle ilgili şunları aktarmıştır: “16. yüzyılda başlayan Osmanlı-İran rekabet ve çatışmaları neticesinde Ermeniler ilk önce Uzak Doğu'ya Hindistan, Çin ve Afrika'ya göç ederek ticaret, bankacılık ve el zanaatlarıyla iştigal etmişlerdir.” (Compton Ansiklopedisi, 1984: 628). 19. yüzyılda Rusya, imparatorluğuna yeni topraklar katmak için güneye doğru genişlemeye başlamış, 1828'de daha sonra “Rus Ermenistanı” olarak adlandırılan toprakları İran'dan almıştır. Rus-Türk savaşının sona ermesinden sonra (1877-1878) Rusya, savaşı izleyen Ayastefanos Antlaşması hükümleri uyarınca Türk Ermenistan'ının bir kısmını ele geçirmiştir (Yeni Britannica, 1985: 565). Türk Ermenistan'ındaki geriye kalan Ermeniler, bağımsızlıklarını yeniden kazanma hedefiyle gizli devrimci gruplar oluşturmaya başladılar. Türk hükümeti, bağımsızlık hayallerinden uzaklaştırmak için işgal altındaki Ermeni topraklarına bedevi Kürtlerin yerleştirilmesine yardım etmiştir. Bu, Kürtlerin Osmanlı yetkililerinin yardımıyla 1894, 1895, 1896 ve 1909 yıllarında Ermeni ve Mısır kaynaklarının “zulüm” olarak tanımladığı toplu katliamlar düzenlemelerine yol açmış ve Ermenilerin ikinci göçüne neden olmuştur (Ahmaryan, 59-60 / Hâfız, 203).

Ermeni halkının tarihî yürüyüşü devam etti ve 1915'teki büyük katliamdan sonra Ermeni diasporaları oluştu. Bugün Ermeniler tüm dünyaya yayılmış durumdadır ve özellikle Ermeni sığınmacılara güvenli bir sığınak olan Arap ülkelerinde büyük ve örgütlü topluluklar oluşturuyorlar. Buna şaşmamak lazım. Çünkü Arap-Ermeni ilişkileri tarihin kendisi kadar eskidir (Azazyan, 1993: 23).

Ermeniler iki bin yılı aşkın kadim bir mirasa sahip dinî bir kurum olan Ermeni Kilisesi sayesinde, diasporadaki Ermenilerle iletişim kurabilmiş; dillerini, miraslarını, kültürlerini, gelenek ve göreneklerini koruyabilmişlerdir. Günümüzde de hâlâ hızlı iletişim araçlarının ilerlemesindeki bilimsel devrimin ışığında telefon, internet, Facebook veya Twitter aracılığıyla bunu sürdürmektedirler. Ermeniler, kendilerini

sömürgeleştiren ya da yerleştikleri toplumlarda asimile olmamaları ile ayırt edilmişlerdir. Diaspora ülkelerine uyum sağlama yetenekleriyle adından söz ettiren Ermeniler, bu ülkelerde iz bırakarak kendilerine topluluklar oluşturmuşlardır (İsrail, 2017: 12).

2.2. Ermenilerde Din

Büyük Dikran MÖ 89-85 yıllarında Persleri bozguna uğrattığında Ermenistan'da pagan tapınakları yaygındı. Hepsi Pers kökenli olan, güneşle simgelenen "Armasid" yaratıcı tanrı ve su ile simgelenen "Anahid" yaşam tanrıçası gibi tanrılara tapıyorlardı (İsrail, 2017: 52).

El-İmam (1999: 49) dipnotta Ermenilerin Asur ve İran etkisiyle Hristiyan olmadan önce güneşe, aya ve Ahura Mazda, Vanador, Mihre, Dre, Vahakne, Nane, Venüs ve Anahide gibi putlara taptıklarını belirtmiştir. Ermenilerin Hristiyan olma süreciyle ilgili de şu bilgileri vermiştir: "Ermeniler Kral 3. Dirdad (286-320) (Bournoution, 1993: 53-65) Aziz Krikor el- Münevver [Saint Krikor The Illuminator (Lousavorich)] eliyle (Sarafian, 1959: 63-66) Hristiyan olunca takriben Miladi 300 yılında Ermenistan'ın resmî dini Hristiyanlık olmuştur (Hastings, 1985: 793-801). Böylece resmî olarak en önce Hristiyan olan devlet olmuşlardır (Kirmez, 1999: 141-146)."

Ermenistan, Roma ve Pers imparatorlukları tarafından paylaşıldığı MÖ 1. yüzyılda liderliğini kaybetti. Ermeni Devleti dördüncü yüzyılın başlarında (MS 301) Hristiyanlığı resmî din olarak ilan eden dünyanın ilk ülkesi oldu ve bu yüzden zulme maruz kaldılar. Ancak Ermeni dili ve Hristiyan kilisesinin bir arada tuttuğu dağlık yurtlarına bağlı kaldılar (Azazyan, 1993: 14).

Ermenistan 313 yılındaki İmparator I. Konstantin (MS 272-373) tarafından yayınlanan "Hristiyanlığa geçenlere uygulanan cezaların kaldırılmasını" şart koşarak Hristiyanlara yönelik zulüm dönemine son veren Milano Fermanı'nın yayınlanmasından önce 301 yılında ülke olarak Hristiyanlığı resmî din olarak tanımıştır (İsrail, 2017: 12).

Ermenilerin Hristiyanlığa girmeleri onların tarihlerinin genel mecrasını çizmiş ve İranlılarla Zerdüştlerin hamileriyle çekişme içine koymuştur. 451 yılında İran Kralı Yazdecird Ermenistan'ı büyük bir fil ordusuyla işgal etmiş, Avarayir'de büyük bir savaş başlamış ve Ermeni Elçi Kilisesi'nin aziz konumunda gördüğü birçok Ermeni

şehit olmuştur. Sonunda İranlılar Ermenileri zorla Zerdüşt yapma planlarından vazgeçmişlerdir (Bournoution, 1993: 77-79'dan Akt. el-İmam, 1999: 29).

MÖ 66 yılında Büyük Dikran Krallığı, Pompey liderliğindeki Roma ordusuna yenilmiş ve böylece MÖ 52 ile MS 428 yılları arasında Arşakuni hanedanından Ermeni krallar tarafından yönetilen Ermenistan, Roma İmparatorluğu'nun himayesi altına girmiştir. Eski Ahit'teki İncil, Cennet Bahçesi'ni Ermenistan'ın sınırları içine yerleştirdiği ve Nuh'un gemisini Ağrı Dağı'na demirlediği için Ermenistan'a özel bir yer vermektedir. Ararat veya Urartu halklarından gelen yardım çağrılarını peygamberlerin ağzından zikretmiştir. Yeni Ahit'te Ermenistan'dan söz edilmemektedir. Ancak orijinali kaybolup Ermenice çevirisi kaldığı için "Ermeni Bebeklik İncili" adı verilen apokrif bir İncil vardır. İçinde Beytullahim mağarasında Çocuk İsa'yı ziyaret eden Kasbar, Melkun ve Bağdehsar isimli müneccimlerden bahsedilmektedir. Miladi birinci yüzyılın ilk yarısında, Mesih'in on iki havarisinden olan Aziz Tedavus ve Aziz Barthelomous Ermenistan'a gelmiştir. Aziz Tedavus, Romalı askerin İsa çarmıhtayken ölümünden emin olmak için böğrüne sapladığı kutsal mızrağı ve üzerinde İsa'nın yüzünün resmi bulunan kutsal mendili Ermenistan'a getirmiştir. Bu kutsallar Ermeni halkı tarafından huşu ve hürmetle kabul edilmiş, havarilerin çalışmaları öğrencileri tarafından tamamlanmış ve miladi ilk üç yüzyıl boyunca Ermenistan'da Hristiyanlık -gizlice- yayılmıştır. Bunu engellemek için yapılan zulümler hiçbir fayda vermemiş, aksine Hristiyanlığın tüm Ermeni şehirlerinde yayılmasında itici güç olmuştur. Aziz Barthelomous ise Tanrı'nın Annesi Kutsal Bakire'nin ahşap üzerine çizilmiş resmini getirmiştir. Güvenilir tarihî kaynaklarla desteklenen Ermeni Kilisesi geleneğine göre İsa'nın buyruğuna uygun olarak Aziz Tedavus 8 yıl ve Aziz Barthelomous 16 yıl vaaz etmiştir. Ermeni Kilisesi Ardaz'daki (Mako) Aziz Tedavus ile Agbak'taki (Vaspurakan) Aziz Barthelomous'un kabirlerini, inananların hac için gittikleri birer türbeye dönüştürmüştür. 2. yüzyılın sonunda Edessa (Urfa) şehrinden gelen Süryani misyonerler sayesinde Güney Ermenistan'da büyük bir Hristiyan topluluğunun oluştuğunu tarih kaynakları teyit etmektedir. 3. yüzyılda ise tarih kaynakları Doğu Kapadokya'da Mihrucan adlı Ermeni Piskopos'a dikkat çekmektedir. Böylece Ermeniler, Perslerden ayrılmaya başlamış ve Roma İmparatorluğu'na yönelmişlerdir. Bu durum da onları Mecusi zulmüne karşı savunmasız bırakmıştır. Kilise tarihçisi Kayserili Usabiyus 3. yüzyılın ikinci yarısında İskenderiye'nin önde gelen ve tanınmış simalarından biri olan İskenderiye piskoposu

Ermeni Mihrucan'ın adından bahsetmektedir. Kral III. Tridad Ermenistan'da iktidar olunca (239-326), Roma İmparatoru Dikledyanus (284-311) ile ittifak kurmuş ve Sasani Perslerini Ermenistan sınırlarından kovmayı başarmıştır. Kral; Yunanca "Grigoryus" olan Krikor (240-330) adında Ermeni bir genci hizmetine almış, Tanrıça Anahid'in bayram gününde kral ondan puta kurban sunmasını istemiş, ancak Krikor bunu reddederek kralın önünde Hristiyan inancını ilan etmiştir. Bunun üzerine kral hiddetlenerek onun on iki yıl kaldığı derin bir kuyuya atılmasını emretmiştir. Kral Tridad, Hristiyanlara karşı bir sefer başlatmış ve aynı anda karakterini değiştiren ve yüzünün hatlarını bile bozan korkunç bir hastalığa tutulmuştur. Bu hastalıktan ancak hizmetkârının kuyudan çıkarılmasını emredince kurtulmuş, yaptığından pişman olarak Hristiyanlığını ilan etmiştir. Krikor, 294 yılında "Katolik" lakaplı Ermenistan piskoposu olarak atandığı bugün Türkiye'de olan Kayseri Kapadokya'ya gitmiştir. Daha sonra, atanma törenlerini gerçekleştirmek ve misyonerlik işini tamamlamak için Kayserili bir piskoposla birlikte memleketine dönmüş, burada kralı, aile üyelerini, saray maiyetini ve inananları vaftiz etmiştir. Krikor dünyanın ilk katedralini inşa eden kişi olmuştur. Yerine 325'te İznik Ekümenik Konseyi'nde Ermeni Kilisesi'ni temsil eden oğlu Aristakis geçmiştir. Hristiyanlık dini 380 yılında İmparator I. Siyudusyus (347-395) döneminde resmî din olarak ilan edilmiştir. Miladi 4. yüzyılda başta Büyük Narsis olmak üzere birçok Ermeni din adamı meşhur olmuştur. Süryanice ve Yunanca okunan kutsal kitabın Ermeniceye tercüme edilebilmesi için 406 yılında Faramşabuh, Katolikos Sahak Bartif ve Rahip Misrop Maşdutes Ermeni alfabesini icat etmişlerdir (İsrail, 2017: 52-55).

Ermeni Kilisesi, tüm milletlerin kiliseleri arasında seçkin bir konuma sahiptir. Ermenistan, 301 yılında, yani 313 yılındaki Milano Fermanı'nın yayınlanmasından önce, Hristiyanlığı resmî din olarak tanıyan dünyadaki ilk ülke olmuştur. Ermeni Kilisesi, 506'dan itibaren Kıpti Kilisesi ile aynı inancı paylaşan kiliselerden biri olmuştur. Ermeni Kilisesi, kilise kurumu içindeki karar alma sürecine katılımı ve göç edilen ülkelerdeki cemaatlerine olan hizmetleriyle ön plana çıkmıştır. Coğrafi şartlar, zulüm ve katliamlar sonucu zorunlu göç gibi çok sayıda göç akını nedeniyle Ermeni Kilisesi'nin rolü artmıştır. Diasporada en büyük Ermeni cemaati Mısır'da bulunmaktaydı ve Mısır Kilisesi Ermenilere ibadet etmeleri ve dinî ayinleri yapmaları için kapılarını açmış ve aralarındaki ilişkiler gelişmiştir. Ermeni Kilisesi birçok kilise ve manastır kurmuş, onları sembolleriyle süslemiştir. Vadi el-Natrun'daki Ermeni

Manastırı Mısır'daki Ermeni manastır ve kurumlarının eşsiz bir örneği olmuştur (İsrail, 2017: 51).

Ermeni Kilisesi, 506 yılında Patrik Babkin'in önderliğinde Ermeni Piskoposlar Kutsal Meclisi toplandığında tam olarak teyit edilen tek bir inanç konusunda Kıpti Kilisesine katılmıştır. Mecliste 431 yılında 8 kanun çıkaran Efes Konsili'nin inancının tanınmasına, Nasturi öğretisinin ve 451'deki talihsiz Kalkedon Konseyi'nin eylemlerinin kınanmasına, her biri tüm dünya düzeyinde ilahiyat eğitiminde birer zirve olan 24 No'lu Patrik ve "Dinin Direği" olarak tanınan Papa I. Kyrollos (412-444) ve ondan önceki İsa'nın Havarisi Aziz Athanasius'un öğretilerinin tanınmasına karar verilmiştir. Böylece Ermeni Kilisesi, Kaldoni olmayan tek karaktere inanan Doğu Ortodoks Kiliseleri ailesine katılmıştır. Bu aile Suriye ve Hindistan'daki Ermeni ve Süryani (Yakobiye), Mısır ve Etiyopya'daki Kıpti Kiliselerinin tümünü kapsamaktadır. İki karakteri benimsemekte olan Kaldoni Doğu Kiliseleri ise Konstantinopolis, Yunanistan, Kudüs, Kıbrıs, Rusya, Romanya, Macaristan, Sırbistan, Mısır, Suriye, Lübnan, Amerika, Arnavutluk, Polonya, Çekoslovakya'daki Rum Ortodoks kiliselerini ve Sina'daki Saint Catherine Manastırı'nı içermektedir. 11. yüzyılın gelmesiyle, Ermeni Kilisesi ile İskenderiye Kilisesi arasındaki ortak inanç belgesi yenilenmiştir. Böylece Papa Nosu "67" olan Yüce Patrik II. Kyrollos (1078-1092) döneminde 1080'de Mısır'daki Ermeni Kilisesi'nin ilk patriği Patrik Gregory ortaya çıkmış ve Kıptiler, Ermeniler, Süryaniler, Habeşliler ve Nubyalılar tarafından imzalanan ortak inanç belgesi ortaya koyulmuştur. Bu yakınlık ve birliktelik, Patrik Nosu "94" olan Papa 13. Yoannis, (1484-1524) zamanında Aziz Filobatir Merkuryus Ebu Sifin'in cesedinin Derb el-Bahr'daki (eski Mısır'da azizin adını taşıyan rahibeler için bir manastır) kilisesine nakledilmesi esnasında azizlerin bedenleri nakledilirken duanın birleştirilmesiyle doruk noktasına ulaştı (İsrail, 2017: 55-56).

Ermeniler süratle Kayseri'deki kiliseden ayrıştılar ve Kutsal Kitap, dinî ayinler ve düzenleyici metotlar bahşedilen Süryanilerle güçlü ilişkiler kurdular. 5. yüzyılda Aziz Misrop millî alfabeyi oluşturup birçok kitabın çevirisini yapınca Süryani Kilisesinden ayrıldılar. Ermeni Kilisesi 506 yılındaki Divin Birliğinde Hz. İsa'nın iki karakteri (Dyophysite) olduğunu söyleyen (451) Khalkadone birliğinin kararını reddetmiş ve Monofizî (Monophysite)-Hz. İsa'nın tek karakteri olduğuna inanan- olmuşlardır. Gürcistan Kilisesi 7. yüzyılın başlarında Ermenilerden ayrılıp Ortodoks Yunan

Kilisesine katılınca Ermeniler kendilerini çoğu komşularında müstakil bir inanç üzere bulmuşlardır. Böylece kiliseleri resmî olarak “Ermeni Ortodoks Elçi Kilisesi” olarak tanınmıştır (Ormanian, 1955: 11-36’dan Akt. el-İmam, 1999: 27).

Katolik Ermeni Kilisesi ise Katolik Roma Kilisesinin doğu üyesi sayılmaktadır. 12. yüzyılın başlarında Selçukluların önünden kaçarak Kilikya (Cilicia-Küçük Ermenistan) (1080-1375) ülkesini kuran bazı Ermeniler kurmuşlardır (Bournoution, 1993: 117-131’den Akt. el-İmam, 1999: 28). 1375’te Kilikya Devleti’nin yıkılmasına rağmen Aziz Krikor Münevverin Kardeşleri Birliği olarak tanınan Ermeni Ruhbanlar, Dominiklerin (Dominicians) etkisiyle Katolik Ermeni Kilisesini kurmuşlardır. Ancak 1740 yılında Katolik Başpiskopos Halepli Ermeni Abraham Ardziviyan Kilikya Sis’te Patrik seçilinceye kadar resmen ortaya çıkmamıştır (Ormanian, 1955: 67-70’ten Akt. el-İmam, 1999: 28).

Ermeni Kilisesinin en yüksek başkanı Katolikos İçmiyadzin’de ikamet ediyordu. Ama bu tarih boyunca dinî ve siyasi sebeplerle birçok kez değişmiştir. 485-927 yılları arasında Devin’e ve yine Şirak ve Anideki Akdamar ve Arcina’ya naklolmuştur. 12 ve 13. yüzyıllarda da Fırat kıyısındaki Herumcela’ya (Kal’atu’r-Rum) naklolmuştur. Sonra Sis’e -Küçük Ermenistan’ın Başkenti- dönmüş ve Katolikos 1375 yılında Memlûk Devletinin hâkimiyetine girinceye kadar orada ikamet etmiştir. 1441 yılında Rahip Ciracus, İçmiyadzin’de Katolikos seçilince “Tüm Ermenilerin Katolikosu” ünvanını taşıyan Katolikoslar dönemi başladı. Katolik Ermeni Kilisesinin en yüksek başkanı genellikle Beyrut’ta ikamet etmiş ve “Katolik Ermeni Patriği ve Kilikya Katolikosu” ünvanını taşımıştır. Ayrıca daima “Baba” “Peter” ünvanını taşımaktadır (Yeni Britannica, 1974, 1:524’ten Akt. el-İmam, 1999: 28).

Ermeniler sürekli Ermenistan dışında küçük topluluklar oluşturuyorlar, kilise de onları koruyordu. Nerde bir Ermeni yaşıyorsa kiliseye destek olmuş ve kötülüklerden esirgemiştir. Yüzyıllar boyu Ermenilerin kiliseye yakın durmalarından dolayı gördükleri kötü muamele ve zulümler onların varlıklarının temeli ve kurtuluş limanı olmuştur. Ermenilerin yabancılardan zulüm görmeleri kilisenin Ermeni toplumunu mutlak bir otorite ile yönetmesine sebep olmuştur (Poladian, 1958: 14’ten Akt. el-İmam, 1999: 29).

Ermenistan’ın Hristiyan olması, tarihinin genel akışını çizmiş ve onu Zerdüştlüğün

koruyucusu olan Perslerle karşı karşıya getirmiştir. 451 yılında Pers Kralı Yazdigirt, fil sürülerinin önderliğindeki büyük bir orduyla Ermenistan'a yürümüştür. İki taraf Ovarir'de karşılaşmış aralarında Apostolik Kilisesi'nin azizlerinin de bulunduğu birçok Ermeni şehit olmuştur. Sonunda Persler, Ermenileri zorla Zerdüştlüğe döndürme planlarından vazgeçmişlerdir (Bournoution, 1993: 77-79'den Akt. el-İmam, 1999: 29). Ermenilerin Hristiyanlığı kabul etmesi, Yunan-İran karışımı bir Ermeni kültürü ortaya çıkardı. Bunu Aziz Misrop Maştutis'in (Sarafian, 1959: 87-89) miladi 5. yüzyılda 38 harften oluşan ve Ermeni Dili'nin ihtiyaçlarını tamamen karşılayan millî alfabeyi keşfi beslemiştir (Seklemian, 1905: 39-45 ve Yeni Britanica, 1974, 1: 524'ten Akt. el-İmam, 1999: 29). Böylece Mukaddes Kitabı Ermeniceye tercüme eden mütercimler yetiştiren "Meliketu't-tercemât" isimli bir okul kurulmuştur (Poladian, 1958: 9-11'den Akt. el-İmam, 1999: 29).

2.3. Arap-Ermeni İlişkileri

Araplarla Ermenilerin temaslari, yıllıklarda ve Ermeni tarihinde, MÖ ikinci yüzyılda Abkaryus adlı kralın günlerinde Er-Reha (Edessa) Krallığı'ndan bahsedilirken görülmektedir (el-Kâfi' 2018: 2).

Azazyan (1993: 26-27) Arap-Ermeni ilişkileri tarih kadar eskidir, diyerek şunları aktarmaktadır: "Ermeni Kralı II. Decran veya Büyük Decran, imparatorluğunun güney sınırlarını Filistin (MÖ 84-64) ile şekillendirdi. Ermeniler Suriye'de, Doğu Akdeniz kıyılarında (Finike kıyılarında) ve Mezopotamya'da yayıldılar. Tarihî kaynaklar, II. Decran Ordusu'nda Hazar Denizi'nden Karadeniz'e ve Pers sınırlarından Akdeniz'e uzanan geniş imparatorluğunun kurulmasında önemli rolü olan bir Arap birliğinin varlığından bahsetmektedir. Ayrıca II. Ardevest'in (MÖ 55-34) ordularında da bazı Arap taburlarının varlığından söz edilmektedir. Sonra askerî karakterli olan bu ilişkiler hızla gelişti ve iki yüzyıl boyunca Arap yönetimi Ermenistan üzerinde hâkim oldu (MS 640-862). MS 8. yüzyılın başından itibaren başlayan Ermenistan'daki Abbasi Halifeliği sırasında Arap emirlikleri gelişti. En ünlüsü ise Mervan Emirliğidir (MS 990-1096). Bu ilişkiler iki halkın tarihi boyunca devam etti ve ticaret de onları güçlendirmede aktif bir rol oynadı. Ermenistan doğu Akdeniz havzasında yer alan ülkelerle sürekli temas halinde olmuş ve Ermeni İmparatoru Büyük Dikran'ın hüküm sürdüğü günlerde (Abrahamyan, 1964, 1: 428), özellikle ticari kervanların geçişinden elde edilen gelirden dolayı uluslararası ticaretteki rolü artmıştır. Ermeni Arşakuniye

Krallığı (MS 66- 429) döneminde, Çin ipeği Karadeniz havzasına ulaşmış, Hindistan ve Küçük Asya'dan çeşitli ürünler Batı'ya ihraç edilmiş ve Batı, Ermenistan üzerinden Kafkasya, Hindistan, Çin ve Basra Körfezi'ne bağlanmıştır.” (el-Boyacıyan, 191955, 2: 294-295).

Tarih çeşitli politik, ekonomik ve kültürel yönleri kapsayan bu ilişkilerle ilgili birçok olay anlatmaktadır. Arap tarihçileri, gezginleri ve coğrafyacıları bununla ilgili çeşitli örnekler vermişlerdir. El-İştahî (ö. 340/951-52'den sonra) “*Mesâlik el-Memâlik*”de, İbnu'l-Faķîh (III-IV. /IX-X. yüzyıl) “*Muhtaşar Kitâb el-Buldân*”da, Taberî (ö. 310/923) “*Târîh et-Taberî*”de, Makrîzî (ö. 845/1442) “*el-Hutat el- Makrîziyye*”de Ebu el-Maḥasin b. Tağrî Berdî el-Atabekî (ö. 874/1470) “*en-Nucûm ez-Zâhire*”de vb. özellikle Ermeni Bakrahuniye Krallığı (MS 885-1071) ve Kilikya Ermeni Krallığı (MS 1080-1375) dönemindeki Ermenistan ve komşu ülkelerle ilişkileri hakkında değerli bilgiler aktarmışlardır. İbnu'l-Faķîh (III-IV. /IX-X. yüzyıl), bize Ermenistan'daki doğal zenginlik hakkında bol miktarda bilgi sağlayan tek Arap referansıdır. Arap tarihçileri ve coğrafyacılarının eserleri, Arap hâkimiyetindeki Ermenistan'da uygulanan vergi türleri hakkında bilgi veren ana kaynaklardır. Taberî (ö. 310/923) ve Belazurî (ö. 279/892-93), Ermeni tarihçilerin Arapların Ermenistan fethiyle ilgili bilgilerini önemli ölçüde tamamlamaktadırlar. Tüm İslam diyarını gezen Arap tarihçi Yakubî (MS 897'de ölen) Ermenistan'ı ziyaret etmiş (Metz, 1957, 2:3'ten Akt. Azazyan, 1993: 27-28); siyasi, sosyal ve ekonomik koşullarına muttali olmuştur. Coğrafyasını ve oradaki yaşamın çeşitli yönlerini doğru bir şekilde tanımlamıştır. Tarihçi Yakut el-Ḥamevî (MS 1178-1229) de ek olarak madenlerinden, nehirlerinden, kalelerinden ve manastırlarından bahsetmiştir (Azazyan, 1993: 28).

Arap-Ermeni ilişkilerine örnek olarak Zenobiya Krallığı, Palmyra Krallığı ve Ermeni Kralı III. Dartad (MS 252-278) arasındaki karşılıklı sağlam ilişkiler verilebilir. Zenobiya'nın oğlu Atenaturus, Ermenistan'ın güneybatı kesiminde 264-278 yıllarında hüküm süren bir krallık kurmuştur (Fercidyan, 1982, 1: 12'den Akt. Azazyan, 1993: 28).

Miladi beşinci yüzyılın başlarında (MS 406) Ermeni alfabesinin oluşturulması, Ermenistan'da çeviri ve telif döneminin başlamasıyla, Sina Yarımadası ve Kudüs'te Ermeni manastırları yayılmıştır. Kudüs ve Batı Şeria'nın bazı bölgelerinde Ermeni dilinde yazılmış, MS altıncı yüzyıla kadar uzanan bir dizi kitabe bulunmuştur

(Atikyan, 1985: 267'den Akt. Azazyan, 1993: 28).

Halife Ömer İbnu'l- Hattâb (MS 634-644) Kudüs halkına aşağıdaki eman (güvence) yazısını vermiştir:

“Bismillahirrahmanirahim. Bu sözleşme Allah'ın kulu, müminlerin emiri Ömer'in İliya (Kudüs) halkına verdiği bir emandır. Onların canları, malları, kiliseleri, haçları, hastaları, sağlamları ve diğer dindaşları için verilen bir emandır. Buna göre onlar kilise inşa etmeyecekler fakat eski kiliselerine de dokunulmayacaktır. Kiliselerinin sayısı azaltılmayacak, sahalarına dokunulmayacak ve haçlarına karışılmayacaktır. Mallarına da dokunulmayacaktır. Dinleri konusunda zorlanmayacaklardır. Onlardan hiçbirine zarar da verilmeyecektir. İliya'da onlarla beraber hiçbir yahudi oturmaz. Diğer şehir halkları gibi İliya halkı da cizye verecektir. Bu şehirden Rumları ve hırsızları çıkaracaklardır. Buradan çıkanlar gittikleri yere ulaşmaya dek malları ve canları konusunda güven içinde olacaklardır. Onlar da tıpkı İliya halkı gibi cizye vereceklerdir. İliya halkından kim ki Rumlar gibi mallarını alıp çıkıp gitmek ister, kilise ve haçlarını da terk ederse onlar da yerlerine ulaşmaya dek canları, kiliseleri ve haçları konusunda eman içinde olacaklardır. Buraya savaşmak için gelmiş olanlar isterlerse burada kalıp İliya halkının şartlarına tabi olurlar, isterlerse onlarla beraber çıkıp giderler. Halktan hasat zamanı gelinceye kadar bir şey alınmayacaktır. Bu anlaşmaya tabi olanlar, cizye verdikleri müddetçe Allah'ın, Rasulullah'ın, Halifelerin ve müminlerin zimmetindedirler. Halid b. Velid, Amr b. As, Abdurrahman b. Avf ve Muaviye b. Ebu Süfyan şahittir. Bu anlaşma H. 15 senesinde yazıldı.” (et-Taberî, 3: 609'dan Akt. Azazyan, 1993: 28-29).

Raşid Halifeler, Emeviler ve Abbasiler, Osmanlılar gelip padişahlarından biri onu kaldırırsa kadar bu ahdi sürdürdüler. Selahaddin Eyyûbî, Kudüs'ü MS 1187'de Haçlılardan geri aldığı anda, Hristiyanların ve Ermenilerin haklarını tanımış ve resmî bir kararname çıkartmıştır. (Azazyan, 1993: 29).

Araplar Ermenistan'ı fethettiğinde (MS 640-642), Halife Ömer İbnu'l- Hattâb, Arap komutan Suraka b. Amr'ın eliyle Ermenistan sakinlerine şu güven mektubunu gönderdi:

“Rahman ve Rahim olan Allah adına. Bu, Mü'minlerin Emiri Ömer İbnu'l- Hattâb'ın komutanı Suraka b. Amr'ın verdiği, Şehrbarâz ile Ermeniler ve Ermenistan sakinleri için emandır. Kendilerine, mallarına ve inançlarına eman verilmiştir. Zarara uğratılmayacak ve mallarına dokunulmayacaktır. Ermenistan, Derbent ve çevresindeki yerli ve yabancı halkın akınlara katılması, Valinin uygun gördüğü her türlü emri yerine getirmesi gerekir. Kime -akınlarda- ihtiyaç duyulmaz ve bu sebeple evinde kalırsa Azerbaycan halkı gibi cizye verir, rehberlik yapar ve tam bir gün konaklama imkânı sağlar. Şayet askere çağırılırlarsa bu durum onlardan bu mükellefiyetleri kaldırır. Yapmazlarsa -bu şartlara uymazlarsa- zorla yaptırılırlar. Abdurrahman b. Rebia, Selman b. Rebia

ve Bukeyr b. Abdullah şahittir. Merşi b. Mukrin yazdı ve şahit oldu.” (et-Taberî, 1963, 4: 157-156’dan Aktaran Azazyan, 1993: 29).

Muaviye b. Ebî Süfyan, Arap Komutan Hâbîb b. Mesleme eliyle Ermeni şehri Dübeyl veya Taffin halkına şu eman (güvence) beratını göndermiştir: “Rahman ve Rahim Allah adına, Hâbîb b. Mesleme’nin getirdiği bu eman Dübeyl şehrinin Hristiyan, Mecusi ve Yahudileri içindir. Canlarınız, mallarınız, kiliseleriniz, ticaretiniz ve şehrinizin surları emniyetim altındadır. Vefalı olduğunuz, cizye ve haraç ödediğiniz sürece sizinle olan antlaşmaya vefa göstereceğiz. Allah şahittir ve O şahit olarak yeter. Hâbîb b. Mesleme mühürledi.” (el-Belâzurî, 200’dan Akt. Azazyan, 1993: 30).

Ermeni tarihçi Sipiys, Arap-Bizans çatışması sırasında Ermeni lider Theodore Rashdouni’nin Arapların yanında olduğunu ve onlarla MS 652’de Ermenistan’ın özerklik kazandığı ünlü barış antlaşmasını imzaladığını ifade eder (Hâfız, 1986: 94 / Abrahamyan, 1985, 1: 692 / Topuzyan, 1986: 14’ten Akt. Azazyan, 1993: 30). Ermeni lider, Bizans İmparatoru Hiroculus’u yenmek için Arap ordularına yardım etti. Muaviye’nin daveti üzerine Şam’ı ziyaret ettiğinde büyük bir misafirperverlikle karşılandı (el-Mudevver, 1982: 479-480).

Tarihî kaynaklar genel olarak Emevî Halifeliği (MS 661-750) ve özel olarak da Halife Muaviye b. Ebî Süfyan (MS 661-681) döneminde Arap-Ermeni ilişkilerinin güçlü olduğu konusunda ittifak etmişlerdir. İyi derecede Arapça bilen Ermeni hükümdar Prens Karikor Manikonian (MS 661-685) Ermeni Prensi Simbat ile Şam’ı ziyaret ettiğinde Halife Muaviye onu memnuniyetle karşılamış ve Ermenistan’ın ilk resmî hükümdarı olarak atamıştır (Fercidyan, 1982, 1: 12’dan Akt. Azazyan, 1993: 30).

Halife Abdulmelik b. Mervan zamanında (MS 685-705), bazı Ermeni prensleri (el-Nakharar) MS 701 yılında Emevî Hilafet Devleti üzerine yürüyerek Arap ordusunu bozguna uğrattı. Halife Abdulmelik b. Mervan komutanları Muhammed b. Mervan ile Osman b. Velid’e intikam emri verdi. MS 703 yılında Ermeniler, Katolikos veya Ermeni Katolikosu III. Sahak Tsuraportsı (MS 677-703) ile halifeye itaatlerini, sadakatlerini ve cizye ödemeyi kabul ettiklerini bildiren bir mektup göndermeyi kararlaştırdılar (Ormanyan, 1952: 40’tan Akt. Azazyan, 1993: 30-31). Ermeni Katolikosunun Şam yolunda Harran’da öldüğü rivayet edilir. Vasiyetine üzerine mektup, Harran’a hızla ulaşan Muhammed b. Mervan’a verilmek üzere eline iliştilir. Bu manzara karşısında derinden etkilenen Komutan Osman b. Velid Ermenilerin

affedildiğine dair cevabi bir mektup yazılmasını emreder ve onu ölmüş Katolikos'un eline yerleştirerek cenazesini Ermenilere iade eder (Azazyan, 1993: 31).

Ermeni tarihçiler, Halife Ömer b. Abdülaziz döneminde (MS 717-720) Arap-Ermeni ilişkilerinin iyi olduğunu belirtirler. Ermeni tarihçi Kerakos Kantsaktesi Halife'nin çok tanınan, kültür ve takva sahibi Ermeni Katolikosu III. Hovhannes Utsentsi'yi (MS 717-728) Şam'a davet ettiğini vurgulamaktadır. Halife onu krallar gibi karşıladı. Hatta "Şam böyle muhteşem bir karşılamayı daha önce hiç görmemişti." denildi. Halife ve Katolikos arasında birçok görüşme gerçekleşti. Halife Ermeni Katolikos'un taleplerini kabul etti. Böylece Ermeni din adamlarının vergiden muaf tutulması ve Arap diyarında Ermenilere dinî ibadet özgürlüğü tanınması kararlaştırılarak Ermenilere manastır ve kilise kurma hakkı verildi (el-Mudevver, 1982: 480-481 / es-Seyyid, 1972: 89-90).

Halife Hişam b. Abülmelik (MS 724-743) döneminde Ermeni ve Arap orduları ortak düşmanları olan Hazarları mağlup ettiler. Ermeni tarihçi Givont, Halife Şam ziyareti sırasında Ermenistan Kralı III. Aşut, el-Bagradouni'ye (MS 732-748) ikramda bulunduğunu, ziyaretten üç yıl önce askıya alınan yıllık yüz bin dirhem tutarındaki Ermeni vezir ve şövalyelerin maaşlarının tekrar ödenmesini emrettiğini ve bu miktarın düzenli olarak ödemeye devam ettiğini ifade etmektedir (Givonet, 1982: 95'ten Akt. Azazyan, 1993: 31).

Abbasi Halifelîği (MS 750-1258) ve Halife Harun Reşid (MS 786-809) döneminde de Arap-Ermeni ilişkileri güçlü olmuştur. MS 806 yılında Halife, Ermeni Prensi IV. Aşut el-Bagradouni'yi (MS 806-826) Ermenistan hükümdarı olarak atamış ve bu yirmi yıl devam etmiştir. Yönetimi boyunca Halife Emîn (809-813) ve Halife Me'mun'a (MS 813-833) sadık kalmıştır (Hâfız, 1986: 120-121).

Halife Mutevekkil (MS 847-861) döneminde Ermeniler önemli bir konuma sahiplerdi. Halifelik tahtını destekleyen ortak orduda çok sayıda Ermeni şövalyesi ve güçlü savaşçılar vardı. Ermeni Prensi IV. Aşut el-Bagradouni, halifenin en yakınlarından biriydi. Halife onu 861 yılında Emirler Emiri (MS 861-885) olarak atadı. O da Araplara büyük hizmetler sundu. Prens Aşut tebaasını ve yerel prensleri kendine çekmeyi başardı. Bu sebeple MS 885 yılında Halife Mu'temed (MS 870-892) onu Kral I. Büyük Aşut el-Bagradouni (MS 885-890) ünvanıyla Ermenistan kralı olarak atadı. Emirliğinde özgür olmasına rağmen, kendisine uygulanan cizyeyi düzenli olarak

ödüyordu ve yerel prensler, hükümdarlığı sırasında neredeyse tam bir bağımsızlık yaşıyordu (Hâfız, 1986: 123).

Et-Ṭaberî (1967, 9: 229), Halife Mütevekkil hakkında şunları aktarır: Seleme b. Sa‘id Naşrânî’den nakledildiğine göre Halife Mütevekkil Aşut b. Hamza el-Ermeni’yi öldürülmeden günler önce görünce rahatsız oldu ve hapisten çıkarılmasını emretti. “Ey Müminlerin Emiri, onun hizmetini beğenmiyor muydun?” dediler. Dedi ki: Evet, ama birkaç gece önce rüyamda onun üzerine bindiğimi gördüm. Bana baktı. Baş katır başı gibi olmuştu. Bana “Bizi ne kadar incitiyorsun! Bugünden sonra on beş senen kaldı.” dedi. Böylece on beş yıl daha Halifelik yapacağını söyledi.

Ermeni Prensi Ebu’l-Hasen Ali b. Yahya Al-Ermeni, Abbasi Hilafet Devletinde Halife el-Mu‘tasim (MS 833-842), el-Vâsiḳ (MS 842-847) ve el-Mutevekkil (M.S 847-861) dönemlerinde komuta merkezinde idi (et-Ṭaberî, 1967, 9: 191). Mısır iki kez (MS 841-843) ve (MS 847-848) Şam Hudut Sancağı ve 862 yılında Ermenistan Sancağı’nda yönetim görevini üstlendi (el-Maḳrîzî, 1998, 1: 312). Ebu’l-Meḥasin Yusuf b. Tagrî Berdî el-Atâbekî (1930, 2: 245) onun hakkında şunları söylemiştir: “O Ali b. Yahya Prens Ebu’l-Hasen el-Ermeni, Mısır Emirliğinin Veliyahtı... Mısır topraklarına geldi ve Mısır’ın koşullarını yeniden düzenlemeye ve yolsuzluğu bastırmaya başladı.”. El-Atâbekî (1930, 2: 278) şunları da ilave etmiştir: “Ali b. Yahya; cesur, girişken, cömert, pek övülen, savaşlar ve gerçekler hakkında bilgi sahibi, tertipçi, siyaset bilen ve özgeçmişi temiz Ermeni asıllı bir prensti. Vefatı hakkında Yâkût el-Ḥamevî (2: 441) Dicle Nehri hakkındaki konuşmasında şöyle der: “Daha sonra su yolları, havzalar ve diğer nehirler haricinde kalanlar sağlam bir vadi kadar büyük olmayan ilk vadi içine dökülür. O vadi Miyafarkin ile Amed arasında bir vadidir. Onun Helloris’ten çıktığı söylenir. Helloris ise Ermeni Ali’nin şehit olduğu yerdir. Hâfız (1986: 104) da konuyla ilgili şu bilgileri vermektedir: “Prens Ebu’l-Hasen’in oğulları Komutan Hüseyin b. Ali b. Yahya el-Ermeni ve Komutan Muhammed b. Ali b. Yahya el-Ermeni de Abbasi Hilafet Devletine hizmet etmişlerdir. Bu birbirini takip eden el-Müste’in (862-855) ve el-Mu’temed (870-890) adlı Abbasi Halifelerinin dönemidir.”

Arap tarihine giren Ermeni kadınlar arasında Halife el-Ḳaim Billah’ın (1031-1075) annesi (Ebu’l-Fida, 189) ve Halife el-Kâdir’in hanımı olan Bedru’d-Deca veya Kaṭru’n-Neda zikredilir. Abbasi Halifesi Muḳteda’nın (1075-1094) ve altı kralın annesi, Ermeni Vezir Bedreddin el-Cemâli’nin kızı ve Fatımi halifesi Musta‘lî’nin

(1094-1102) hanımı Kurretu'l-Ayn veya Erguvan yine onlardandır. Ermeni Vezir Talai' b. Rizzik'in kızı ve Fatımi halifesi el-Âzid'in (1160-1171) karısı Ermeni kadınlardandır. Bazı kaynaklara göre Şeceretu'd-Durr Ermeni bir cariyedir (Hâfız, 1986: 104).

2.3.1. İlmî ve Kültürel Faaliyetler

Azazyan (1993: 33-35) ilmî ve kültürel Arap-Ermeni ilişkileri hakkında şu bilgileri aktarmıştır: “Ermeni-Arap ilişkileri, karşılıklı kültürel ilişkiler tarihidir ve Ermeni İmparator Büyük Dikran’a, Ermeni halkının fethettiği ülkelerin halklarıyla doğrudan temas kurduğu günlere kadar gitmektedir. Bunun delili Miladi 5. yüzyıldan önceki Ermenicede birçok Arapça kelime kökünün bulunmasıdır.” (Dadviyan, 1991: 31). Ayrıca bunlarla sınırlı olmamak üzere Orta Çağ Arap ve Ermeni felsefelerinin birçok ortak özelliğe sahip olduğundan söz edilebilir (el-Mevsû’atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyyetu, 1974, 1: 671). Arapçadan Ermeniceye ilk tercüme 1222’de tamamlanmıştır. Bu Sultan Khalef tarafından yazılan “Sultan Seyisyan ve Horasan” adlı rüya tabirleri içeren bir kitaptır (Merâyâtî, 1989: 137). Şu anda Sina Yarımadası’ndaki “Aziz Catherina Manastırı”nda, Ermeni tarihçi Akatankigos’un Yunancadan Arapçaya aktarılan kitabının tercümesi olan 1328-1329 yıllarında yazıldığına inanılan Arapça bir el yazması bulunmaktadır (Dadviyan, 1991: 29). Ermeni araştırmacı Ârâm Deyr Givontıyan tarafından incelenmiş ve 1968’de Erivan’da yayınlanmıştır. Ermeni bilim adamı Bunyat Sebastatsi’nin “Kitabu’t-Tıp” adlı 1630’da Arapçadan tercüme edilen eseri, Arap-Ermeni ilişkileri için bir başka delildir. Bilimsel ansiklopedi ile karakterize edilen Kusta b. Luka al-Ba’labekî (MS 830-912 veya 923) dokuzuncu yüzyılın en önde gelen âlim ve tercümanlarındandır. Bazı tarihçiler, Kusta b. Luka’nın iyi bir sınıflandırma yöntemiyle bilimlerde üstün olduğunu Patrik Senhârîb’in onu Ermenistan’a çektiğini ve orada yaşadığını belirtmektedirler. Patrik Ebu’l-Gatr’if ilim ve fazilet ehli idi. Kusta, başkaları yanında ona çeşitli bilim dallarında birçok değerli kitap taşıdı ve orada öldü. Mezarına, onurlandırmak için kralların veya kanun adamlarının mezarlarına yapıldığı gibi kubbe inşa edilmiştir (Hitti, 1943, 2: 177 / İbnu Ebî Eşî’a, 1965: 329-330). Arap tıbbının Ermeni tıbbıyla çok güçlü ilişkileri vardır. Arap bilimleri Avrupa’da etkili olup kabul gördükten sonra, Ermenistan’da tıp alanındaki Yunan etkisi azalmış ve Arap doktorların Ermenistan’a gelip çeşitli emirliklerde çalışmasına olanak tanınmıştır.

Birçoğu Ermenistan’da şifalı otlar konusunda ihtisas yapmışlardır. Araplar, Yunanlılar ve Suriyeliler gibi yabancı doktorlar büyük bir şöhret kazanmıştır. Hatta Suriyeli Doktor Faraj gibi bazıları Ermenice tıp kitapları bırakmıştır (Hovannisyan, 1968: 17-18). Ermenistan’da kullanılan Ermeni Ercili ve Ermenistan Bulusu gibi ilaçların çoğu Arap ve Avrupa tıbbına geçmiştir (Hovannisyan, 1968: 7-8). Ermenistan’da on birinci ve on ikinci yüzyıllarda, isimleri tarihî el yazmalarında yer alan, aralarında Arap ve Suriyeli doktorların da bulunduğu Ebu Said ve İsa b. Ebi Said gibi Ermenice yazan pek çok tıp adamı vardı (Hovannisyan, 1968: 25). Mıkhitar Heratsi; Arapça, Yunanca, Farsça ve Ermenice bilen Arap tıp tarihinde adı ölümsüzleşen Orta Çağ Ermeni hekimlerindendir. Ünlü eseri “Tefricu’l-Humme” (Ateşlerin Dermanı) dır.

2.3.2. Ticari Faaliyetler

Ermenistan ile iki nehir arasındaki ülkeler, Şam, Mısır ve diğer ülkeler arasındaki mal değişimi çok eski zamanlardan beri aktif olmuştur. Yüzyıllar boyunca Ermeni tüccarlar küresel ticaret hareketine dâhil oldular ve Çin, Hindistan, Avrupa ülkeleri, Rusya, Suriye, Filistin, Mısır ve Etiyopya’ya ulaştılar. Ermeni kenti Dübeyl’de yapılan son kazılarda, çeşitli Arap sikkelerinin yanı sıra İran, Bizans ve Mısır kökenli MS 9 ve 12. yüzyıllar arasındaki döneme ait cam eşyalar ortaya çıkarılmıştır (Mecmû’atu Mine’l-Bâhişîn, 1951, 1: 174’ten Akt. Azazyan, 1993: 35).

Azazyan (1993: 35-36) Ermenilerin Arap yönetimindeki Endüstriyel faaliyetleri ile ilgili şunları aktarmıştır:

“Ermenistan, tarımsal ve hayvansal ürünlerinin kalitesi ve bolluğu ile dikkat çekmiştir. Ermenistan, halifelüğün en verimli mülkü olarak kabul edilmiştir (Dâiratu’l- Ma’ârif el-İslâmiye, 2: 58). Örneğin Ermeni kilimleri dünyadaki en iyi kilim türlerinden biri olarak kabul edildi ve Hicri dördüncü yüzyılda insanlar diğer kilimlerin yerine Ermeni kilimlerini tercih ettiler. Emeviler döneminde halifelerden biri olan Velid b. Yezid, zemin ve duvarları Ermeni tarzı döşenmiş bir evde oturuyordu. El-Hâdî ve er-Reşîd’in annesi el-Hayzerân, evinde bir Ermeni kiliminin üzerinde oturuyordu ve halife çocuklarının anneleri ve Haşim’in diğer kızları Ermeni yastıkları kullanıyorlardı. İbn-i Cassas olarak bilinen Hüseyin b. Ahmed öldüğünde, para, mücevher ve mobilyalar sahibi idi ve H. 300-M.912 yılında Bağdat halkının en zenginiydi. Evinin içerisinde bahsedilen en önemli şeylerden biri Ermeni mobilyalarıydı. Ümmü’l-Muktedir’in eşyaları arasında Ermeni mobilyalarına da değinilmiştir. Halife çalışanlarından bir kısmının kendisine yedi Ermeni kilimi hediye ettiği söylenmektedir. Yapımı Ermeni tarzına benzeyen İran kilimleri de tercih ediliyordu.”

Marco Polo (C 1 s. 3) Ermeni Mobilyalarının en güzel ve en iyi üretim olduğunu

söylenecektir (Metz, 1957, 2: 353-354). Yoğun bir gemi trafiği yaşayan Fırat Nehri'nde taşınan malların çoğunun, Ermeni dağlarından gelen inşaat kerestesi ve Şamdan gelen zeytinyağı olduğu belirtilmektedir (Aktaran (Metz, 1957, 2: 389).

2.3.3. Siyasi Faaliyetler

Azazyan'ın (1993: 36) aktarımında (Pastırmacıyan, 1980, 1:193) Fransız tarihçi Fusiyon, “Ermenistan üzerindeki Arap egemenliği bir tecrit olgusu değil, aksine farklı medeniyetler ve kültürlerin geniş bir değişim dönemi.” demektedir. Ayrıca Ermeni tarihçi Hrant Pastırmacıyan’a göre, Ermenistan üzerindeki Arap etkisi, Ermenistan’ın kendine özgü Doğu ile Batı arasındaki uygar yüzünün korunmasına hissedilir bir katkı sağlamıştır.

Arap halkı göçmen Ermenilere kapılarını açmış ve daima yardımcı olmuştur. Bunun arka planında siyasi otoritelerin halkı ortak düşman Osmanlıya karşı olumsuz yönlendirdikleri düşünülmektedir. Zira Osmanlı’ya isyan eden Ermeniler her nasılsa katliama uğradıkları konusunda Arap halkı ikna etmişlerdir. Bunun örneği Ezher gibi

Resim 1: Ezher Şeyhi'nin Fetvası

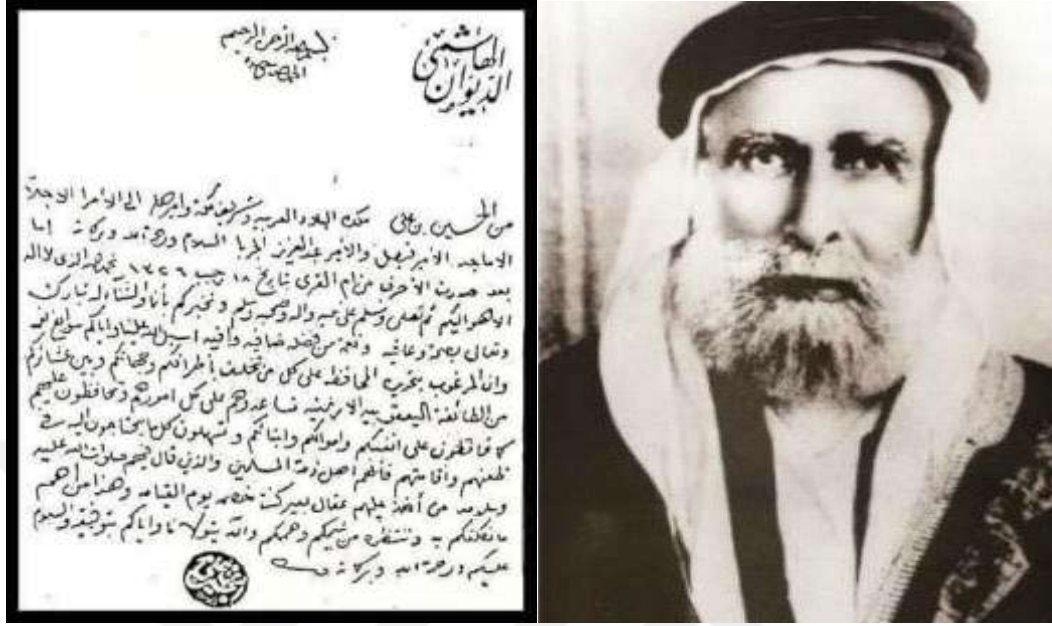
bir kurumun “Ermenileri katletmeyin!” çağrısı yapmasıdır. Sky News Arabia muhabiri Ahmed el-Kâzî, Nisan 2021’de Mâcid İsrail’in “Adana” katliamı olarak tabir ettiği 1909 olaylarını dönemin Ezher Şeyhi Selim el-Bişrî tarafından bir fetva ile kınandığını, Şeyhin Osmanlı yetkililerini ikaz ettiğini haber yapmış ve belgeyi de yayınlarak soykırım iddialarını pekiştirmeye çalışmıştır. Konuyu ayrıca Âra Serkis Aşçıyan (2012: 1) da gündeme getirmiştir. Oysa Şeyh birtakım duyumlar üzerine eğer böyle bir şey varsa vazgeçin şeklinde fetvasını kurgulamıştır.

Mısır'daki Ermenilerle ilgili her türlü çalışmada karşımıza çıkan bir şahsiyet olan el-İmam Ermeni, tezlerini şiddetle savunmaktadır. El-İmam, 2013'te yayınladığı makalesinde el-Ahbar gazetesinin 19 Ağustos 1921 Cuma günü üçüncü sayfasındaki haberi gündeme taşımıştır. Haber gazete de şöyle yer almıştır: “El-Ezher Şeyhinden şu mesajı aldık: Ekselansları, Mısır'daki ünlü Ermeni tüccarlar büyük hayırsever Karabit Melkonyan Bey, yüklü miktarda parasını Ermeni halkına bağışlamış ve beş bin Cüneyhi fakir öğrencilere vakfedilen bir mülkü satın almak için el-Ezher-i Şerif'e tahsis etmiştir.”. 11 Ağustos 1921 Perşembe günü Ermeni Halkı Patriğine vekâleten Moşig Srobyan Bey, Fabrika Müdürü Karabit Bey ve Ermeni ileri gelenlerinden birinden oluşan bir heyet şeyhliğe gelerek fabrika müdürünün imzasını taşıyan bağış belgesini takdim etmiştir. Şeyh bu cömert bağış için Karabit Bey'e takdir ve teşekkürlerini bildirmiştir. Daha sonra da el-Ezher Şeyhliği bu büyük hayırsevere gönülden teşekkür etmek için bir heyet göndermiştir. El-İmam kafa yormuş, “Melkonyan neden bağış yaptı? Peki, İslam âleminin tacı el-Ezher, neden bir Ermeni Hristiyan'dan bu kadar açık ve net bir şekilde bağış kabul etti? sorularının cevabını aramıştır. Hem de bu hayırsever Doğu Tütün Fabrikası ve Mısır Sigaraları Şirketinin sahibi iken. Melkonyan'ın amacı reklam mıdır yoksa sigaranın yasaklanmasını mı engellemeye çalışmıştır? Acaba sigara aleyhine söylemlerin satışlarını düşürmesini mi engellemek istemiştir? El-İmam'ın cevabı şöyledir: “Mesele -basitçe- Mısır'ın ve halkının cömertliğine vefadan başka bir şey değildir. Adam fitrî bir his ve vatanseverlik bilinciyle vatanseverlik noktasında birleşen tüm Mısır'ı Müslüman ve Ehl-i Kitab dengesinde bir araya getirmiştir.”.

Osmanlı Devleti'nde Samsun ve Bafra'da tütün sanayii ve ticaretiyle iştigal eden ve 1882'de Mısır'a gelen Matosyan kardeşlerden sonra Kayseri'den gelen Melkonyan kardeşler Mısır'da tütün ve sigara ticaretinin en büyükleridir. Servetini sigara ticaretinden elde eden Melkonyan'ın Ezher Şeyhi'ne bağış yapması maksatlardır. Ancak Şeyh'in bunu kabul etmesi tam bir skandaldır.

Azazyay'a göre (1993: 36-37) Arap halkının, 1915'teki büyük felaket sırasında, mağdur halkın çocukları olan Ermeni kardeşlerine karşı tutumu onurluydu. Aynı şekilde sonraki yıllarda Ermeniler yetimleri toplamaya başladıklarında, Hicaz Kralı Şerif Hüseyin b. Ali ve oğlu Prens Faysal'ın yardımı olmadan bu işte başarılı olamazlardı. Arap kralı, Ermeni çocuk ve kadınları ilgili makamlara teslim etmeleri

ve onlara yardım eli uzatmaları için Arap hükümdarlara emir verdi. Bu bağlamda, çıkardığı ünlü tarihî belge şu şekildedir:

Resim 2: Şerif Hüseyin ve Mektubu

"بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله وحده

من الحسين بن علي ملك البلاد العربية وشريف مكة وأميرها إلى الأمراء الأجلاء الأماجد الأمير فيصل والأمير عبد العزيز الجرباء، السلام ورحمة الله وبركاته.

أما بعد صدرت الأحرف من أم القرى بتاريخ 18 رجب 1336 نحمد الله الذي لا إله إلا هو إليكم ثم نصلي ونسلم على نبيه وآله وصحبه وسلم. ونخبركم بأنا والثناء له تبارك وتعالى بصحة وعافية ونعمة.

وإن المرغوب بتحريره المحافظة على كل من تخلف أطرافكم وجهاتكم وبين عشائركم من الطائفة اليعقوبية الارمنية، تساعدونهم على كل أمورهم وتحافظون عليهم كما تحافظون على أنفسكم وأموالكم وأبنائكم وتسهلون كل ما يحتاجون إليه في طعنهم وإقامتهم فإنهم أهل ذمة المسلمين والذي قال فيهم صلوات الله عليه وسلامه من أخذ عليهم عقاب بعير كنت خصمه يوم القيامة وهذا من أهم ما نكلفكم به وننتظره من شيمكم وهمكم والله يتولانا وإياكم بتوفيقه والسلام عليكم ورحمة الله وبركته."

“Rahman ve Rahim Allah Adına

Arap Ülkeleri Kralı, Mekke Şerifi ve Emiri Hüseyin b. Ali'den asil ve şanlı prensler Faysal ve Abdul Aziz el-Cerba'ya. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun. Hicri 18 Receb 1336 tarihinde Ümmü'l-Kura'dan sadır olan evamirdir. Kendisinden başka ilah olmayan Allah'a şükrediyor, Peygamberine, ailesine ve sahabelerine dua ediyor ve selamlıyoruz. Size, mübarek ve yüce olanı överek O'nun lütfundan gelen sağlık, iyilik ve bol nimetlerin yeterli olduğunu haber veriyoruz. Allah bize ve size bol nimetler versin. Ermeni Yakubi taifesinden sizin bölgenizde, sınırınızda ve aşiretleriniz arasında bulunanları korumanız ve onlara iyi bakmanız istenmektedir. Onların işlerini kendi işleriniz gibi görüp yardım edin, kendinizi, kendi malınızı ve çocuklarınızı korur gibi onları koruyun. Ve onlara, ister bir yerden bir yere giderken ya da yerleşirken ihtiyaçları olabilecek her şeyi sağlayın. Onlar Rasulullah'ın (S.A.V) belirttiği Müslümanların zimmetinde olan halktır. Sizden yapmanızı istediğimiz şeyler içinde beklediğimiz, asil karakterinizin yansıması ve kararlılığınızla bunu başarmanızdır. Allah'ın selamı, rahmeti ve bereketi üzerinize olsun.”

Azazyay (1993: 37-38) konuyla ilgili diğer destek ve yorumlarla ilgili şu aktarımlara yer vermiştir: “Öte yandan Suriye ve Lübnan'daki Ermeniler, yabancı sömürgeciliğe karşı mücadelelerinde ve İsrail düşmanına karşı yapılan kurtuluş savaşlarına Arap kardeşleriyle yan yana katıldılar.” (Hofhannisyan ve Serkisyan, 1975). “Fransız sömürgeciliğine karşı verilen bağımsızlık savaşı sırasında Cumhurbaşkanı Şükrî el-Kutlî, Ermenilerin duruşunu övdü ve onları çok takdir etti. Dönemin Lübnan Başbakanı Riyad Sulh ise Lübnan'daki Ermenileri sıcak bir şekilde karşıladı.” (Halkın Sesi, 1943). “Suriye Arap halkı ile Ermeni halkı arasındaki yani Arap milleti ile Ermeni halkı arasındaki ilişkilerin sadece yakın geçmişin ürünü olmayan derin tarihî kökleri bulunmaktadır. Araplar ve Ermeniler arasında yüzyıllara yayılan bir kültürel alışveriş vardır.” (Tişrin Gazetesi, 1992).

25 Nisan 1992'de, Ermeni Cumhurbaşkanı Levon Der Bedrosyan'ın Suriye'ye ilk ziyareti vesilesiyle, Cumhurbaşkanı Hafız Esad şunları ifade etmiştir:

"إنكم تحلون في بلد فتح في ساعة المحنة والشدة ذراعيه للأرمن الذين لجؤوا إليه، فوجدوا فيه الأمن والاستقرار، وعاشوا في راحة وطمأنينة، وأصبحوا جزءاً من شعبه، لهم ما لسائر أبناء البلد من حقوق وواجبات المواطنين. فاندمجوا في حياة سورية التي وفرت لهم فرص الحياة الكريمة والحرية الكاملة للحفاظ على لغتهم وتراثهم الروحي والقومي، فبادلوها المحبة وعاشوا مواطنين شرفاء وساهموا بجهودهم ومهاراتهم في إغناء حياة البلاد، واكتسبوا بفضل إخلاصهم للوطن السوري تقدير واحترام هذا الوطن حكومة وشعباً."

“Zor zamanlarında kendisine sığınan Ermenilere kucak açan, içinde güvenlik ve istikrar buldukları, huzur ve sükûnet içinde yaşadıkları, halkının bir parçası olarak tüm vatandaşlarının hak ve sorumluluklarına sahip oldukları bir

ülkedesiniz. Onlara iyi bir yaşam için fırsatlar veren; dillerini, millî ve manevî kültürlerini korumak için tam bir özgürlük sağlayan Suriye yaşamına entegre oldular. Sevgi alışverişinde bulundular, onurlu vatandaşlar olarak yaşadılar, gayret ve becerileriyle ülke hayatını zenginleştirmeye katkı sağladılar. Böylece Suriye vatanına olan bağlılıkları sayesinde bu ülkenin hükümet ve halk olarak saygı ve takdirini kazandılar.”

Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın cevabı da şöyleydi: “Ermeni ve Arap halkı arasındaki dostluk, tarih kadar eskidir. Ermeniler ve Araplar arasındaki aslî bağlar Orta Çağın başlarında kök salmış ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür.” (Tişrin Gazetesi, 1992).

2.4. Osmanlı İdaresinde Ermeniler

Osmanlı, Müslüman tebaası dışındaki gayrimüslim Hristiyan tebaasını idari sisteminde farklı şekilde kategorize etmiştir. Bu durumu el-İmam (1999: 31-32) şu şekilde izah etmiştir: “Osmanlı idari sistemine göre gayrimüslim tebaa, doğrudan padişahının yerini alan ve sosyal yoğunlaşmanın odağını temsil eden “milletler” adı verilen yarı özerk yapılarda örgütlenmiştir. Başlangıçtan itibaren Osmanlı iki Hristiyan millet tanımıştır. Bunlar Rumlar ve Ermenilerdir. Bu düzenleme herhangi bir ırka göre değil, inanca göredir. Yunan Patriğinin yetki alanına giren diofizit (Dyophysites) düşünce (İnsan ve Tanrı İsa’ya inananlar) ve Ermeni Patriğinin yetki alanına giren monofizit (Monophysites) düşünce (Tanrı İsa’ya inananlar).” (Hamilton, 1990: 396-399). “Caslik” -Ermenilerin Ruhani Babası- Osmanlı sınırları dışındaki İçmiyadzin’de ikamet ediyordu. Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) İstanbul’da 1461’de bir Ermeni Patrikhanesi kurdurdu (Hamilton, 1990: 412). Ermeni Patriğini milletin resmî başkanı olarak “Başı” (Bachi) rütbesiyle atadı. Böylece Başı memurlardan, manevi idareden, genel eğitimden, dinî ve hayır kuruluşlarından sorumlu oldu. Sultan Ermenilerin genel güvenlik ve büyük ihanet hariç suç işleyenlerini sarayın hapisanesine koymasına izin verdi. Ayrıca vergiden muaf geniş araziler bahşetti. Böylece Ermeni Patriklik Kürsüsü papazların elde etmek için birbirleriyle kıyasıya rekabet ettikleri maddi ve manevi bir kazanç haline geldi. (Atamian, 1955: 20-27). İstanbul’da 18. asrın ortalarından itibaren “Amira” lakabıyla adlandırılan ve Osmanlı Hükümeti’yle iş birliği yapan zengin Ermenilerden bir zümre oluşmuştur. Bu onurlandırıcı lakabı elde etmeye etkin olan faktör zenginlik ve Osmanlı Hükümetinin ondan istifade boyutudur (Artinian, 1981: 190). Emirlerin çoğu bölge yöneticilerine, üst görev memurlarına ve özellikle de taahhüt sisteminde çalışan

işçilere kredi veren bankacılıkla uğraşıyorlardı (Barsoumian, 1979: 310-311). Bundan dolayı bankacı Emirler örnek olarak 1775-1880 yılları arasında sadece Düzyan Ailesine hasredilen Sultan Darphanesi Bakanlığını elde ettiler (Barsoumian, 1979: 312). Ayrıca Duyugyan ve Yaramyan aileleri gibi bazı mücevherci ve kuyumcu aileler Sultan ve yakınlarının mücevher ve değerli taş ihtiyaçlarını giderdiler. (Caprielian, 1968: 53). Bankacıların Osmanlı Maliyesindeki etkisi 1842 yılında yıllık %20-25 faizle kredi veren Anadolu ve Rumeli Birliği adlı resmî bir birlik kurulmasıyla zirveye ulaştı. Ancak Kırım Harbi'nin (1853-1856) akabinde açıkça ortaya çıkan Avrupalı banka ve kapitalistlerin rekabetinin yanı sıra etkin organizasyon eksikliği ve faiz gelirlerine aşırı rağbet nedeniyle başarısız oldu (Barsoumian, 1979: 312).

El-İmam (1993: 33-34) Ermenilerin aktif oldukları alanlar ve üstlendikleri görevlerle ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “Gümüş Madeni İdaresi verilen Arbeyaryan Ailesinin emirleri ve Sultan Barut, Dokuma ve Kâğıt Fabrikalarının idaresi verilen Dadyan Ailesi gibi Ermeni Emirler İstanbul ve civarındaki az sayıda sanayi projelerine katkı sağlamışlardır (Clark, 1974: 70). Hatta bu görevler 1795'ten itibaren 19. asrın sonuna kadar aile imtiyazı ve vakıf olarak bu ailelere hasredilmiştir (Boutros-Ghali, 1965 ve Ter Minassian, 1992: 1-16). Mimarbaşılık görevi de 1750'den 19. asrın sonuna kadar birçok cami, saray, fabrika ve genel inşaatlar gerçekleştiren Balyan Ailesine verilmiştir (Artinian, 1981: 191 ve Caprielian, 1968: 54). Aynı zamanda laik Emirler, Ermeni Kilisesinin yönetiminde önemli bir rol oynadılar, Patriklik seçimlerine müdahil oldular ve onlarla hükümet arasında aracılık ettiler. Ekonomik ve siyasi nüfuzları sayesinde Ermenilerin merkezî yönetiminde çok etkili oldular. Kendi içlerinde otoritelerini desteklemek için eğitim, din ve hayır işlerinde faaliyetlerde bulundular. (Artinian, 1981: 192-193). Genel olarak birçok Ermeni Osmanlı Memur Grubuna dâhil oldular ve devlet hizmetlerinde kabiliyetli oldukları, zekâları, ciddiyetleri ve bağımsızlık taleplerinin olmaması sebepleriyle en üst görevleri elde ettiler. İstatikler Osmanlı Hükümetinde Ermenilerin Hariciye, Maliye, Hazine, Genel İşler, Posta, Telgraf ve Telsiz bakanlıklarında 22 Bakanlık, 5 Bakan Vekilliği, 4 Ayan Meclisi Üyeliği, 4 Devlet Meclisleri Üyeliği, 1876 Meclisi Mebusan'da -ilk Osmanlı Parlamentosu- 10 Milletvekilliği, 10'dan fazla genel Konsolosluk, Berlin, Viyana, Bürüksel, Londra ve Roma Konsoloslukları, Bölge Genel Yönetim Vekillikleri, birçok Müsteşarlık, Sekreterlik, Tercümanlık ve Müdürlük gibi birçok görevi üstlendiklerini göstermektedir. (Sonyel, 1987: 24-25). Ermeniler kuyumcu, ayakkabı imalatçısı,

tekstilci, terzi, inşaatçı, madenci, marangoz, nakkaş, fırıncı, kapıcı, sucu, tamirci, kasap, demirci, kilit imalatçısı, deniz taşımacılığı ve avcı olarak çalıştılar (Burrt, 123-125). Ermeni kadınlar da İstanbul’da yaygınlaşan kadife üzerine tezhip (simli nakış) zanaatında tekel oldular. Köylü Ermeniler de zeytin, üzüm ve çivit otu ziraatında öne çıktılar (Caprielian, 1968: 56-57).

Ermenilerin Ermenice, Türkçe, Fransızca ve ikinci derecede İngilizce ve Almanca eğitimine odaklanan ilkokulları vardı. Temel olarak Osmanlı coğrafyası ve tarihi, gayriresmî olarak da Ermeni coğrafyası ve tarihi okutuluyordu. Ayrıca İstanbul Ermeni Merkez Okulu, Erzurum Sanasaryan Okulu, Kayseri ve Kudüs Dinî Okulları gibi daha yüksek derecede okulları da mevcuttu (Alaux, 1905: 44-49’dan Akt. el-İmam, 1999: 34).

Ermeniler arasında gazetecilik gelişti ve kendi gazetelerinin yanı sıra Türkçe konuşan Ermenilere yönelik Cerabid Banusyan’ın “Münada”sı, Huvsib Vartan’ın “Manzumeyi İfkiyar”ı (Camiu’l-Ârâ) gibi Ermeni alfabesiyle Türkçe gazeteler yayımladılar. Ayrıca Ermeniler gizemli yazar Hagop Barunyan’ın “Tiyatro”su ve Doktor Otoçyan’ın “Sıhhat”i (Sağlık Dergisi) gibi Türkçe gazeteler de yayımladılar. Kayserili Mihran Nakışyan 1890’lı yıllarda resmî “Sabah” gazetesinin imtiyaz sahibi oldu. Osmanlı Basınında yayıncı, mütercim, matbaacı, tasarımcı ve yönetmen olarak birçok Ermeni çalıştı. Osmanlı matbaa harflerinin tasarımcısı ve yönetmeni Ermeni Hovannis Mühendisyan’dır. Osmanlılara tiyatroyu ilk tanıtan Ermenilerdir. İlk nizami tiyatroyu 1870 yılında Hagop kurmuştur. Osmanlıya ilk kez müzik notasını getiren Baba Hambartsom Limoncuyan’dır. Dahası sanatçıların özellikle kadın tiyatrocular istisnasız Ermeni’dir. Zira Müslüman kadınların tiyatro sahnesine çıkmalarına izin verilmiyordu (Caprielian, 1968: 55-58’den Akt. el-İmam, 1999: 34-35).

Ermenilerin gelişmesi sadece büyük şehir halkları arasında olmuştur. Padişahın himaye ve yardımlarından istifade eden Ermeniler için İstanbul ekonomik, siyasi ve edebî bir merkez olduğu zamanda Ermeniler en önemli unsur oldular. Diğer şehir halkları hırsızlığı ve öldürmeyi alışkanlık haline getiren Kürt, Çerkez vb. kötü komşuları sebebiyle zor şartlarda ve sefalet içinde yaşamışlardır. Ayrıca bu şehirlerde Osmanlılarla İran ve Rusya arasında çok sayıda savaş yaşanması sürekli İstanbul ve diğer şehirlere hicret eden Ermeniler arasındaki ekonomik durumun kötüleşmesine neden olmuştur (Astarciyan, 1951: 266-267’den Akt. el-İmam, 1999: 35). Buna

rağmen Ermeniler, Osmanlı Devletindeki Hristiyan halklar arasında hizmet bakımından en ihlaslıları ve Osmanlıya başkaldıranların en sonuncusudur. Osmanlının onlara “millet-i sâdika” demelerine şaşmamak gerekir (Sonyel, 1987: 11’den Akt. el-İmam, 1999: 35).

Ancak 19. asrın başlarından itibaren Osmanlı Devleti’nde meydana gelen bir dizi olay, bu ülkedeki Ermenileri yakından etkiledi. Avrupa’daki bazı Osmanlı eyaletleri özerklik veya bağımsızlık istemeye başladı. Aynı zamanda Rusya genişleme ve sömürge siyaseti takip ederek Osmanlı sınırlarını aşır imparatorluğunu Akdeniz’deki sıcak sulara kadar genişletmeye çabaladı. Bu isteğini gerçekleştirmek için de Padişahın himayesindeki Hristiyan Rum, Balkanlardaki Sılav ve Anadolu’daki Ermenileri milliyetçi düşüncelerle etkileyerek Osmanlıyı içten parçalama yoluna gitti (Sonyel, 1987: 11-12’den Akt. el-İmam, 1999: 35-36).

El-İmam (1999: 36-38) Avrupa ve Rusya’nın kışkırtma politikalarıyla Osmanlı’nın azınlıklarla yaşadığı sorunlardan bahsetmiştir. Bu politikalar 1820’lerde Rum Devriminin patlak vermesiyle neticelenmiştir (Bhattacharjee, 1982, 2: 119-122). Bu da Ermenilerin milliyetçi duygularını etkilemiş ve isteklerini gerçekleştirmek için yabancı güçlere katılmaya itmiştir. Ermeniler bağımsızlıklarını elde edebilmek için yardım almak üzere Ruslara yönelmişler ve bu yüzden İçmiyadzin Caslik’i tüm Ermenileri 1828 yılında İran’a karşı Rus ordusuna katılmaya çağırıştır. Gerçekten de Yerivan ve Doğu (İran) Ermenistan’ı işgale yardım ettiler. Ayrıca bazı Ermeniler 1828 yılında Osmanlı Ermenistan vilayetlerinde Osmanlıya karşı Rus Ordusuna yardım etmişlerdir. Hatta bazı Ermeniler daha iyi bir hayat yaşayabilme arzusuyla Rusya’ya hicret etmişlerdir (Sonyel, 1987: 13). Kırım Harbi (1853-1856) Rusya’ya Osmanlı Devleti’nde kargaşayı körükleme fırsatı vermiştir. Osmanlı vilayetlerindeki bazı Ermeniler bu sırada Rusya’ya yardım etmişlerdir. Osmanlı Sultanı Rusya’nın amaçlarına ulaşmasını engellemek için 18 Şubat 1856’da bütün tebaasının dinî ve kanunî olarak eşit olduklarını vurgulayan bir ferman yayınladı. Buna rağmen Osmanlı devletindeki Hristiyanlar Osmanlı Sultanından daha çok Rus Kayserine meylettiler (Bhattacharjee, 1982, 2: 203-306). Öte yandan, Osmanlılar 19. asrın ilk yarısında Batılı misyonerlerin baskısı sonucu Rum ve Ermeni haricindeki diğer milletleri tanımak zorunda kalmışlardır. Osmanlı Devleti’ne yönelik Katolik propagandalar Ermeni Kilisesinin tamamen Papalığın kontrolü altına girmesini hedefliyordu. Katolik

misyonerler sadece Osmanlı idaresinde önemli rol oynayanlar değil merkezî idareyi de oldukça etkileyen sadık Ermeni emirlerden Katolik grubu oluşturmaya odaklandılar. Gerçekten de Düzyan, Tenkiryen, Kilişyan, İbikyan vb. ailelerin emirlerini katolik olmaya ikna ettiler (Artinian, 1975: 1-5). Sonra Katolikler Sultan 2. Mahmut'a (1808-1839) 1827'de müstakil bir din kurma taleplerini iletiler (Ferîd, 1896: 197-237). 1828 Osmanlı Rus harbinin akabinde İngiltere ve Fransa Sultan'dan Ermeni Patrik tarafından Katoliklerin müstakil bir mezhep kurmalarını talep ettiler. Sultan 24 Mayıs 1831'de Katolik Mezhebini tanıdı ve Piskopos Hagop Manoyliyan Ermeni Patriğin yetkilerine benzer yetkilerle Osmanlı Devleti'ndeki Katolik tebaanın başkanı oldu (Artinian, 1975: 7-8). Katolik misyonerler Ermeni aristokrasisiyle tamamen başarılı olurken, Protestan misyonerler faaliyetlerini esas olarak Astana'daki İngiliz, Prusya ve Amerikan konsolosluklarının koruması altında 27 Kasım 1800'de Osmanlı Hükümeti tarafından resmî olarak tanınmayı başaran Ermeni aydınlar, din adamları ve zanaatkârlar arasında yoğunlaştırdı. Aslında Protestanlık, tam anlamıyla bir "mezhep" değildi. Çünkü Ermeni ve Katolik inançlarının reislerinin aksine, Protestan vekil Kapu Oğlan, kalıcı bir laik Ermeni idi ve dinî bir otoritesi yoktu. Ancak, Babıali'nin resmî ünvanı olduğu için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Protestanlar onu takip etti (Artinian, 1975: 8-11). Böylece Katoliklik ve Protestanlık, misyonerlerinin ulusal Ermeni ruhban sınıfı üzerindeki bilimsel üstünlüğü ve Avrupa ülkelerinin onlara verdiği destek sayesinde Osmanlı Ermenileri arasında istikrarlı bir konum elde etti (Sonyel, 1987: 20). Üstelik bu misyonerlik eğitim, kültür ve yönetim faaliyetleri Ermeni cemaatini de etkilemiştir. 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde, Protestan eğitim kurumlarına direnmek için Ermeni toplumu içinde yüksekokullara olan ihtiyaç arttı (Artinian, 1975: 12). 1840'larda ve 1850'lerde birçok Ermeni öğrenci Batı yaşamıyla yakından bağlantılı hale geldi ve başta Fransızlar olmak üzere çeşitli Avrupa eğitim kurumları aracılığıyla düşünceleri oluştu. Bu gençlerden bilimsel bilgi ve demokrasi fikrine sahip olan bir grup, ülkelere döndükten sonra, 1860 yılında Ermeni Ulusal Anayasası'nı hazırlamış ve 1863'te Osmanlı hükümeti bu anayasayı onaylamıştır (Atamian, 1955: 29-41). Aynı şekilde, Ermeniler de kendilerinin Osmanlı İmparatorluğu'ndan bağımsızlığını kazanan Balkan Hristiyan halklarından daha az medeni olmadıklarına inanıyorlardı. Bu nedenle, durumlarını korumak için Babıali'ye sadık kalan çıkar sahipleri hariç birçok Ermeni tarafından kabul edilen özerklik veya tam bağımsızlık fikrini derinleştirdiler (Sonyel, 1987: 20-24).

Ancak, bir araya gelen birkaç faktör Ermenistan'ın özerklik veya bağımsızlık elde etmesini engellemiştir. Ermeniler siyasi olarak Osmanlı İmparatorluğu ile Rusya arasında, dinî olarak da Ortodoksluk, Katoliklik ve Protestanlık arasında bölünmüştür. Ermenilerin etrafı da onları sürekli soyup öldüren ve başka bölgelere göç etmeye sevk eden kavgacı unsurlarla çevriliydi. Ayrıca Ermeni coğrafyası, dağlık yapısıyla, sakinlerinin bağımsız bir merkezî devlet kurmasına imkân vermemiştir. Avrupa ülkelerinin Ermenilere yönelik olumsuz tutumları da cabası. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu'nu elinde tutmayı, Ermeni Kilisesi'ne düşmanlığı ve genişleme hırsları nedeniyle Ermenilere sempati duymayan Rusya'nın yayılma politikasına karşı onu savunmayı amaçlıyorlardı (eş-Şanâvî, 1983: 1546-1548 ve Hâfız, 1986: 193-194'ten Akt. el-İmam, 1999: 38-39).

Buna rağmen, haris Patrik Mecrediç Harimyan, Ermenileri Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kışkırtmaya başladı. 1875'te Bosna-Hersek ihtilalinden sonra Avrupa ülkelerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine müdahale etmesiyle Ermeniler, Ermeni sorununu görüşmek üzere 1876 Eylül'ünde patrikleri aracılığıyla bu ülkelere bir muhtıra göndermişlerdir. Ancak bu konferansta Ermeni sorunu tartışılmamış ve aynı yıl Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) Ermenilerin özerklik elde etmesini engelleyen anayasayı ilan etmiştir. (Burc, 1990: 18-20'den Akt. el-İmam, 1999: 39).

Böylece Ermeniler bağımsızlık umutlarını 1877'de patlak veren Rus-Osmanlı savaşına bağladılar. Birçok Ermeni bağımsızlık kazanmalarına ve Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurmalarına yardımcı olmayı vadeden Rus propagandasının etkisiyle Rus kuvvetlerine katıldılar. Bunun sonucunda Osmanlı hükümeti düzensiz orduyu ve kanlı aşiretleri kullanarak Ermeni vilayetlerini yağmaladı, yaktı, yıktı ve Ermenileri esir etti (eş-Şanâvî, 1983: 1548-1550). 21 Mart 1878'de savaş sona erip Ayastefanos'ta bir barış antlaşması yapıldığında, İstanbul'daki Ermenilerin Patriği Narsis Varçabidyan, sorunlarını Rus komutan Nikolay Nikolayeviç'e arz etti ve kendisine Ermeni vilayetlerinde kötüleşen koşulları anlatarak, barış anlaşmasının Ermeni vilayetlerinde reform yapılmasını sağlayan bir metin içermesini ve vatandaşlarının istismar edilmemesini rica etmiştir. Nitekim komutan, Patrik'in talebini kabul ederek reformların uygulanmasını; Kürtlerin ve Çerkeslerin saldırılarına karşı Ermenilerin güvenliğinin sağlanmasını ve Osmanlı hükümeti bu reformları uygulayana kadar Ermenistan'da işgal ettikleri bölgelerden Rusların geri

çekilmemesini öngören Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesini eklemiştir (Torikyan, 1992: 24'ten Akt. el-İmam, 1999: 39-40).

Ardından Alman Şansölyesi Bismarck'ın girişimiyle 1878'de Ayastefanos Antlaşması'nı görüşmek üzere Berlin Konferansı'nın yapılmasına karar verildi. Ermeniler, konferansta 16. maddenin kabulü için çalıştılar. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi olarak onaylandı. Buna göre Bab-ı Âlî Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde talep edilen gerekli iyileştirme ve ıslahatları geciktirmeksizin yapacağını, Çerkezlere ve Kürtlere karşı Ermeni halkının güvenliğini sağlayacağını ve zaman zaman konuyla ilgili her türlü hususu, uygulamasını denetleyecek büyük devletlere bildirmekle yükümlü olacağını taahhüt etmiştir (Torikyan, 1992: 105-107'den Akt. el-İmam, 1999: 40).

Aslında, Berlin Konferansı'nın 61. maddesi, sömürgeci güçlerin çıkarlarını gerçekleştirmek ve Sultan II. Abdülhamid'i tehdit etmek için yatırım yaptıkları bir araç haline geldi. Ermeniler bundan istifade etmemiş, tam tersine Padişahın onlara karşı kinlerini körüklemiş ve Sultan Balkan olaylarının Ermenistan'da tekrarlanmaması için onları yok etmeye karar vermiştir. Böylece onları en şiddetli zulme ve en korkunç katliamlara maruz bırakmıştır. Padişah, Kıbrıs adasını İngiltere'ye, kâğıt üzerinde bir mürekkep olarak kalan 61. maddenin uygulanmasını göz ardı etmesi için vermiştir. Nitekim Berlin'deki imzacıların hiçbiri 61. maddenin uygulanmasını talep etmedikleri gibi, Ermeni sorununa da ilgi göstermemişlerdir (Astarçıyan, 1951: 277-278'den Akt. el-İmam, 1999: 40-41).

Böylece, Berlin Konferansı'nın ardından Ermeni sorunu, Osmanlı'nın iç sorunu olmaktan çıktı ve uluslararası bir sorun haline geldi. 1880'de Erzurum Derneği ve Van'da Erminacan Partisi gibi Ermeni dernekleri ve partileri kuruldu. Bu partilerin en önemlileri 1887 yılında Cenevre'de kurulan Hınçak Partisi (el-Munebbih) ve 1890 yılında Tiflis'te kurulan Taşnak Partisi'dir (Ermeni Devrimci Birliği) (Atamian, 1955: 93-117). Aslında bu partiler, büyük devletlerin denetiminde idari bağımsızlık elde etmeyi hedefliyorlardı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsızlık kazanmayı amaçlamıyorlardı. Hınçak Partisi barışçıl yollara başvururken, Taşnak partisi devrimci yolları benimsedi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam siyasi bağımsızlık elde etmek için çalıştı (el-Ghocin, 1917: 10'dan Akt. el-İmam, 1999: 41).

Böylece, Ermenilerin 1893'ten itibaren Osmanlı hükümetine karşı tekrarlanan isyanları, birçok katliama maruz kalmalarına neden oldu ve bu durum Taşnak Partisi üyelerinin 29 Ağustos 1896'da İstanbul'da Osmanlı Bankası'nı işgal etmesi ve Sultan Abdülhamid'i Cuma namazına giderken öldürme teşebbüslerinden sonra yoğunlaştı. Nihayet Padişahın İstanbul, Van, Tokat, Erzurum, Sason vb. yerlerdeki Ermenilerin öldürülmesi emrini vermesine neden oldu (eş-Şanâvî, 1983: 1557-1576'dan Akt. el-İmam, 1999: 41).

1894, 1895, 1896 ve 1909 yıllarında Ermeni ve Mısır kaynaklarının “zulüm” olarak tanımladığı toplu katliam görüntüsü belirli bir bakış açısına sahiptir. Öte yandan Abdulaziz eş-Şanâvî'ye göre, Osmanlıların 19. yüzyılın sonlarında gerçekleştirdiği “baskı eylemleri”, 1894'te Sason'daki büyük misilleme harekâtıyla başlayan Ermeni terör eylemlerine, ardından Ermenilerin İstanbul'un Sefârât Mahallesindeki Osmanlı Bankası merkez binasına, Bab-ı Âli ve Eski Çarşı'ya saldırmasına ve aynı yıl Sultan Abdülhamid'e suikast girişiminde bulunmalarına bir cevaptan başka bir şey değildir. 1909 katliamları ise iki taraf -Osmanlı ve Ermeni- arasında karşılıklı olarak gerçekleşmiştir. Ermeniler, Kilikya eyaletine bağlı Adana'da büyük bir ayaklanma düzenlemişler; bu ayaklanmayı gerçekleştiren Ermeniler, aynı şekilde karşılık veren bir Osmanlı garnizonu ile karşı karşıya kalmışlardır. İki taraf arasında Toroslar'a ve diğer bölgelere yayılan kanlı katliamlarda bazı kaynaklara göre her din ve mezhepten öldürülen insan sayısı yaklaşık yirmi bin kişiye ulaşmıştır. Böylece sözde Ermeni katliamlarının bu dört yılında (1894, 1895, 1896 ve 1909) yaşananların bir eylemden çok bir tepki olduğunu ve bu katliamların yapıldığını varsaysak bile meşruiyetin korunması, teröristlerin tasfiyesi ve ülke içinde güvenliğin sağlanmasına yönelik gerekçelerinin olduğu görülmektedir. Her ne olursa olsun tüm bu olaylar, ikinci Ermeni göçünün başlamasıyla sonuçlanmıştır (Salih, 1990: 5-6).

Sason bölgesi, çok sayıda şedit Ermeni'nin yaşadığı Bitlis eyaletindeki Muş ilçesinin güneybatısında yer almaktadır. Süreç, yerel Osmanlı valisinin ödenmemiş vergilerin tahsil edilmesini emretmesi ile başlamıştır. Ermeni “Çan” grubu vergi tahsildarlarına ateş açma emri vermiş Osmanlı güçleri müdahale ettiğinde, Ermeni teröristler, dağlara kaçarak yol üstündeki köyleri yağmalayıp Müslüman nüfusu öldürmüşlerdir. Bunun üzerine Mareşal Zeki Paşa, Sason'u yok etmeye ve kalan Ermenileri öldürmeye karar vermiştir. Akabinde bu olayları araştırmak için İngiltere, Fransa, Rusya ve Osmanlı

İmparatorluğu'nun üye olduğu uluslararası bir komite kurulmuş, Komite raporunda, terör örgütleri mensuplarının ve yurt dışından gelen ajanların kışkırtması sonucu fitne ateşini tutuşturanların Ermeniler olduğunu ifade etmiştir. Ağustos 1896'da Ermenilerin, Sultan Abdülhamid'in İstanbul'daki Ermeni Patriği'ni, eylemleriyle ilgili güçlü şüpheler nedeniyle görevden almasını protesto etmek üzere 24 Ermeni terörist güpegündüz Osmanlı Merkez Bankası'nı kuşatıp bombalar yerleştirmiş, silahlı saldırı düzenleyerek bazı çalışanlarını esir almışlardır. Yabancı ülkelerin büyükelçileri bir araya gelip teröristlerin bir Fransız gemisiyle İstanbul'dan ülke dışına çıkmalarına yardım etmişlerdir (Salih, 1990: 5).

Bir görgü tanığı, Osmanlı halkının çoğunun Ermenileri kendiliğinden öldürmediğini, hükümetlerinin baskısı altında gönülsüzce öldürdüğünü belirtmiştir. Ayrıca birçok Osmanlı, Ermenileri devlet görevlilerinden evlerinde saklamıştır. Osmanlı hükümeti de Kürtleri ve Müslüman Türkleri Ermenilere karşı kışkırtmak için İslam'ı kullanmıştır (el-Ghocin, 1917: 1'den Akt. el-İmam, 1999: 41-42).

Bazıları, katliamların yalnızca, bu etnik politikadan kaynaklanan sorunları ele alırken şiddet ve istismar kullanarak kontrolü altındaki halkları Türkleştirme çabasında olan Turancı eğilimin ürettiği ırkçı ruhun bir yansıması olarak ortaya çıktığını iddia etmektedir. Ermenilerin varlığı, yerleştikleri vilayetler üzerindeki kontrolü engelleyebilecek yabancı bir unsur olarak kabul edildiğinden, onları yerinden edip yok etmekten başka çare bulunmamaktadır (el-Yâfi, 1992: 14-22'den Akt. el-İmam, 1999: 42). Aslında Ermeni meselesinin Osmanlı İmparatorluğu için tehlikesi, Ermenilerin Anadolu'nun doğusunda kendi devletlerini kurma talebinde yatmaktadır. Ermeniler altı vilayette ikamet ediyorlar ve Kafkas sınırlarından Akdeniz kıyılarına kadar uzanan geniş bir alana yayılıyorlardı. Bu alanlar, asıl Osmanlı vatanının derinliklerinde yer almaktadır. Özellikle 1878 Berlin Konferansı öncesi ve sonrasında Osmanlı'nın Avrupa sınırlarının gerilemiş olması nedeniyle, ondan çekilmek, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybına yol açacak ciddi bir darbe anlamına geliyordu. Böylece Türklerle Ermeniler arasında hayatta kalma mücadelesi yaşandı. Bu nedenle Türkler, kendilerini kurtarmak için Ermenileri zorla tehcir etmeye karar verdiler (eş-Şanâvî, 1983: 1568-1576'dan Akt. el-İmam, 1999: 42). Durum ne olursa olsun, Osmanlı hükümetinin Ermenilere karşı yaptığı katliamlar, Ermenilerin İstanbul'dan ve yaşadıkları diğer vilayetlerden kaçmalarına ve farklı bölgelere sığınmalarına neden

olmuştur. Mısır bunların en önemlilerindendir (el-İmam, 1999: 42).

2.5. Ermeni Soykırım İddiaları

Mâcid İsrail, (2017: 34-37) Ermeni soykırım iddiaları ile ilgili süreci şu şekilde hikâye etmektedir:

“16. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti ve Safevî Devleti işgali sonrası Ermenistan’ı kendi aralarında bölmüşler, Rusya Doğu Ermenistan’ı ilhak etmiş ve Osmanlı idaresindeki Ermenilere bölgelerinde özerklik tanımıştır. Ancak Ermeniler Hristiyan oldukları için ayrımcılığa maruz kaldıklarından yakınmışlardır. Ermeniler bu dönem boyunca Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılma veya bağımsızlık peşinde koşmayıp bunun yerine Bitlis, Erzurum, Van, Harput, Sivas ve Diyarbakır’ın bir bölümü olmak üzere altı Ermeni vilayetinde iç reform talep etmişlerdir. Osmanlı makamlarının Ermeni sorununu çözmeyi ihmal etmesi, İstanbul’daki Ermeni aydın ve liderlerini Rus-Osmanlı savaşının (1877-1878) ardından yapılacak barış görüşmelerinde Osmanlı Ermenilerinin geleceğini belirlemek için Rusya’ya başvurmaya yöneltmiştir. Nitekim Rus ve Osmanlı devletleri arasında 3 Mart 1878’de imzalanan “San Stefano” Antlaşması’nda reformlar konusunda Ermenilerin lehine olan 16. maddenin yer alması Ermeni çabalarını başarılı kılmıştır. Ancak kısa süre sonra Osmanlı yönetimi bu anlaşmayı yalanlamış ve bu reformları uygulamaktan imtina etmiştir. Doğal olarak Ermeni ihtilalcileri ve aydınları haklarını geri almak için içeride ve dışarıda taleplere geri dönmüşlerdir. Osmanlı yetkilileri, Ermenileri Sultan II. Abdülhamid’in (1876-1909) yönetim ve denetiminde 1894-1896 arasında “Hamidiye katliamları” olarak bilinen katliamlarla karşı karşıya bırakmışlardır. Doğrudan öldürme veya açlık, yer değiştirme, soğuk ve hastalık gibi nedenlerle Ermeni, Asurlu ve Süryaniler de dâhil olmak üzere Doğu Anadolu’da yaşayan Hristiyanlardan 100-150 bin kişi ölmüş ve binlercesi yetim kalmıştır. Neticede binlerce Ermeni Çarlık Rusya’sı, Balkanlar, Avrupa, Amerika ve Arap ülkelerine göç etmiş ve Mısır onların yerleştikleri en önemli ülkelerden biri olmuştur. Ermeniler yaşadıkları büyük trajedi sırasında Arapların mültecilere karşı asil tavırlarını unutmamışlardır. Böylece “katliam”, uluslararası meşruiyeti ve insanlığı hiçe sayarak topraklarına sahip çıkmasınlar diye Ermenilerden kurtulmaya yönelik resmî bir Osmanlı mekanizması haline gelmiştir. O dönemdeki uluslararası durum da Osmanlı rejiminin işini kolaylaştırmıştır. Buna karşı devrimci Ermeniler stratejilerini değiştirerek Hamidiye rejimini devirmek için “Jön Türkler” grubuyla ittifak kurmuşlardır. Bu ittifak başarılı olmuş ve 24 Temmuz 1908 darbesinin ardından Sultan II. Abdülhamid gerici olmakla suçlanarak 10 Şubat 1918’deki ölümüne kadar İstanbul’daki Beylerbeyi Sarayı’nda ev hapsine mahkûm edilmiştir. Fırkacı kültürü ve aşırı ırkçılığıyla ünlü Jön Türkler veya İttihat ve Terakki Partisi’nin yani Turancıların (1909-1918) yönetimi altındaki Ermeniler, 1909 yılının Nisan ayında 20 binden fazla Ermeni’nin hayatına mal olan ve tarihsel olarak “Adana bölgesi katliamları” olarak bilinen katliamlara maruz kalmışlardır. Birinci Dünya Savaşı’nın (1914-1918) patlak vermesinden sonra, Turan rejimi Ermenilerden kurtulmaya çalışmış, ittifak rejimi orduların Kafkas cephesinden geri çekilmesinden ve yenilgilerinden Ermenileri sorumlu tutmuş ve Rus ordusunda savaşan Rus Ermeni gönüllülerinin varlığını bahane ederek Osmanlı

Ermenilerini vatana ihanetle suçlamıştır. Osmanlı yetkilileri, Osmanlı ordusunda askere alınan Ermeni askerlerin silahlarını ve rütbelerini ellerinden alarak askeriyede birer işçi haline getirmiştir. Bu ortamda İttihatçılar Şubat 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin imhasına karar vermiş ve tarihte "etnik soykırım katliamları" olarak bilinen bu katliamların uygulanması jandarmaya, çetelere ve özel oluşumlara tevdi edilmiştir. Mart 1915'te Osmanlı hükümeti Zeytun ve Van şehirlerindeki iki ana Ermeni direniş merkezini yok etmeye karar vermiş ve 24 Nisan 1915'te İstanbul'daki üniversite profesörleri, doktorlar, din adamları ve cemaat önderleri dâhil eğitimli seçkinlerden iki yüzden fazla Ermeni'yi tutuklamıştır. Akabinde hepsi İstanbul meydanlarında suikasta kurban gitmişlerdir. Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu yetkilileri tarafından tarihi 1. yüzyıl başlarına kadar giden tüm eski manastır ve kiliseler yakılmış ya da camiye dönüştürülmüştür. Sosyal hizmet kurumları ve dernekler yağmalanmasına ek olarak katliamlarından kaçan Ermeni Hristiyanların evlerine ve mallarına el konulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu 1915 yılının başlarında, sivillerin ve Osmanlı silahlı kuvvetlerinin Ermenilerin Ruslar lehine ihanetlerinden korunması amacıyla Ermeniler için zorunlu göç kanununu çıkarmıştır. Ermenilerin yiyecek ve içecekten mahrum bırakılmaları, yaş ve cinsiyet gözetmeksizin binlerce çocuk, genç ve yaşlının öldürülmesi, çocuklara yönelik çok sayıda cinsel istismar yapılması, Ermeni kızlara tecavüz edilmesi, çıplak olarak sokaklarda yürümeye zorlanmaları, hatta hamile kadınlara kürtaj yapılması ve mezarların tahrip edilmesi için talimat yayınlanmıştır. Öldürülenlerin sayısı yaklaşık bir buçuk milyona ulaşmıştır. Bazı araştırmacıları cinayetlerin işlendiği sistematik ve organize tarzın amacının Ermenileri ortadan kaldırmak ve etnik olarak yok etmek olduğunu iddia etmişlerdir. Ermeni katliamları aynı zamanda Holokost (Yahudi katliamı) öncesi en büyük soykırım ve aynı zamanda binlerce Ermeni'nin dünyanın çeşitli yerlerine göç etmesi nedeniyle dünyanın en büyük zorunlu göçü olarak kabul edilmiştir. Soykırımdan kaçan Ermeniler Mısır'a giderek çeşitli zanaat ve ticaret mesleklerini icra etmişler, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda (1914-1918) Mısır'ın bütün şehirlerine yayılmışlar ve Mısır'daki tarihleri boyunca kendi içişleriyle uğraşmayı tercih etmişlerdir.”.

1915 katliamlarına yanı sıra sürgün, göç ve şiddet uygulanmasına gelince; insanlık tarihindeki tüm suçlardan daha korkunç ve iğrençtir. Bir buçuk milyon Ermeni yok edilmiş ve Batı Ermenistan yerli nüfusu boşaltılmıştır. Doğu Ermenistan'a, Ermenistan Cumhuriyeti'ne sığınanlar da dâhil olmak üzere sadece birkaç yüz bin Ermeni Osmanlı otoritelerinin gazabında kurtulabilmiş ve geri kalanlar dünyanın dört bir yanına dağılarak Ermeni diasporalarını oluşturmuşlardır (Azazyan, 1993: 16).

Mâcid İsrail (2017: 38) ilaveten şunları belirtmiştir:

“Osmanlı Ermenilerini yok etmeyi başaran İttihatçıların 1918'de devrilmesinden sonra, Mustafa Kemal Atatürk'ün (1919-1923) önderliğinde 'bölünmeyi kabul etmez millî bir vatan' sloganı ile Kemalistlerin dönemi başlamıştır. Bu slogan, Kilikya dâhil altı Ermeni vilayetini içeren Doğu Anadolu'da bir Ermeni devleti kurma teklifini reddetmek anlamına gelmektedir.

Kemalistler, niyetlerinin ciddiyetini uluslararası topluma ve Ermenilere göstermek için öfkelerini Kilikya'ya kusmuşlardır. Kemalistler, kendilerini 'gerçek hükümet' görerek İstanbul'un emirlerine uymamış ve Fransa'nın gözü ve kulağı önünde organize saldırılarla Ermenileri yaşadıkları şehir ve köylerden arındırmaya başlamışlardır. Türklerin Kilikya'ya saldırısı ve Fransızların onu savunmayı reddetmesi, Ermeni Kilikya'nın ölüm habercisi olmuştur. Buna rağmen Avrupa diplomasisi İstanbul'un Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanıp sınırları henüz çizilmemiş iki ülke, yani Ermenistan ve Yunanistan arasında sıkışıp kalmış küçük bir Anadolu devletine indirgenmesini öngören 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nı kabul etmesi konusunda başarılı olmuştur. Mustafa Kemal, Sevr'i devirmek ve "bağımsız Ermenistan" tehdidinden kaçınmak için Eylül 1920'nin sonlarında Türk ordusuna sınırı geçerek Kafkasya'daki Ermeni Cumhuriyeti'ni (1918-1920) işgal emri vermiştir. İtilaf ülkeleri, Kasım ayı ortalarında Türk ordusunun Ermenistan Cumhuriyeti'nin göbeğinde ilerleyişini, tüm bölgeyi işgal edene kadar izlediler. Böylece Türkler, Kasım 1918'de geri çekilmeden önce sahip oldukları bölgelerin kontrolünü ele geçirmişlerdir. Nihayet 24 Temmuz 1923'te Türklerin millî emelleri doğrultusunda Doğu Trakya'yı ve Anadolu'daki ihtilafli bölgeleri; İzmir, Kilikya, Karadeniz kıyıları ve doğu vilayetlerini (Ermenistan) kapsayan bir Türkiye'yi tanıyan Lozan Antlaşması imzalanmıştır. Lozan'ın nihai hükümlerinde Ermenilere dair herhangi birşeyin bulunmaması, ancak genel olarak gayrimüslim 'azınlıklara' zulmedilmemesine yönelik genel hükümlerin yer almasıyla Türkler mutlak zafer kazanmıştır. Böylece Türkiye, Türk olmayan en büyük azınlıktan arındırılmış veya yok olmaya ya da diasporaya mahkûm edilen Ermeniler pahasına yüksek düzeyde homojenlik sağlanarak Türk Cumhuriyetinin temelleri sağlamlaştırılmıştır. Hayatta kalan Ermeniler, "maktulün vücudunda failin parmak izleri" olarak kullanılmak üzere dünyanın geri kalanına dağılmışlardır. Son olarak, Ermeni meselesi Rusya, Fransa, Almanya, Avusturya ve Belçika gibi dünyanın birçok ülkesi tarafından Ermeni soykırım iddialarının kabul edilmesiyle doruğa ulaşmıştır. 24 Nisan 1915'te Ermeni katliamlarının yüzüncü yıl dönümü vesilesiyle Avrupa Birliği Türk ve Ermeni halkları arasında diyalog kapısını aralamak amacıyla Türkiye'yi soykırımı tanımaya davet etmiş, ancak soykırım iddialarına Türkiye'nin tepkisi sert olmuştur.”.

1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni nüfusu yurtlarından uzak diyarlara ve hükümetin kendileri için seçtiği yaşam olanaklarından yoksun bölgelere sürüldüğüne dair hiçbir şüphe yoktur. Bazıları baştan öldürüldü, diğerleri yolda can verdi ve diğerleri istenen yerlere ulaştıktan sonra öldü. Ölenlerin sayısı altı yüz bini aştı ve muhtemelen sürüldükleri yerlerde yaklaşık altı yüz bin kişi ise hayatta kaldı. Diğer altı yüz bin kişi ise, yetkililer tarafından zorla İslam'a sokulmuş ya da dağlara veya Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışına kaçmıştır. Türk hükümeti bu gerçekleri inkâr edemez ve bunlara bir gerekçe de bulamaz (Mecmû'atu Muellifin, 1995: 35).

Mecmû'atu Muellifin tarafından yazılan kitap, Türk İttihatçıların Ermenilere karşı gerçekleştirdiği katliamlara kendi gözleriyle şahit olmuş veya güvenilir kaynaklardan

duymuş bazı önde gelen tarihçi ve yazarların yazdığı makalelerin bir derlemesini içermektedir. İttihatçıların iktidarı ele geçirmesi ve 1908’de Osmanlı anayasasının yeniden yürürlüğe girmesi, herkes için hukukun üstünlüğüne ilişkin umutları artırdı. Ancak İmparatorluğun 1912’de Balkan Savaşları’nda bir dizi yenilgiye uğramasının ardından Türkiye, Ermeni bölgelerinde reformların başlatılmasına ilişkin büyük Avrupalı güçlerle başka bir anlaşmayı kabul etti. Ancak 1914’te I. Dünya Savaşı’nın patlak vermesiyle İttihatçılar fırsatı değerlendirerek Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenileri yok etmeye ve onları buradan sürmeye karar verdiler. Plan, 1915’te ve onu takip eden yıllarda sonuna kadar uygulandı ve bir buçuk milyondan fazla Ermeni’nin ölümüyle sonuçlandı. Bu güvenilir tanıklıklar, tanınmış tarihçi James Bryce, Arnold J. Toynbee, Dr. Herbert Adams Gibbon ve Fred Jove Nansen tarafından bazı ayrıntılarla sunulmaktadır (Mecmû’atı Muellifin, 1995:138).

Dadriyan (1995: 15-17), 1. Dünya Savaşında Türk doktorların suistimalleriyle ilgili iddiaları şu şekilde ifade etmiştir:

“Birinci Dünya Savaşı’nda meydana gelen Ermeni katliamları hakkında çok az şey yazılmıştır. Bu suç Türk yöneticilerin bugüne kadar hâlâ inkâr ettiği ve ilgili tüm tarihî belgeleri gizlediği bir suçtur. Eksik olan ön çalışmalar ağırlıklı olarak Avrupa kaynaklarına, özellikle 1918-1921 yılları arasındaki İngiliz istihbarat raporlarına, yani Türkiye’yi işgal ettikleri döneme ve Alman görgü tanıklarının ifadelerine dayanmaktadır. Diğer kaynaklar, çoğu doktorlar ve hemşireler tarafından gönderilen Amerikan raporlarıdır. Türk Askerî Mahkemesi birçok belgeye dayanarak gerçekleri ortaya çıkarmış ve suçun faillerini Aralık 1918’den Haziran 1919’a kadar tespit edip cezalandırmıştır. Özellikle doktorlar ve genel olarak sağlık otoritesi tüm bu süreçte ana ve merkezî rolü oynamıştır. Askerî mahkeme huzuruna çıkan Türk doktorlar, meslektaşlarının Ermenileri zehirleme, denizde boğma, parçalama ve üzerlerinde tıbbi deneyler yapma hikâyelerini kamuoyu önünde anlatmışlardır. Bu organize tıbbi katliam, Nazi doktorlarının 2. Dünya Savaşı’ndaki uygulamalarına benzetilebilir. Türk doktorlar Ermeni katliamlarında sadece “tıbbi cinayet” işlerinde yer almamış, aynı zamanda bu katliamları planlamışlardır. Dr. Nazım ve Dr. Bahattin Şakir iktidara gelen İttihat ve Terakki’nin yönetiminde yer alan iki baskın yüz olmuşlardır. Her ikisi de 1912-1918 yılları arasında birçok üst düzey görevde bulunmuşlardır. İttihat ve Terakki iktidar olunca imparatorluk içinde asimilasyon politikasına direnen ve önceki dönemde etnik kimliğini korumaya çalışan farklı milletlerle şiddetli ve kararlı bir şekilde mücadele etmiştir. Jön Türklerin edindikleri birikmiş tecrübeler onları katliamları organize edip gerçekleştirme ve topyekûn imha için önlem olarak Ermenileri seçme fikrine götürmüştür ki bunların sebepleri şöyle özetlenebilir: (a) Türk-Ermeni çatışmasının uzun tarihi ve Türkler tarafından yapılan münferit katliamlar, (b) Bazı bölgelerde Ermeni nüfusunun çoğalması ve tehlike teşkil etmesi, (c) Osmanlıların bu halklara uyguladığı baskı ve Avrupalı güçlerin yardımıyla çoğu

halkın silahlı mücadele yoluyla imparatorluktan uzaklaşması.”

Mecmû'atu Muellifin (1995: 284-285) tehcirle ilgili şunları belirtmiştir:

“Aslında sürgün, yok etmenin yalnızca incelikli bir biçimiydi. İlk aşamada yetenekli Ermeni erkekleri yok edildi, ardından sürgün kervanları açlık, susuzluk ve cinayetlerle yok edildi. Yollara binlerce ceset yığıldı, ağaçlar ve yıldırım direkleri asılanlarla doldu. Parçalanmış bedenler nehirlerde kıyıya vurdu. Yedi doğu vilayetindeki 1.200.000 sakinden 300.000 Ermeni, Rus işgali sayesinde Kafkasya'ya sığınmayı başardı. Geri kalan sürgünlere gelince, öldürüldüler veya sürgüne gönderildiler ve sayıları yaklaşık 200.000 Ermeni kadın ve çocuk kaçırıldı. Sürgünlerin toplanma merkezi olan Halep'e yalnızca 50.000 kişi sağ olarak ulaştı. 1915 yılı Temmuz ayının sonunda, hükümet, Ermeni nüfusun Türk ordusu için tehdit oluşturmadığı sınırlardan uzak bölgelerden nakledilmesi politikası izleyerek Ermenileri Anadolu ve Kilikya'dan tehcir sürecini başlatmıştı. Göç ettirilenler güneye gidiyor, sonra yollarda öldürülüyorlardı. Halep'ten sağ kurtulanlar güneyde Suriye çölüne veya güneydoğuda Mezopotamya'ya gönderildi. Suriye'nin Hama, Humus ve Şam yakınlarındaki şehirlerinde toplama kampları kurulmuştu. Bu kamplar yaklaşık 120.000 Ermeni sürgünü barındırıyordu ve bunların çoğu 1919 yılında Kilikya'ya döndü. Öte yandan, Fırat Nehri boyunca güneydeki göçmenler Deyrizor'a gitti ve yaklaşık 200.000 kişi oraya ulaştı. 1916 yılının Mart ve Ağustos ayları arasındaki dönemde İstanbul'dan, Bağdat'a giden demiryolu boyunca ve Fırat Nehri kıyılarında kalan Ermenilerin tasfiye edilmesi için emir verildi. Buna rağmen Türkiye'de çok sayıda Ermeni hayatta kaldı. Bazı bölgelerde, çoğunlukla, bazı Protestan ve Katolik aileler, Amerikan dinî misyonlarının ve papalık temsilcilerinin müdahalesi sayesinde hayatta kaldı. Bazı Ermeniler de Türk yetkililerin koruması sayesinde kurtuldular veya Kürt veya Türk arkadaşlarının yanına sığındılar. İstanbul ve İzmir'deki Ermeniler de sürgünden kurtuldu. Çok sayıda Ermeni'nin Rusya'ya sığınmasının yanı sıra Urfa, Şebinkarahisar ve Musa Dağı'nda Türk tedbirlerine karşı ortaya çıkan direnişten bahsetmek gerekiyor. Genel olarak, Arnold Toynbee'nin tahminlerine göre, 1916'nın sonundaki katliamlardan sağ kurtulanların sayısı, 1914'teki 1.800.000 Ermeni'den yaklaşık 600.000'i olarak tahmin edilmektedir.”

Mecmû'atu Muellifin (1995: 288-289) soykırım iddialarına Türk hükümetinin itirazları ile ilgili şu bilgilere yer vermiştir:

“Mahkeme, sunulan belgelerde yer alan Türk görüşlerini inceledi. Türk hükümetinin Ermeni ırkına yönelik soykırım suçunu tanımayı reddetmesi şu argümanlara dayanmaktadır: Kurbanların sayısının asgari takdir edilmesi, Ermeni devrimcilerin sorumluluğu, sorumluluğun karşı tarafa devredilmesi, öldürme kastının veya önceden azmetme ve tasarlama olmaması. 1914 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin sayısı Ermeni Patrikhanesi istatistiklerine göre 2.100.000, Arnold Toynbee'nin tahminlerine göre 1.800.000 ve Türkiye istatistiklerine göre 1.300.000 civarındadır. Kurbanların sayısındaki farklılıklara rağmen, Ermeniler ve çoğu Batılı uzmanlar Ermeni nüfusunun üçte ikisinin yok edildiği konusunda hemfikirdirler. Ancak Türkler, genel olarak kötü savaş koşulları nedeniyle Ermeni nüfusunun yalnızca %20-25'inin tehcir sırasında kaybedildiğini ve kendi kayıplarının da büyük olduğunu iddia

ediyorlar. Bu görüş gerçeği göz ardı etmektedir. Ermeniler Anadolu'dan neredeyse tamamen kaybolmuş durumdadır ve Türkiye'nin nüfusu şu anda 45.000.000 civarındayken, Ermenilerin sayısı 100.000'i geçmemektedir. Türk devleti sorumluluktan kaçmak için Ermenilerin savaş sırasında itaatsizlik ve ihanet eylemleri gerçekleştirdiğini öne sürüyor. Ancak mahkeme, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleşen tek silahlı harekâtın Nisan 1915'te Sason isyanı ve Van'daki direniş olduğunu mülahaza etmektedir. Türk devletinin öne sürdüğü bir diğer argüman da Ermenileri Türk ırkını yok etme suçunu işlemekle itham etmektir. 1917 yılında (yani Ermenilerin tehciri ve imhasının tamamlanmasından bir yıldan fazla bir süre sonra) Ermeni askerlerinin bazı Türk köylerini yaktığı doğrudur. Mahkeme, kınanması gereken bu eylemleri soykırım suçu olarak kabul etmemektedir. Ayrıca Mahkeme, bu olayların daha sonraki bir dönemde gerçekleştiğini ve sözde Ermeni Soykırımı dönemiyle hiçbir ilgisi olmadığını da mülahaza etmektedir.”.

Haykazen Gazaryan'ın “Ermeni Katliam Belgeleri Araştırma Dizisi 4” (Belgelerle ve Tarihlerle 1915 Ermeni Soykırımı) adlı eserine önsöz yazan 1920 Hür Ermeni Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Son Başkanı Simon Vratsyan şunları ifade etmiştir (1995: 10): “Haykazen Gazaryan, Türkiye'deki Ermenilere yönelik soykırımın sadece Dünya Savaşı'nın bir sonucu olmadığını, savaşın sadece bir fırsat olduğunu, Ermeni halkına yönelik bu soykırımın Türkiye tarafından savaştan çok önce kararlaştırıldığını belgeler ve tarihlerle kanıtlıyor. Türkler canı, bu soykırımın sorumlusu bir halktır. Ermeni soykırımının üzerinden yarım yüzyıl geçmesine rağmen şu ana kadar tek bir Türk bile Ermenilere karşı işlenen bu iğrenç suçu alenen kınamamıştır.”.

1909 Nisan ayı başlarında, Adana'da iki gün süren ilk katliamdan on gün sonra, Selanik'teki İttihatçı merkez tarafından Adana'daki İttihatçı yönetimin emrine verilmek üzere gönderilen üç tabur Türk askeri Avrupa yakasından Adana'ya nakledildi. Katil askerler, Ermenilerin o zamana kadar zarar görmemiş evlerini İttihatçı İçişleri Bakanı Hacı Adil Bey'in geri kalanların öldürülmesi anlamına gelen “Yabancıları koruyun” emrini uygulayarak benzin döküp yaktılar. Kadın ve çocukları öldürmekle yetinmediler, hastaların olduğu hastaneleri bile yaktılar. Selanik'teki İttihatçı Merkez ilk katliamdan sağ kurtulanların hazırlanması anlamına gelen gizli “Kısa yolu takip edin” emrini vermiştir. Bu nedenle 12 Nisan 1909'daki ikinci katliam daha acımasız ve vahşice olmuştur. Adana ve Halep'in güneyindeki kanlı katliamlar nedeniyle Ermeni Taşnaksutyun Partisi mevcut duruma bakarak Ermenileri tehdit eden toplu katliam tehlikesini idrak etmiş, vahşeti durdurmak ve nefsi müdafaaya zaman kazanmak için 24 Ağustos 1909'da İttihatçılarla şu ifadelerle anlaşma yapmıştır: “İttihat ve Terakki Partisi ile Taşnaksutyun Partisi, Adana'da meydana

gelen 31 Mart trajik olaylarını da göz önünde bulundurarak, yukarıda belirtilen temel noktalara ulaşmak için el ele verme konusunda mutabakata varmışlardır (Gazaryan, 1995: 17-19).

Ahmed Rıza, onlarca yıl Avrupa’da yaşadktan sonra Temsilciler Meclisi Başkanı oldu. 1915 ve 1916 yıllarında büyük katliamın yaşandığı günlerde Senato’da bulunmuş, ardından Temsilciler Meclisi’nde Ekim 1915’te kısa sürede Hariciye Nazırı olan büyük şahsiyet Halil Bey onu izlenmiştir. Halil Bey, (Ermenilere karşı pek çok haksızlık yapıldığını) kötü niyetle itiraf etmişti (Gazaryan, 1995: 21).

İstanbul’da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun on yıl askerî ataşesi olarak görev yapan Mareşal Pomyakovski’nin kaydettiği istatistiğe göre, Birinci Dünya Savaşı sırasında çoğu Ermeni olmak üzere çeşitli Hristiyan mezheplerinden 120 tabur ya da bölük kurulmuştur. Hristiyan askerler silahsız olarak yükleme ve inşa işlerinde çalıştırılmışlar, sonra görevlendirildikleri işe bağlı kalmalarına rağmen farklı yerlerde gizlice öldürülmüşlerdir. Görgü tanığı İngiliz tarihçi ve yazar Arnold Joseph Toynbee onlar hakkında şunları yazmıştır: “Ermeni askerlerine yönelik Türk askerî ve sivil yöneticileri tarafından bilerek ve planlı olarak gerçekleştirilen insanlık dışı soykırım, dünyanın en vahşi ve en aşağılık suçunu oluşturmaktadır.” (Gazaryan, 1995:25).

Bu yazının gazetelerde 14 Mayıs 1915’te yayınlananlar, Türk hükümetinin kayıtlarına göre, imha emrini veren gizli bir genelgenin birkaç bölümüdür. Orijinal yazı 8 maddeden oluşmaktadır. 3-4-5-6-7. maddeler, Ermenilerin yerlerinden edildikten sonra imha edilmesi, taşınmaz mallarına el konulması ve terk ettikleri evlerin Türk muhacirlere, subay eş ve çocuklarına verilmesiyle ilgilidir. Bu genelge tüm bakanlıklara nüsha olarak mor mürekkeple el yazısıyla, satırlara yakın iki kelimeyle başlayarak dağıtıldı: “Çok gizli” (Gayet Mahrem) (Gazaryan, 1995:31).

İttihat ve Terakki Merkez Komutanlığının İstanbul’da Nuri Osmaniye’deki toplantıları sırasında ek kararlar alınarak (Şubat 1915) derhal yürürlüğe konuldu ve haberleşme amacıyla iki tür gizli şifreleme kullanıldı. Merkezden tugaylara gizli şifreleme kodlarıyla (320, 317, 430, 327) Türkiye’deki tüm Ermenilerin yok edilmesi, Ermeni çocuklarının Türkleştirilmesi veya yok edilmesiyle ilgili düzenlenen ana talimat mesajları gönderildi (Gazaryan, 1995: 31).

Ermeni Katliam Belgeleri Araştırma Dizisi beşincisi olarak Vahakin Dadriyan’ın

yazdığı Aleksandır Keşişyan'ın çevirisini yaptığı “Osmanlı Sistemi ve Ermeni Soykırımı Hakkında Türk ve Arap Kaynakları” adlı eserin mukaddimesinde Soykırımı Araştıranlar Birliği Başkanı sıfatıyla Roger Smith 11-13 Haziran 1977’de Montreal’de düzenledikleri uluslararası konferansta 1915’te Türkiye’de Ermenilere karşı yapılan katliamların Birleşmiş Milletler Tüzüğü’ne uygun olarak soykırım sayıldığını ve bu suçu inkâr eden Türk Hükümetinin kınandığını vurgulamıştır. Ayrıca Smith Türk zorbalığı ve acımasızlığının sadece gayrimüslimlerle sınırlı olmadığını, Balkanlardaki Müslüman devletlerin ve Arap ülkelerinin de Osmanlı veya Genç Türkiye’nin bu siyasetinden nasibini aldığını belirtmiştir. Ayrıca Türkiye’nin bu esef verici tutumunun, Avrupa Parlamentosu’nun 18 Eylül 1987 tarihli kararında da belirtildiği gibi, Türkiye’nin Avrupa Parlamentosu’na kabul edilmesi önünde büyük bir engel teşkil ettiğini ifade etmiştir. (Dadriyan,1997: 5-6) Dadriyan bu eserinde Osmanlı’nın tarih boyunca hatta kendi içinde bile “Devletin bekası” düsturuyula zalimce siyaset izlediğini ve bu uğurda Müslüman tebaa dâhil birçok katliam gerçekleştirdiğini Türk, Arap ve Batılı bürokratların ifadelerine dayanarak ortaya koymaya çalışmıştır. Dadriyan’a göre Osmanlı 1896, 1909 ve 1915 yıllarında Ermenilere yönelik katliamlar gerçekleştirmiştir. Abdülhamit’in başlattığı bu katliamları İttihatçılar soykırımı dönüştürmüştür.

2.6. Türk ve Müslüman Soykırımı

Bütün dünyanın duyduklarının aksine olarak Ahmed Abd el-Vehhâb eş-Şarkâvî eserinin ön sözünde şunları ifade etmiştir: “Evet, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve sonrasında Ermenilerin Türklere karşı katliamlar gerçekleştirdikleri belgeler, görgü tanıkları ve bölgeyi araştırmak üzere ziyaret eden uluslararası heyetler tarafından tescil edilmiştir.” (eş-Şarkâvî, 2015).

Eş-Şarkâvî Ermenilerin Türk ve Müslüman soykırımı yaptığını ele alan ve belgelerle ortaya koymaya çalışan nadir şahsiyetlerdendir. Millet-i Sâdika iken bağımsızlık düşünceleri ile isyan eden ve böylece Osmanlıya ihanet eden Ermenilerin 500 bin civarında Türk ve Müslüman katlettiklerini iddia etmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu (1299-1923), siyasi varlığına büyük etnik oluşum grupları ve etnik azınlıkları dâhil etmiştir. Yönetimi altındaki halklar devlet güçlü kaldığı sürece tutarlılık ve uyum mozaîği sergilemiş, Balkan Yarımadası denilen barut fıçısı gibi farklı ırkların kalabalık olduğu bölgelerde devrimler ve isyanlar nadiren ortaya

çıkmiştir. Osmanlı Devleti'nin ilhak ettiği bu azınlıklardan biri de Ermenilerdir. Ancak Ermeniler sosyal, ekonomik ve siyasi yönden işgal ettiği konum nedeniyle “sâdık millet” ya da Osmanlı tabiriyle “millet-i sâdika” olarak anılan seçkin bir azınlık olmuştur. Siyasi alanda, Ermeniler çeşitli hükümet pozisyonlarında ve yoğun olarak da diplomatik görevlerde bulunmuşlardır. Tercümedeki maharetleri ve dillere hâkimiyetleri sayesinde bir kısmı bakanlık derecesine, hatta başbakanın vekili niteliğindeki Sadrazam vekili mertebesine erişmiştir. Ekonomik alanda, başkentte ve Anadolu kırsalındaki Ermeni “emirler”, “ağa”, “büyük toprak sahibi” veya “müteahhit” olmuşlardır. Ayrıca Ermeni cemaatinden çok kimse Yahudilerle rekabet eden faizle kredi veren sarraflıkla iştiğal etmiş, hatta darphanenin yönetimi uzun bir süre Ermenilerin tekeline kalmıştır. Ermeniler önde gelen ihracatçı ve ithalatçılar arasında yer almışlar, belki de birkaç Avrupa ve Asya başkentinde şubeleri olan uluslararası şirketleri yegâne Ermeniler kurmuşlardır. Sosyal ve dinî açıdan Hristiyan Ermeniler Osmanlı'nın Konstantinopolis'i fethinden önce olduğu gibi Müslüman Osmanlı şemsiyesi altında da dinî bir azınlık olarak değil, birinci dereceden vatandaşlık haklarına sahip bir millet olarak yaşamışlardır. 1461'de Fatih Sultan Mehmet'in fermanı ile yeni Osmanlı başkenti İstanbul'da Ermeni Patrikhanesi'nin oluşumu başlamış ve Ermeni Patrik personel, ruhani yönetim, genel eğitim, dinî ve hayır kurumlarından sorumlu olmuştur. Yunan devrimi sırasında Osmanlı yönetimi ve kurumlarından Yunanlıların çekilmesinden sonra Ermenilerin faaliyetleri artmış ve Osmanlı hükümeti, Yunan tebaasının bıraktığı boşluğu doldurmak için Ermenilere güvenmiştir. Ancak Ermenilerin yurtdışı faaliyetleri, çeşitli ülkeler ve büyük güçlerle kökleşen açık ilişkileri, onlara ulusal ve devrimci fikirlerin aktarılmasını kolaylaştırmıştır. Fransız İhtilali'nden sonra yoğunlaşan “milliyetçilik ateşi” ve Osmanlı'nın Rusya'ya karşı aldığı her askerî yenilgiden sonra sesini yükselten “Slav Birliği” ve büyük güçler tarafından siyasi nüfuzlarını, ekonomik çıkarlarını, Asya ve Afrika kolonileriyle iletişim araçlarını korumak için uygulanan güç dengesi oyunu, farklı güçler tarafından temsil edilen üç Hristiyan mezhebine, Ortodoks, Katolik ve Protestan olarak bölünmüş Hristiyan Ermenileri bu siyasi oyunda önemli bir kart haline getirmiştir. Gerek dünya ülkelerine yayılmış diasporada gerekse Osmanlı ve Rus hâkimiyetinde tüm Ermenilerin ana vatanı mesabesindeki manevi desteğin kaynağı, ulusal hareketin merkezi, Osmanlı yönetimine karşı devrim ve isyanların motoru veya kıskırtıcısı olan Ermeni Kilisesi'nin ana rolü ve itici olma fonksiyonu göz

ardı edilmemelidir. Buna, misyonerleri destekleyen ülkelerin siyasi çıkarlarıyla yakından bağlantılı olan çeşitli Hristiyan mezheplerinin misyonerlik faaliyetleri de eklenmelidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunun alametlerinin ortaya çıkması, Avrupa'nın hasta adamı olarak görülmesi ve Osmanlı'nın "Tanzimat" olarak bilinen reform girişimleriyle birlikte, Osmanlı Meclisi'nin ilk oturumunda- Sultan II. Abdülhamid Döneminde- resmî olarak çökmesi anlamına gelen devletten ayrılma talebiyle haykırırları hızla yükselen azınlıklara geniş ayrıcalıklar tanınması Osmanlı Devleti'nin çöküşünü hızlandırmıştır. Ermenilere gelince, onlar -milletvekilleri aracılığıyla- ayrılma ya da özerklik talep etmekle yetinmemiş, bir Ermeni milletvekili -İttihatçılar döneminde yeni parlamentoda- Abdulhamid döneminde altmış bomba hazırladığını ve patlattığını açık yüreklilikle beyan etmiştir. Altmış birinci bombayı hazırladığını ve dürüst olduğunu, Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı Bitlis, Erzurum, Van, Harput, Sivas ve Diyarbakır olan altı vilayette patlak veren Ermeni isyanlarının başkomutanlarından biri olduğunu söylemiştir. Altı vilayetten bazılarının Osmanlı'nın ana düşmanı olan Rusya ile ortak sınırları olduğu için olayların dramatik tırmanışının zirvesi Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden hemen önce gerçekleşmiştir. Rusya, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmasının en büyük destekçilerinden biri olmuştur. Bu destek, Ermeni devrimcilere para ve silah sağlanmasıyla sonuçlanmıştır. Ermeniler, Ruslara bilgi ve adam sağlayarak ve Osmanlı ordusunun gerisindeki Rus kuvvetleri için beşinci tabur olarak hareket ederek bu desteğe karşılık vermişlerdir. Osmanlı hükümeti bu durumu vatana ihanet suçu saymış, sınır bölgelerinde ve cephelerde yaşayanları iç bölgelere tehcir kararı almıştır. Ermenilerin ve muhalif gazetelerinin Avrupa ve Amerika'da yaydıkları, abartılı sayıda kurbanı yol açan zorla yerinden edilme olarak gördükleri şey, insanlık adına Osmanlı-Ermeni işlerine karışmak için bir başka bahaneydi. Batılı hükümetler, kendi halklarının ve dünya kamuoyunun önünde İslam'ın temsilcisi, Avrupa'nın hasta adamı Osmanlı Devleti'ni tasfiye etmek, mirasını paylaşmak ve bu ülkeye karşı miras kalan kinleri kusmak için İngiliz istihbaratında o zamanın genç tarihçisi Arnold Toynbee'nin yönetiminde bunun için özel olarak kurulan bir medya hücresi aracılığıyla durumu çarpıtarak kendilerini haklı çıkarmışlardır. Bu durumu, oryantalist Malcolm Yap itiraf etmiş, Türkiye'de ve Osmanlı'nın yönettiği ülkelerde bulunan arşiv belgelerine dayanarak tarafsız bir bakış açısıyla, geçmişin olumsuz mirasından uzak bir şekilde Osmanlı tarihinin yeniden değerlendirilmesi ve yazılması için çağrı yapmıştır.

1923'teki Lozan Konferansı'nda Ermeni-Osmanlı sorununun resmî olarak sona ermesi kararlaştırıldıysa da sorun uluslararası düzeyde hâlâ mevcuttur. Ermeniler, göç etmeyi seven bir halk olarak diaspora denilen yerde yaşadıkları için, hayır, sanat, kültür dernek ve kurumları hatta Ermeni lobisinin siyasi baskıları aracılığıyla davalarını yaymak için aralıksız çaba sarf etmişlerdir. Mesele siyaset ve diplomasi alanını da aşarak, yirminci yüzyılın yetmişli ve seksenli yıllarında Türk hedeflere ve Türk diplomatlarına karşı faaliyetlerini yürüten Taşnak, Hınçak, Narsis gruplar ve Ermeni gizli ordusu “Asala” gibi silahlı Ermeni gruplarının ortaya çıkmasına kadar gitmektedir. Siyasi ve resmî düzeydeki faaliyetler ise eski Sovyetler Birliği'nden bağımsız Ermenistan Devleti'nin doğuşu, tarihî Ermeni Krallığı'nın temsilcisi olarak Anadolu'da geniş topraklar talep etmesi, “katliam” ve “Ermeni soykırımı” iddialarının birçok ülke tarafından siyasi olarak tanınmasından sonra ortaya çıkmıştır. Bütün bunlar Sovyetler Birliği'nin ani çöküşünün bıraktığı güvenlik ve ideolojik boşluktan sonra, Türkiye'ye baskı kurarak Avrupa Birliği'ne girmesini engellemek, Kafkasya bölgesi ve oradaki petrol kaynaklarında denge oyununa ve başta ABD'nin olmak üzere stratejik çıkarlara hizmet etmek için bir koz olmuştur (eş-Şarkâvî, 2015: 5-8).

Osmanlı İmparatorluğu altında yaşayan Ermeni azınlığın özgünlüğüne rağmen, 1453 yılında İstanbul'un fethinden sonra Sultan Muhammed el-Fatih tarafından tanınan ve Birinci Dünya Savaşı'na kadar Ermeni mezheplerinde meydana gelen değişikliklerle özel bir din sistemi halini almıştır. İttihat ve Terakki Hükümeti'ne -Genç Türkiye-Türkiye'deki Ermeni ırkını yok etmek için bir plan düzenlemek ve uygulamakla ilgili suçlamalar, azınlıkların ve çok etnikli ülkelerin çoğunun sorunu olarak değerlendirilmelidir. Büyük güçlerin Avrupa'nın hasta adamından kurtulma ve onun mal varlığını paylaşma politikası uygulayınca, Ermeniler uluslararası oyunun kartlarından biri haline gelmiştir. Rusya, Fransa ve İngiltere Hristiyanları korumak ve dinî azınlığın işlerine bakmak adına bir dizi imtiyaz, antlaşma ve anlaşma hükümleriyle müdahale ederek Osmanlı İmparatorluğu'nun içişlerine karışmaya başlamışlardır. Uluslararası baskılar, Osmanlı İmparatorluğu'nu, kendilerine tanınan ayrıcalık ve özgürlüklerden yararlanan azınlıklar, özellikle Ermeniler için reform ve düzenlemeleri hızlandırmaya itmiş ancak bu yaklaşım ters tepmiş ve onların devlete bağlılıklarını güçlendirmek yerine isyanlarını artırmıştır. Fransız Devrimi'nden hemen sonra devrimi ihraç etmeyi benimseyen eğitimli Ermeniler, bu devrimci düşüncüyü taşımak, muhalefet gruplarını ve devrim savunucularını örgütlemek ve Ermenileri

isyana seferber etmek için içerde ve dışarda dernek ve örgütsel teşekküller kurmada ön saflarda yer almışlardır. Böylece ideolojik bağın yurttaşlık bağından daha güçlü olduğu ortaya çıkmaktadır. Rus orduları sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun bazı sınır bölgelerini işgal etmiş, ardından ateşkes ilan edip anlaşmalar imzalayarak geri çekilmiştir. Birçok Ermeni daha iyi bir fırsat umuduyla geri çekilirken Ruslara katılmış ve Ortodoks kardeşlerini işgalci güçlere katılarak kışkırttıkları Müslümanların hakaret ve intikamına karşı savunmasız bırakmışlardır. Ermeni Kilisesi misyonerleri ve patrikleri ile yurtdışındaki Ermeni lobisi, siyasi olarak yönlendirilen medya propagandasına ek olarak, Ermeni davasının güçlenmesinde önemli bir rol oynamıştır. Osmanlıdaki azınlıkların bahane edilerek içişlerine müdahalesine benzer bir şekilde, dinî azınlıkları korumak için bir yasa çıkararak Amerika ve Avrupalı büyük güçler Mısır'ın da içişlerine müdahale etmişlerdir (eş-Şarkâvî, 2015: 9-10).

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu anlatan kitapların çoğu, tehcir eylemleri ve Ermenilerin tehcir sırasında ya da savaş dönemindeki mağduriyetlerini konu almış, Müslümanların mağduriyetlerinden bahsetmemişlerdir. Birinci Dünya Savaşı esnasında doğu vilayetlerinde askerler arasındaki askerî operasyonların kurbanları değil, Rus ordusunun ileri öncüleri olarak hareket eden Osmanlı ordusunun gerisinde görev yapan Ermeni çeteleri ve başta Fransız ordusu olmak üzere diğer müttefik ordulardaki Ermeni gönüllü taburlarının kurbanı olan sivil Müslümanlar kastedilmektedir. Birinci Dünya Savaşı'nın patlak verdiği 1914 yılından 1922 yılına kadar bu silahlı Ermeni gruplarının Anadolu ve sınır bölgelerindeki Müslüman nüfusa yönelik faaliyetleri devam etmiştir. Doğu Anadolu ve Kafkas cephesindeki çatışmalar, yalnızca Osmanlı kuvvetleri ile Rus kuvvetleri arasında değil, giderek daha tehlikeli bir şekilde silahlı Ermeni gruplar ile Müslüman sivil halk arasında yaşanmıştır. Ermenilerin Müslüman köylerinde işledikleri en büyük katliam ve yıkımların ilk dönemi Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa girmesi ve Osmanlılara karşı örgütlü bir Ermeni ihtilalinin başlamasıyla ortaya çıkmış, 1916'da Doğu Anadolu'nun Rus işgali ile sona ermiştir. İkinci dönem, Rus ordusunun dağılması veya Doğu Anadolu'dan çekilmesiyle başlamış, Rusların yerini alan Ermeni silahlı kuvvetlerinin savaş meydanında yenilgisiyle sona ermiştir (McCarthy, 1995: 218'den Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 12). Doğu Anadolu'nun Ruslar tarafından işgal edildiği 1913-1917 yılları arasında Müslüman katliamları ile ilgili herhangi bir kanıt yoktur. Zira daha önceden Müslüman katliamlarını soruşturan ve Rus işgalinin gerçeklerini kayıt altına alan

Osmanlı soruşturma komisyonları da bulunmamaktadır. Ancak çeşitli raporlar, doğuda Erzincan'dan İran sınırlarına, kuzeyde Trabzon ve Rus Ermenistan'ı sınırlarına kadar önce sözde Trans Kafkasya Konfederasyonu'nun kontrolü altında olan Doğu Anadolu'daki Rus otoritesinin yerini alan Ermeni asker ve çetelerinin, özellikle Van ve Bitlis illerinde büyük Müslüman katliamları yaptığına işaret etmektedir (McCarthy, 1995: 218'den Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 12). Ancak tehcir ve katliam denilince Ermenilere odaklanılmakta, Müslüman katliamı ise nadiren akla gelmektedir. Oysa "1915 Ermeni katliamı" propaganda ve medya tanıtımına dayanmaktadır, kanıtlanmış veya belgelenmiş bilimsel gerçeklere dayanmamaktadır (eş-Şarkâvî, 2015: 12-13).

Samuel Weems şöyle diyor:

"Savaş sırasında binlerce Ermeni öldü. Ancak aynısı daha çok Türklerin başına geldi. Osmanlı İmparatorluğu yaşamının son evresini yaşıyordu. Kendi küçük mülklerini kurmak isteyen Ermenilerin açgözlülükleri ve bencillikleri yüzünden binlerce masum insan hayatını kaybetti. Olayın saf gerçeği, Ermenilerin Rus kuvvetlerine katıldığı yerlerde binlerce Türk'ün korkunç katliamlara maruz kalmasıdır." Samuel Weems, Ermeni meselesi üzerine yazan en ünlü çağdaş Ermeni yazarlarından biri olan R. Hovannisyan'ın yazılarını eleştirerek sözlerine şöyle devam ediyor: "Korkunç Ermeni zulmüne maruz kalanların ve hâlâ hayatta olan Türklerin sayısız tanıklığını ve kanıtlarını görmezden gelmiştir. Profesör, tarihe maruz kalsaydı, savaşın vahşetine yenik düşen yüzbinlerce masum Türk'ün önemine ve düşüncesine şüphesiz yer verirdi. Müslümanların ve en başta da Türklerin çektikleri acıların tamamen görmezden gelinmiş olması, profesörün önyargısını ve soykırımın güvenlik iddialarının dayandığı temellerin çökmekte olduğunu kanıtlıyor." (Weems, 2002'den Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 13).

Eş-Şarkâvî'nin aktarımında (2015: 14) McCarthy (1995: 253, 255) şöyle diyor:

"Savaşın esas olarak yapıldığı Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde Müslümanların en az yüzde 40'ı savaş sonunda ölmüştü. Elbette ölenler sadece Müslümanlar değildi. Ne de olsa Ermenilerin ölüm oranı çok büyük ve Ermeni kayıpları göz ardı edilemez. Ama dünya Ermenilerin çektiği acılar hakkında çok şey biliyor. Dünyanın Doğu'daki Müslümanların çektiği acıları ve Ermeniler gibi yaşanan dehşeti hatırlamasının zamanı geldi. Müslümanlar şaşırtıcı sayıda katledildi veya açlıktan ve hastalıktan öldü. Ermeniler gibi onların ölümleri de hatırlanmaya değer."

ABD hükümeti, Emory Niles ve Arthur Sutherland'ı Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Doğu Anadolu'yu gezmeleri ve oradaki koşullar hakkında rapor vermeleri için görevlendirdi. Böylece yardım komitelerinden biri mültecilere yardım sağlayacaktı. Anadolu'daki tüm Amerikalıların aksine, iki adam Anadolu'yu fiilen gezerek, oradaki Müslümanların trajik durumunu gözler önüne sererken, her türlü önyargıdan ve din

düşmanlığından uzak, durumun gerçek bir resmini sundular. Dolayısıyla diğer raporlar gibi onların raporu da gereken ilgiyi görmemiş, dikkate alınmamış ve kaderi arşiv labirentine dönüşmüştür.

Eş-Şarkâvî'nin aktarımında (2015: 14-15) Emory Niles ve Arthur Sutherland'ın raporlarında şunlar kaydedilmiştir:

“(Bitlis'ten Van üzerinden Bayezid'e kadar uzanan bölge) Bütün bu bölgedeki hasar ve tahribatın, Ruslar çekildikten sonra ülkeyi işgal etmeye devam eden ve yerle bir eden Ermenilerin işi olduğu, Türk ordusunun ilerlemesiyle Müslümanlara ait olan her şeyin yerle bir edildiği bize bildirildi. Üstelik Ermeniler cinayet, tecavüz, kundakçılık ve Müslüman nüfusa karşı her türlü korkunç zulümle suçlanmıştır. İlk başta bu anlatımlardan çok şüphelendik ama sonunda onlara inanmaya başladık. Çünkü tanıklıklar kelimenin tam anlamıyla ittifak halindeydi ve fiziksel kanıtlarla destekleniyordu. Örneğin, Bitlis ve Van şehirlerindeki kiliselerden ve evlerin üzerindeki yazılardan anlaşıldığı üzere, sadece Ermeni mahalleleri ayakta kalırken, Müslüman mahalle ve köyleri tamamen yok edilmişti.”

Niles ve Sutherland da Türk yanlısı veya Müslüman gözlemciler değildi. Aksine, olağan Amerikan aşırıcılığıyla yüklü olarak Doğu Anadolu'ya geldiler. Müslümanların Ermenilere yönelik katliamlarının delillerini görmemelerine rağmen, bunların meydana geldiğinden ve Batı'nın tasavvur ettiği çirkinlikte olduklarından emindiler. Ancak “Türklerin Ermenilere karşı işlediği suçlara benzer nitelikteki suçları Ermenilerin de Türklere karşı işlediğini tartışmasız düşünüyoruz.” şeklinde rapor yazdılar. Ermeniler çekilmeden önce köyleri yakıp yıkmışlar, Müslümanlara karşı katliamlar ve her türlü zulmü uygulamışlardır. Bu Türk tarafında nefrete yol açmıştır. Ermenistan'ın tüm bölgelerinden gelen mülteciler ve Erzurum'daki İngiliz subayları Ermenistan'da taşkınlık ve suç olduğunu teyit etmişlerdir.

Bruce Finn diyor ki:

“Ermeniler fırsat buldukça Türkleri, Van ve Erzurum'da olduğu gibi acımasızca katlettiler. Savaş, iki ordu arasında bir şiddet dalgasını ateşledi. Ermeniler devrimci hedefler için, Türkler ise vatanlarının birlik ve bütünlüğünü korumak için mücadele ediyordu. Her iki taraf da korkunç bir deneyim yaşayarak kaybedene merhamet edilmeyen durdurulamaz bir yola sürüklendi.” (Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 15-16).

Türk tarihçi Süslü şöyle diyor: “Muş, Bitlis, Van, Kars, Erzurum hatta Ankara, Kayseri ve Sivas'a kadar uzanan bölgede Ermeniler tarafından katledilen Türklere ait yüzden fazla toplu mezar bulunmaktadır. Sadece açılan ilk beş mezardan binlerce ceset çıkarılmıştır.” (Süslü, 1987: 99'dan Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 16).

Lozan Konferansı'nda Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden İsmet Paşa bile, Doğu Anadolu'daki Müslüman kayıplarının sayısını yaklaşık bir milyon olarak tahmin etmiş (McCarthy, 1995: 259) ve Güney Kafkasya Müslümanlarının %15'inin, savaşların şiddetle yaşandığı Van, Bitlis ve Erzurum gibi şehirlerde Müslümanların en az %64'ünün öldüğünü, bu sayıların hissettirdiği acının derinliği ve genişliğinin hayal gücünün ötesinde olduğunu ve ölü sayısının, dünya tarihinin en büyük felaketlerinde meydana gelenleri aştığını belirtmiştir (McCarthy, 1995: 252). Ayrıca Niles ve Sutherland'ın raporunda Ermenilerin, geri çekilme hattındaki her köyü yıktıklarını ve Müslüman nüfusun çoğunu öldürdükleri ifade edilmiş ve şu satırlara yer verilmiştir: "Bölgede eski sakinlerinin yalnızca üçte biri veya dörtte biri var ve bu bölgeden bölgeye farklılık gösteriyor. Ermeni ordusunun çekilme hattındaki şehirler ve köyler en çok zarar görmüş. Geçtiğimiz tüm köy ve kasabalarda savaşın etkileri görülüyor, çoğu tamamen yıkılmış." (Akt. eş-Şarkâvî, 2015: 19).

Eş-Şarkâvî (2015: 18-20) Osmanlı, Rus ve Amerikan resmî, sivil ve sosyal kuruluşlardan elde edilen 89 adet belgeyle Ermenilerin yaklaşık yarım milyon Türk ve Müslümanı katlettiğini ortaya koymakta, yakılarak, kuyulara ya da akarsulara atılarak, evleri yıkılıp molozların altında bırakılarak veya toplu mezarlara gömülerek tamamen yok edilen geriye hiçbir kimsenin kalmadığı köy ve kasabalardaki kayıpların sayısının tespit edilemediğini belirterek Doğu Anadolu'daki Müslüman kurbanlarla ilgili şu istatistikleri sunmaktadır:

جدول 1 : يبين تناقص عدد سكان المسلمين في شرق الأناضول

Tablo 1: Doğu Anadolu'da Yaşayan Müslümanların Nüfus Sayılarındaki Düşüş

Müslümanlar مسلمون	Türkler أتراك	Nüfus Sayım Yılı سنة تعداد السكان
2.743.000	2.171.000	1914
2.330.000	1.844.000	1921

جدول 2 : يوضح تناقص عدد السكان الأتراك والمسلمين في المنطقة الممتدة عبر القوقاز

Tablo 2: Kafkasya Boyunca Uzanan Bölgede Türk ve Müslüman Nüfus Sayılarındaki Düşüş

المدن Şehirler	المنازل Evler	قبل الحرب Savaş Öncesi	بعد الحرب 1919 Savaş Sonrası
وان Van	منازل المسلمين Müslüman Evleri	3400	3
	منازل الأرمن Ermeni Evleri	3100	170
بتليس Bitlis	منازل المسلمين Müslüman Evleri	6500	—
	منازل الأرمن Ermeni Evleri	1500	1000

جدول 3 : يبين الدمار في منازل مدينتي وان وبتليس

Tablo 3: Van ve Bitlis Şehirlerinde Evlerdeki Yıkım

العرق Irk	وان Van		بايزيد Beyazid	
	قبل الحرب Savaş Öncesi	أب 1919 Ağustos 1919	قبل الحرب Savaş Öncesi	أب 1919 Ağustos 1919
المسلمة Müslüman	1373	350	448	243
الأرمنية Ermeni	112	200	33	33
المختلطة Karışık	187	—	—	—
المجموع Toplam	1672	550	481	276

جدول 4 : يبين القرى في إقليم وان وسنجق بايزيد قبل الحرب والاحتلال الأرمني وبعدها

Tablo 4: Savaş ve Ermeni İhtilali Öncesi ve Sonrası Van Bölgesi ve Beyazid Sancağındaki Köyler

المنطقة Bölge	النقصان في عدد السكان Eksilen Nüfus Sayısı	نسبة التناقص Eksilme Oranı
فان Van	194.167	% 62
بتليس Bitlis	169.248	% 42
أرضروم Erzurum	248.695	% 31
ديار بكر Diyarbakır	158.043	% 26
معمورة العزيز Elâzığ	89.310	% 16
سيواس Sivas	186.413	% 15
حلب Halep	50.838	% 9
أضنة Adana	42.511	% 7
طرابزون Trabzon	49.907	% 4

2.7. Ermenilerin Basın ve Yayın Faaliyetleri

Eşref Mahmut Salih'in "Basın ve Yayında Ermenilerin Rolü" adlı eserinin takdimini yapan Halil Şâbât şunları vurgulamıştır: "Mısır ve Ortadoğu'da matbaa teknolojisinin gelişmesinde Ermenilerin rolü büyüktür. Ermeniler özellikle kalıp zanaatı, hat ve gölge tarzları, pürüzsüz taş veya kabartma baskı konularında iki dünya savaşı arasında, ardından ellili yıllarda Mısır'da unutulmaz bir rol oynamıştır."

Salih de Ermenilerin özellikle zinkografi sanatı açısından zor ve ince matbaacılık işlerinde büyük başarılar elde ettiğini vurgulamış, Mısır'da yazılan ve dünya matbaacılık tarihinde iz bırakan şu eserleri zikretmiştir: Halil Şâbât'ın "Arap Doğusunda Basın Tarihi" ile "Bulak Matbaa Tarihi", Ahmed Hüseyin Sava'nın "Mısır'da Basının Şafağı; Fransız Darbesinin Basın Tarihi", İbrahim İmam'ın "Gazete Yönetim Sanatı", İbrahim Abdo'nun "75 Yıllık Mısır Tarihi", "Ruz el-Yusuf: Biyografi ve Gazetecilik", "Ebu Nadara", Sami Aziz'in "Mısır Basını ve İngiliz İşgali Açısından Konumu", Abdullatif Hamza'nın "Gazetecinin Vicdan Krizi" ve "Gazetecilik Makalesinin Edebiyatı". Ayrıca Salih, Ermenilerin göç ettikleri ve ikamet ettikleri her ülkede basın veya matbaacılık faaliyetlerinde bulunduklarını belirtmiştir. Ancak Salih'e göre göç edilen ülkelerdeki Ermenilere garanti edilen özellikle inanç özgürlüğü ve genel olarak yabancıların özel olarak Ermeni göçmenlerin kabul görme derecesi basın yayın faaliyetlerinin gelişim sürecini etkilemiştir. Buna ilaveten genelde kendilerine verilen basının gelişmesi ve özelde üretimle ilgili işlerinin istikrarı ile Ermeniler arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur.

Ermenilerin basın ve yayın alanındaki faaliyetleri, bu alanda somut bir ilerleme kaydeden ülkelerde ortaya çıkmıştır. Bu faaliyetler baskı sanatını bilen ikinci Avrupa ülkesi olan İtalya'da ve Ermenilerin resim oyma ve basım ustalığının başlangıcına tanık olan Hollanda'da belirgin olmuştur. Arap dünyasında da matbaanın ilk kurulduğu Arap ülkesi olan Mısır'da entegre bir endüstri olması nedeniyle Ermenilerin somut bir matbaacılık faaliyeti olmuştur. Aynı durum, Arap matbaaları arasında gelişmiş bir matbaa kalkınmasına tanık olan -ve hâlâ tanık olmakta olan- Lübnan için de geçerlidir. Basın ve Ermenilerin geçim aracı olarak gördükleri diğer meslek alanlarında Ermeni faaliyetlerine tanık olan ülkeler, Ermeni göçmenlerin gelişini memnuniyetle karşılayan ülkeler olmuştur. Başka ülkelere tehcir hazırlıkları için bir toplanma merkezi olan Lübnan ve Fatımilerden Mehmet Ali Paşa yönetiminin sonuna

kadar dünyanın herhangi bir ülkesinden Ermeni göçmenlerin gelmesine izin veren Mısır, Ermenilerin matbaacılık başarılarına şahit olmuşlardır. İtalya, Hollanda ve Fransa Ermenilere inanç özgürlüğü tanımış hatta İtalya’da Mekhitarî Rahipler Derneği kurulmuştur. Fransa hariç bu ülkeler matbaacılık alanında tartışılmaz bir üstünlüğe tanık olmuşlardır. Ermeniler inanç faktöründen dolayı Türkiye ve İran’da Hristiyanların faaliyetlerine şüpheyle bakıldığı için önemli bir basın ve yayın başarısı elde edememişlerdir. Mısır’a gelince, aynı zamanda Müslüman bir ülke olmasına rağmen, Mısır’ın koşulları ve diğer dinlere mensup insanlara karşı hoşgörüye dayalı tavrı sadece Ermeniler için değil, tüm yabancı azınlıklar, hatta Yahudiler için inanç faktörünün etkisini azaltmıştır. Yabancı göçmenler için bir cazibe unsuru olan Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Latin Amerika ülkelerinde Ermenilerin bu toplumlara nüfuz ettiklerine ve onlarla bütünleştiklerine tanıklık eden gazetecilik faaliyetleri dışında bu alanda herhangi bir üstünlüklerine rastlanmamıştır. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Arjantin’deki teknik olarak gelişmiş basın, uzun zaman önce bu ülkelere yerleşerek bu alanda faaliyet gösteren Ermenilerin basın alanında geliştiğinin kanıtıdır. Ermenistan, Rusya ve Türkiye’deki kanlı olaylardan uzak olmaları, bu başarılarını uzun süre devam ettirmelerine yardımcı olmuştur. Türkiye’ye gelince, Türkiye’deki Ermenilerin durumlarının istikrarsızlığı nedeniyle Fatımi döneminden beri Ermenilerin istikrara kavuşmuş olduğu Mısır’ın aksine yayınlanan Ermeni gazeteleri çok az olmuştur. Ermenilerin yaşamında 1945’ten itibaren başlayan istikrarlı dönem, gazetelerin devrim veya endişe döneminde yayınlanan gazetelerin aksine daha iyi düzeyde, periyodik ve daha uzun ömürlü basıldığına tanık olmuştur (Salih, 1990: 257-259).

Mısır gazetelerindeki resmî tutum, Ermeni gazetecilik çalışmasına galebe çalmıştır. Arapça bilmekle ilgili bir husustur ve Arapça bilmeyen bir taife için doğal bir durumdur. Karikatürist Sarukhan tek kelime Arapça bilmiyordu. Keşişyan’ın görevi makaleler yazmadan haber göndermekle sınırlıydı. Bu kuralın istisnası, her birinin farklı bir durumu olmasına rağmen, yalnızca Edib Ishak ve Thomas Circîsyan içindi. Edib İshak Mısır’a göç ettiğinde Suriye vatandaşlığına sahipti. Arapça öğrendi ve Şam’da ustalaştı. Yani Ermeni kökenine olan uzaklığı onu bu mezhep ehlinin dilinden uzaklaştırmış, Arapların diline yaklaştırmıştır. Söz sanatlarını kullanan parlak bir yazar olmuştur. Şiir okuyup tercüme ediyor, Kur’ân-ı Kerim ve Hadis-i Şeriflerden alıntılar yapıyordu. Ermenilerin yeni neslinden olan Circîsyan’a gelince, kendisinin de

itiraf ettiği gibi, kendi kuşağının sorunu olan ana dilinden yıllar onu ayırmıştır. Ermenice ve İngilizce yazdığı gibi Arapça da yazmıştır. Seyahat ve yer değiştirme alışkanlığı, Mısır Hâkiminin sarayında görev yapan Ermeni gazetecilerde kök salmıştır. Aleksan Sarrafyan Mısır'da zulüm görmüş, Kıbrıs'a sürülmüş ve "Dik eş-Şark" gazetesini orada çıkarmıştır. Edib İshak Şam'dan Beyrut'a, İskenderiye'ye, ardından Kahire'ye sonra Paris'e geçmiş, sonra Kahire'ye dönmüş, oradan Beyrut'a, akabinde tekrar Kahire'ye, Beyrut'a, İskenderiye'ye ve nihayet hayatının son bulduğu Cebel Lübnan'a geçmiştir. Aynı durum, Kudüs'ten Bağdat'a taşınan ve birkaç Arap başkentini gezen, bir süre Paris'e yerleşen, oradan New York'a geçen ve bir ülkeden diğetine taşınmaya devam eden Keşişyan için de geçerlidir. Gazetecilik görevlerinden biri için Latin Amerika'ya seyahat etmeye hazırlanırken hayatını kaybetmiştir. Aynı şekilde Sarukan da İstanbul'dan Avusturya'ya oradan İskenderiye'ye, oradan da ölümüne kadar yerleştiği Kahire'ye geçmiştir. Circîsyan da birkaç yıl gazetecilik yaptıktan sonra yeni bir iş için Kahire'den İskenderiye'ye taşınmıştır. Bu Mısırlı-Ermenilerin sürekli göçü, Ermenilerin genlerine yerleşmiş bir alışkanlık olmuştur. Zira tarih boyunca maruz kaldıkları ağır koşullar nedeniyle sürekli göç etmek zorunda kalmışlardır (Salih, 1990: 259-260).

Salih, çalışmasının mukaddimesinde şu bilgileri aktarmıştır:

"Mısır'da günümüze kadar yayınlanan en eski Ermeni gazetesi "Hosaper"dir. Ermenicede "Hosaper" kelimesi umut kaynağı anlamına gelmektedir. Armenak Mutimidiyan tarafından kurulmuştur. Hâlihazırda dünyanın çeşitli ülkelerinde yayınlanmakta olan birçok Ermenice gazete bulunmaktadır. Kahire'deki Ermeni Ulusal Fonu ve Ermeni Kültür Derneği aracılığıyla halen basılmakta olan yaklaşık on üç modern gazete ve basımı durmuş yaklaşık otuz gazeteye ulaşılmıştır. Ermeni matbaaları ve zinkograf atölyeleri Kahire ve İskenderiye vilayetlerine dağılmış durumdadır."

Bu bilgilere ilaveten Hosaper Gazetesi ile ilgili wikipedia.org'da şunlar mevcuttur: "Mısır'da 30 Mart 1915'ten itibaren Ermenice ve Arapça yayınlanan günlük bir gazetedir. 1923 yılında Mısır'da Ermeni Devrimci Federasyonu'nun (Taşnaksutyun) resmî yayın organı olmuştur." Salih; Mısır'da Yunan, İtalyan ve Fransızların da basın yayın faaliyetleri olduğunu, Arapça dışında Latince, Türkçe, Farsça, Urduca ve Japonca gazeteler yayınlandığını vurgulayarak zanaatlarından dolayı Ermenilerin burada da aktif olabileceklerini ihsas etmiştir.

Salih'in aktarımına göre (1990: 17-18) Doğu 19. yüzyılın başına kadar Orta Çağ

uykusunda iken Ermeniler erken dönemde Hristiyanlığa girdiklerinden 8. yüzyılda fikrî kalkınmalarını başlatmışlardır. Batı ile temasa geçmek için çok tereddüt eden Müslüman halkların aksine (Hristiyan) Batı ile temasa geçmekte ve fikirlerini alıntulamakta tereddüt etmemişlerdir. Osmanlı makamları, topraklarında ikamet eden Ermenilerin “Frenk komploları” olarak adlandırdığı Katolik faaliyetlerden şüphe duymalarına rağmen başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerine tanıdığı imtiyazlar nedeniyle Katolik manastır misyonerlerinin gelişini kolaylaştırmıştır. Katolik misyonerler, Doğu Ortodoks Kiliseleri ile Roma Katolik Kilisesi’ni birleştirmek ve bu halkları Batı’ya yaklaştırmak için Osmanlı İmparatorluğunda Avrupa örneğinde dinî kurumlar oluşturmuşlardır. Böylece Ermenilerin fikrî, kültürel ve ilmî faaliyeti Kilise ile sınırlı kalmış, Osmanlı Devleti’nin başkenti İstanbul başta olmak üzere ona bağlı kilise, manastır ve dinî müesseselerde gerçekleştirilmiştir. Çünkü İstanbul, Ermeni halkının batıya açılan penceresi olmuştur.

Ermeni fikrî kalkınmasının öncü ismi Ortodoks ve Katolik Kiliselerini birleştirmeye çalışan Başrahip Mukhaytâr es-Sebâstî olmuştur. es-Sebâstî, Ermeni dili ve edebiyatını geliştirmeye çalışmış ve Ermenice Gramer, Eski Ermenice Sözlük (1727) ve Ermenice Büyük Sözlük telif etmiştir. Rahip Mikhail Çamşıyan, Ermeni Tarihi (1786); Rahip Cukas Endicciyan, Yeni Ermeni Coğrafyası (1806), Eski Ermeni Coğrafyası (1828) ve Rahip Mecerdîç Efkaryan, Büyük Ermenice Sözlük telif etmişlerdir. Ayrıca Efkaryan, eski Ermeni Edebiyatı kaynaklarını neşretmiştir (1800-1824). Doğu Ermenistan’da da komünist Rusya’nın yardımıyla İsrail Ura, Yusuf Emin ve Ermenice başta olmak üzere birkaç dilde şiir ve şarkılarını telif eden şair Sayat Nufa fikrî kalkınmanın öncüleri olmuşlardır. 1789’da gerçekleşen Büyük Fransız Devrimi’nin ilkelerini ilk tanıtan Osmanlı Ermeni’si İsveç Sefareti mütercimi Mardaci Hassun olmuştur. Osmanlı hükümeti 1790’da Ermeniler de dâhil olmak üzere Hristiyan tebaaya dinî olmayan okullar açma izni vermesi Ermeni fikrî kalkınmasının yeni bir aşamasını başlatmıştır. 1800’de erkek, 1820’de kız ilkokul, ortaokul ve liseleri açılmış buradan mezun olanlar eğitimlerine Fransa, İsviçre, Almanya ve Rusya gibi batı üniversitelerinde devam etmiştir. Çok geçmeden farklı Avrupa kültürlerinde yetişmiş bir nesil, bu üniversitelerden mezun olmuştur. Matbaa tüm doğu ülkelerinde olduğu gibi Ermenistan’a da geç girmiştir. Ancak Ermenistan’a diğerlerinden önce gelmiştir. Zira kiliselerdeki elyazmalarını çoğaltma geleneği nedeniyle matbaa adeta beklenmekteydi. Matbaanın icadından önce 979 yılında Ermeni elyazmalarının en

önemlilerinden birisi olan ve halen Erivan'da muhafaza edilen İçmiyadzin İncili çoğaltılmıştı. Ermenistan'daki ilk matbaa Türkçe basım yapmıştır. Ermenice basımlar İtalya ve Hollanda'da yapılmıştır. İlk basılan kitap 1731 yılında Hollanda elçiliğinin mütercimi Pedros Baronyan tarafından Türkçe yazılan “Batıyı Tanıtan Büyük Coğrafya” adlı kitaptır. Ermenice ilk kitap ise İçmiyadzin'deki matbaada 1771 ya da 1774'te basılmıştır. Bu matbaanın kuruluşuna Ermeni Katolikosu İrvani'li I. Simon nezaret etmiş ve Gregor Çakikyan adlı Ermeni-Hintli bir tüccar tarafından yaptırılmıştır. Önce Aziz Gregor el-Münir Matbaası denmiş sonra ismi İçmiyadzin Ana Kürsüsü matbaası olarak değiştirilmiştir. Basılan ilk kitap ise Tacaryan'ın “Şarkılar” kitabı olmuştur. Daha sonra 1777 yılında matbaaların ana gereksinimi olan kâğıt ihtiyacını karşılamak üzere Ermeni topraklarında ilk kâğıt fabrikası tesis edilmiştir. 19. yüzyıl ortalarında Ermenistan'ın diğer şehirlerinde de matbaalar kurulmuştur. Kharimyan Hayrik 1857'de Van şehrinde ve 1864'te de Tarun şehrinde ilk Ermeni matbaasını inşa etmiştir. 1880'de ise Fasak Baba Canyon Erivan'da ilk matbaayı kurmuş, basılan ilk Ermenice kitap “Cantakhat” (Veba) olmuştur. Sovyetler birliğine girmeden önce 1920 yılında Ermenistan'da sadece 22 kitap basılırken son yıllarda her yıl binden fazla ve toplu olarak on milyon adet kitap basılmıştır (Salih, 1990: 21-23).

Ermenilerin Batı'ya meyyal olmalarının yanı sıra itikadi olarak da hep Batı'yla iletişim içerisinde olmuşlardır. Avrupalı Katolik misyonerler o dönemde Ermenilerin kalesi olan Osmanlı İmparatorluğu'na giderek 1727 yılında Mekhitar isimli Ortodoks bir Ermeni'yi Katolik inancına döndürmeyi başardılar. Mekhitar İtalya'ya giderek Venedik yakınlarındaki Saint-Lazare adasında Roma papalık ve hükümetinden maddi manevi yardım alarak bir Ermeni Katolik üssü ve manastırı tesis etmiş, ardından da Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri Katolik doktrinine dönüştürmek için peş peşe misyonerler göndermiştir. Bu vesile ile Batı'ya giden Ermeniler matbaacılığı öğrenmiş, Doğu'ya dönüp matbaayı tesis etmiş ve yayıncılık yaparak bu alanın öncüleri olmuşlardır. Böylece 11 ülkede başta Ermenice olmak üzere birçok Avrupa dilinde yayın yapmışlardır. Orta Çağ'da İtalya, Orta Doğu ülkeleriyle geniş bir ticari faaliyet gerçekleştirmiş ve bu ticari faaliyetler esnasında Ermenilerle İtalyanlar arasındaki doğrudan temas sağlanmıştır. Bu temasın akabinde Ermeniler Cenova, Milano, Livorno ve oradan Roma'ya göçmüş; hatta Venedik Mekhitarî yani Katolik Ermenilerin merkezi haline gelmiştir. Başlangıçta kendi matbaalarını

oluşturamamışlar ancak sahip olmadıkları matbaalarda Ermenice yayınlar yapmaya başlamışlar ve matbaa ile ilgili sanatlarda uzmanlaşmışlardır. 1512-1514 yılları arasında Ermeni Hagop Megapart tarafından beş temel Ermenice kitap basılmış, Megapart Venedik'te bu kitaplar için gerekli olan metal harflerin döküm sürecini bizzat denetlemiştir. Bu kitaplardan ilki 1512 yılında basılan “Barza Tomar” (Basit Takvim), ikincisi 1513-1514 yılları arasında basılan “Batara Gatiter” (Ayin Broşürü), üçüncüsü 1513 yılında basılan “Orbata Jerk” (Cuma Kitabı), Megapart tarafından basılan en büyük kitap olarak kabul edilen ve 1513 ile 1514 yılları arasında basılan dördüncüsü “Agtarak” ve beşincisi de 1513 ile 1514 yılları arasında basılan “Tagaran” (Şarkılar) olmuştur. Bu kitaplarda henüz Ermenilerin sonradan ustalaştığı mekanik fotoğrafçılıkla metal kalıplar üretilmediği için genel görünüş benzerliği, sayfa başına satır sayısının azlığı, dekoratif karakterin baskın olması, harflerin benzerliği ve resim veya çizimlerin olmaması gözlenmiştir. İlk Ermeni matbaası Venedik'te, kilisede ilahiyatçı olarak çalışan Abgar Tokati tarafından 1565'te kurulmuştur. İlk yayınları “Kharna Pantor” (İşlerin Karışıklığı) kitabı ile Sagmo Sarran'ın “Mezmurlar” kitabı olmuştur. Ermeni Matbaası Roma'da 1623, Milano'da 1624, Livorno'da 1643 ve Padv'a'da 1690'da kurulmuştur. Polonya'da, 1616 yılında Ermeni Rahip Hovhannes Karmanda Nenets, Lembrik şehrinde bir Ermeni matbaası kurmuş ve burada Sagmo Sarran'ın “Mezmurlar” adlı kitabı ile tıp üzerine bir başka kitap yayınlanmıştır. Hollanda'da Ermenilerin bu sanatsal alandaki etkinliği 1660 yılında kilisede ilahiyatçı olarak çalışan Matyus Dezarites'in büyük bir Ermeni topluluğunun ikamet ettiği Amsterdam şehrinde ilk Ermeni matbaasını kurmasıyla başlamıştır. Ermeniler göç ettikleri ülkelerde matbaalar kurmuşlardır ve bu matbaaların maddi hedeflerinden çok manevi ve dinî hedefleri bulunmaktadır. Matyus borca batıp ölünce Başpiskopos Erivan'dan Avitis isimli birisini matbaayı yönetmesi için Amsterdam'a göndermiş, Avitis de kutsal İçmiyadzin'den Rahip Karabit'i davet etmiştir. Rahip Karabit işi üstlenince Narsis Şinu Hali'nin “Şaracan” kitabını ardından “Hisus Forti” (Oğul İsa) kitabını yayınlamıştır. 1666 yılında Erivan'da tanınmış Rahip Fuskan Amsterdam'da Ermenice Mukaddes Kitabı çıkarmıştır. 1737'de resimli “Mukaddes Kitap” tekrar basılmıştır. Ayrıca 1690'da Ermenistan'ın ilk haritası basılmıştır. Fransa'da ilk matbaa Marsilya'da 1673 yılında kurulmuştur. Diğer matbaalar hakkında yeterli bilgi bulunmamaktadır. Almanya'daki Ermeni matbaa faaliyeti, Almanların bu sektörde aktif olması nedeniyle 1680'de Leipzig şehrinde tek bir matbaanın kurulmasıyla sınırlı

kalmıştır. İngiliz topraklarına Ermeni göçü gecikmiş ve belki de aynı nedenle ilk Ermeni matbaası gecikmiş olarak 1736'da kurulmuştur. Avusturya'daki Ermeni matbaacılığı dinî bir karaktere sahiptir ve Mekhitarî Manastır Cemiyeti ilk Ermeni matbaasını 1774-1775 yılları arasında kurmuştur. Ancak Trieste şehrinde kurulan bu matbaa bir süre sonra İtalya'nın Venedik şehrine taşınmıştır. Rusya; Ortodoks ve Osmanlı ile sürekli savaş halinde olması ve bu nedenle Ermenilerle dinî ve askerî ilişkileri olmasına rağmen basın yayın faaliyetleri Rusya'da da gecikmiştir. Rusya'daki Ermenice yayınlara dinî karakter hâkim olmuştur. 1789'da Gregor Khaldiran tarafından Petersburg'da kurulan ilk matbaa, duaları konu alan "Jama Jerk" kitabını yayınlamıştır. Ardından Khaldiran, Ruslar tarafından 1788'de kendi matbaasında ilk Ermenice-Rusça sözlüğü yayınlaması için teşvik edilmiştir. Bu matbaa Khaldiran'ın 1789'da ölümünden sonra Rusya'nın Nahçıvan şehrindeki Kutsal Haç Manastırı'na nakledilmiştir. Kafkasya bölgesinin başkenti Tiflis şehrinde ilk Ermeni matbaası 1823'te kurulmuş, ardından sırasıyla 1832 Şuş ve 1850'de Armaş şehirlerinde başka matbaalar kurulmuştur. 1922'de Sovyet Rusya'nın kurulmasıyla Ermeni basın yayın faaliyetleri Rusya'nın diğer şehirlerine de yayılmıştır. Yapılan son araştırmalara göre, Balkan ülkelerinde sayılarının yaklaşık 125 bin kişi olduğu tahmin edilen Ermeni göçmenler; Bulgaristan'ın Sofya, Plovdiv ve Varna şehirlerinde yoğunlaşmıştır. Bulgaristan'da ilk matbaa Ermeni vatandaş Yuvansko tarafından kurulmuş ve gayretli Ermeni gençlere hediye edilmiştir. Daha çok gazete faaliyeti gösteren İsviçre'deki ilk Ermeni matbaası 1891'de Ermenistan dışında faaliyet yürüten bir Ermeni siyasi partisi olan Taşnak partisi tarafından Cenevre şehrinde kurulmuştur. Yunanistan'daki Ermenilerin yaşadığı açlık ve sefalet, basın faaliyetlerini geciktirmiş matbaanın kurulduğu son Avrupa ülkesi olarak Yunanistan'da 1894 yılında Ermeni siyasi partilerinden biri olan Hınçak Partisi tarafından Atina'da kurulmuştur (Salih, 1990: 24-40).

Türkiye'de Ermeni alfabesiyle matbaacılık, Türkçe harflerle matbaacılıktan yaklaşık 160 yıl önce ortaya çıkmıştır. Bu tespit, İstanbul'daki Ermeni varlığı Osmanlı öncesine dayandığından daha olasıdır. Bu matbaaların çoğu tarihî atlasların kayıtlarına göre eski Ermeni devletinin sınırları dışında yer alan İstanbul'da kurulmuştur (Salih, 1990: 44). Osmanlı padişahları matbaaya en başta şeytan işi (İmam, 1977: 39'dan Akt. Salih, 1990: 44) olduğu gerekçesiyle karşı çıkmıştır (Şâbât, 1966: 23'ten Akt. Salih, 1990: 44).

“Buker Gera Kanvıton” (Basitleştirilmiş Gramer) İstanbul’da basılan ilk Ermenice kitaplardandır (Hâfız, 1986: 229’dan Akt. Salih, 1990: 44). Ermeni dili gramer ile ilgili olan ve dinî konulara girmekten tamamen kaçınan bu kitap, 1567 ile 1569 yılları arasında yayınlanan yedi kitaptan birisidir. Tümü 1565 yılında Ebcar el-Tokatî tarafından Venedik’te kurulan matbaa tarafından basılmıştır ve matbaa kuruluşundan iki yıl sonra Osmanlı topraklarındaki ilk Ermeni matbaası olmak üzere İstanbul’a taşınmıştır (Esparez, 1962: 102’den Akt. Salih, 1990: 44). Ancak 1569 yılında bilinmeyen bir nedenle çalışmayı durdurmuş ve Ermeniler yeni bir matbaa için bir yüzyıldan fazla beklemek zorunda kalmıştır (Salih, 1990: 45).

2. matbaayı 1677’de Birimya Çelebi Kömürcüyan kurmuştur. Ancak kuruluşunun hemen ardından sadece iki kitap çıkarmışken kapatılmıştır (el-Mevsû’atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyyetu, 1979: 619’dan Akt. Salih, 1990: 45).

3. Ermeni matbaası İstanbul’da 1691-1692 yılları arasında Katolikler tarafından gizli olarak kurulmuştur. Gizli olması nedeniyle uzun bir süre -25 yıl- düzenli olarak çalıştığı tahmin edilmektedir (Esparez, 1962: 104’ten Akt. Salih, 1990: 45).

1698’de Gregor Marzvantzi 4. Ermeni matbaasını kurmuştur. Bu matbaa önceki üç matbaadan istikrar ve aleniyet bakımından farklıdır ve dinî kitap basmaktan uzak durmuştur. Aynı yıl İzmir’de ilk Ermeni matbaası kurulmuştur (Esparez, 1962: 104’ten Akt. Salih, 1990: 45).

Ermeniler 19. yüzyılda 20. yüzyılın başlarına kadar Türkiye’de sadece İstanbul’da yaklaşık 80 matbaa kurmuştur. (Esparez, 1962: 104’ten Akt. Salih, 1990: 45). O dönemde Ermeni matbaalarının yayılmasını kolaylaştıran şey, Avrupa’nın Katolik mezhebini desteklemesi, takipçilerini koruması ve matbaaların üzerinde Osmanlı Devleti tarafından (Sabât, 1965: 30) herhangi bir denetim yapılmamasıdır (Esparez, 1962: 104’ten Akt. Salih, 1990: 46).

Salih’in aktarımına (1990: 46) göre Ermeniler kendilerini matbaa sanatlarında da ispat etmişlerdir. 1728’de kurulan ve Türk alfabesiyle baskı yapan matbaa, tamamıyla Ermenilerin yönetimine verilmiştir (Esparez, 1962: 104). Bu matbaadaki işleri üstlenen Ermeniler, harita ve resimlerle donatılmış tıbbi, bilimsel ve edebî kitapları daha önce kabartma fotoğraf ve harita konusunda dikkate değer bir başarı elde eden Hollanda’daki akranları gibi üstün bir başarıyla yayınlamışlardır (İmam, 1977: 39).

Bu matbaadan sonra ortaya çıkan Türk matbaalarında Türkçe tipografik formların geliştirilmesi emanet edilen Ermeniler, Türkçe harflerle ilgili başka matbaa sanatında da üstünlük göstermişlerdir. Burada ismi ön plana çıkan Ermeniler şunlardır: “B. Arabyan, K. Keşişyan, A. Tüzelyan, M. Nazacaşyan vb.” (el-Mevsû’atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyyetu, 1979: 619).

Ermenilerin Osmanlı Türkiye’sinde ister Ermeni ve isterse Türk harfleri ile basım olsun matbaa sektörüne hâkim olduğu anlaşılmaktadır. Bunda Osmanlı yöneticilerinin matbaaya olumsuz bakmalarının ana etken olduğu düşünülmektedir. Buna Ermenilerin matbaa zanaatlarında da kendilerini geliştirip ispat etmeleri de eklenince matbaa işlerinin Ermenilere tevdi edilmesi kaçınılmaz olmuştur.

İran’daki Ermeni matbaacılık faaliyeti, 1640 yılında Rahip Haçatur Kaysaratis tarafından açılışı yapılan ve merkezi Cûlfâ el-Cedîde’de bulunan tek bir matbaanın kurulmasıyla sınırlı kalmıştır. Matbaanın kuruluşunun üzerinden bir yıldan geçmeden “Fark Harants” adlı ilk kitap yayınlanmıştır. Ayrıca Rahip Kaysaratis Ermenice yazılmış eski elyazmalarını toplayarak Ermenice matbaa karakterlerine uyarlamış ve bir kâğıt fabrikası kurmuştur. (Esparez, 1962: 102-103’ten Akt. Salih, 1990: 48). Salih (1990: 48) “Fark Harants” adlı ilk kitabın Arapça bir çevirisini bulamadığını ve bu nedenle türünü anlayanın mümkün olmadığını belirtmiştir.

Hindistan’da ilk matbaayı 1772 yılında Hind Ermeni’si milyoner Şahamiris Şahamiryan Midras Şehrinde kurmuştur. Yayınlanan ilk kitap Mofsis Baragamyan’ın “Hordurak” (Teşvik-Motivasyon) adlı eseri olmuştur. Sonraki kitap ise Hagop Şahamiryan’ın “Furcayet Barantis”idir (Esparez, 1962: 104’ten Akt. Salih, 1990: 50).

Filistin’e 7. yüzyıl Arap fetihleri dönemi 637 yılında (Hâfız, 1986: 375’ten Akt. Salih, 1990: 50) dinî saikle başlayan Ermeni göçleri neticesinde Aziz Yakup Ermeni Manastırı kurulmuş ve dinî bilgi ve bilinci yaymanın ilk aracı matbaa olduğundan Ermeniler matbaa konusuna ehemmiyet göstermişlerdir. Bu manada ilk Ermeni matbaası 1830’dan itibaren Yahudilerin elinde yetişen Ermeniler tarafından 1848 yılında kurulmuştur (Salih, 1990: 51).

Ermeniler az sayıda faaliyet gösteren ancak çoğunlukla dinî yayın üreten bu matbaa için merkez olarak Cebel-i Suhyûn civarındaki manastırı seçmişlerdir ve faaliyeti 40 yıl kadar sürmüştür. Asıl olarak Ermenice yayın yapan matbaa Ermeni harfleriyle

Türkçe yayın da yapmıştır. Bu matbaadan iki yıl önce 1846'da Avusturyalı Rahip tarafından kurulan Fransiskan Matbaası Ermenicenin yanı sıra Arapça, Türkçe, İbranice, Yunanca, Fransızca ve İtalyanca yayın yapmıştır (Şâbât, 1966: 321'den Akt. Salih, 1990: 51).

Ermenilerin Suriye'de matbaa kurduklarına hatta bu alanda çalıştıklarına dair net bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak 1867'de Halep valisi ünlü Türk tarihçi Cevdet Paşa tarafından kurulan matbaada harf diziminde çalışan bir miktar Ermeni olduğu anlaşılmaktadır. Bazı kaynaklara göre onun matbaa için Arapça, Türkçe ve Ermenice harfleri getirdiği teyit edilmektedir (Şâbât, 1966: 106'dan Akt. Salih, 1990: 54). Ermeni işçiler kendi dillerinde harf diziminde çalışması elbette daha mantıklıdır.

Salih, Lübnan'daki basın yayın faaliyetleri konusunda şunları ifade etmiştir: (1990: 55-56)

“Lübnan matbaayı bilen ilk Arap ülkesi olduğu ve Ermeniler el sanatlarında ve hassas zanaatlarda ustalaştıkları için doğal olarak matbaacılığı meslek edinmişlerdir. Genel olarak en önemli Arap matbaalarından biri haline gelene kadar Lübnan matbaasının ilerlemesinde önemli bir rol oynamışlardır. Ermenistan'da olduğu gibi, Lübnan'daki Ermenilerin de entelektüel, kültürel ve dinî kalkınması, onları matbaacılığı meslek edinmeye motive etmiştir. Zira matbaasız bu kadar okul, gazete ve kilisenin varlığını tasavvur etmek mümkün değildir. Ticari konutların artması ve gelişmesine, bankaların ve çeşitli şirketlerin faaliyetine ve sinemanın yaygınlaşmasına bağlı olarak, birkaç Ermeni matbaası kurulmuş, kart, sicil, broşür, poster vb. basan matbaalara ek olarak ticari yayınlara olan ilgi artmıştır (Şâbât, 1965: 73).”

Bu matbaaların hepsi Ermenice, Arapça ve Fransızca harflerle hizmet vermiştir (Şâbât, 1965: 88'den Akt. Salih, 1990: 56). Böylece, bu matbaalar sadece Ermenice yayınlarla sınırlı kalmayıp, farklı dillerdeki yayınları da kapsayacak şekilde geniş bir yelpazede hizmet sunmuştur. Buradan çıkan mantıksal sonuç şudur: Lübnan'daki Ermeni matbaacılığı, kendi halklarına hizmet vermenin ötesinde ticari ve kârlı bir iştir (Salih, 1990: 56).

1931 yılında Yakın Doğu Yardım Derneği II. Sahak'a Mısır lehçesinde varyant olarak adlandırılan küçük bir matbaa makinesi hediye etmiştir. Aynı yıl Ermeni harfleriyle donatılmış, 1940 yılında kendisine büyük bir matbaa getirilene kadar çok sayıda dergi ve kitap çıkarmıştır. Aynı zamanda, Lübnan'ın farklı bölgelerinde bir dizi Ermeni matbaası kurulmuş, bazıları büyüyüp gelişirken bazıları ise uzun yaşamamıştır. Görünen o ki bunun sebebi, bu matbaaların Lübnanlıların matbaalarının ulaştığı

seviyeye ulaşamamış olmasıdır. Bu, matbaa sahiplerinin pek çoğunda olduğu gibi maddi imkânsızlıklardan kaynaklanıyor da olabilir (Şâbât, 1965: 88'den Akt. Salih, 1990: 56-57).

Mısır'daki Ermenilerin kayda değer başarı ve üstünlük gösterdikleri önemli alanlardan biri de 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın ilk yarısında yaygın olan eski geleneksel uygulamalarıyla matbaacılıktır. Özellikle Ermeniler kalıp imalatında (zinkografi) ün yapmışlardır (Salih, 1990: 63).

Şâbât (1966: 148, 238, 239, 248, 196) Mısır'da matbaa faaliyeti yapan veya kendi matbaalarını kuran tek yabancıların Ermeniler olmadığını, bunların arasında matbaacılık yapan Şavamların da bulunduğunu belirtmektedir. Bunlar: “Nicola Massabki (Suriyeli) 1821'de Bulaq Matbaası'nın ilk müdürü, Necib Mitrî (Lübnanlı) 1890'da Dar el- Ma'arif 'in kurucusu, Georgi Zaidan (Te'lif Matbaası -1889), İbrahim el-Yazici (el-Beyan Matbaası-1897), Yakup B. Suruf ve Faris Nimr (el-Muktataf Matbaası-1885) vb.” 19. yüzyılda İtalya ve Fransa başta olmak üzere Mısır'a gelerek matbaa kuran Avrupalılar da mevcuttur. İtalyanlar Ambelloni (1842), Castelli (1844), Ottolenghi (1853) ve Fransızlar Vincent Benasson 1857, Antoine Morris (1860) vb.

Şâbât (1966: 159,188) yabancı matbaa kurucuları yanı sıra, Mısırlıların üç katı ücret alan yabancı ressamaların ve dizgicilerin bulunduğunu ifade etmektedir. Bu ressamalardan bazılarının Ermeni olması uzak bir ihtimal değildir. Bazılarının harf baskı makinelerinin yanı sıra taş baskı makineleri de kullandıkları belirtilmektedir. Bunların en ünlüleri arasında Amiryan (el-Regaib Matbaası), Çaylıkyan (el-Mustakbel Matbaası), Serbakis (Arvand Matbaası), Lançyoni (Mısır Matbaası), Andriye (Leyukis Matbaası). İlk iki isim Ermeni isimleridir. Belki başka isimler de vardır.

1938 yılında Ermeni H. D. Topalyan, Wilmeter Scharf ile ortak olarak İskenderiye'de Muharrem Matbaası'nı kurmuş ve 1938'in ilk çeyreğinde fiilen çalışmalar başlamıştır. Bir metre boyunda, bir metre eninde doğrudan fotoğraf çeken son teknoloji makinelerle donatılmış taş üzerinde fotoğraf çekimi yapabilmektedir. Aynı zamanda iki renkli hızlı baskı için ofset makineleri satın almış ve genellikle Doğu'nun Arap kesiminde oyun kartları üretiminde uzmanlaşmış ilk matbaa makinesi olmuştur.

Salih, (1990: 63) Mısır Ermenilerinden bazıları ile yaptığı röportajlardan şu bilgileri aktarmaktadır: “Fotoğrafçılık, Ermenilerin ünlü olduğu hassas sanatlardandır. Bu

alanda Mısır başkanı ve üst düzey devlet adamlarının özel fotoğrafçısı olan Intro Farcabidyan'ın yanı sıra Garo, Fart, Arman ve Alban bu alanda faaliyet göstermişlerdir.”

İskenderiye Stadyumu'ndaki ışıklı sonuç panosunu ve Tahrir Meydanı'ndaki ışıklı Kahire rehberini tasarlayan Vahagen Dibos Deboyan gibi bazı Ermeniler de elektronik üretimler yapmışlardır (Mecelletu el-Muşavvir, 22/12/1988: 17'den Akt. Salih, 1990: 63).

Salih (1990: 65) Esparez'den (1962: 104) Mısır'da ilk Ermeni matbaasının, 1865'te Abraham Muradyan tarafından kurulmuş olduğunu ve ilk Ermenice gazetenin yayınlandığını aktarmaktadır. Ayrıca ister taş üzerine çizerek ister fotoğrafla aktararak (pürüzsüz) litografik baskı işinde çalışan Ermenilerin yanı sıra, bazı Ermenilerin dizgi işinde de çalışmış olmasının doğal olduğunu belirtmektedir.

Mısırlı Ermenilerin öne çıkan matbaacılık faaliyetleri arasında kalıp imalatı (zinkografi), Ermeni Karabit Arakilyan'ın yirminci yüzyılın başında 1907'de atölyesini kurmasıyla Mısır'a ilk defa gelmiştir (Boyacıyan, 1960: 201'den Akt. Salih, 1960: 65). Bunun kanıtı, mekanik fotoğrafçılığın henüz bilinmediği için Avrupa'da 1850'de resimlerin basıldığı ahşap blok imalatının zirveye ulaşmasıdır (İmam, 1977:173'ten Akt. Salih, 1960: 65). Arakilyan'ı çok sayıda Ermeni takip ederek Mısır'da zinkograf atölyeleri kurmuştur. Bunlar Ârâm Berberyan, Hrant ve ortakları ve Vardan Taksiyan'dır (Boyacıyan, 1960: 201'den Akt. Salih, 1960: 66). Salih, (1990:66) bazı zinkograf atölyelerinde yaptığı röportajlar neticesinde Hagop, Takfur ve Sarafyan isimlerini ilave etmiştir. Ermenilerin tarihleri boyunca ünlü oldukları nemli kolodyon manyetiklerini kullanan eski ilkel yöntem 20. asrın ortalarına hatta az da olsa sonralarına kadar kullanılmıştır (İmam, 1977:173'ten Akt. Salih, 1960: 66). Salih (1960: 70) Ermenilerin iş ahlakı olarak şu düşüncede olduklarını belirtmektedir: “İşinizi geliştirmek ve daha iyi bir sonuç almak için fazladan bir kuruş feda ederseniz, yeni ve kalıcı bir müşteri kazanırsınız.”

Ermenilerin zinkografi faaliyeti sadece kendi atölyeleriyle sınırlı kalmamış, bazı Mısır matbaalarına da girebilmişler ve bir kısmı gravür departmanlarında çalışmışlardır. el-Ahram kurumu çalışanları arasında 1940'ların ortalarından itibaren bu kuruma katılan ve 1980'lerin ortalarında emeklilik yaşına gelene kadar burada çalışan, tanınmış bir

Ermeni gravürcü olan Hambarsum Cebrail Yalnızyan gibi şahsiyetler de mevcuttur.

Salih, (1990: 68) Mustafa Emin ile yaptığı röportajda 1927’de çıkardığı el-Tilmîz Dergisi’nin kalıplarını yapan Ârâm Berberyan’ın zinkografi alanında en yetenekli gravürcü olmanın yanı sıra, baskı öncesi çok zor olan, yetenek ve sabır isteyen rötuş ve maske yöntemiyle renk düzeltmede çok usta olduğu ifadesini aktarmaktadır. Salih’in Abdulhalim Muhammed Abdulhalim de röportajda da Berberyan’ın Emirlik matbaalarının ve Dâr el- Ma‘arif Matbaasının kalıplarını yaptığı beyan edilmiştir. 1933 yılında Kalfiyan adlı Ermeni-Mısırlı bir oymacı (gravürcü), L’Art Graphique adlı bir matbaa dergisi çıkarmış ve bu da Mısır’da gravür sanatının doğmasını sağlamıştır. Ancak 1935’te derginin yayını durmuştur (Şâbât, 1966: 260). Salih (1990: 72) Berberyan gibi Amber’in de zinkografi alanında meşhur olduğunu ve el-Ehram’da çalışırken ofset baskıyı da tanıdığını ifade etmektedir. Ayrıca Salih, Toros Haçaturyan isimli bir diğer Ermeni’nin 1945’teki kuruluşundan itibaren Aḥbâr el-Yevm’de gravürcü olarak çalıştığını ilave etmiştir.

3. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE BİLÂDU'Ş-ŞÂM'DA ERMENİLER

3.1. Suriye

Antik çağlardan beri Fırat ve Dicle Nehri, Ermenistan'ı güneyindeki ülkelere bağlayan iki arterdi. Akdeniz'den Suriye Çölü'ne, Amanos sıradağlarından Mısır sınırlarına kadar uzanan tarihî Suriye, kuzeydoğu tarafından Ermenistan'ı çevreliyordu. Ayrıca Suriye'yi Karadeniz'e bağlayan eski doğu yolları da Ermeni platosundan geçiyordu. Ermeniler çeşitli tarihî aşamalarda Suriye, Doğu Akdeniz kıyıları ve Mezopotamya'ya yerleşmişlerdir. Antakya, Edessa (Urfa), Bağdat ve Halep'te kopyalanan Ermeni el yazmalarının dipnotları, Süryani ve Arap kaynakları, hükümet belgeleri ve kararnamele bu ülkelerdeki Ermeni topluluklarından bahseden en önemli kaynaklar arasındadır (Abrahamyan, 1964, 1: 425'ten Akt. Azazyan, 1993: 44).

Ermenistan, Mezopotamya, Suriye şehirleri, Mısır ve diğer ülkeler arasındaki ticaret (mal değişimi) çok eski zamanlardan beri etkindi. Yüzyıllar boyunca küresel ticaret hareketine dâhil olan Ermeni tüccarlar Çin, Hindistan, Avrupa ülkeleri, Rusya, Suriye, Filistin, Mısır ve Etiyopya'ya ulaşmıştır. Ermenistan'ın Dübeyl kentinde yapılan son kazılarda, dokuzuncu ve on ikinci yüzyıllar arasındaki döneme ait İran, Bizans ve Mısır kökenli cam eşyalar ile çeşitli Arap sikkeleri ortaya çıkarılmıştır. (Azazyan, 1993: 35).

Ermeni ve yabancı kaynaklar, MÖ 1. yüzyılda Ermeni Kralı Büyük Dikran'ın imparatorluğunun güneyde Filistin sınırlarına kadar uzandığı (MÖ 84-64) ve Antakya'nın Ermeni İmparatoru'nun başkentlerinden biri olduğu (Abrahamyan, 1964, 1: 425'ten Akt. Azazyan, 1993: 44) ve vekili olarak komutanlarından biri olan Makatad tarafından yönetildiği konusunda hemfikirdir (Armin, 1947: 84'ten Akt. Azazyan, 1993: 44). Ermenistan ve Hazar Denizi'nden Karadeniz'e, İran sınırından Akdeniz'e kadar uzanan bu büyük imparatorlukta yer alan diğer tüm ülkeler yıllarca refah, barış ve güven içinde yaşamış, büyük ekonomik gelişmeye tanıklık etmişler ve bölge halkları birbirleriyle doğrudan temas halinde olmuşlardır (Manantiyan, 1977, 1: 162-176'dan Aktaran Azazyan, 1993: 44-45).

Ermeni İmparatorluğu'nun yeni başkenti Dikranakirt (MÖ 77'de kuruldu) büyük ve önemli bir kültür ve ticaret merkezi olunca, Ermenistan'ı Edessa, Nusaybin ve diğer şehirler üzerinden Suriye ve Mezopotamya'ya bağladı. Hatta Doğu'daki uluslararası

ticaret yollarını kontrol eder oldu. Muhtemelen Ermeni İmparatoru, halkının ticari ve ekonomik amaçlarla fethettiği ülkelere göç etmesini teşvik etmiş, bu nedenle de Ermeniler batıya ve güneye yönelmişlerdir. Bazı Ermeni kaynakları, bu dönemde meydana gelen ve Suriye'nin kuzeyindeki Cebel Musa bölgesinde son bulan kitlesel Ermeni göçünden bahsetmiştir. (Abrahamyan, 1964, 1: 428'den Aktaran Azazyan, 1993: 45).

Öte yandan, Büyük Dikran ve halefi II. Ardavest (MÖ 55- 34), binlerce göçmeni, tekrarlanan askerî seferleri sırasında Ermenistan'a götürdü. (Azazyan, 1993: 45).

Bu kaynaklar ayrıca Ermenistan ile Suriye arasında var olan ekonomik-kültürel ilişkilerin, Ermeni İmparatoru'nun bu bölgelerden çekilmesinden sonra da devam ettiğini belirtmektedir. (Aktaran Azazyan, 1993: 45).

MÖ 64 yılından 4. yüzyıla kadar Suriye, Roma İmparatorluğu'nun topraklarından biri haline gelmiş, Suriye ile Ermenistan arasındaki karşılıklı ticari ilişkiler canlı olmuştur (Topuzyan, 1986: 8'den Aktaran Azazyan, 1993: 45). Daha sonra Suriye, 7. yüzyıla kadar Bizans İmparatorluğu'nun topraklarından biri haline gelmiştir. Hristiyanlığın yayılmasının ilk dönemlerinde, Antakya ve Edessa (Urfa) şehirleri Hristiyan öğretileri ve kültürünün yayılması için önemli merkezler olmuş, birçok Ermeni öğrenci, okullarında ve manastırlarında eğitim görmüşlerdir. Bu da Ermenilerin bu bölgeleri iyi bildiği inancına yol açmıştır (Azazyan, 1993: 45).

Ermeni araştırmacı Liyu (1966, 1: 143-144'ten Akt. Azazyan, 1993: 45-46) ise şöyle diyor: MS 6. yüzyılda, Ermenistan'ın Dübeyl şehri dünya ticaretinin büyük bir merkeziydi ve beş büyük ticaret yolundan ikincisi Ermenistan'ı Suriye, Mezopotamya, Filistin ve Mısır'a bağlıyordu.

Suriye'ye ilk Ermeni göçüyle ilgili kesin tarihsel bilgiler, Pers Kralı I. Khosruf'un (Kisra Anuşrevan) (531-579) 539 yılında Bizans'ı fethettikten sonra Antakya ve Edessa'yı (Urfa) ele geçirdiği 6. yüzyıla kadar uzanmaktadır. Bu iki şehre çok sayıda göçmen nakledildi, bunların ezici bir çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu. Bu nedenle Ermeni Katolikosu I. Christapur Dirariçi (539-545) oradaki Ermenilere Ortodoks mezhebini muhafaza etmeleri ve Nasturizme kapılmamaları yönünde bir mesaj gönderdi (Ormanyen, 1912: 1: 530-533'ten Akt. Azazyan, 1993:45-46).

Mervan el-Müdevver (1982: 546-548) de el-Haymî'den aktarımlarla bu konuda

Ormanyan'ı teyit ederek Suriye'ye Ermeni göçlerini şu şekilde sıralamaktadır: “539 yılında, Bizans'ı yenen Perslerin Antakya ve Urfa'da yaşamalarına izin vermesiyle Ermenilerin Suriye'ye bilinen ilk göçü gerçekleşmiştir. 717-827 yılları arasında da ikinci göç gerçekleşmiştir. Süryani tarihçi Aziz Salîbî (ö.1171) Ermenilerin Hicri 450 (Miladi 721) yılından itibaren Persler ülkelerini ele geçirince Suriye'ye göç ettiklerini ifade etmiştir. Bu göç, Ermeni patriği Filozof Ohannis ve Suriye'deki Süryani patriği III. Ananas döneminde gerçekleşmiştir. Bu iki patrik, göçmen Ermenilerle ilgilenmesi için üç Ermeni piskopos gönderme konusunda ittifak etmişlerdir. Bu arada, bu piskoposlar ataların kitaplarını tercüme etmişlerdir. 937-992 yıllarında üçüncü Ermeni göçü gerçekleşmiştir. Bir Ermeni tarihçi Ermenilerin Batı'ya yöneldikleri bu göç esnasında Patrik Haçik, Suriye ve Tarsus'a piskoposlar göndermek zorunda kalmıştır. Dördüncü Ermeni göçü Ani'nin 1064'te Selçuklular'ın eline geçmesinden sonra binlerce Ermeni'nin, Ermeni prensi Rubin'in (1080) kurduğu Suriye ve Kilikya'yı içine alan Ermeni Emirliğine (Küçük Ermenistan) göç etmesiyle gerçekleşmiştir. Beşinci olarak 1895-1896 büyük Ermeni zulümlerinden sonra çok sayıda Ermeni Suriye'ye, oradan Lübnan'a göç etmiştir. 24 Nisan 1915'teki soykırım neticesinde de kabileler halinde çok sayıda Ermeni öncelikle Halep'e, oradan Şam, Kamışlı, Humus, Hama ve Lazkiye'ye göç etmiştir. Daha sonra İsmet İnönü zamanında 1931-1932 yılları arasında bir göç daha yaşanmış ve Halep'teki Ermeni sayısı 41000 kişiye ulaşmıştır.”

638 yılında Araplar Suriye'yi fethetmiş ve Suriye Emevî Halifeliği döneminde (661-750) ihtişamının zirvesine ulaşmıştır. Ermeni emir ve piskoposlar Emevîlerin başkenti Şam'a sürekli ziyaretlerde bulunmuş ve orada tanıştıkları dostane karşılama tarihe geçmiştir. (Azazyan, 1993: 46).

Ermenilerin Suriye'nin içlerine, özellikle Halep'e gelişi, 8. yüzyıla kadar uzanıyor ve Alexander Keşişyan'ın iddialarına göre en eskisi 726 yılına dayanıyor. Ermenilerin “mevcut sınırlarıyla” Suriye Cezire bölgesindeki varlığı, “Ermeni katliamları” olarak vasıflandırılan 1915 Nisan olaylarına kadar uzanmaktadır (el-Kâfi' 2018: 2).

Süryani Kilisesi'nin önde gelen isimlerinden Amid'in (Diyar Bekir) Metropoliti Aziz Theonosit Yakub Barsalibi (1173 yılında öldü) Ermenilerin Suriye'ye göçünü 717-728 yılları arasındaki dönemde olduğunu ispatlayan önemli tarihî belgelerden olan kitabında şöyle diyor: “Ermenilerin Suriye'ye girip kiliselerimizi, manastırlarımızı ve

köylerimizi ele geçirdiğini, bunun 726 yılında Malazgirt şehrinde Katolikos Hovhannes ile Ermeni rahipliğine giren Patrik Aziz 3. Atanas zamanında olduğunu bilmek isteyenlere haber vermek istiyoruz. Persler Ermeni topraklarını ele geçirince Suriye'ye kaçmaya başladılar. Patrik Atanas, Ermenistan'dan gelen Ermenilerin, kendileri ile ilgilenecek piskoposları olmadığı için Kaldoni mezhebine girdiklerini görünce göçmen Ermeniler için Suriye'ye üç piskopos gönderen Katolikos Hovhannes'e mektup gönderdi. Patrik Atanas, Suriye-Ermeni sınırında bulunan manastırı Ermeni Katolikos'un cemaatine bağışlamıştır. Ermeni ve Süryani öğrenciler burada eğitim görmekte ve dillere hâkim olmaktaydılar. Böylece Süryani Kilisesi kitaplarını Ermeniceye çevirmişlerdir (Surmayan, 1950: 3: 4'ten Akt. Azazyan, 1993: 46-47).

Abbasi Halifeliği Dönemi'nde (750-1258) Ermeniler, Bizans siyasetinin baskılarından, Selçuklu ve Tatarların zulmünden kaçmak için Suriye ve Mezopotamya'ya göç ettiler. (Azazyan, 1993: 47).

Genel olarak, Suriye şehirleri ve Mezopotamya bölgesi Arap yönetimi sırasında dünya ticaretinin gelişmiş merkezleri haline gelmiş, çeşitli ticari yollarla Ermenistan şehirleriyle bağlantılı olmuş ve Ermeni-Arap ilişkileri gelişmiştir. Bu durum Arap Halifeliğinin yıkılmasından sonra da devam etmiştir. Böylece Suriye'deki Ermeni sayısı artmış ve 10. yüzyılda, organize bir piskoposluk kurulması acil ihtiyaç olmuştur. (Abrahamyan, 1964, 1: 430'dan Akt. Azazyan, 1993: 47).

Azazyan, (1993: 47) Nâkûs Ermînyâ (Haftalık) Gazetesinin 3 Temmuz 1948 tarihli 27. sayısından şunları aktarmıştır: “Suriye'ye 3. Ermeni göçü 973- 992 yılları arasında gerçekleşmiş ve Ermeniler batıya doğru yayılmıştır. Böylece Ermeni Katolikosu I. Kâçîk Arşaroni (973-992) Suriye'ye piskoposlar göndermek zorunda kalmıştır. Ermeni Kralı I. Büyük Aşut el-Bagradoni (885-890) Bizans İmparatoru I. Basil'in (MS 876-886) Bizans'ın Suriye'ye karşı ittifak teklifini reddetmiştir.”

Bu tarihî aşamadaki Ermenilerin Aramar, el-Ganîmiye, el-Yakubiye, Lazikiye, Keseb ve el-Sevidiye (Cebeli Musa) ve köylerine yerleştiklerine inanılıyor. 969 yılında Suriye'nin Fatîmi işgali sırasında güvenli ve rahat bir şekilde Suriye'den Mısır'a Ermeni göç dalgaları yaşanmıştır. Selçuklu Türklerinin ilerleyişi ile 11. yüzyılın ikinci yarısında bu göçler artmıştır. (Azazyan, 1993: 47-48).

11. yüzyılda, Ermeni Bakradon Krallığı (885-1071) Selçuklu Türklerinin (1064-1220) saldırılarıyla yıkıldı. Ardından da Moğol Tatar akınları (1220-1468) geldi. Bu yüzden pek çok Ermeni, zulüm ve saldırılardan kaçmak için Suriye'ye ve diğer ülkelere göç ettiler. Bizans İmparatorluğu'nun doğu bölgelerini işgal etmekle kalmadılar, aynı zamanda kuzey Fırat Vadisi, kuzey Mezopotamya ve Edessa, kuzey Suriye ve Antakya ile Filistin arasındaki bölgelerde çoğunluk haline geldiler. Kuzey Suriye, Kilikya ve Kuzey Mezopotamya'da Maraş Emirliği, Malatya Emirliği, Kisson Emirliği, Edessa Emirliği, Zofek Emirliği, Peri Emirliği ve Kilikya'da Rubin Emirliği (1080-1198) gibi küçük Ermeni beylikleri kuruldu (el-Boyacıyan, 1941, 2: 413-424 ve Topuzyan, 1986: 17'den Akt. Azazyan, 1993: 48). Bu Emirlikler hem Selçuklulara hem de Haçlılara karşı savaştılar. Rubin Emirliği, Kilikya'da Ermeni Krallığı kurulana kadar (1198-1375) hayatta kalmayı, yükselmeyi ve genişlemeyi başardı. Kilikya'daki Ermeni Krallığı ile Halep'teki Zenkiye Atabeg Devleti (1127-1174) arasındaki karşılıklı özellikle de ticari ilişkiler iyiydi. Bu yüzden çok sayıda Ermeni tüccar ve ileri gelenleri Halep'e yerleştiler. (Azazyan, 1993: 48).

1070-1080 yılları arasındaki dönemde Küçük Asya'da büyük kıtlıklar yaşanırken, Edessa, Kuzey Suriye ve diğer bölgelere Ermeni göçleri devam ediyordu. Ermeni Katolikosu II. Krikor Fakayasir (1066-1105), MS 1081 yılında, Paskalya vesilesiyle Edessa'daki Ermeni cemaatine hitap etti. 1105 yılında, Ermeni Katolikosu I. Parsig Ânti (1105-1113) resmî bir heyet eşliğinde Edessa şehrini ziyaret etti ve genel vali tarafından karşılandı. Eğer tüm bunlar bir şeyi gösteriyorsa, o da Suriye'de, özellikle kuzeybatı bölgelerinde Ermenilerin çokluğudur. (Prower, 1972: 52 ve Atikyan, 1985: 57'den Akt. Azazyan, 1993: 48-49).

Azazyan, (1993: 49) ticari faaliyetlerle ilgili şu bilgileri aktarmaktadır: “Öte yandan, kervan ticareti 11 ve 12. yüzyıllar arasındaki dönemde çok gelişti ve genel olarak Suriye'nin kıyı kentleri önemli ekonomik gelişmelere tanık oldu.” (Topuzyan, 1986: 21). Loran (301) Topuzyan'dan (1986: 21) nakille “Buna ek olarak Antakya, dinî ve kültürel olması yanı sıra büyük bir ticaret merkezi haline geldi. Antakya'da yaşayanların çoğu Ermeniler ve Yunanlardı.” demiştir. Ermeni Katolikosu I. Kâçîk Arşaroni (973-299) burada bir piskoposluk kurmuş ve varlığını 13. yüzyılın ortalarına kadar sürdürmüştür. Antakya valilerinden bazıları Ermeni idi. Lest Haçatur Antsi (1068-1078) ve Kâsâk Behadfuni (1071-1078) onlardandır. Tarihî kaynaklar

Antakya'nın yanı sıra İskenderun, Bilan, Humus, Şam, Beyrut, Trablus, Tire ve Sayda'da da küçük Ermeni toplulukları olduğunu aktarmaktadır. 1179 yılında, Ermeni Katolikosu IV. Krikor Dagi (1133-1193) Rumkale şehrinde dinî bir toplantı düzenlemiş, katılan piskoposlar arasında Humus ve Lazkiye'deki Ermeni cemaatinin temsilcileri de yer almıştır." (Topuzyan, 1986: 20).

12. yüzyılda Ermeniler, Suriye'nin ticari hayatında önemli bir role sahiptiler. Tire ve bölgedeki diğer şehirlere serbestçe gidebiliyorlardı. Bazı araştırmacılar, o dönemde Ermeni ve Fars dillerinin dünya çapında dolaştığı inancına sahiptir. Ermeni Şemsu'd-Din Lulu' el-Hacib gibi bazıları devlette önemli mevkilerde bulunmuştur. Hicri 634 (1237) yılında Kral Aziz, avlanmak ve tüfek atmak için Hârim'e çıktı, soğuk kaplıca suyuyla yıkandı. Bu yıl Rabi' u'l-Evvel'de yirmi üç yaş birkaç aylıkken Halep'e girdi. Halkı arasında iyi tanınıyordu. Yaklaşık yedi yaşında iken babası Kral Nasir Yusuf'un ardından kral oldu. Yaşından dolayı onu ve devleti Ermeni Şemsu'd-Din Lu'lu' el-Hâcib yönetti (el-Gazzî, 3: 115'ten Akt. Azazyan, 1993: 49-50).

13. yüzyılda Antakya'nın tarihî konumunun ortadan kalkmasıyla Halep şehri, Suriye'deki Ermeni cemaatinin ana merkezi haline geldi. Suriye veya bazı bölgeleri 11. yüzyıldan itibaren Selçuklu Türkleri (1078-1193), ardından Eyyubiler (1193-1260), Moğollar, Tatarlar ve Memluklerin (1260-1517) ardından Osmanlıların (1517-1918) hükmü altına girmiştir. 1832-1840 yılları arasında Mehmet Ali Paşa'nın saltanatı ile 17 Nisan 1946'da bağımsızlığını kazanana kadar Fransız mandasını görmüştür. (Azazyan, 1993: 50).

Ermenilerin sayısı ve Suriye'deki yayılma yerleri hakkında kesin bir istatistik yoktur. Bazı Ermeni kaynakları, 1870-1890 yılları arasındaki dönemde Suriye (Halep Vilayeti) ve Lübnan'daki Ermenilerin sayısının yaklaşık 80000-85000 civarında olduğunu belirtmektedir (Topuzyan, 1986: 46'dan Akt. Azazyan, 1993: 50). Suriye'ye büyük Ermeni göçleri, 1876, 1895, 1909, akabinde 1915'teki büyük trajedi ve 1922'deki Kilikya felaketiyle gerçekleşen Türkiye'deki Ermenilere yönelik Osmanlı zulmünün ardından ortaya çıktı. Bazı Ermeni kaynaklarına göre, o dönemde Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin sayısı yaklaşık 125.000'e ulaşmıştır. Bunların 75.000'i Halep şehri ve kırsalına yerleşmiştir (Topuzyan, 1986: 166-171 ve Abrahamyan, 1967, 2: 20-22'den Akt. Azazyan, 1993: 50). 1930 yılında Suriye'deki Ermeni sayısı 40000 civarındaydı (Nâkûs Ermînyâ (Haftalık) Gazetesi, 15 Şubat 1930 tarihli 7. Sayısı, 202-

204). 23 Haziran 1939'da Fransa ile Türkiye arasındaki talihsiz anlaşmanın imzalanmasının ardından İskenderun Sancağına bağımsızlık verilmesiyle son Ermeni göçü meydana gelmiştir. Buna göre 23 Haziran 1946'da 40.000 Ermeni Suriye ve Lübnan'dan Ermenistan'a göç etmiş, ardından sınırlı çerçevede diğer göçler de olmuştur (Topuzyan, 1986: 230-241 ve Abrahamyan, 1967, 2: 20-22'den Akt. Azazyan, 1993: 50).

Yirminci yüzyılın başlarında Suriye'ye yapılan Hristiyan göçlerinin öncülüğünü Ermeniler oluşturmuş ve Suriye'ye göç eden Ermenilerin sayısındaki artışta birçok etken rol oynamıştır. 1895, 1908'de maruz kaldıkları saldırılar, ardından "Seferberlik" olarak bilinen dönemde Anadolu'dan sürülmeleri ve 1914-1918 I. Dünya Savaşı dönemi, Ruslar tarafından desteklenen Ermeniler ile başta Kürtler olmak üzere Müslüman komşuları arasında çıkan çatışmalar ve 1921'de Franklin-Buillon anlaşmasıyla Fransızların Kilikya'dan aniden çekilip Ermenileri yalnız bırakmaları, binlerce Ermeni'nin Türk düşmanlığı olan unsurlara odaklanarak, özellikle Arap milliyetçi söyleminin tırmanmasını önlemek için daha sonra Türkiye ile olan sınır meselelerinde Fransızlara yardımcı olacak azınlıkların kabulünün önünü açan Fransız idaresindeki Suriye topraklarına yönelmesine yol açmıştır. Fransız kayıtlarına göre, 1922 ile 1923 yılları arasında yaklaşık kırk bin Ermeni, Fransız Mandası döneminden ve yirminci yüzyılın başlarında Türkiye'deki olaylardan önce Ermeni merkezlerini içermeyen Suriye ve Lübnan'da ikamet etmek için sınırı geçti (el-Kâfi' 2018: 2)

1929-1930 yılları arasında Diyarbakır'dan üç yüz Ermeni aile gelerek ilk esnaf-zanaatkar sınıfı oluşturdular. Anadolu ve Kilikya'dan gelen göçmenlerin çoğu Ermeni olmak üzere 100.000 civarında olduğu tahmin ediliyordu. 49.600 mültecinin 44.700'ü Ermeni'ydi. Ermeni Kardeşliği belgeleri de 1935'te Halep'teki Ermenilerin sayısını belgeleyen raporlar yayınlarak, Katoliklerin sayısının 6.754, Katolik olmayan Ermenilerin ise 49.114 olduğunu belirtmiştir. Dönemin yerel gazeteleri Ermenilerin sayısı hakkında Halep valisi Emir Mustafa eş-Şehabi'nin beyanıyla daha fazla ayrıntı yayınlamış, Katoliklerin 7.153 kişi, Katolik olmayan Ermenilerin 61.529 kişi olduğunu açıklamıştır. 1940'ların ortalarındaki Fransız istatistik dairelerine göre, Suriye genelinde Ermenilerin sayısı 98.879'du. Bunların 65.654'ü Halep ve kırsalında, 18.432'si Şam ve kırsalında, 5.941'i Kamışlı'da, 1.405'i Haseke'de, 2.741'i Fırat vilayetinde, 2.736'sı Lazkiye vilayetinde, 850'si Humus ve kırsalında, 507'si

Hama'da, 224'ü Havran'da ve 389'u Cebelu'd-Duruz vilayetinde bulunuyordu (el-Kâtî' 2018: 2-3)

30 Ağustos 1924'te Suriye'deki Osmanlı mensubiyetine tabi tüm Ermeni ve Ermeni olmayan göçmenler Suriye vatandaşı olarak kabul edildiler. Fransız Katolikliğini teşvik etme projesi kapsamında Ermeni Göçmenler Bağdat demiryolu üzerinden Halep'e hareket ettiler, kuzey Suriye'deki ana toplanma noktalarından biri olan Rasulayn'ı geçtikten sonra Halep ve Deir ez-Zor olmak üzere iki ana bölgede yerleştiler. Kamışlı şehrinin büyük bir kısmı oraya yerleşti. Fransızlar onlar için kiliseler ve özel mahalleler kurdular. Fransız istatistiklerine göre 1943'te Suriye'nin el-Cezîre vilayetinde sayıları yaklaşık 9.783 kişiyi bulmuştur (el-Kâtî' 2018: 4)

Herkes, Ermenilerin diasporadaki yapıcı rolünü takdir etmektedir. Bu bağlamda Şeyh Kâmil el-Gazzî, Suriye'deki Ermenilerin faaliyetlerine şu şekilde tanıklık etmektedir: “Burada, senelerce birlikte olduğumuz, Dünya Savaşından sonra yaklaşık 60000 kadarının Halep'e göç ettiği sanılan Ermeni cemaatinin sosyal yapısının tabi olduğu bazı manevi koşulları ve millî gelenekleri belirtiyoruz. Diyoruz ki: Ermeniler, ırkları ve farklılıkları ne olursa olsun aktif, ciddi, çalışan bir millettir, amacında kararlıdır, anlaşmazlıklarda iradelidir. Doğu'nun diğer bölgelerinin baş edemediği meselelerin zorluklarına alışkıdır. Sadece kendine güvenir ve amacına yönelik herhangi bir şey onu engelleyemez. Erkek ya da kadın, yaşlı ya da genç, her birinin işine koyulduğunu, beden gücünün ve zihin kapasitesinin üzerinde anlaştığı mesleğini icra etmek için erkenden dükkânına koştuğunu görürsün. Bunlar doğu ve batının her türlü malının tüccarlarıdır. Eczacı, doktor, avukat, mühendis, kuyumcu, hizmetçi, yazar, tamirci, terzi, dokumacı, marangoz, demirci, taşçı, mimar, aşçı, kaynakçı, kahvehane ve pansiyon sahibi, sebze ve bakliyat satıcısı vb. alt veya üst mesleklerde çok sayıda Ermeni, dikkat ve ustalıkla çalışırlar. (Azazyan, 1993: 51).

Ermeni milletin erkek ya da kadın her ferdi işsiz olmayı ve zanaattan emekli olmayı kabul etmez. Bu yüzden onları bir dilenci ya da evsiz ya da başkalarına muhtaç görmezsiniz. Zorluk ve zaman yüzünden bir iş yapamayanlara ve parası veya kendisine bakan yakını olmayan yetimlere Halep, Amerika ve Avrupa'da kurulan Ermeni hayır kurumları iâşelerini sağlamıştır. Onlar için yaşlı bakım evleri, yetimhaneler ve okullar açılmış, ihtiyaçları giderilmiş ve her türlü işleri özenle görülmüştür. (el-Gazzî, 3: 115'ten Akt. Azazyan, 1993: 51-52).

Ermeniler Arap kardeşlerine sevgi ve saygı gösterdiler, bu misafirperver ülkenin yeniden inşası ve kalkınması için alın teri döktüler, özgürlüğü ve bağımsızlığı için mücadele ettiler. Ermeni din adamları tebaalarına görev çağrısını yaptılar. 30 Mayıs 1945'te Şam Ermeni Ortodoks Başpiskoposu Yebrim Duhmoni Suriye İçişleri Bakanı'nı ziyaret etti ve beş milletvekilinin huzurunda kendisinin ve tebaasının vatanın özgürlüğü için fedakârlığa hazır olduğunu açıkladı. (Cerîdetu "Şavtu eş-Şa'b", 31 Mayıs 1945'ten Akt. Azazyan, 1993: 52). Halep Ermeni Ortodoks Başpiskoposu Zariye Bayasliyan, Fransız ordusundaki Ermeni savaşçılara teçhizatları ile Suriye ordusuna katılmaları için çağrıda bulundu. Ermeni askerler görev çağrısını kabul ettiler. (Cerîdetu en-Naşr, 29 Mayıs 1945'ten Akt. Azazyan, 1993: 52). Hükümet, onu Suriye vatanına karşı asil duruşundan dolayı, 2 Nisan 1946 tarihli 381 Sayılı Kararnameye göre birinci dereceden Suriye Liyakat Nişanı ile ödüllendirdi. Madalyanın takdimi vesilesiyle dönemin Halep valisi Prens Mustafa eş-Şehabi şu tarihî konuşmayı yapmıştır: "Ermeniler, 1914'ten 1918'e kadar süren savaştan sonra Şam'a göç etmeye başladıklarında, bu topraklardaki insanlar farklı iki faktörün etkisi altındaydı: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki bizi de aynı şekilde etkileyen İttihatçıların acımasız politikasının eziyet ettiği bu cesur ve çalışkan halka şefkat, ikincisi, ülkemizde siyasi hırsları olabileceği ve bu durumda halkın çoğunu çok etkileyecek ekonomik bir rekabet olacağı korkusudur. Bu göçün üzerinden neredeyse çeyrek yüzyıl geçti. Geçmiş düşüncelerim gerçekleşirse ve eğer Şam'ı ikinci evleri sayıyorlarsa, yabancıların bize karşı kışkırtma taleplerini reddetsinler, bollukta da darlıkta da bize ortak olsunlar. Sevinçlerimiz sevinçleri ve üzüntülerimiz üzüntüleri olsun. Her türlü olumsuzlukta bize hizmet sunsunlar. Onlar hiçbir engelin aralarını açmadığı samimi birer vatandaş gibidirler. Tartışılmaz olan politik davranışlarını överken ekonomik etkilerini hesaba katmadık. Yeni endüstriler yaratma, emeğin ucuzluğu ve inkâr edilemez refah açısından beklediğim gibi geldi. Bu onurlu topluluğun beklentilerimizi hiçbir zaman boşa çıkarmamış kıymetli liderleri vardır. Halep'e geldiğinden beri sevgi ve kardeşlik ruhunu yayan, kanuna itaat eden, bölünmelerden uzak duran ve sevgili Suriye vatanımız için hayırlı olanı yapan dürüst, dindar ve edip bir yönetici olan Ekselansları Piskopos Zarih Varta Beyt'in bugün bu topluluğun başında görmekten mutluyum. Ekselansları Cumhurbaşkanının, üstün hizmetleri nedeniyle takdir buyurdukları birinci dereceden Suriye Liyakat Nişanı'nı göğsüne takmaktan mutluluk duyuyorum, ona sağlık ve iyilikler diliyorum. ..."

(Cerîdetu en-Nezâr, 25 Eylül 1946'dan Akt. Azazyan, 1993: 52-53).

3.1.1. Halep'teki Ermeniler

Surmayan (1950: 3. cilt) ve Suvaciye (1941: 91, 157 ve 179) gelen bilgilere göre Halep'teki Ermeniler en önemli Ermeni diasporalarındandır. Tercih edilen görüşe göre Ermeniler, Ermenistan ve Kilikya'dan gelen ve kutsal yerleri ziyaret etmeye giden Ermeni hacıların kervanlarının geçiş yolunda olduğu için 6. yüzyıldan beri Halep şehrini iyi biliyorlardı. (Akt. Azazyan, 1993: 53).

Çağdaş Ermeni araştırmacı Arşak Elboyacıyan şöyle diyor:

“Fatımi Halifesi el-Hâkim Biemrillah (996-1021), 1016'da Halep Kalesi'ne Azizu'd-Devlet adı verilen bir Ermeni hükümdar atadı ve ona “Emirlerin Emiri” ünvanını verdi. Azizu'd-Devlet Halep'te büyük bir imar işine girişmiş ve şehrin surlarını restore ettirmiştir. Daha sonra Yunan Antakya Prensi ile ittifak kurmuş ve halifeden bağımsızlığını ilan etmiştir. Cizye ödemeyi reddetmiş ve adına para bastırmıştır. Ancak Halife ez-Zâhir (1021-1036) ile uzlaşmış ve Bedir adında birisi oranın hükümdarı iken onu tekrar Halep'e vali olarak atamıştır. Bedir'in 1023 yılında Azizu'd-Devlet'i düşürdüğü bir tuzak neticesinde öldürdüğüne inanılır.” (el-Boyacıyan, 1960: 17'den Akt. Azazyan, 1993: 53-54).

Yine aynı yazar başka bir kitabında şunları yazmıştır: “Hülagü Han (1256-1265) müttefiki Ermeni Kralı I. Heysum (1226 -1269) ile birlikte 13. Yüzyıl ortalarında Halep, Şam ve Kudüs'ü fethettiğinde Halep Sultanı tarafından yönetilen ülkeyi I. Heysum'a ve damadı Antakya Emiri VI. Bohimend'e (1252-1268) devretmiştir. Ermenilerin bu dönemde Halep'e gelip oraya yerleşmiş olmaları muhtemeldir.” (el-Boyacıyan, 1955, 2: 236'dan Akt. Azazyan, 1993: 54).

Memluk Sultanı el-Eşref Kalavun'un (1290-1293) Tatar ordularını yenilgiye uğratması, Halep şehrini işgali ve kalesini restore ettirmesi anısına Emir Sankar tarafından 1291 yılında kaydedilen Halep Kalesi girişindeki duvar yazısında Ermenilerden bahsedilmiştir (el-Verdî, 2: 236'dan Akt. Azazyan, 1993: 54).

1329'da Rahip Esteban Keraketsi tarafından Halep'te yazılan bir Ermeni el yazmasının şerhi, yine 1355'te Rahip Hovhannes'in Halep'te yazdığı ikinci bir Ermenice el yazması müzekkeresinde, 14. yüzyılın ilk yarısında Halep'te bir Ermeni cemaatinin varlığını doğrulamaktadır. Ermeni Cemaati yüzyılın ikinci yarısında 1439'da Floransa'da düzenlenen bir dinî konseye katılan Piskopos Hovakim'in sponsor olduğu organize bir topluluk oldu. Saliba semtinde bulunan Ermeni Ortodoks

Kırk Şehitleri Katedrali -o zamanlar küçük bir şapel- ve yanındaki Ermeni Ortodoks Meryem Ana Kilisesi (Şu an Zarihiyan Müzesidir. 1991’de Başpiskopos Sorin Kataroyan öncülüğünde Halep Ortodoks Ermeni Başpiskoposluğu tarafından kurulmuştur.) Ermeni inananlarının manevi ihtiyaçlarını karşılamıştır (Azazyan, 1993: 55).

Ermeni kaynakları, bu dönemde Halep’teki Ermenilerin iyi koşullarda yaşadıklarını aktarmaktadır. Onların en önde gelenlerinden Er-Reyyis İsa 1499-1500 yıllarında kendi bütçesiyle Kırk Şehit Şapelini genişleterek güzel bir kilise haline getirmiştir. Ayrıca Maroni Kilisesi “Aziz İlyas”ı ve Ermeni Kilisesi yakınında bulunan Rum Kilisesi “Aziz Circîs”i de restore ettirmiştir. Kırk Şehitler Kilisesi’nin avlusunda Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğu, Ermeni rahipler ve hacılar için küçük odalar inşa etti. Bu bina, 1970 yılında katedralin karşı tarafında yeni Başpiskoposluk binası inşa edilene kadar Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğu karargâhının hizmetine katkı sağlayan eski bina bugün hâlâ kullanılmaktadır. (Azazyan, 1993: 55).

16. yüzyılın başından sonra iki yüzyıl boyunca, Halep şehri, Osmanlıların 1453’te Konstantinopolis’i, 1461’de Trabzon’u ve 1471’de Karaman’ı ele geçirmesi sonucunda büyük bir ticaret merkezi haline gelmiştir. Ermeni şehirleri olan Berkri, Argiş, Ardezni, Khalat ve Bağış şehirlerine uğrayan yeni kara ticaret yolu yani Tebriz-Halep yolu, Hazar Denizi- Astrakhan-Azov kara ticaret yolunun yerini almıştır. Tebriz- Erzurum- Sebastia- Halep ticaret yolu da önemini yitirmedi. Halep, iki yolla Akdeniz’e bağlanıyordu: Halep-Hama-Humus- Şam- Trablus yolu ve Halep-Antakya-Bilan-İskenderun yolu. Bu şehir ve bölgelerdeki Ermeni cemaati gelişti ve Ermeni tüccarlar Ermenistan’ın farklı yerlerinden Halep’e gelmeye başladı. Halep’teki eski Ermeni Ortodoks mezarlığına ait mezarların yazıtlarında o dönemdeki Ermenilerin Muş, Van, Bitlis, Malatya, Sason, Amid (Diyarbakır), Edessa, Karabağ, Erzurum ve İran’ın Culfa şehirlerinden geldiği belirtilmektedir. 13 Mayıs 1965’te, Deyrezor’un 80 km güneyindeki sıradağların eteklerindeki kayalara oyulmuş 1628 ile 1674 yıllarına ait İran’dan gelenler tarafından bırakıldığına inanılan yirmiden fazla Ermeni yazıtı bulunmuştur (Kigâret, 1975, 1: 370-373’ten Akt. Azazyan, 1993: 55-56).

Bu arada başta Hollanda, Fransa, İtalya ve İspanya olmak üzere Avrupa ülkelerinin temsilcileri ticari amaçla Halep’e yerleşmeye başladılar ve konsolosluklar açtılar. Ermeni ve yabancı kaynaklar, o zamanlar şehrin ticari ve endüstriyel hayatında rolü

büyük olan Ermeni tüccarlarla muhatap oldukları konusunda hemfikirdirler. (Azazyan, 1993: 56).

Halep, ipek üretimi ile eski çağlardan beri ünlüydü ve ticareti Ermeni tüccarlar tarafından kontrol ediliyordu. Tekstil endüstrisi ile yakından ilgili olan boyama veya tabaklama Ermenilerin elindeydi ve Ermeni zanaatları olarak biliniyordu. Halep esnafı arasında Ermeni terziler ve ayakkabıcılar öne çıkmaktadır. Kuyumculuk da kesinlikle Ermeni zanaatıydı. Kırk Şehitler Katedrali ile Zarihiyan Müzesi'nde sergilenen harika süslemeler Ermeniler tarafından yapılmıştır. (Azazyan, 1993: 56).

Azazyan, (1993: 57) ileri gelen ailelerle ilgili şunları ifade etmiştir: “Bu dönemdeki Ermenilerin en önemli ileri gelenleri arasında Şelebi ailesi veya Çelebi ailesi, Öğretmen Süleyman ailesi, Khâtçik Hoca, Nazar Hoca vb. sayılabilir. Emir Bedik Çelebi Halep'in gümrük müdürü ve subaşıydı. Hollandalılar ile Emir Bedik ve Erzurum Gümrük Müdürü olan kardeşi Sunus arasında 1616 yılına dayanan Hollanda'ya ipek ihracatı ile ilgili bir sözleşme bulunuyordu. Emir Bedik'in Hollanda Kraliçesi'nin Halep'teki ticari temsilcisi olduğu anlaşılmaktadır. 1616 yılında Çelebi kardeşler, Kırk Şehitler Kilisesi'ni kuzeyden ikinci kez genişletmişler ve o haliyle de günümüze kadar gelmiştir. Bazı kaynaklar, 1634 yılında Bağdat'tan Halep'e dönen Osmanlı Sultanı IV. Murad'ın Emir Bedik'in el-Cüdeyde mahallesinde bulunan lüks sarayında üç gün kaldığından bahsetmektedir. Emir Bedik, Sultan IV. Murad'ın ziyaretinden birkaç ay sonra 1634'te Halep Kalesi'nde sultanın emriyle asılmıştır. Mezarı, Halep'in Şeyh Maksud semtindeki Ermeni Ortodoks mezarlığında hâlâ mevcuttur. (Azazyan, 1993: 57).

1616'da Halep'i ziyaret eden Ermeni gezgin Simon Lihatzı, Halep'teki Ermenilerin durumunun iyi olduğunu ve üç yüz ailenin bulunduğunu ifade eder (Surmayan, 1950, 3: 230-241'den Akt. Azazyan, 1993: 57).

1624 yılında, Kırk Şehitler Katedrali'ne birkaç metre uzaklıkta, Ermeni hacılar ve tüccarların ikametgâhı olan Hokidon'un kurulması, o dönemde Halep'te çok sayıda Ermeni olduğunu düşündürmektedir. Kutsal mekânlardan gelen Ermeni hacı kervanlarının, kervanların toplandığı önemli bir merkez olan Han Tuman'da karşılanması ve yine kervanların Han Asel'de toplanması dikkat çekicidir (Azazyan, 1993: 57-58).

17. yüzyılın ikinci yarısında Halep'in ticari öneminin ortadan kalkmasıyla birlikte Ermeni cemaati de rolünü kaybetmiştir. Alex Ressel, 1745'te Halep'teki Ermeni sayısının 6.750 olduğunu belirtirken, bazı kaynaklar da 500 Ermeni ailesinin olduğu tahmin etmektedirler. 1881-1882 yıllarında Halep'teki Ermeni sayısı 6.470 kadardı. 19. yüzyılın kırklı yıllarında İstanbul'daki Ermeni tüccarlar, Suriye'deki ticaret hareketine ilgi duymaya başladılar. Misak Misakyan'ın (İstanbul'dan) 1846'da Suriye gümrük yatırım imtiyazı aldığı belirtilmektedir. 19. yüzyılın sonunda Halep ve varoşlarında Ermeni kadınların kurduğu, ürünlerini Avrupa ülkelerine ihraç eden yüz iki nakış atölyesi de unutulmamalıdır (Azazyan, 1993: 58).

Türkiye'de Ermeni halkına yönelik 1876, 1898 ve 1909 yıllarında Osmanlı zulmü ve korkunç katliamları başlamıştır. Birçok Ermeni Suriye'ye göç ederek Halep, Antakya, Kilis ve Maraş'a yerleşmiştir. O dönemde Arap halkı Osmanlı işgalinin boyunduruğu altında acı çekse de bu insanlık dışı icraatları kınamıştır. Suriye basını da örneğin et-Tekaddum Gazetesi 1913 yılında bu katliam ve zulümleri telin etmiştir. Büyük felaket günlerinde Halep şehri, sayıları yaklaşık 500.000 olan Ermeni sığınmacıların ana toplanma yeri oldu. Türk Hükûmeti, onları Suriye çölünün derinliklerine göndererek yok etme planı uyguladı. Deyre'z-Zor, Eş-Şeddâdî, Antîllî ve Re'su'l-'Ayn, mağdurların geri kalanının toplu mezarları oldu. (Azazyan, 1993: 58).

Bazı Ermeni kaynakları, 1918'de Halep ve varoşlarındaki Ermenilerin sayısının yaklaşık 60.000 ve 1919-1920 yıllarında yaklaşık 35.000 Ermeni olduğunu, bu sayının 1922'deki Kilikya felaketinden sonra kısa sürede 75.000'e yükseldiğini belirtmektedir. 1924 yılında Halep'teki Ermenilerin sayısı yaklaşık 48.000 idi. Bunların 35.000'i göçmendi (Topuzyan, 1986: 169'dan Akt. Azazyan, 1993: 59). Bunların 17.000 kadarı el-Meydan, es-Sebil, es-Süleymaniye ve el-Hamidiye mahallerinde bulunan mülteci kamplarında yaşıyordu. (Azazyan, 1993: 59).

Ancak Ermeniler varlıklarını ispatladılar. Kamplar güzel banliyöler haline geldi, çeşitli alanlarda yetenekleri öne çıktı ve önemli merkezlerde yer edindi. Örneğin, bunlarla sınırlı olmamak üzere, 1926'da Halep ve Beyrut'ta Ermenilerin yönettiği birçok halı atölyesinin olduğu belirtilmektedir. Onların en meşhuru Halep'teki Çaranva atölyesidir. Halep'e fotoğrafçılığı, tabelacılığı, mobilyacılığı ve nakış ilk getiren Ermenilerdir. (Azazyan, 1993: 59).

Halep Ermeni gelenekleri uyarınca kurulan Ermeni Elyazması Çoğaltma Okuluna göre Ermeni Emirler, Halep'teki Kırk Şehit Katedrali'nin avlusunda bulunan Tasadon'un ihtiyaçlarını karşılıyorlardı. Orada 16. yüzyılın sonundan 17. yüzyılın sonuna kadar olan dönemde yaklaşık iki yüz civarında Ermeni dilinde dinî el yazması çoğaltılmıştır. Bu el yazmaları Halep'teki Ermenilerin tarihini muhafaza altına almıştır. (Azazyan, 1993: 59).

Bu dönemde aralarında Murad'ın (1612? -?) (Sonrasında Deyr Mekrdic adlı kâhin atandı) da bulunduğu Ermeni sanatçılar ön plana çıkmaktadır. Halep Tasadon'da birkaç el yazması kopyaladı ve aynı zamanda yaratıcı bir ressamdı. Onun harika eserleri arasında Kırk Şehitler Katedrali'nde hâlâ korunan Aziz Maribhena tablosu (muhtemelen 1664'te çizilmiştir) ve Ortodoks Ermeni Aziz Meryem Kilisesindeki “Bakire ve Çocuk” (1663) tablosu sayılabilir. Halep'teki Ermeni cemaatinden Âlim Murad da (1592-1662) şöhret buldu. Halep mühür dökümcüsü ve Halep vilayetinin muhasebecisiydi. (Sonrasında Deyr Serkis adına bir rahip olarak atandı) Yaratıcı bir şairdi ve değerli taşlar konusunda çok bilgiliydi. Bu konudaki çalışmaları Rusçaya çevrildi ve 1873'te St. Petersburg'daki Çarlık Bilim Enstitüsü tarafından yayınlandı. Astronomi üzerine “Ağaç” adlı bir kitabı daha vardır. Bu iki ressamın yanı sıra 17. yüzyılın ilk yarısının Ermeni sanatçılarından biri olan Kacadur da çoğunluğu Ermeni olmak üzere Ermeni ve Arap sanatı tarzında el-Cedîde mahallesindeki görkemli sarayları süslemiştir. (Azazyan, 1993: 59-60).

Halep'teki Ermeni cemaatinin en önde gelen sanatçıları arasında el-Muşavvir ailesinin üyeleri Yusuf, Nimetullah, Hananiya ve Circîs bulunmaktadır. Kırk Şehitler Katedrali onların çalışmalarından beş tanesini muhafaza etmektedir. Onların önemlisi “Son Yargı” (1706) tablosudur (Cerîdetu Aztak el-Ermeniyeye, 22 Aralık 1990'dan nakille Total, 1958'den Akt. Azazyan, 1993: 60).

Halep'te “Tabradun” adıyla tanınan ilk Ermeni okulunun kuruluş tarihi 16. yüzyıla kadar uzanmakta ve Kırk Şehit Katedrali'nin avlusunda yer almaktadır. 1834'te yenilenmiş ve 1876'da “Nersisiyan” okulu adı altında karma bir ilkokula, daha sonra 1919-1920'de “Haykazyan-el-Emcâd” adlı ilkokul haline gelmiştir ve günümüzde hâlen faaliyet göstermektedir. 1858 yılında Halep'te “Dezagkuts” adıyla ilk Ermeni anaokulu açılmış ve 1862 yılında da ilk kız ilkokulu kurulmuştur (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1984, 10: 416 ve Topuzyan, 1986: 141-152'den Akt.

Azazyan, 1993: 60). 1880 yılında Keseb, İskenderun, Bilan ve el-Suveydiyye’de ilkokullar mevcut olmuştur (Azazyan, 1993: 60).

Yirminci yüzyılın başında Halep’teki Ermeni kültür ve kadın dernekleri, Ermeni cemaatinin eğitim hayatında hissedilir derecede rol oynamış, bu nedenle 1901-1902 yıllarında öğrenci sayısı yaklaşık 700 öğrenciye ve 1911’de de yaklaşık 905 öğrenciye ulaşmıştır. 1924-1925 yıllarında Halep’te üç Ermeni mezhebine ait 19 Ermeni ilkokulu bulunmaktaydı. On okul Ortodoks cemaatine, beş okul Evanjelist mezhebine ve dört okul Katolik cemaatine aitti. Ermeni Ortodoks cemaatinin Halep’te, tüm Ermeni diasporalarında ve Ermenistan Cumhuriyeti’nde ana mezhep olduğunu ve halen de öyle olduğunu belirtmekte fayda vardır (Azazyan, 1993: 60-61).

19. yüzyılda Arap kültürel kalkınmasında önemli rol oynayan Ermeni düşünürlerden bahsetmek gerekir. Bunlar arasında Halep’te doğan Asvadzadur Hassunyan veya Rızkullah Hassun (1823-1880) ve Şam’da doğan Edib İshak (1856-1885) bulunmaktadır. 1912’de Asadur Altonyan, Halep şehrine büyük hizmetler sağlayan özel hastanesini (1912-1962) (şimdi el-Hikme lisesi) kurmuştur. Felaket yıllarından sonra, 1922’de Levon Papazyan belediye doktoru ve Dr. Hofhannis Hariçakyan da demiryolu şirketinin doktoru oldular. 1920-1930 yılları arasında Halep’te otuz Ermeni doktor, on beş eczacı ve on bir diş hekimi çalışıyordu. Kimyager-eczacı Vahan Semerce Başyan ilaç hazırlama ve satma ruhsatı alan ilk kişi oldu. Göz doktorlarından da Rober Cebe Ceyan vardır. Onun özel hastanesi (1953’te kuruldu) de Sebil mahallesindedir. Her iki hastane de Halep halkına hâlâ hizmet vermektedir (Azazyan, 1993: 61).

Ermeni komutanlar arasında 1949-1950 yılları arasında Suriye Arap Ordusu’nda görev yapan Suriye Topçu Kuvvetleri Başkomutanı ve Genelkurmay Üyesi Tümgeneral Aram Kara Manukyan ön plana çıkmaktadır. Suriye, Lübnan ve Mısır hükûmetleri tarafından en üstün madalyalarla ödüllendirilmiş ve Fransız Hükûmeti tarafından birinci dereceden Şeref Madalyası verilmiştir. 1961’de Halep şehrini temsilen Halk Meclisi üyeliğine seçildi. Yine Tuğgeneral Hrant Maluyan, Tümgeneral Alber Kilicyan, Binbaşı Joseph Bayramyan, Yüzbaşı Krikor Hendoyan ve birçok Ermeni komutan bulunmaktadır. 1918-1978 yılları arasında Halep’te on gazete, on bir haftalık dergi, otuz iki aylık dergi, kırk üç süreli yayın, on yıllık takvim yayınlanmıştır. (Azazyan, 1993: 61-62).

Halep'te ilk Ermenice gazete 6 Haziran 1868'de "Fırat" ismiyle yayınlandı ve 1914'e kadar devam etti. (Halep vilayetinin resmî gazetesi idi 27 Mayıs 1867'de Arapça ve Osmanlıca olarak yayınlanmaya başlandı ve ardından da 1868'de Ermenice bölümü eklendi) (Çolakyan, 1978 ve Devriyetu el-Berâ'im, 1977: Sayı 1'den Akt. Azazyan, 1993: 62).

1918-1974 yılları arasındaki dönemde Halep'te yirmi dokuz Ermeni matbaası bulunmaktaydı. Bu matbaalar çeşitli dillerde 440 yayın gerçekleştirmiştir (Barikyan, 1973'ten Akt. Azazyan, 1993: 62).

Bugün Halep'teki Ermeni halkının varlığı halk arasında kullanılan yaklaşık 60.000 Ermenice kelimeden de anlaşılır. Üç mezhebin birçok ilk, orta ve lise düzeyindeki okulu, kiliseleri, kültür ve hayır dernekleri ve spor kulüpleri vardır. Ermeniler, Halep şehrinin kentsel kalkınmasına aktif katılım sağlamaktadır. Ermenilere ait bazı yapılar şunlardır: Villalar mahallesindeki Ermeni Ortodoks Başpiskoposluk Evi (1988) ve Halep'teki Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğunun girişimi ile Halep ve civarının Ermeni Ortodoks Başpiskoposu Başpiskopos Surin Kataroyan'ın başkanlığında yapılan Kırk Şehit Katedrali'nin avlusunda Ermeni Şehitler Konağı (1989) ve özellikle Meydan Mahallesindeki halk konutları, Ermeni Yardım Haç Derneği'nin girişimiyle yapılan Meydan Mahallesindeki Ermeni Yardım Haç Kliniği (1985) (Azazyan, 1993: 62-63).

3.1.2. Şam'daki Ermeniler

Şam'daki Ermeniler hakkındaki tarihî bilgiler fazla değildir. Bu durum belki de tarihî süreçte buradaki sayılarının çok olmamasındandır. Kaynaklar Ermenilerin Şam'a Ermeni İmparator Büyük Dikran'ın Suriye'ye hükümlan olduğu günlerde yerleştiği konusunda ittifak etmektedirler (MÖ 84-64). Şehrin işgali sırasında güçlü bir mukavemetle karşılaştığı belirtilmektedir (Manantiyan, 1977, 1: 155-156'dan Akt. Azazyan, 1993: 63).

Şam'daki Ermenilerden ilk kez, Şam'ın Emevî devletinin başkenti olduğu ve Arap-Ermeni ilişkilerinin güçlü olduğu 7. yüzyılda söz edilmiştir. Ermeni kaynaklarına göre; Ermeni şehri Dübeyl Araplar tarafından fethedilince (MS 654), yaklaşık 35.000 Ermeni'yi Şam'a götürdüler. Böylece beraberlerinde kuyumculuk ve ipek üretimi gibi bazı zanaat ve meslekleri de götürmüş oldular. Aziz Parsig tarafından yazılan Ermeni

el yazmasının dipnotunda yedinci yüzyılın ortalarında Şam'da küçük bir Ermeni grubun varlığından söz edilmektedir (Hosibyan, 1951: 1:47'den Akt. Azazyan, 1993: 63).

Ermenilerin Şam'a Ermeni İmparator Büyük Dikran'ın Suriye'ye hâkim olduğu günlerde yerleştiği konusunda ittifak olduğundan bahseden Azazyan'ın akabinde Şam'daki Ermenilerden ilk kez 7. yüzyılda söz edildi, demesi bir çelişki olarak değerlendirilmektedir. Ayrıca Azazyan'ın Ermeni kaynaklarına göre diyerek 35000 Ermeni söylemi o dönem için çok abartılıdır ve teyide muhtaçtır. Zira Aziz Parsig'in küçük bir Ermeni grubu söylemiyle tezattır. Azazyan gibi diğer Ermenilerde de çeşitli abartılarla Ermeni tarihini güçlü gösterme çabası hissedilmektedir.

El-Maqrîzî, Ermeni ve Arap tarihçiler, 11. yüzyılın ikinci yarısında (1067), Şam'ın Valisinin (Bedreddin el-Cemâlî) Ermeni kökenli olduğunu belirtmektedir. Fatımi Halifesi Mustansir onu Mısır'daki devrimi bastırmak için Kahire'ye davet edince orada tanınmıştır (Azazyan, 1993: 63).

Timurlenk, 15. yüzyılın başında Halep'i ve ardından Şam'ı işgal ettiğinde, Doğu'ya dönerken birçok Ermeni de dâhil olmak üzere çok sayıda esir götürdü. Şam'da 1445 yılında çoğaltılmış Ermeni el yazmaları (Abrahamyan, 1964: 2:17'den Akt. Azazyan, 1993: 63-64) olan Ermeni kaynaklarına göre, Ortodoks Ermeni Manastırı Aziz Serkis'in 14. yüzyılın sonunda ve 15. yüzyılın başlarında kurulduğu, o dönemde Şam'da organize bir Ermeni cemaatinin bulunduğu inancına yol açmaktadır. (Kigâret, 1985, 3: 254-266'dan Akt. Azazyan, 1993: 63). Manastır ve kilise, Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patriği Krikor Barundir (1612-1656) tarafından 1632-1641 yılları arasında kurulmuş, 1867'de ve daha sonra 1910'da restore edilmiştir. Yanına 1906'da Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğu inşa edilmiştir. Bu dinî kompleks halen Şam'daki Ermenilere hizmet etmektedir (Kardaşyan, 1985: 3: 254-266'dan Akt. Azazyan, 1993: 64).

17. yüzyılda Şam'ın önemli bir ticaret merkezi olmasına rağmen Ermeni cemaatinin durumunun iyi olmadığı ve beş-altı aileden ibaret oldukları tahmin edilmektedir. (Azazyan, 1993: 64).

18. yüzyılda Ermenilerin durumunun iyileştiğine inanılmaktadır. 1726 yılında Halep ve Şam'daki Ermeni tüccarlar, Rusya Hükûmetinden Rusya ile ticari ilişkiler kurmak

için imtiyaz talep etmiş Rus Hükûmeti de onların bu talebine olumlu cevap vermiştir (Topuzyan, 1986: 35'ten Akt. Azazyan, 1993: 64). 1740 yılında Şam'daki Ermenilerin sayısının Harput, Van, Bitlis, Dikranakirt, Nusaybin ve Edessa'dan gelen 75-85 Ermeni aile olduğu tahmin edilirken, 1866'da sayıları 120'ye ulaşmıştır (Abrahamyan, 1964: 2:17'den Akt. Azazyan, 1993: 64).

19. yüzyılın ikinci yarısında Şam, pek çok ticari faaliyete tanık olmuş, şehir ve içinde çeşitli yaşam alanları gelişmiştir. Ermenilerin sayısının yaklaşık 1100 olması dikkat çekicidir ve bunlardan bazıları önemli mevkilerde bulunmuştur (Topuzyan, 1986: 50'den Akt. Azazyan, 1993: 64). Örneğin, bunlarla sınırlı olmamak üzere, 1870 yılında, mühendis Hüseyb Hayyat şehrin baş mimarı olmuştur. Krikoryan kardeşler de Avrupa ile önemli ticari ilişkiler kurmuşlardır (Azazyan, 1993: 64).

Osmanlının Ermenilere zulmü ve 1922 Kilikya felaketinden sonra Şam'daki Ermenilerin sayısı 15000'e ulaşmıştır. Havran ve Der'a'da da küçük Ermeni toplulukları oluşmuştur. 1925-1927 yılları arasında Ermenilerin sayısı 7500'e gerilemiştir. Bugün ise 5000 civarındadır. Ermenilerin okulları, liseleri, dernekleri ve kulüpleri olmuş, ticari ve ekonomik alanlarda aktif rol oynamışlardır (Azazyan, 1993: 65).

Kültürel alanda ise ilk Ermeni ilkokulunun tarihi 1849'a kadar gitmektedir. İkincisi de 1898'de yapılmıştır. Günümüzde Tarkmançatis adıyla faaldir. O dönemlerde öğrenci sayısı 310'dur. Ayrıca 1922 yılında sportif aktiviteleri de olan dernekler kurulmuştur (Azazyan, 1993: 65).

3.1.3. Lazkiye'deki Ermeniler

Suriye sahillerindeki Ermeni varlığı ile ilgili en eski tarihli bilgiler Büyük Dikran'ın Suriye'ye hâkim olduğu dönemlere kadar gider (MÖ 84-64). Lazkiye şehrinin parasal verilerine dayanarak, Büyük Dikran'ın Odessa (Lazkiye) şehrine bağımsızlığını verdiği ve Suriye kıyılarında önemli bir liman haline getirdiği belirtilmektedir. Ermenilerin Lazkiye'ye ve Cebel el-Akra' bölgelerine o uzak zamanlarda yerleştiklerine inanılmaktadır (Kigâret, 1976-1978, 2: 268-277'den Akt. Azazyan, 1993: 65).

Önemli bir kültürel, dinî ve ticari merkez olan Antakya'ya giden Ermenileri hesaba katmazsak, Suriye kıyılarına bilinen ilk Ermeni göçleri 11. yüzyılda Selçuklu

Türklerinin Ermenistan'ı işgalinden sonra gerçekleşmiş ve Ermeniler Lazkiye, Süveydiye, Ganimiye, Yakubiye, Aramo ve Keseb şehirlerine yayılmışlardır (Abrahamyan, 1964: 1: 428'den Akt. Azazyan, 1993: 65). Ermeni halkı hâlâ Keseb'de bulunmaktadır. Orada 1911'de 2786, 1920'de 1629, 1955'te 653 ve bugün de 2700 Ermeni'nin yaşadığı tahmin edilmektedir (Donkyan, 1983: 23-24'ten Akt. Azazyan, 1993: 65-66).

Azazyan'ın Lazkiye'ye Ermeni yerleşimi ile ilgili iki farklı tespiti arasında 10 yüzyıl olması dikkat çekicidir. Özellikle milattan önceki Ermeni varlığı ile ilgili bilgiler teyide muhtaç olarak değerlendirilmektedir.

12. yüzyılda ve Haçlılar döneminde Lazkiye'de büyük bir Ermeni cemaati var olmuştur. Lazkiye Piskoposu, Rumkale şehrinde düzenlenen dinî bir konseye katılmıştır. Yabancı kaynaklara göre şehrin Eyyubiler tarafından 1188 yılında işgal edilmesinden sonra Lazkiye'de aktif bir Ermeni cemaati varlığını sürdürmüştür. Bazı Ermeni kaynakları, Memlukler Dönemi'nde Ermeni sayısının önemli ölçüde düştüğünü belirtmektedir. 1287 yılında ve ardından 1469 yılında kenti vuran depremler de şehirdeki Ermeni hareketliliğinin düşmesine yol açmıştır (Azazyan, 1993: 66).

17. yüzyılda Lazkiye'ye Ermeni göçleri canlanmış ve 1755'te -Halepteki tarzla- Hokidon'un inşası tamamlanmıştır. Mukaddes mekânların yolunda Ermenistan'dan gelen hacıların merkezi ve konaklama yeri oldu. Ayrıca 1755'te Hokidonla birlikte varlığını hâlâ sürdüren Ortodoks Ermeni Aziz Meryem Kilisesi de inşa edilmiştir (Kigâret, 1985, 3: 267-268'den Akt. Azazyan, 1993: 66).

Azazyan (1993: 66-67) çeşitli tarihlerdeki Ermeni istatistiklerini şöyle aktarmaktadır: “1866'da Ermenilerin sayısı 100'e ulaştı (Donkyan, 1983: 18). Topuzyan'dan (1986: 50) nakille F. Kine verilerine göre (s. 82) 1895'te Lazkiye'deki Ermeni sayısı 1600'e ulaşmıştır. 1911'de Lazkiye'deki Ermeni sayısı 200'dür (Donkyan, 1983: 18). 1980 yılında ise 363 ailedir. Günümüzde (1993) Lazkiye'de 1500 Ermeni bulunmaktadır ve onlara ait 1922 yılında yapılan ilkokul ve bazı hayır ve kadın dernekleri mevcuttur. Suriye sahilindeki diğer Ermenilere gelince, Ganimiye, Yakubiye ve Ârâmu'dadırlar ve sayıları çok değildir.”

Lazkiye Piskoposluğu'nun papazı Peder Zekeriya (1874-1904) Aramo'da bulunan

“Aziz Esteban” Ermeni Ortodoks Kilisesi’nin 19. yüzyılın ortalarında yıkıldığını ve 1958’de restore edildiğini bildirmiştir. Köyün dışında ise 1416 tarihli bir Ermeni el yazmasında bahsedilen “Aziz Circîs” ve “Meryem Ana” kiliseleri bulunmaktadır ve günümüzde hâlâ aktif durumdadır (Demirciyan, 1980: 1: 371-372’den Akt. Azazyan, 1993: 67).

Ganimiye Aziz Circîs Ermeni Ortodoks Kilisesi’nin 15. yüzyıla ait olduğuna inanılmaktadır. 1875 ve 1960 yıllarında iki kez restore edilmiştir (Demirciyan, 1980: 1: 380-386’den Akt. Azazyan, 1993: 67).

Ya’kubiye’deki Ermeni Ortodoks Aziz Anna Kilisesi’ne (eski adıyla Aziz Circîs Kilisesi) gelince, yapımı 1320 yılına dayanmaktadır ve özellikle 1914’te olmak üzere defalarca restore edilmiştir. Ayrıca 1954’te eski “Aziz Theodoros Manastırı”nın yerine Ermeni Ortodoks Aziz Herbesîme Kilisesi inşa edilmiştir. (Kigâret, 1976-78, 2: 366’dan Akt. Azazyan, 1993: 67).

1915’teki büyük katliamdan sonra, Suriye Adasında, özellikle Cerablus, Kamışlı, Rakka, Haseke, Tel -Abyad ve Deyre-Zor’da ilkokulları, kiliseleri ve dernekleri olan küçük Ermeni toplulukları oluşmuştur. (Azazyan, 1993: 67).

Suriye’deki Ermeni halkı, Halep Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğunun girişimiyle Ermeni Ortodoks Başpiskoposu Surin Kataroyan başkanlığında 1990 yılında Deyrezor’da bir kilise inşa ederek şehitlerin anısını ve Arap-Ermeni dostluğunu ölümsüzleştirmiştir. 12 Mayıs 1985’te temeli atılmış ve 5 Mayıs 1991’de Yüce Katolikos II. Karekîn’in katılımıyla Antalyas’taki Büyük Kilikya Evi’nde dinî ve kalabalık halk kutlamalarıyla açılmıştır (Haleb Tervî, 1992’den Akt. Azazyan, 1993: 67).

3.1.4. Suriye’deki Ermenilerin Çalışma ve Faaliyet Alanları

Mervan el-Müdevver (1982: 550-555) Ermenilerin mesleki faaliyetleri hakkında şunları aktarmaktadır:

“Suriye’de altmışlardan itibaren Kargayan Barsumyan’a ait bir tekstil fabrikası, Nişarto Tekstil Anonim Şirketi ve Ermeni sanayicilere ait 150 orta ve küçük otomatik tekstil fabrikası bulunduğu için tekstil Ermenilerin en çok çalıştıkları alan olmuştur. Bazıları aynı zamanda çimento ve buzdolabı üretiminde de çalışmıştır. Aynı zamanda yetenekli oldukları için çeşitli tamir işlerinde araba kaporta tamiri, araba ve zirai alet tamiri (Halep, Kamışlı, Cezire, Şam) ve araç

pompa tamiri gibi alanlarında faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca metal mobilya, tıbbi lens ve gözlük imalatı da yapmışlardır. Bu alanda Şam'ın en yeteneklilerinden biri de Sarkis Keşişyan'dır. Ermeniler Suriye şehirlerine yerleşip maddi istikrar elde ettikten sonra yükseköğrenime ilgi duymaya başlamışlardır. Böylece Suriye'de (ve özellikle Lübnan'da) çok sayıda insan tıp ve diş hekimliği okumaya başlamıştır. Bugün (1982) Suriye'de sayıları 70'i aşmaktadır. Ermeni ve Arap hastaları tedavi etmek için özel bir hastane kuran Dr. Antonyan da dâhil olmak üzere Halep'te 45 doktor bulunmaktadır. Halep'teki sokaklardan biri bu doktorun adını taşımaktadır. Erivan Üniversitesi mezunu Dr. Toros Turanyan da onlardandır. Şam'da 27, Cezire'de 10, Lazkiye'de 8, Humus'ta beş doktor bulunmaktadır. Ayrıca Halep şehrinde 25, Şam'da 9, Cezire'de 3, Lazkiye'de 2 ve Humus'ta bir eczacı mevcuttur. Suriye'de başta Ferîd Arslanyan olmak üzere birçok avukat faaliyet göstermektedir. Suriye'deki Ermenilerin üçte biri ticaret, ithalat, ihracat ve transit ticaretle uğraşmaktadır. Ayrıca terziilik, ayakkabıcılık ve hassas aletlerin (mikroskop, dürbün, teleskop) vb. imalatı gibi el sanatlarıyla da iştigal etmektedirler. Basın yayın alanında da "Suriye", "Kuzeyden Doğuş", "Fırat" gibi gazetelerle "Nâirî", "Vatana" ve "Suriye Takvimi" gibi dergiler çıkarılmıştır. Eğitim alanında ise Ermeniler Suriye'de okul öncesi, ilk, orta ve lise olmak üzere kilise okulları dâhil hemen hemen tüm şehirlerde 73 okul açmışlardır."

El-Mudevver'in Ermenilerin çalışma ve faaliyet alanları hakkındaki ifadelerinden Suriye'deki Ermenilerin tıp, eczacılık, sanayi, ticaret, hukuk, zanaat, basın yayın ve eğitim gibi alanlarda aktif ve verimli olarak Suriye'ye katkı sağladıkları anlaşılmaktadır.

3.2. Lübnan

Mühendis Huri Azazyan (1993: 74-77) eskiden yeniye doğru Lübnan'daki Ermeni varlığını şu şekilde aktarmaktadır: "Lübnan'daki en eski Ermeni cemaatine ilişkin tarihî belgeler yeterli değildir. Ancak Hz. Hazkıyal Peygamber, Finike kenti Tire (Sur) üzerine yaptığı konuşmada MÖ 592-570 yılları arasındaki Ermenilerden şöyle bahsetmiştir: 'Tucreme'nin (Mosis Hōrinatsi'ye göre Nuh'un nesli Cevmer veya Tugrūme) evinden atla, şövalyeye ve katırla pazarlarınızı kurarlar.' (el-Kitâb el-Muḳaddes, el-Işḫâḥ 27:14). Tarihçiler Finikeli komutan Hannibal el-Kartâcî'nin Romalılara yenilmesinden sonra Ermeni Kralı I. Ardaces'in (MÖ 186-160) sarayına sığındığı konusunda ittifak etmişlerdir. Büyük bir kültür merkezi haline gelen Arakis Nehri'nin sol kıyısındaki Ardaşis Ermeni Krallığı'nın (MÖ 189-MS 1) yeni başkenti Ardaksada veya Ardaşad kentinin planını yapan odur (el-Mudevver, 1982: 517). Ermeni tarihçisi Mosis Hōrinatsi'nin (MS 5. yüzyılda) "Ermenilerin Tarihi" veya "Ermeni Milletinin Tarihi" adlı kitabında, Ermeni Kralı I. Ardaşis'in Bahreyn ile

okyanus -Akdeniz'in kastedildiğine inanılıyor.- arasındaki toprakları gemilerle ele geçirdiğinden ve tüm batı bölgelerini ele geçirmek istediğinden bahsedilmektedir (Hörinatsi, 1981: 141). Çağdaş Ermeni bilim adamı Hagop Manantiyan bu konuda Strabon'a göre büyük Dikran'ın Finike'yi fethi sırasında şiddetli bir mukavemetle karşılaştığını söyler (Manantiyan, 1977, 1: 155-156 / Abrahamyan, 1985, 1: 221 / el-Mudevver, 1982: 518 / Hofhannisyan, 1992: 34). Ermeni araştırmacı Liyu ayrıca, Finikelilerin ana ticaret yolunun Akdeniz kıyılarından Ağrı Dağı eteklerine kadar uzandığını ve daha sonra biri Babil'e, diğeri Hazar Havzası'na ulaşan iki kola ayrıldığını bulmuştur (Liyu, 1966, 1:143). Helenistik çağda küresel ticaret hareketi aktif hale geldiğinde, Yunanistan, Mısır, Yakın ve Orta Doğu'daki çeşitli halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler canlanmıştır. Tarihin çeşitli aşamalarındaki Ermeni göçleri sırasında Ermeni topluluklarının Suriye'de yer alan Finike kıyılarına yönelip şehirlerine yerleştiğine şüphe yoktur. 10. yüzyılda, Bizans imparatorları II. Nikephoros Phocas (963-969), I. Hanna (veya Yannis el-Şemşekik (969- 976) ve II. Basil (976 - 1025) Ermenileri göç etmeye ve Suriye, Lübnan ve Filistin'de yerleşmeye zorlamışlardır (el-Boyacıyan, 1941, 1: 240-241). 12. yüzyılda Ermeniler, Haçlı ordusuyla kuzey Suriye'den güneye doğru hareket ederek Suriye, Lübnan ve Filistin'in güney bölgelerini işgal ederek Sayda, Sur (Tire), Trablus, Beyrut ve Akka'ya yerleştiler. Ermenilerle Lübnanlılar arasındaki kültürel ve ticari ilişkiler o dönemde oldukça hareketliydi. Çağdaş Ermeni araştırmacı Arşak Boyacıyan, 1232 yılında liman şehri Trablus'ta yaşayan Rumlar, Latinler, Ermeniler, Nasturiler'in kalabalık olduğunu, ipek ve diğer dokuma ticaretinin canlı olduğunu belirtmektedir (el-Boyacıyan, 1955, 2: 453). Memlûkler Kilikya'daki Ermeni Krallığı'na yönelik saldırılarından birinde (1375), çok sayıda Ermeni'yi esir almış ve Mısır'a giderken bir kısmı kaçarak Lübnan dağlarına yerleşmiştir. (Fercidyan, 1982: 1: 8). Aslında Lübnan'a kitlesel Ermeni göçleri tarihî olarak bir kereden fazla kanıtlanamamıştır. Ermeniler, genellikle, Lübnan'a ferdî veya küçük gruplar halinde Halep-Şam-Beyrut yoluyla gitmişlerdir. İlk toplu göç 1375 yılında Kilikya'daki Ermeni Krallığı'nın yıkılmasıyla gerçekleşmiş ve Ermeniler İskenderun-Antakya-Tarsus-Trablus-Beyrut yolunu takip ederek Trablus, Zagrata, Ehden, Cuniye ve dağlık Gazir bölgesine yerleşmişlerdir (Fercidyan, 1982: 1: 9). Bu bölgelerde hâlâ Ermeni isimleri taşıyan ve Ermeni kökenli olduklarını kabul eden aileler bulunmaktadır. Bazı Ermeni kaynaklarına göre Bizimmar Manastırı'nda bulunan bir Ermeni el yazmasının

haşiyesinde 1683-1690 yılları arasında Kilikya'daki Sis şehrinden 10.000 Ermeni'nin Hananya Garib adlı bir Ermeni önderliğinde Lübnan'a göç ettiğinden bahsedilmektedir. Ancak bu Ermenilerin akıbeti bilinmemektedir. Ayrıca bu bilgi diğer tarihî kaynaklar tarafından doğrulanmamıştır. Lübnan'daki Ermeniler, 18. yüzyılın başlarında, 1749'da Katolik Ermenilerine ait "Bizimmar Manastırı"nın kurulmasıyla örgütlenmeye başlamıştır (Tarazyan, 1949: 14). Tarrazî (1948: 12) de bu manastırın kurulduğunu teyit etmiştir. Bu manastır kısa sürede, Ermeni cemaatinin kültür hayatının çekirdeğini oluşturmuştur. Manastırın kurulmasından kısa bir süre sonra keşişlerin akrabaları da Lübnan'a gelerek komşu bölgelere yerleşmişlerdir. Bugün manastır, Ermenilerin manastırın çevresindeki bazı köylerde yaşadıklarını kanıtlayan birçok belgenin yanı sıra 716 ciltlik Ermeni el yazmalarını muhafaza etmektedir (Tarazyan, 1949: 21-22). 1847-1860 yılları arasında yaklaşık 60 Ermeni ailesinin (Abrahamyan, 1967, 2: 18'den) Beyrut limanı ve Beyrut-Şam demiryolunun tamamlanarak Beyrut'un aktif bir ticaret merkezi olmasının akabinde ekonomik amaçlarla Lübnan'a yerleşmiş olmaları muhtemeldir. 1860 yılında, Lübnan'da çıkan ihtilaflar sırasında Osmanlı Padişahı, Şam'a Fuad Paşa adlı resmî tam yetkili bir temsilci, beraberinde de siyasi, ekonomik ve sağlık alanlarında çoğu Ermeni olan birçok uzmanın yer aldığı resmî bir heyet göndermiştir. Heyette Esteban Arzumanyan, Dr. Nehabid Rusinyan, Dr. Gabriyel Sifyan ve düşünür Rizkullah Hassun gibi Ermeniler yer almıştır. Roller, Lübnan'ı içinde bulunduğu kötü durumdan kurtarmak için yapıcı olmuştur. 1861 yılında bazı Avrupa ülkelerinin girişimiyle Lübnan Dağı Mutasarrıflığı (1861-1914) kurulmuş, hükümdar veya mutasarrıf yedi Avrupa ülkesi tarafından seçilerek Osmanlı Padişahı tarafından onaylanmıştır. İlk hükümdar Artin Paşa Davudyan (1861-1868), son hükümdar ise Hofhannes Paşa Kuyumcuyan (1912-1915) olmuştur. 1895 yılında Lübnan'da 600, Tire ve banliyölerde 530 ve Merce'iyyun'da ise 201 civarında Ermeni yaşadığı belirtilmektedir (Fercidyan, 1981: 2: 19). Genel olarak denilebilir ki 17 ve 19. yüzyıllar arasındaki dönemde Lübnan'a ara sıra Ermeni göçleri olmuş ve Ermeniler Lübnan'ın çeşitli yerlerine dağılmıştır. Yaklaşık iki yüzyıl boyunca (1700-1895) Osmanlı yönetimi altındaki Lübnan'da bazı Ermeniler parlamış ve tarih sahnesinde ölümsüzleşmişlerdir. Bunların arasında Artin Paşa Davudyan, Hofhannes Paşa Kuyumcuyan, İskender Abkariyos, Dr. Yuhanna, Vartabad, Edip İshak, Bişara el-Mühendis, Rizkullah Hassun gibi şahsiyetler bulunmaktadır." (Fercebidyan, 1982: 1: 51-228 / Şeyho, 1924: 3).

3.2.1. Ermeni Göçleri ve Lübnan'ın Oluşumu

Azazyan, 1895 ve 1909 yıllarında Osmanlıların Ermenilere yaptığı zulümlerin akabinde Lübnan'a büyük Ermeni göçü gerçekleştiğini, Ermenilerin Kayseri, Adana, Maraş, Antep ve Urfa'dan göçüp okullar, kiliseler, çeşitli dernek ve spor kulüpleri kurarak düzen ve istikrar sağladıklarını ifade etmektedir. Yükseköğretime özellikle önem verdiklerini de eklemektedir. Ayrıca 1895 -1914 yılları arasında Lübnan'daki Ermeni sayısının 800-1000 kişiye veya 100 -120 aileye ulaştığını aktarmaktadır (Fercidyan, 1982, 1:432'den Akt. Azazyan, 1993: 83).

1915 senesindeki büyük katliamdan sonra Ermeni halkı Lübnan'da düzen kurmuştur. Suriye'ye işin başında gelen yasaklı Ermenilerin bazıları daha sonra 1918'de Lübnan'a göçmüşlerdir. 1922 senesindeki Kilikya felaketi sırasında Ermenilerin sayısı çok fazla artmıştır (Azazyan, 1993: 83). Ermenilerin 1922 yılında Beyrut Limanı yoluyla Lübnan'a girdikleri belirtilmektedir. 53.000 Ermeni Beyrut Trablus demiryolu boyunca mahsur kalmış, 12.000 Ermeni Lübnan dağlarına dağılmıştır. (Zehru'd-Dîn, 1988: 237'den Akt. Azazyan, 1993: 83).

Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin sayısı ve yayıldığı bölgelerle ilgili ayrıntılı bir istatistik bulunmamaktadır. Ancak bazı Ermeni kaynaklarında Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin 1925 yılındaki sayısının 150.000 kişiye ulaştığı belirtilmektedir. Dağılımları şu şekildedir (Nâkûs Ermînyâ, 20 Haziran 1925, 25. Sayı: 794'ten Akt. Azazyan, 1993: 83):

Tablo 5: Suriye ve Lübnan'daki Ermenilerin Şehirlere Dağılımı

Halep ve civarı	90.000
Beyrut	18.000
Şam	8.000
İskenderun	8.000
Lübnan'ın çeşitli bölgeleri	6.000
Trablus ve Zagarta	5.000
Zahle ve civar bölgeler	2.000
Sur ve Sayda	3.000
Cunye	2.500

1930 yılında Beyrut'ta 500 Ermeni ailesinin yaşadığı ifade edilmektedir. (Nâkûs Ermînyâ, 15 Şubat 1930, 7. Sayı: 202-204'ten Akt. Azazyan, 1993: 83). Beyrut'taki Ermeniler sığınma kamplarında yoğunlaşmış ve buralar kısa zamanda güzel banliyölere dönüşerek Beyrut Ermenilerin ana toplanma bölgesi haline gelmiştir. Beyrut'ta Ermenilere has Keremu Zeytun, Hayaşin (1927 yılında kuruldu), Yeni Maraş (29 Eylül 1929'da kuruldu), Amanos (24 Ağustos 1935'te kuruldu), Yeni Hacin, Antalyas, Eşrefiye gibi mahalleler oluşmuştur. Cunye, Gazir, Bikfiyya, Âliye, Zahle, Şatura, Balebek, Rayyak, Trablus, Sayda ve Sur gibi şehirlerde de küçük Ermeni gruplarından söz edilmektedir. 1928 yılında Kilikya'nın Sis şehrindeki Ortodoks Ermenilere ait Büyük Kilikya Evi Katolik Kürsüsü Antalyas'a nakledilmiştir. Akabinde Aziz Krikor el-Münevver Katedrali (1940) ve Şehitler Anıtı (23 Nisan 1939) inşa edilmiştir. 12 Ekim 1930'da açılan İlahiyat Okulu'nun binası 1938 yılında bitirilmiştir. 1949 yılında kütüphane düzenlenmiş ve matbaa çalışmaya başlamıştır. 1965 yılında Galya Anıtı ve 1966 yılında da yeni Katolik merkez binası inşa edilmiştir (Azazyan, 1993: 83-84).

1928 yılında Katolik Ermeni Patrikliği İstanbul'dan Beyrut'a nakledilmiş ve 1932 yılında yeni merkezi inşa edilmiştir. Ayrıca 1945 yılında İncil Ermenileri Kilisesi kurulmuştur (Fercidyan, 1981, 2: 227-230'dan Akt. Azazyan, 1993: 84).

1939 yılında İskenderun sancağındaki Türklerin olumsuzlukları sonucu Lübnan'a diğer bir Ermeni göçü gerçekleşmiştir. Böylece 1940 yılında yaklaşık 15.000 Ermeni Süveydiye bölgesinden göç ederek Ermeni mühendis Hakop Keşişyan'ın planına göre Lübnan'ın Anger beldesine yerleşmişlerdir. 1941 yılı sonunda 1065 evin inşaatı bitirilmiştir. Günümüzde orası yeşil güzel bir beldedir (Fercidyan, 1981, 3: 404-405, 414-417'den Akt. Azazyan, 1993: 84).

1948 Arap-İsrail savaşları sırasında binlerce Ermeni Filistin'den Lübnan'a göç etmiştir. 1963 yılında Lübnan'daki Ermenilerin sayısı 110 bine ulaşmıştır. 100.000 Ermeni Beyrut şehrinde yoğunlaşmıştır. Diğer kalan kısımlar Zahle, Ancer, Trablus, Şatura, Bikfiyya, Âliye ve Sayda şehirlerine dağılmışlardır (Azazyan, 1993: 84-85).

1930 ve 1970 yılları arasındaki dönem, Lübnan'daki Ermeniler için önemli bir aşama sayılmaktadır. Ermeniler başarılı olarak ekonomi, kültür, sanat, spor ve serbest meslek gibi çeşitli alanlarda ön plana çıkmış ve siyasi hayata da dâhil olmuşlardır. 1934

yılında İlk milletvekili olan Behram Lilkiyan seçilmiş, Doktor Karkin Taburyan koruma Meclisi'nin ilk üyesi olmuştur (1934-37 yılları arasında) (Fercidyan, 1981, 2: 72'den Akt. Azazyan, 1993: 85).

Ermeniler Lübnan'ın bağımsızlığını benimseyerek savunmuşlardır. Lübnan Basını da Lübnan'daki Ermeni halkının tutumunu desteklemiştir. (Cerîdetu Beyrût, 26 Kasım 1943'ten Akt. Azazyan, 1993: 85). 24 Kasım 1943 yılında Ermeni Katolik resmî hükûmet heyeti Büyük Kulüp Evi Ortodoks Ermenilerini ziyaret ederek Lübnan'ın bağımsızlık meselesi ile ilgili Lübnan'daki Ermenilerin tutumuna şükranlarını sunmuşlardır. 11 Aralık 1943 tarihinde Cumhurbaşkanı Bişara Huri, Ortodoks Ermeni Piskoposluğunu ziyaret edip Ermenilerin Lübnan halkından ayrılamayacak bir parçası olduğunu ilan etmiştir (Cerîdetu “Şavtu eş-Şa'b”, 11 Ocak 1943'ten Akt. Azazyan, 1993: 84).

22 Kasım 1946 da Lübnan bağımsızlığını kazanmıştır. Zamanla Lübnan parlamentosundaki Ermeni milletvekillerinin sayısı artmıştır. Onlardan Avukat Kaçık Babikyan ve Surin Hanamiryan öne çıkanlardandır. Ayrıca Lübnan Hükümetinde Avukat Şahi Barsumyan gibi birçok Ermeni bakan yer almıştır (Azazyan, 1993: 85).

Lübnan, 1975'te iç savaş patlak verip zarar gören Ermenilerin Avrupa veya Amerika'ya göç etmesine kadar Orta Doğu'daki gurbetçi Ermenilerin ana merkezi olmuştur (Hâfız, 1986: 373-375'ten Akt. Salih, 1990: 54). 1918 yılı 1. dünya savaşı bitiminde itilaf devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kazandıkları zaferin bir sonucu olarak Lübnan İtilaf Devletlerinin kontrolüne girince, çeşitli Ermeni mezhepleri ile Taşnak ve Hınçak partileri “Ulusal İttihat Komitesi” oluşturmuştur. Komite Ermeni mültecileri Lübnan'a yerleştirmeyi veya başka ülkelere göç etme basamağı olarak Lübnan'a nakletmeyi hedeflemiştir (Ahmaranyan, 1978: 85'ten Akt. Salih, 1990: 54). Böylece yüz elli bin Ermeni mülteci Lübnan'a taşınmış, yaklaşık elli bini yerleşmiş ve geri kalanların çoğu Avrupa ve Amerika'ya göç etmiştir (Hâfız, 1986: 373'ten Akt. Salih, 1990: 54). 1922'de Fransa, Türk Ermenilerinin Türkiye'de kalması ve Fransız Mandası altında bulunan diğer ülkelere (Suriye ve Lübnan gibi) geçmelerine izin vermemesi konusunda ısrar etmiştir. Buna rağmen, Ulusal Birlik Komitesi Başkanı Melkonyan, Fransız Yüksek Komiseri General Goro'yu Ermenilerin Türkiye'den nakli konusunda ikna etmeyi başarmıştır. Böylece Ermeni tarihindeki en önemli adımı gerçekleştirmiş, 150.000 Ermeni Lübnan'a taşınmıştır.

Bunların 35 bini Beyrut'ta yoğunlaşmış geri kalanlar ise dağlara dağıtılmıştır (Ahmaranyan, 1978: 87'den Akt. Salih, 1990: 55).

Ermeniler otuzlu yıllardan itibaren Lübnan'a yerleşmiş, ellili yıllarda ayrıcalıklı konumlara ulaşarak Lübnan Parlamentosu'nda sandalye ve hükümette bakanlık pozisyonu elde etmişlerdir. Ayrıca ekonomik, teknik, imar ve sosyal tüm alanlarda yer almışlardır (Hâfız, 1986: 374'ten Akt. Salih, 1990: 55).

Lübnan'daki Ermenilerin şu anda (1990) 60 okulu, 1 Hayagazyan Fakültesi, 4 günlük gazetesi, 20 kilisesi, ayrıca kendi kulüpleri ve hastaneleri bulunmaktadır. Sayıları Lübnan nüfusunun %7'sini geçmese de ticaret ve sanayi alanında ün yapmışlar, zanaat atölyelerinin çoğuna sahip olarak kuyumcuların %40'ını, fotoğrafçıların %45'ini, tamircilerin %35'ini oluşturmuşlardır (Hâfız, 1986: 374'ten Akt. Salih, 1990: 55). Burc Hammûd (Beyrut'un bir banliyösü), Trablus, Cûnya, Zagarta, Ancer, Zahle ve Ermeni Ortodoks Caslik Merkezi bulunan Antalyas'ta yoğunlaşmışlardır.

3.2.1.1. Kültürel Faaliyetler

İlk Ermeni okulu 40-50 öğrenci kapasiteli olarak Ortodoks Ermenilerinin Aziz Nişan Manastırı'nın avlusunda 1859 yılında kurulmuş, 1902'de restore edilmiştir. (Fercidyan, 1981, 2: 441'den Akt. Azazyan, 1993: 85-86).

1887-1915 tarihlerinde Beyrut'taki Amerikan ve Fransız Üniversitelerinden 188 tıp doktoru, 62 eczacı, 3 diş doktoru ve 9 hemşire mezun olmuştur (Fercidyan, 1982, 1: 458-465'ten Akt. Azazyan, 1993: 86). 1963 yılında Lübnan'da 90 tıp doktoru, 40 eczacı, 85 diş doktoru, 10 kimyager, 225 hemşire ve 10 ebe bulunmaktaydı (Fercidyan, 1981 2: 26'dan Akt. Azazyan, 1993: 86).

3.2.1.2. Sınai Faaliyetler

Ermeniler Lübnan'da deri işleme sanatında ilerleyerek ihracat yapan 10 fabrika kurmuşlardır. Yapay Sünger Sanayii'nde de ilerlemiş ve ürünlerinin çoğunu başta körfez ülkeleri olmak üzere Arap ülkelerine ihraç etmişlerdir. Ayrıca ev araç gereçleri ile ilgili fabrikaları Lübnan'da önemli rol oynayan şirketlere dönüşmüştür. Ermeniler kuyumculuk, tamir, terzilik, fotoğrafçılık, saat tamiri, halı ve kilim dokuma ve nakış gibi çeşitli zanaat ve mesleklerde ilerlemişlerdir (Azazyan, 1993: 86).

3.2.1.3. Ticari Faaliyetler

Hufannes Hukazyan veya Hanna Hukaz 19. asrın ortalarında Beyrut'ta Ermeni Çarşısı olarak tanınan büyük bir ticaret çarşısı kurmuştur. Ermeniler boya, deri, sabun, baharat ve hububat ticareti yapmışlardır. 20 asrın başlarında Lübnan'daki ticari kurumlardan en önde geleni Gülbenkyan Kurumu olmuştur. (Azazyan, 1993: 86).

50'li yılların başında Ermenilerin kurduğu küçük ticari şirketler sadece Arap ülkeleri ve Ortadoğu ülkeleri ile kalmayıp Avrupa ülkeleri ile de geniş ilişkiler kuran büyük şirketlere dönüşmüşlerdir. Beyrut'ta ve Lübnan'ın diğer şehirlerindeki muhtelif ticari dükkânlar Lübnan ticaretinin canlanmasında önemli bir rol oynamıştır (Azazyan, 1993: 86).

3.2.1.4. Mimari Faaliyetler

Lübnan'daki Ermeniler mühendislik alanında da parlamışlardır. Örneğin Irak ve Kuveyt'te bazı mescitleri, Lübnan'daki birçok kilise, hastane ve okulları tasarlayan mühendis Pascal Papuçyan'ı, Beyrut'taki bazı büyük parkları, 1960 yılında Haykazyan Enstitüsü binasını ve Antalyas'taki Büyük Kilikya Evi Ortodoks Ermeni Katolik Kompleksini tasarlayan mühendis Kiyork Karacirciyan'ı, Amerikan Üniversitesi'nde 1600 civarında öğrenci yetiştiren ve birçok büyük imar projesi gerçekleştiren Hasruf Yaramyan'ı ve Lübnan Meclis binasını, Beyrut'taki müze binasını ve Ortodoks Ermeni Katolik Kompleksi'nde yer alan Aziz Krikor el-Münevver Kilisesini tasarlayan sanatçı mühendis Mardirus Altunyan'ı zikredebiliriz (Azazyan, 1993: 86-87).

3.2.1.5. Hukuki Faaliyetler

Lübnan mahkemelerinin tanıdığı birçok parlak isim bulunmaktadır ve Lübnan'daki Ermeni halkından onlarcası avukat barosuna girmiştir. 1974 yılında Lübnan tarihinde ilk kez avukat Zührap Ayvazyan Lübnan hâkimlerine katılmıştır. (Azazyan, 1993: 87).

3.2.1.6. Basın Faaliyetleri

1920'li yıllarda gelişen Lübnan'daki Ermeni basınından da söz etmek gerekir. Yayımlanan ilk gazete 1924 yılında "Ponik" isimli gazetedir. 1927 yılında günümüzde de hâlâ yayımlanan "Aztak" adını almıştır. Günümüzde hâlâ yayın hayatını sürdüren 1936 yılında yayımlanan "Zartok" ve 1937 yılında yayımlanan "Ararat" gazeteleri

de vardır. Lübnan'ın son çile günlerinde yayımlanmaya devam eden birçok bülten ve süreli yayının yanı sıra 1931 yılında kurulan ve hâlâ yayın hayatını sürdüren Ortodoks Ermeni Katolikosluğunun resmî yayını olan aylık Hasek dergisi de mevcuttur (Tanilyan, 1986'dan Akt. Azazyan, 1993: 87).

3.2.1.7. Sanat Faaliyetleri

Lübnan'daki Ermeni halkından Paul Kirakusyan ve Zavin Hadişyan gibi profesyonel ressamlar ve heykeltıraşlar, George Serkisan ve Varucan Hadşyan gibi kıymetli yapımcılar, erkek bayan çalgıcılar, şarkıcılar, düşünürler ve Simon Simonyan gibi edebiyatçılar, araştırmacı âlim Katalikos 1. Karkin Husibyan, yazar gazeteci Anteramik Zarukyan, yazar edebiyatçı Muşığ İşhan, edebiyatçı gazeteci Bogos Senabiyen vb. çıkmıştır. Lübnan'daki Ermeniler okulları, liseleri, enstitüleri, kiliseleri, kültür ve hayır dernekleri, spor kulüpleri, hastaneleri, kütüphaneleri, yayınları, matbaaları ve sayamayacağımız daha birçok alandaki rolleri ile varlıklarını korudular ve korumaya devam etmektedirler. Şüphesiz ki Lübnan'ın son sıkıntılarının üzücü etkileri buradaki Ermenileri maddi manevi etkiledi. Bu yüzden Ermeniler Kanada'ya ve Amerika Birleşik Devletleri'ne göç ettiler. Ancak onlar hâlâ Lübnan'ı ve yeşilliklerini özleyorlar (Azazyan, 1993: 87-88).

3.2.2. Karabet Artin Paşa Davudyan (1816-1873)

Öğretmenlerden özel dersler alarak eğitilmiştir. Eğitimine Berlin'de devam etmiş, Konstantinopol'e (İstanbul) döndükten sonra dışişleri bakanlığında göreve başlamıştır. 1840 yılında Berlin'deki Osmanlı elçiliğine tercüman ve sekreter olarak atanır. Daha sonra Osmanlı büyükelçisi olarak Viyana'ya tayin edilir. Avrupa diplomatik çevrelerinde büyük saygı görmekteydi. Osmanlı İmparatorluğu'nun içişleri ve maliye bakanlıklarında temsilcilik görevleri üstlenir (Astoyan, 2012: 2).

Davudyan, beş büyük Avrupa devleti ve Osmanlı İmparatorluğu tarafından teşekkül edilen kurul tarafından özerk Lübnan'ın genel valisi tayin edilir. Davudyan'a müşir (mareşal) rütbesi ve paşa ünvanı verilir. Bu yüksek askerî rütbeye ulaşmış ilk Hristiyan'dı (Astoyan, 2012: 2).

Davut Paşa, görev süresi boyunca Lübnan ve Kilikya'yı birleştirerek, tek bir yarı özerk Hristiyan Hükûmeti kurmaya çalışmıştır. Siyasetini gerçekleştirme yolunda büyük engellerle karşılaşmış, hatta yerel halk tarafından Ermeni devleti kurmaya çalışmakla

suçlanmıştır. Ermenileri Lübnan'a yerleştirmesiyle ilgili ise, "Davut Paşa Lübnan'ı Ermenileştiriyor" denmiştir (Astoyan, 2012: 3).

Artin Paşa, 1861 yılının Temmuz ayı sonunda Deyr el-Kamar'a gelerek Lübnan'ın başkenti Asah'ı kurdu ve Lübnan'ın kalkınması için çabucak çalışmalarına başladı.

1- Lübnan genelinde güvenliği sağlamak için çalışmıştır.

2- Tarıma büyük önem vermiştir.

3- Kent yaşamına büyük önem verdi. En önemli başarılarından birisi Damur Köprüsü'dür.

4- Yol ağını geliştirdi. Yaklaşık 700.000 m yol yapmıştır.

5- Eğitim alanına büyük önem vermiş, bugün "okul" olarak bilinen formatta okul açmıştır. Kurduğu okullardan biri, kendi adıyla "Davudiye Medresesi" olarak anılmaktaydı ve ülkede, zamanın en ileri eğitim kurumuydu (Astoyan, 2012: 2). Dürzi mezhebinin "Daoudia"sı bugüne kadar varlığını sürdürmüştür.

6- Adaleti sağlamak için çalışmıştır.

7- Lübnan'ı altı vilayete ayırmış ve her birine bir vali tayin etmiştir.

8- Vergileri düzenlemek ve azaltmak için çalışmıştır.

9- Lübnan ordusunu organize etmek için çalışmıştır.

10-Beiteddine'de Lübnan adına Arapça ve Fransızca olarak ilk resmî hükümet gazetesinin çıkarılmasını sağlamıştır.

11- Lübnan'ın bağımsızlığını korumak için çalışmıştır.

Osmanlı yönetimi 1869 yılında, Grigor Ağaton'un ölümüyle boşalan Osmanlı İmparatorluğu'nun Resmî Binalar Bakanlığı ve Posta-Telgraf Müdürlüğü görevlerini Davut Paşa'ya emanet etmiştir. Davudyan, yapmış olduğu diğer yararlılıklar arasında, Avrupa'daki saygınlığı ve bağlantılarını kullanarak, imparatorluğun ekonomik ve siyasi yaşamında büyük öneme sahip olan, Asya'yı ve Yakın Doğu'yu Avrupa'ya bağlayan Rumeli demiryolu hattının inşasını tertiplemesi zikredilebilir (Astoyan, 2012: 3).

Davudyan, çok yönlü bir kişiliğe sahiptir. Eski Germen soylarının kanunlarıyla ilgili

kapsamlı bilimsel çalışması için Almanya şansölyesi tarafından özel mükâfat almış ve Berlin Bilimler Akademisi üyeliğine seçilmiştir. Yüksek dereceli devlet görevlisi ve değerli bir siyasetçi olarak çeşitli madalyalar elde etmiştir. 1867 yılında III. Napolyon tarafından şeref lejyonu nişanıyla taltif edilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu tarafından kendisine farklı derecelerde madalyalar ve Osmaniye Büyük Kurdesi verilmiştir. Papa tarafından ise kendisine Büyük Gregor şövalyeliği birinci derece nişanesi verilmiştir (Astoyan, 2012: 3).

Artin Paşa 4 Kasım 1873'te İstanbul'da ölmüştür (Azazyan, 1993: 78).

3.2.3. Hovhannes Paşa Kuyumcuyan (1858-1933)

Konstantinopol'deki Viyana Mehitarist Okulu ve Paris Cizvitlerinin ünlü Vaugirard eğitim kurumunda öğrenim görmüştür. Konstantinopol dönüşünde devlet hizmetinde çalışmaya başlar. Dışişleri bakanlığında üst düzey görevler üstlenir. 1899-1908 yıllarında Roma'da Osmanlı elçiliği birinci sekreteri, daha sonra ise İtalya'da Osmanlı işlerinden sorumlu kişi olur. Roma'da görev yaptığı sürede hem İtalyan hem de uluslararası çevrelerde büyük saygınlığa sahipti. 1908 yılında Konstantinopol'e döner ve Devlet Kurulu üyesi seçilir. Aynı yıl dışişleri bakan yardımcılığına tayin edilir. Gabriel Noratunkyan da 1912 yılında imparatorluğun dışişleri bakanı olarak atanır. Dışişleri bakanlığında Ermenilerin yüksek mevkilere gelmesinin Müslümanlar arasında kıskançlık uyandıracağını düşünerek iki dost karşılıklı anlaşmaya varır ve Hovhannes Kuyumcuyan dışişlerindeki görevinden istifa eder ve daha önce reddetmiş olduğu Lübnan yöneticisi görevini kabul eder. Hovhannes Kuyumcuyan'a mareşal rütbesi ve paşalık ünvanı verilir (Astoyan, 2012: 4).

Astonyan, (2012: 4-5) Hovhannes Paşa'ya karşı Cemal Paşa'nın sürekli ayak oyunları düzenlediğinden, kendisini Fransız yanlısı olarak itham ederek Hristiyan nüfusu imha etmek amacıyla Lübnanlıları silahtan arındırmaya çalıştığından bahsetmektedir. Ayrıca Astonyan'a göre Hovhannes Paşa, Osmanlı Hükûmetine karşı mücadele ederek Lübnanlıları, Batı Ermenilerinin başına gelenlerden kurtarmayı başarmıştır. Babiâli, 1915 yılında Lübnan'ın ayrıcalıklı yönetimini lağveder. Hovhannes Kuyumcuyan görevinden alınır. 1916'da Kuyumcuyan Konstantinopol'e döner ve yolda Ermeni kırımlarının şahidi olur. Konstantinopol'de, Osmanlı parlamentosuna seçilir, fakat bu kanlı hükûmetle ilgisi olmasını arzu etmediğinden dolayı görevi kabul etmez. Osmanlı İmparatorluğu veliahdı prens Abdülmecit, çeşitli siyasi konularla ilgili sürekli

kendisine başvuruyordu. Prens, tüm yolları kullanarak Avrupa devletlerinin Türkiye'ye karşı tutumlarını, Ermeniler sayesinde değiştirmek arzusunda idi. Hovhannes Paşa, Aram Bey Yeram ve daha başka tanınmış Ermeni şahsiyetler vezir Kâmil Paşa tarafından, 1919 yılında Paris Barış Konferansı'na gidecek Osmanlı heyetine dâhil edilmek istenir. Şart olarak ise, Birinci Dünya Savaşı'nda Ermenilere yönelik hiçbir şey yapılmamış olduğu konusunda orada açıklama yapmaları talep edilir. Hovhannes Paşa, hükûmetin taleplerini gerçekleştirmeyi reddederek, Ermenistan'ı mezarlığa çevirmiş olan bir devlet için çalışmak istemediğini açıklar. Hovhannes Kuyumcuyan, ülkeyi terk eder ve Roma'ya yerleşir.

Azazyan da Kuyumcuyanla ilgili (1993: 78) “15 Aralık 1912'de Beyrut'a geldi ve karşılığında Lübnan'ın kalkınması ve bağımsızlığının korunması için çalıştı. 1915'te istifaya zorlandı ve 1933'te öldü.” şeklinde bilgi aktarmaktadır.

3.2.4. Haco Ailesi

Anton Haco 1820 yılında Gürcistan'ın başkenti Tiflis'te doğdu. Kutsal mekânları ziyaretten dönüşte Şam'da kaldı. Jozef Haco çocuklarındandır ve 1824'te Şam'da doğmuştur. Ticaretle uğraştı ve meşhur binaların müteahhitliğini yaptı. Jozef Haco'nun oğlu Emil Haco 1904'te Lübnan'ın ilk mühendisi oldu. Birçok üstün mimari başarıya sahiptir. (Azazyan, 1993: 78).

3.2.5. Rızkullah Hassun

1823'te Halep'te doğdu. İlkokulu Halep'te okudu. Sonra Beyrut'taki Bizimmar Manastırı'na geçti. Siyasete olan ilgisi Rus-Türk savaşlarının patlak vermesiyle başladı. 1854 yılında İstanbul'da “Mira'at al-Ahwal” adıyla ilk Arapça gazeteyi çıkardı. 1860'ta Fuad Paşa'nın Lübnan'a gönderdiği heyetin üyelerinden biriydi. Daha sonra Londra'ya taşındı ve orada “Rucum ve Gasik” adlı Arapça ilk dergiyi ve 1880'de ölümüyle son bulan “Ebnau Şam” gazetesini çıkardı (Azazyan, 1993: 79).

3.2.6. Feracullah Ailesi

Ermenistan'dan Halep'e göç etmiş Şahinyan Şahin Şah adındaki Ermeni emirler ailesidir. Feracullah Şahin Lübnan'a yerleştikten sonra aile Feracullah olarak tanınmaya başladı. Bu ailenin gayretleri sayesinde Beyrut'ta Ermeni Katolikler için Aziz İlyas Kilisesi ve bitişiğindeki binalar inşa edildi. Bu soylu ailenin belki de en göze çarpan yüzlerinden biri, uzun süre Osmanlı İmparatorluğu'nun Londra ve

Roma'daki Konsolosu olan Emil Feracullah'tır (Azazyan, 1993: 79).

3.2.7. Haçyan Ailesi

İsimleri daha sonra Hayyat Ailesi oldu. Kafkasya'dan göç ettiler. Halep'e ve ardından Lübnan'a yerleştiler. En göze çarpan yüzlerinden biri, 1870'te Şam şehrinin mühendisi ve ardından Beyrut belediyesinin mühendisi olan Jozef Hayyat'tır. Özellikle yol mühendisliğinde çok ünlü olmuştur (Azazyan, 1993: 79).

3.2.8. Mekriyan Ailesi

İstanbul'dan Şam'a göç etmiştir. Bu ailenin Lübnan'daki en önemli simalarından biri George Mekk'dir. Şam'daki el-Bab el-Şarki bölgesindeki sokaklardan birine günümüzde de halen Mekk Caddesi denmektedir (Azazyan, 1993: 79).

1823-1825 yılları arasında Kudüs'teki Ortodoks Ermenilerin Aziz Yakup Manastırı'nda görüş ayrılıkları zuhur etti. Bunun üzerine üç piskopos oradan ayrıldı. Lübnan'a göç ettiler ve oraya yerleştiler. Bunlar Piskopos Hakop el-Akşehîrî, Piskopos Suyunisyos Karabatyan ve Piskopos Hakop Bulutsi idiler. Lübnan Beyrut'a yerleştikten sonra Protestanlığı kabul ettiler. Suriye ve Lübnan'daki Protestanlığın kurucusu sayılmaktadırlar. (Azazyan, 1993: 80).

3.2.9. Vartabad Ailesi

Piskopos Hakop Bulutsi, 1793'te Karadeniz kıyılarındaki Bolu şehrinde doğdu. Kudüs'teki Ortodoks Ermenilerin Aziz Yakup Manastırı'nda rahip oldu. Anlaşmazlıklar nedeniyle rahipliği bıraktı, Sayda'ya sonra Beyrut'a gitti. Krikor Vartabad olarak tanındı. Profesör Yuhanna Vartabad'ın babasıdır. (Azazyan, 1993: 80).

Profesör Yuhanna Vartabad 1836'da Sayda'da doğdu. Beyrut Amerikan Üniversitesinin kurucularından biridir. Sadece yetenekli bir doktor ve parlak bir âlim olmadı. Aynı zamanda usta bir dilciydi. Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe, Yunanca, Latince ve İbraniceyi çok iyi biliyordu. Birçok eseri vardır:

- 1- Fizyoloji Usulü
- 2- İnsan Vücut Organlarının Özeti
- 3- Anatomi Usulünde İzahlar
- 4- Sağlığı Korumanın Kuralları (Azazyan, 1993: 80).

Lübnan ve Osmanlı Hükümetlerinden birçok madalya kazandı. Lübnan Hükümeti, adını Beyrut Beyt Miri Mahallesiindeki bir caddeye verdi. 1908 yılında Beyrut'ta öldü. Profesörün Kardeşi Krikor Vartabad da 1827'de Sayda'da doğdu. Edip ve şairdi. Meşhur eserlerinden “Suriye ve Suriyeliler” (İngilizce) 1856'da Londra'da yayımlandı. (Azazyan, 1993: 80).

3.2.10. Abkaryos Ailesi

Ailenin dedesi 1781'de Akşehir'de doğan Piskopos Hakop el-Akşehîrî'dir. Kudüsteiki Ortodoks Ermenilerin Aziz Yakup Manastırı'nda rahip oldu. Ortaya çıkan bazı anlaşmazlıklar nedeniyle Sayda'ya gitti ve Hakop Abkaryan olarak tanındı. 1825'te Sayda İngiliz Konsolosu olarak atandı. Oradan Beyrut'a geçti. 1845 yılındaki vefatına kadar Suriye İngiliz Konsolosu makamında kaldı. Eski Beyrut'ta onun adına bulunan “Bab-ı Yakup” hâlâ varlığını sürdürmektedir. Hakop Abkaryos'un Beyrut'taki evi önemlidir. Ölümünden sonra Kudüs Ermeni Patrikliğinin girişimleri ile mukaddes mekânları ziyaret eden Ermeni Hacılar hizmet etmek üzere Ortodoks Ermenilere ait bir manastıra dönüştürüldü ve Aziz Nişan Manastırı adını aldı. 1914'te kiliseye ve 1938'de de varlığını günümüze kadar sürdüren “Aziz Nişan Katedrali”ne dönüştürüldü. Şair ve tarihçi İskender Abkaryos b. Yakup b. Abkar tanınmış bir zengindir. 1826'da Beyrut'ta doğdu. Birçok eseri vardır:

- 1- Arap Haberlerinde Şüphelerin Sonu
- 2- Arap Haberlerinde Edebiyatın Sonunun Süslenmesi
- 3- Arap Şairlerde Edebiyat Bahçesi
- 4- Lübnan Dağı Gerçeklerinde Zamanın Nadirleri (Azazyan, 1993: 81).

Kardeşi Şair Yuhanna Abkaryos, 1832 yılında Beyrut'ta doğdu. Yunanca, Arapça, Ermenice, Türkçe, İngilizce, Fransızca ve İtalyancayı çok iyi biliyordu. Beyrut İngiliz Konsolosluluğuna müsteşar olarak atandı ve Abkaryos- Akreş Bankası'nı kurdu. Birçok eseri bulunmaktadır:

- 1- Kilise Tarihinden Alıntı Hikâyeler
- 2- Çağlar Tarihinde Çiçek Koparmak
- 3- İngilizce-Arapça Sözlük
- 4- Kısa İngilizce-Arapça Sözlük

1886'da Lübnan'da öldü (Azazyan, 1993: 82).

3.2.11. Edip İshak

Osmanlı zulmünden Erzurum'dan Şam'a kaçan Ermeni bir aileden gelmektedir. Dedesi Şam Gümrük Müdürlüğü'nde önemli bir mevki işgal eden İshak Zulmatyan idi. Babası Abraham sonradan Abdullah b. İshak olarak adlandırıldı ve aile bu isimle tanındı. İshak 1856'da Şam'da doğdu ve 10 yaşında şiir yazmaya başladı. Sonra Beyrut'a gitti. Tekaddüm Gazetesi'nin yazı işleri müdürü oldu. Lübnan Hükümeti düşünür ve şair Edip İshak'ın adını Beyrut'un Sersak Mahallesinde bir caddeye vermiştir (Azazyan, 1993: 82).

3.3. Filistin

Genelde Filistin'deki ve özelde Kudüs'teki Ermeni toplulukları, miladi 4. asrın sonları ve 5. asrın başlarından itibaren Doğu'da örgütlenmiş en eski Ermeni toplulukları arasında sayılmaktadır (Azazyan, 1993: 106).

Filistin'deki Ermeni cemaatinin kökleri bin yedi yüz yıl öncesine, MS 3. yüzyılda Kudüs'e gelip oraya yerleşmelerine kadar uzanır. Daha sonra (MS 7. yüzyılda) kendi patrikliklerini inşa etmişlerdir. Yüzyıllar sonra hanlar ve konaklama merkezleri kurmak için çalışan Ermeni hacıların uğrak yeri olmuştur. Filistin'deki Ermeni cemaati, Rum Ortodoks ve Latin cemaatinden sonra sayı ve önem bakımından Filistin'deki üçüncü cemaattir (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 1).

Tercih edilen görüşe göre Ermeni Kral Büyük Dikran'ın fetihleri ve Ermeni İmparatorluğu'nun sınırlarını Filistin'e kadar götürmesi sonucu Ermeni toplulukları göç ederek Filistin'in çeşitli bölgelerine yerleşmişlerdir. Ermeni kaynaklarına göre buna mukabil olarak Kral Büyük Dikran, Filistin halkından binlercesini Ermenistan'a götürmüş, Eski Ermeni şehirlerinden birisi olan Armafır şehri ve kırsalı, Van şehri vb. şehirlere yerleştirmiştir (Horinatsi, 1981: 149 ve Bizant, 1947: 220-222'den Akt. Azazyan, 1993: 106).

Reha Kralı Abkar'ın (MS 13-51) eşi Kraliçe Heylane Kudüs'teki İsa Mesih'in mezarı üzerindeki piramit yapı, Zeytin Dağı'ndaki başkalaşım yerinde bulunan manastır ve İsa Mesih'in doğduğu mağara gibi bazı mukaddes mekânları bina ya da restore ettirmişti. O dönemde Kudüs ve Filistin'in diğer şehirlerindeki Ermeni varlığına inanılmaktadır (Azazyan, 1993: 106).

301 yılında Ermenilerin Hristiyanlığa girip resmî din olarak ilan etmelerinden sonra bazı Ermeni rahip ve keşiş grupları kutsal mekânları ziyaret amacıyla Filistin'e yönelmişlerdir. Sonra 5. asrın sonları 6. asrın başlarında Ermenistan ve Kilikya'dan çeşitli Ermeni hacılar mukaddes topraklara gitmeye başlamışlardır. Bir kafiye yaklaşık 400 kişi katılmıştır. Kaynaklar; Filistin'de gerçekleştirilen Ermeni arkeolojik kazıları neticesinde manastırların, kiliselerin, Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerindeki anıtların bu hacılar tarafından inşa edildiği konusunda ittifak etmişlerdir (Abrahamyan, 1964, 1: 266'dan Akt. Azazyan, 1993: 107).

Ermeni ulusal birikimi ve Ermeni Kilisesi tarihi, Kudüs'te "Doğuş" ve "Tecellî" kiliseleri gibi bazı büyük kiliselerin kurulmasını, miladi 4. yüzyılda Aziz Krikor el-Münevver'e atfeder. Ermeni Kralı III. Dirdad (250-252, 283-290, 298-330) 335 yılında inşaatı biten İsa'nın mezarı ve mezarının üzerindeki Paskalya Kilisesi'ni Roma İmparatoru Konstantin (306-337) ve annesi İmparatoriçe Helena ile birlikte yapmıştır (Savalanyantis, 1931, 1: 212-213'ten Akt. Azazyan, 1993: 107). Ermeni alfabesinin yaratıcısı Aziz Misrop Maşdots ve Ermenistan'daki ilk tercümanlardan bazılarının 5. yüzyılda Kudüs'ü ziyaret ettikleri belirtilmektedir. Bütün bunlar Filistin'de dinî karakterli bir Ermeni cemaatinin varlığına işaret etmektedir (Kagankdavatsi, 1969'dan Akt. Azazyan, 1993: 107).

Sözü edilen dönemde Filistin'de Ermenilerin varlığını kanıtlayan bir diğer kanıt da Zeytin Dağı'nda bulunan "Aziz Karabit Manastırı"dır. Ermeni kaynaklarında 428 yılında Ermeni Sarayının finansmanı ile inşa edildiği belirtilmektedir. 20. yüzyılın başlarında mozaik olan manastırın zemini ortaya çıkarılmıştır (Narkis, 1979'dan Akt. Azazyan, 1993: 107-108). Rus Sarayının Zeytin Dağı'nda büyük bir manastır inşa etmek amacıyla yaptığı kazılarda da Ermenice dört yazma eser ortaya çıkmıştır. Tarihî kaynaklar, bu yazmaların 5 ve 6. yüzyıllar arasındaki döneme ait olduğu konusunda hemfikirdir (Abrahamyan, 1964, 1: 266'dan Akt. Azazyan, 1993: 108).

5. yüzyılın ortalarında ve 451 yılında Halduniyye Konsilinden (Serkisyan, 1984'ten Akt. Azazyan, 1993: 108) sonra Ermeni rahipler Arap Halifeliği günlerinde, Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patrikhanesi olan bağımsız bir manastır kurdular. Merkezi ise günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan Aziz Yakup Ermeni Ortodoks Manastırı olmuştur. Havari Yakup, MS 31 yılında Zion (Suhyun) Dağı'ndaki evinde ilk piskoposluk kürsüsünü kurduğu için bu kürsünün kurucusu olarak kabul

edilmektedir. Rum Patrikhanesi de bu piskoposluk kürsüsünün devamı niteliğinde görülmektedir (Savalanyantis, 1931, 1: 134'ten Akt. Azazyan, 1993: 108).

Bu dinî topluluğun belki de en önemli özelliklerinden biri, söz konusu manastırda, özellikle Latince, Arapça, Gürcüce ve Etiyopya dillerinden Ermeniceye ve Ermeniceden bu dillere çeviri alanında önemli çalışmaların yapıldığı büyük bir yazma çoğaltma okulu kurmuş olmasıdır. Bu okul, 5. yüzyılda (406 yılında) Ermeni alfabesinin yaratıcısı Aziz Misrop Maşdots tarafından Ermenistan'da kurulan okuldan sonra en önemli okul olarak kabul edilmektedir. Çeşitli Hristiyan mezheplerinden gelen tüm keşişler Kudüs'te birlikte çalıştıkları için, dillere hâkim olma, başkalarının eserleri ve yazılarıyla tanışma fırsatı buldular. Örneğin, o zamanlar Kudüs'te iyi bilinen Rum "Aziz Saba Manastırı"nda, tercümanlık alanında çalışan çok sayıda Ermeni keşişin bulunduğundan bahsedilmektedir (Abrahamyan, 1964, 1: 267'dan Akt. Azazyan, 1993: 108-109).

6. yüzyılda Ermeni ruhbanlığı ve dinî karakterli Ermeni cemaatinin yanı sıra, Kudüs'ün uluslararası ticaret yolu üzerinde bulunması ve Bizans'ın ekonomik hayatında büyük rol oynaması nedeniyle Ermeni tüccar ve zanaatkârlarının da içinde bulunduğu bir cemaat ortaya çıkmıştır. Böylece Ermeni tüccarların da ilgi odağı haline gelmiştir. Çağdaş Ermeni araştırmacı Aşud K. Abrahamyan, Ermenilerin Zion Dağı civarında bulunan "Ruda Armeniorum" adlı özel bir sokakta yaşadıklarını belirtmektedir (Abrahamyan, 1964, 1: 268'dan Akt. Azazyan, 1993: 109).

553 yılında ve İkinci Konstantinopolis Konsili'nden sonra, bir dizi Ermeni keşiş Bizans siyasetinin baskısından kurtulmak için Mısır'a kaçmışlardır. Ancak Ermeni Katolikosu'nun tavsiyesi üzerine yaklaşık beş yüz keşişten oluşan diğer grup Kudüs'e yerleşmişlerdir. II. Hufhannes Kabigyan (557-574), onlardan Kudüs'teki Ermeni Kilisesi'ni terk etmemelerini ve ülkede yürürlükte olan medeni kanun ve yönetmeliklere uyarken dinî ve kültürel faaliyetlerini sürdürmelerini istemiştir (Ormanyan, 1912, 1: 562'den Akt. Azazyan, 1993: 109).

636 yılında Filistin, Halife Ömer İbnu'l-Ḥaṭṭâb'ın (634-644) halifeliği sırasında ve Arap komutan Ebu Ubeyde ibn el-Cerrah'ın eliyle Arap Hilafet Devleti'nin hâkimiyetine girmiştir. 640 yılında Ömer İbnu'l-Ḥaṭṭâb, Kudüs halkına bir eman (güvence) mektubu vermiş, Rum Patriği eşliğinde Kudüs ve Beytüllahim Kiliselerini

ziyaret etmiştir. Kendisinden sonraki Arap halifeleri, Osmanlılar gelip padişahlarından biri bozana kadar bu antlaşmayı kabul etmişlerdir (Savalanyantis, 1931, 1: 263-267'den Akt. Azazyan, 1993: 109).

Ermeni kaynaklarına göre Kudüs'te Ermeni Patriğinin seçilmesi Arap halifesi tarafından onaylanmıştır (Savalanyantis, 1931, 1: 263-267'den Akt. Azazyan, 1993: 109-110). Arapların dinî ibadet özgürlüğü tanımış olmaları bilinmekle birlikte o dönem Filistin Ermenileri hakkında fazla malumat bulunmamaktadır. Ermeni kaynakları 7. yüzyılda Filistin'de Ermenilere ait yaklaşık yetmiş kadar manastır ve kilise bulunduğunu ve bunların çoğunun küçük manastırlar olduğunu belirtmektedir (Agafnoni, 1931'den Akt. Azazyan, 1993: 110). 7. yüzyıl sonu ve 8. yüzyıl başında Peder Anastas tarafından kurulan manastırdaki tablodan, bu manastırın Arşakon kralları döneminde (66-429) inşa edildiği ve Arşakon sarayı tarafından finanse edildiği anlaşılmaktadır. Ermeni şehzadelerinin ailelerinden her biri sırayla birer manastır ya da kilise kurmuştur (Savalanyantis, 1931, 1: 242-2743 ve Topuzyan, 1986: 13'ten Akt. Azazyan, 1993: 110).

868-883 yılları arasındaki dönemde Filistin'i yöneten Toloniler, herkese ibadet özgürlüğü tanıdılar. 905-936 yılları arasında Abbasiler, 936-968 yılları arasında ise İhşidiler burada hüküm sürmüştür. (el-Boyacıyan, 1941, 1: 378-379'dan Akt. Azazyan, 1993: 110).

10. yüzyılda, Filistin'deki Ermeni topluluğu, Arap-Bizans çatışmalarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Ancak 969'da özellikle Halife Aziz Ebî Mansur (975-996) döneminde Fatımiler tarafından işgal edilince eski faaliyetlerine geri dönmüşlerdir (Azazyan, 1993: 110).

11. yüzyılda Selçuklu-Fatımi çatışmaları sırasında Ermeni cemaati ağır kayıplar vermiş ve önemli ölçüde gerilemiştir. Ermeni kaynakları Ermeni Katolikosu II. Kirikor Vakayasisir'in (1066-1105) şehrin kuşatılması sırasında Kudüs'te olduğunu belirtmektedir (el-Boyacıyan, 1955, 2: 455-456'dan Akt. Azazyan, 1993: 110).

Azazyan (1993: 111) Kudüs'teki Ermeni hareketliliğini şu cümlelerle anlatmıştır: "Kudüs'teki Ermeni cemaati, 1099 yılında Haçlılar burayı işgal edip Kudüs Krallığını kurduğunda (1099-1291) gelişmiştir. Haçlı ordularıyla gelen veya bu ordularda görev yapan çok sayıda Ermeni askeri Kudüs'e yerleşmiştir. Yeni Ermeni rahip grupları da

Kudüs Ermeni rahiplerine katılmıştır. Tarihî kaynaklara göre, Ermeniler Kudüs Krallığı'nın her tarafına yayılmışlardı ve sayıları aralarında 500 rahip de olmak üzere yaklaşık 1.000 Ermeni aileydi (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1977, 3: 2-642 ve Abrahamyan, 1964, 1: 269-270). El-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu'da (1977, 3: 643) Ermeni Prensi II. Turus (1145-1168) ile Kudüs Kralı Amalrah (1162-1173) arasında 30.000 Ermeni'nin Kilikya'dan Filistin'e tehciri konusunda görüşmeler yapıldığı bilgisi yer almaktadır. Kilikya Ermeni Krallığı (1080-1375) ile Kudüs Krallığı (1099-1291) arasındaki karşılıklı ilişkilerin iyi olduğunu belirtmek gerekir. Kudüs Krallığı sarayının birçok ileri geleni, Kilikya'daki Ermeni Krallığı sarayının prensesleriyle evlenmişlerdir (Prower, 1972: 69). Tarihte Kudüs Krallığı tahtında üç Ermeni Kraliçeden bahsedilmektedir. Bunlar Arda (1100-1118), Murfiya (1118-1131) (Prower, 1972: 222) ve Milisnet (1131-1143) (Prower, 1972: 96, 107, 120, 222, 224, 450, 465). Onların en meşhuru Kraliçe Milisnet, Kudüs şehrinin kalkınması ve refahı için çalışmıştır. 1970 yılında yapılan kazılarda Ermeni mimarisine sahip mezarının ortaya çıkarıldığı söylenmektedir.

Ermeni kaynakları, 1141 yılında Antakya'da toplanan bir dinî meclisin akabinde Ermeni Katolikosu III. Kirikor Elbehlâfûnî'nin Albirikus adlı papalık temsilcisi ile birlikte Kudüs'ü ziyaret ettiğini belirtmektedir. Kudüs'te bir dinî konsey toplanıp Ermeni Katolikosu ve Ermeni Ortodoks Patrikhanesi rahipleri davet edildiğinde Kraliçe Milisnet, Ermeni Katolikosu'nu karşılayanlar arasında olurdu (Savalanyantis, 1931, 1: 373'ten Akt. Azazyan, 1993: 111-112).

Filistin tarihine girmiş iki Ermeni şahsı olan Ordular, Emiri Bedreddin el-Cemali ve oğlu el-Efdal Şahinşah hakkında el-Maqrîzî (1998, 1: 356 ve 2: 12) şunları zikretmiştir: “Mısır'ın harap olmasına ve neşesinin sönmesine yol açan savaş, orduların komutanı Bedreddin el-Cemali Akka'dan gelinceye kadar devam etti. Hicrî 466 (Miladî 1098) yılında el-Efdal büyük bir orduyla Kahire'den yola çıktı ve Kudüs'ü Ermenilerden alarak Kahire'ye döndü.” Burada önemli olan 12. yüzyılda Haçlı ordularının göçüyle Ermenilerin Suriye, Lübnan ve Filistin'in güney bölgelerine de yayılmış olmasıdır. Kaynaklar Akka'da da 13. yüzyılın ortalarına kadar bir Ermeni cemaatinin varlığını doğrulamaktadır. Ancak Filistin'in kıyı kentlerinde Ermeni cemaatlerinin varlığına dair kanıt bulunmamaktadır (Topuzyan, 1986: 20'den Akt. Azazyan, 1993: 112).

1179 yılında, Kudüs Ermeni Patriği Sahak (MS 1152-1180), Ermeni Katolikosu IV. Kirikor, Dega'nın düzenlediği dinî konsile Kutsal Topraklardaki Ermenileri temsilen katılmıştır (Savalanyantis, 1931, 1: 393). 1181 yılında da Ermeni Prensi II. Robin (MS 1175-1196) Kudüs'e hac ziyareti yapmıştır (el-Boyacıyan, 1955, 2: 457'den Akt. Azazyan, 1993: 112).

On ikinci yüzyılın sonunda Arap lider Selahaddin Eyyubi, Taberiye ve Hattin'in fethinden (1184 yılında) üç yıl sonra (1187 yılında) Kudüs'ü fethetmiştir. Çağdaş Ermeni araştırmacı Dr. Krikor Astarciyan'ın Hattin Savaşı'ndan sonra esir alınanlar arasında Selahaddin'in en üst düzeyde muamele ettiği Ermeni asıllı Kudüs Kralı Cîdî Lüzinyan'ın da olduğundan bahsetmektedir (Lane-Pool, 1968: 128 ve Astarciyan, 1961: 449'dan Akt. Azazyan, 1993: 112-113).

Ermeni kaynakları, Kudüs Ermeni Patriği Abraham el-Kudsi'nin (1187-1224) birkaç piskoposla birlikte Arap liderine giderek onu karşıladığını, ona teslimiyetini ve bağlılığını ilan ettiğini belirtmektedir. Selahaddin, Ömer b. el-Hattab'ın kendilerine verdiği emana (güvenceye) atıfta bulunarak Hristiyanların ve Ermenilerin haklarını tanıyan özel bir ferman çıkarmıştır. O dönemde Kudüs'te yaklaşık 500 Ermeni olduğu tahmin edilmektedir (Savalanyantis, 1931, 1: 409'dan Akt. Azazyan, 1993: 113).

Ermeni Katolikosu IV. Kirikor Dega (MS 1173-1193), Selahaddin Eyyubi'nin Haçlılara karşı destekçilerinden biriydi ve aralarında yazışmalar vardı (Na'lebendyan, 1965: 301-303'ten Akt. Azazyan, 1993: 114). Arap tarihçi Bahau'd-Din İbn Şeddad (s. 107-109) bu mektuplardan birinden bahsetmiştir:

“Ermenilerin lideri ve Fırat kıyısındaki Roma kalesinin sahibi Kayfikos'tan padişaha bir mektup ulaştı. Sadık haberci el-Kayfikos'un mektubu ile efendimiz ve sahibimiz, inanç sözünün vücut bulduğu, adalet ve ihsan bayrağını dalgalandıran, dünyayı ve dini ıslah eden, İslam'ın ve Müslümanların Sultanı (Allah ikbalini daim etsin, azametini arttırsın, sevincini daim etsin ve umduğuna nail etsin), Sultan Nasır'ın bilgisine muttali oluyorum. Alman Kralı zorla Hunker Ülkesine girdi. Hunker Kralını boyun eğmeye ve itaate zorladı. Mal ve adamlarından dileğini aldı. Sonra Roma topraklarına girdi. Ülkeyi işgal etti, yağmaladı ve oraya yerleşti. Roma Kralını kovdu. Kardeşini, oğlunu ve 40 sadık adamını rehin aldı. Ayrıca elli kental altın, elli kental gümüş ve çok sayıda saten giysiler aldı. Teknelere el koydu ve rehinelerle bu tarafa geldi. Kral Kılıç Arslan'ın ülkesinin sınırlarına girince rehineleri geri verdi. Üç gün yürüdüler. Uç Türkmenleri onu koyun, inek, at ve mallarla karşıladılar. Böylece açgözlülük içlerine girdi. Tüm ülkelerden adam topladılar ve Türkmenler ile oğulları arasında katliamlar meydana geldi. Onu otuz üç gün yürürken taciz ettiler.

Konya'ya yaklaştığında, askerler Kılıç Arslan'ın oğlu Kutbu'd-dîn'i hedef aldılar ve onunla büyük bir savaşa girdiler. Almanların kralı onu yendi ve büyük bir bozguna uğrattı. Konya'yı kılıçla kuşatıp Müslümanlardan ve İranlılardan büyük bir âlimi öldürdü. ... İbn Lavin kralı karşılamaya gidiyordu. Bu olaylar olunca ulaklar ordudan kaçıp durumu ona haber verdiler. Bu yüzden kalelerinden bazılarına girdi ve oraya sığındı. Padişahın oğluna gelince, babası bu memlekete gittiği için, yanında bulunan oğlunu onun yerine tayin etti ve hüküm sabit oldu. İbn Lavin'in elçilerinin kaçtığı haber verildi, bu yüzden idam ettiler, onlara yalvardı ve onları getirdi. Babasının yaşlı bir adam olduğunu ve Kudüs'e sadece hac için gittiğini, bu yolculuğu padişaha ayarlayanın, zorluklarını çekenin kendisi olduğunu söyledi ve "Kim bana itaat etmezse onun diyarını hedeflerim." dedi. İbn Lavin yalvardı ve durum zaruri olarak görüşmeyi gerektiriyordu. Sefere çıkan çok sayıda kişi vardı. Ordusunu gösterdi ve kırk iki mücefcif idi. Erkeklere gelince, sayılamayacak kadar fazlaydı, işlerinde büyük bir niyet ve zorlu bir siyaset bulunan farklı ırklardı. Öyle ki aralarından kim bir suç işlerse, koyun gibi boğazlanmaktan başka bir karşılığı yoktu. Bu Kayfikos'un mektubudur. Bu kelimenin anlamı halifedir ve adı Berkerî Kor b. Basil'dir." (Akt. Azazyan, 1993: 114-115).

1227 yılında iki Ermeni rahip Arkel ve Abraham, Beytüllahim'deki İsa'nın Doğuşu Kilisesi'nin girişini harika bir şekilde yenileyerek herkesin dikkatini çekmiştir. Ermeni araştırmacı Dikran Sagalanyants, kilise kapısının bir kanadında restorasyonla ilgili yazının hâlâ bulunduğu bahsetmektedir. Metinde şu yazmaktadır: "Bütün bu bölüm, Yüce Allah'ın yardımıyla Hicri 624 (Miladi 1227) tarihinde, Sultan el-Melik el-Muazzam efendimizin günlerinde yapılmıştır." Bu, o dönemde Filistin'deki Ermeni cemaatinin refahını göstermektedir (Savalanyantis, 1931, 1: 463'ten Akt. Azazyan, 1993: 115).

13. yüzyılın ortalarında Hülagü Han, müttefiki Ermeni Kralı I. Heysum (1226-1270) ile birlikte Mezopotamya, Kuzey Suriye, Şam ve Kudüs'ü işgal etti. 1257 yılında Filistin'in el-Kark, el-Salt ve diğer şehirlerine girdiler. 1264 yılında Memlûkler tarafından fethedilene kadar bu şehirleri yedi yıl (1257-1264) boyunca Ermeni Kralı I. Heysum yönetmiştir (el-Boyacıyan, 1955, 2: 457'den Akt. Azazyan, 1993: 112). Ermeni Kralı'nın el-Kark'ta Aziz Yakup Kilisesi'ni yaptırdığı söylenmekte olup 1878'de inşa edildiğine dair yazıların bulunması el-Kark'ta Ermenilerin yaşadığı inancına yol açmaktadır (el-Boyacıyan, 1955, 2: 458'den Akt. Azazyan, 1993: 115).

Arap tarihçi el-Kalkaşendî el-Kark hakkında şunları ifade etmiştir: "Rahipler tarafından yönetilen bir manastır olan, binaları modern bir şehir. Sonra çoğaldılar ve binayı büyüttüler. Böylece civardaki Hristiyanlar ona sığındılar ve orada onlar için bir geçim kaynağı oluştu. Frenkler de ona sığındılar. Surlarını yönettiler ve büyük bir şehir

oldu. (el- Kalkaşendî, 4: 155-156'dan Akt. Azazyan, 1993: 115).

1266 yılında Memlûk Kralı Ez-Zâhir Baybars, Kilikya'daki Ermeni Krallığını işgal etti ve Kral I. Heysum'un oğulları iki Ermeni prensi Levon (veya Leyon veya Lavin) ve Turus'un ordularını bozguna uğrattı. İlki esir düştü ve ikincisi savaşta öldürüldü. Ebu'l-Fida (4: 3) dedi ki: (Bu yıl) (H. 664- M. 1266) Kral ez-Zahir b. Fettuh Safad'dan ayrıldıktan sonra Şam'a yürüdü, oraya girip yerleşti ve büyük bir ordu oluşturdu. Hama'nın Kral'ı Mansur yanlarına geldi ve Ermenilerin ülkesine yürümelerini emretti. Bunun üzerine askerler adı geçen Kral Mansur'un refakatinde yürüdüler ve bu yılın Zilkade ayında Sis ülkesine vardılar. Sis'in Kral'ı Heysum b. Konstantin b. Basil, onlarla savaşmak ve onları püskürtmek için iki oğluyla birlikte takviye adam ve mancınıklarla güçlendirdiği ordusunu Darbandat'a yerleştirmişti. Askerler onları ezip geçtiler, öldürdüler ya da esir aldılar. Sis Kralı'nın bir oğlu öldürüldü ve diğer oğlu Livon b. Heysum esir alındı (İbnu'l-İbrî, 1958: 284-286'dan Akt. Azazyan, 1993: 116). Esir Ermeni şehzadesinin kutsal yerleri ziyaret etme isteğini yerine getiren Kral ez-Zahir Baybars, onun güzelliğine, bütünlüğüne ve zekâsına hayran kalarak zincire vurulmuş halde onu Kudüs'e hacca gönderdi. Genç prens, Kudüs Ermeni Patriği Patrik Yakup ve Ermeni Ortodoks Patrikhanesi üyeleri tarafından sıcak karşılandı (Savalanyantis, 1931, 1: 491'ten Akt. Azazyan, 1993: 115). Daha sonra Sis'in Kral'ı Heysum ile Kral ez-Zahir arasındaki anlaşma uyarınca Memlûk Prensi Sankar'ın 1268 Şevval'de serbest bırakılması karşılığında anavatanına dönmek üzere Mısır'a gitti. Anlaşmaya göre Sis'in Kral'ı Hülagü'nün elindeki Halep Kalesi'nden alınan Sankar el-Eskar'ı Tatarlardan alacak, Behesna, Derbsak, Merziban, Ra'ban ve Şeyh el-Hadid'i teslim edecek, Kral Ez-Zâhir de oğlu Livon'u serbest bırakacaktı. Bunun üzerine Sis'in Kral'ı Tatarların Kralı Abga'ya giderek Sankar el-Eskar'ı istedi ve aldı. Sankar el-Eskar Kral ez-Zâhir'in hizmetine girdi. Behesna dışında Derbsak ve diğer yerleri de teslim edince Kral ez-Zâhir Sis Kralı'nın oğlu Livon'u serbest bıraktı. Babasına dönen Prens Livon, 1270-1286 yılları arasında Kilikya'daki Ermeni Krallığı'nın Kralı III. Livon oldu (Ebu'l-Fidâ, 4: 5'ten Akt. Azazyan, 1993: 116-117).

13. yüzyılın sonunda Tatar istilalarının ardından Ermenistan'da işler sakinleşince, Ermenistan'ın farklı bölgelerinden Ermeni hacılar kutsal yerlere hac ziyaretlerine başladılar. 1286 yılında, muhtemelen Ermenistan'ın Dezubek bölgesinin piskoposu olan Dezalfa adında bir Ermeni rahip, Kudüs'e giderken Ermeni kralı III. Livon'u (MS

1270-1286) ziyaret etti. Ermeni Kralı ona değerli hediyeler ve bol miktarda para verdi. Dezalfa bununla Ermeni Ortodoks Aziz Yakup Manastırı kilisesinin zeminini, kilisenin duvarını ve “İsa’nın Hapsi Manastırı”nı onardı. Bu bilgiler, 1836’da Aziz Yakup Manastırı Kilisesi’nin restorasyonu sırasında sütunlarından birinin üzerinde ortaya çıkan yazıtta bulunmaktadır (Savalanyantis, 1931, 1: 499 ve Agafnoni, 1929: 167-168’den Akt. Azazyan, 1993: 117).

1300 yılında Moğolların müttefiki olan Ermeni Kralı II. Heysum (1289-1305), Ermeni ordularıyla birlikte Kudüs’e girdi. Hac görevini yerine getirdikten sonra, Ermeni askerleri Kudüs surlarının bir bölümünü numaralandırırken, Meryem Ana Kilisesi’nin sol sunağını inşa etti (Savalanyantis, 1931, 1: 505 Akt. Azazyan, 1993: 117).

Ermeni kaynakları, 1330 yılında Ermeni Kralı V. Livon’un (1320-1342) maiyetiyle birlikte Kudüs’e geldiğini belirtmektedir. Hac görevini ifa ettikten sonra, çok sayıda Ermeni’nin yaşadığı ve Aziz Circîs adında ikinci bir kiliseye sahip olan Kark şehrine geçmiştir. Ermeni Kralı’nın bu kiliseye 1316 yılında Terazark Manastırı’nda yazılan Ermenice bir el yazması hediye ettiği de belirtilmektedir (el-Boyacıyan, 1955, 2: 458 ve Agafnoni, 1929: 168-170’ten Akt. Azazyan, 1993: 118). Bu ziyaretin, Kudüs’teki tanınmış ve geniş kültür sahibi Ermeni Ortodoks Patriği Patrik Vartan Ariveltsi’nin (1323-1332) dönemine denk geldiğini belirtmek gerekir. Onun döneminde Patrikhane çok gelişmiş ve birçok Ermeni el yazması çoğaltılmıştır (Azazyan, 1993: 118).

1375 yılında Memluk saldırıları sonucu Kilikya’daki Ermeni Krallığı’nın düşüşünden sonra, son Ermeni Kralı VI. Livon Lüsinyan (1373-1375) ailesiyle birlikte Memlûklerin eline tutsak düşmüştür. Kraliyet ailesi 1382 yılında İspanya Kralının girişimiyle esaretten kurtarılmıştır. Kral VI. Livon, Kraliçe ve tek kızları Prenses Bina ile Kudüs’e giderek hac ziyareti yapmış ve Allah’a şükretmişlerdir. Kraliyet ailesinin kutsal şehirde bir yıl kaldığı söylenmektedir. Sonra VI. Livon Roma’ya, oradan İspanya’ya, ardından Fransa ve İngiltere’ye gitmiştir. 22 Kasım 1393’te Paris’te ölmüş ve oraya defnedilmiştir. Kraliçe Meryem ve Prenses Bina ise hayatlarının sonuna kadar Ermeni Ortodoks Aziz Yakup Manastırı’nda kalmışlar ve kalan günlerini kutsal mekânlara hizmet ederek geçirmişlerdir. Kraliçenin 1405 yılında öldüğüne, ardından kızının öldüğüne ve Aziz Yakup Manastırı Kilisesinin girişine gömüldüklerine inanılmaktadır (Hâfız, 1986: 168 / Agafnoni, 1929: 170-171 / Savalanyantis, 1931, 1: 526’dan Akt. Azazyan, 1993: 118).

1491 yılında, Kudüs Ermeni Patriği Patrik II. Mardiros'un (1149-1501) seçilmesi münasebetiyle, Ermenistan'dan piskoposlar ve papazlarla birlikte Ermeni hacı grupları Kudüs'e gelmişlerdir (Savalanyantis, 1931, 1: 544'ten Akt. Azazyan, 1993: 118).

1517 yılında Osmanlılar Filistin'i işgal edince Ermeni cemaati gerilemiştir. Osmanlı makamlarının koyduğu cizye ve vergiler, manastır ve kiliselere de büyük yük getirmiştir. 1616 yılında Kudüs'te sadece 12 Ermeni ailesinin yaşadığı bildirilmektedir (Abrahamyan, 1964, 1: 270 ve el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1978, 3: 2-642'den Akt. Azazyan, 1993: 119).

Öte yandan, 18. yüzyılın ortalarında çok sayıda Ermeni hacı Kudüs'e gelmiştir. (Kudüs'e yerleşip yerleşmedikleri veya evlerine dönüp dönmedikleri bilinmemektedir.) 1834'te sayıları yaklaşık 10.000 kişiye ulaşmıştır. 1832-1841 yılları arasındaki dönemde Mehmet Ali Paşa Filistin'i yönetmiş, Filistin ve Mısır'daki iki Ermeni topluluğu arasındaki karşılıklı ilişkiler gelişmiştir. 1920-1947 yılları arasında İngiliz mandası altında giren Filistin, Aralık 1917'de İngiliz orduları tarafından işgal edilmiştir. 1948'deki Arap-İsrail savaşları sırasında Filistin'den çok sayıda Ermeni Lübnan, Kıbrıs, Ürdün ve İngiltere'ye göç etmiştir. Kudüs doğu ve batı olmak üzere ikiye ayrılmış, Haziran 1967'de İsrail Doğu Kudüs'ü de gasp etmiştir (Azazyan, 1993: 119).

1976 yılında, Kudüs'teki Ermenilerin sayısı, kuyumculuk, fayans, ticaret, fotoğrafçılık ve diğer serbest mesleklerde çalışanlar olmak üzere yaklaşık 2.000 kişiydi (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1978, 3: 642'den Akt. Azazyan, 1993: 119).

Kudüs'e en büyük Ermeni akını, 1915'teki Birinci Dünya Savaşı ve onun yansımalarının ardından Şam bölgesini de içeren büyük Ermeni göçlerine kadar uzanmaktadır. Filistin'deki Ermeni varlığı, dinî, tarihî ve kültürel önemi nedeniyle Kudüs şehrinde yoğunlaşmıştır. 1893 yılında Osmanlı Devleti'nin o dönemde düzenlediği nüfus sayımına göre Kudüs şehrinde 847 Ermeni, aynı dönemde Yafa şehrinde 92 Ermeni, Beytüllahim, Nasıra, Akka ve Gazze'de ise belirsiz sayıda Ermeni'nin yaşıyordu. 1945 yılında sadece Kudüs'te beş bin Ermeni yaşıyordu. 1967'deki işgalin hemen öncesinde 3.000 Ermeni'nin göçü nedeniyle sayı giderek azaldı. 1974 yılına gelindiğinde, Kudüs'ün Eski Şehri'ndeki Ermenilerin sayısı iki bin

Ermeni'yi geçmemiştir. 1985'te bu sayı 1.200 Ermeni'ye düştü. Ermeni kaynaklarına göre bugün Filistin'deki Ermenilerin sayısı 7.500 civarındadır. Bunların üç bini Kudüs şehrinde, 2 bin 100'ü ise Hayfa şehrinin Vadi el-Nisnas semtinde yaşıyor. Beytüllahim şehrinde 300 kişi bulunmaktadır. Geri kalanı Akka, Remle, Nasıra, Bi'ru's-seb'a ve Gazze Şeridi arasında dağılmaktadır. Ermeni Mahallesi, Kudüs'teki Eski Şehir'in güneybatısında, Kudüs'teki Eski Şehir bölgesinin altıda birine eşdeğer 300 dönümlük bir alan üzerinde yer almaktadır. Ermeni Mahallesi, ibadet yeri, okul, müze ve sağlık ocağından oluşan Ermeni Manastırı'na ek olarak, daha önce hacılar için barınak olan ve daha sonra Ermeniler için kiralık ev haline dönüşen bir grup evden oluşmaktadır (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 1).

Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patrikhanesi veya Ermeni Ortodoksları için Aziz Yakup Manastırı sadece özel bir dinî ve tarihî merkez değil, aynı zamanda bir kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Filistin'deki ilk Ermeni okulu 1843 yılında Ramla şehrinde kurulmuş, ertesi yıl Kudüs'teki Aziz Yakup Manastırı'na nakledilmiştir. Sonra ünlü İlahiyat okuluna dönüşmüş ve 1850 yılında ilk binası yapılmıştır. 1876 yılında yeni binası yapılmış, 1877 yılında yaklaşık 100 öğrencinin bulunduğu yatılı bölüm eklenmiştir. 26 Nisan 1928'de Aziz Yakup Manastırı'nda bugün de varlığını sürdüren anaokulu ile ilk Ermeni karma okulu kurulmuştur. Aziz Yakup Manastırı Eski Kudüs'ün dört mahallesinden birini işgal etmekte ve 150.000 metrekairelik bir alanı kaplamaktadır (Azazyan, 1993: 119-120).

Ermenilerin özel bir okul sistemi vardır. Kudüs şehrinde Ermeni cemaatinin "Turkmenşats" adlı kendi okulları vardır. Bu okul 1924'te inşa edilmiş ve 120 öğrenci kapasiteli, kapsamlı bir okuldur. Amacı, Ermeni toplumunu orta öğretimlerini bitirene kadar kucaklamaktır. Daha sonra üniversite eğitimlerini Filistin veya İsrail üniversitelerinde ya da yurtdışında tamamlarlar. Rahipleri mezun etmek ve Hristiyan öğretilerini öğretmek için başka bir okul da bulunmaktadır. Tarihçi Agazaryan, Ermeni dilinin Hint, Avrupa, Kürt ve Fars dillerinin karışımı olduğunu, 38 harften oluşan özel bir alfabeye sahip olduğunu, 629 yılında kullanılmaya başladığını ve ondan önce de Ermenilerin çivi yazısı yazdıklarının belirtmiştir. Filistin'deki Ermenilerin çoğu, ana dilleri olan Ermenice'ye ek olarak Arapça, İbranice, İngilizce ve Türkçe konuşmaktadır. Ermeniler, özellikle de Kudüs halkı, evlerinde ve genelde kendi aralarında Ermenice konuşmayı tercih etmektedirler (Vefa Filistin Bilgi ve Haber

Ajansı 2022: 1).

İlk Ermeni matbaası da 1833 yılında Patrikhane’de kurulmuş, bugüne kadar aktif olarak çalışmaktadır. Başta Ermeni tarihçilerin eserleri olmak üzere çeşitli yayınlar yapılmaktadır. İlk bülten “Siyon” adıyla Patrikhane’nin resmî bülteni olmuştur. 1866’da çıkarılmış ve 1877’ye kadar devam etmiş, ardından 1923’te yeniden yayımlanmaya başlamış ve günümüze kadar da yayımlanmaya devam etmektedir (Azazyan, 1993: 120).

1866 yılında Patrikhane bünyesinde Madina Taran Yazma Evi kurulmuş, 1929 yılında ise “Gülbenkian Yazma Evi” adıyla yeni binası inşa edilmiştir. Yaklaşık 4.000 Ermeni el yazması, tarihî belge ve ferman içermektedir. Müze ise Filistin’deki Ermeni toplumunun kadim tarihini gözler önüne seren birçok arkeolojik ve tarihî eser içermektedir. Bu topluluk, dinî karakterli eserleri ile karakterize edilmektedir. (Azazyan, 1993: 120-121).

1922’den itibaren Ermeni cemaatin kendi kültürel ve hayır dernekleri, hayatını düzenleyen spor kulüpleri olmuştur. Kurtuluş savaşları sırasında Ermeni halkı canını feda etmiştir. Harut Kolozyan 11 Ağustos 1991’de Ramallah’ta Arap kardeşleriyle birlikte İsrail’in keyfi uygulamalarına “hayır” diyerek sesini yükseltmiş ve cesur ayaklanmanın şehitlerinden biri olmuştur. (Azazyan, 1993: 121).

Ermeniler, Ermeni kimliğini ve Ermeni ırkının saflığını korumak için kendi içlerinde evlilik yapmaktadırlar. Bu nedenle dış evlilik vakaları nadirdir veya neredeyse yoktur. Evlenmek isteyen ve cemaat içinde eşini bulamayan Ermeni, Ermeni cemaatinin yaşadığı komşu Arap ülkelerinden birine veya Ermenistan’a hayat arkadaşı aramak için seyahat etmektedir. Ancak bu, kendi içlerine kapandıkları anlamına gelmez. Aksine yerel Filistin toplumuyla geniş ve açık ilişkilere sahiptirler. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 1).

Ermeni toplumu, gelenek ve görenek olarak kontrollü davranış ve ilkeli yaşam için kurallar benimseyen muhafazakâr bir doğu toplumu olarak tanımlanabilir. Ermenilerin gelenek ve göreneklerinde geniş Filistin toplumundan pek bir farkının olmadığı söylenebilir. Ermeni toplumu kadınlara saygı duyuyor ve onları ailenin bel kemigi olarak görüyor. Ermenilerin dediği gibi: “Erkek baş, kadın boyundur.” (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 2).

Ermeni geleneğine göre, Hristiyanlığa geçen herkesin hayatında en az bir kez Kudüs'e hac ziyareti yapması gerekir. Çağlar boyunca birçok ünlü Ermeni kral, kraliçe, devlet adamı, prens ve her sosyal çevreden insan, Kudüs'te Ermeni medeniyetinin belirgin bir izini bırakmak için ülkelerinden hediyelik eşyalar getirerek kutsal topraklarda hac ziyaretleri yapmıştır. Ermeniler, Kudüs'e hac ziyaretini, hacıya seçkin bir sosyal statü sağlayan büyük bir onur olarak görmektedirler. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 3).

Filistin'deki Ermeniler siyasetle pek ilgilenmemektedirler. Ancak bu, ondan tamamen izole oldukları anlamına gelmez. Gençler millî faaliyetlere katılmaktadırlar. Bazıları bir kısım Filistin grupları, örgütleri ve siyasi partilerinin bayrağı altına girmişlerdir. Ermeniler bölgede barışı teşvik etmekte ve iki devletli çözüm (Filistin ve İsrail) fikrini desteklemektedirler. Tıpkı Filistin halkının geri kalanı gibi İsrail yerleşim birimlerine karşı durmakta ve ona karşı mücadeleye katılmaktadırlar. Ermeniler, Kudüs'teki Ermeni Mahallesi'nin İsrail egemenliği altında kalmasını kesin olarak reddetmekte, kutsal şehrin bölünmesine prensip olarak karşı gelmekte ve onun Filistin halkının egemenliği ve kontrolü altında kalması gerektiğine inanmaktadırlar. Ermeni cemaatinin bazı üyeleri, Filistin Ulusal Yönetiminde yüksek mevkilere gelmişlerdir. Filistin'in Birleşik Krallık büyükelçisi Menavil Hassasyan ve 1991 Madrid Konferansı Filistin delegasyonunun resmî sözcüsü akademisyen Albert Agazaryan da onlardandır. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 3).

Ermeniler zanaat ve sanayi becerileri ile ön plana çıkmaktadırlar. Filistin'de ilk fotoğraf atölyesini kuran onlardır. 1833'te Filistin'e matbaayı getiren ikinci kişi Ermeni'dir. İngiliz mandası döneminde ilk seramik fabrikasını kuran yine Ermeni'dir. Seramik, fayans, dikiş ve mücevher sanatında ustalaşmışlardır. Aralarında kendi elleriyle ilaç yapan Filistinli eczacıların şeyhi Nubar Arselyan da bulunmaktadır. Ermeni zanaatkârlar bu endüstrileri Filistin topraklarının farklı yerlerine yaymışlardır. Bugün Kudüs'teki Ermenilerin çoğu kuyumculukla meşgul olmakta, bakır kaplar üretilip işlemektedirler. Birçoğunun kutsal topraklara gelen turistler hitap eden hediyelik eşya dükkânları bulunmaktadır. Ermeniler geleneksel olarak ayakkabı sanayiine hâkim iken hazır ayakkabı rekabeti ve işgalin Kudüs şehrinin genelinde Filistin sanayi sektörünü olumsuz etkilemesi nedeniyle küçülmeye gitmiştir. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 3).

Aziz Yakup Manastırı kütüphanesi 1929 yılında varlıklı Ermeni Gülbenkian'ın bağışlarıyla kurulmuştur. Dünyanın en geniş eski Ermeni belgeleri koleksiyonunu içermektedir. Bazılarının Hristiyanlığın ilk yüzyıllarına kadar uzandığına inanılmaktadır. Sınırlı sayıda Arapça belge şu iki kitapta Ermeni diline çevrilmiştir: İlki Ermeni tarihçi Hovannisyan'ın "Ardışık Kudüs Tarihi" başlıklı 1890 yılında Kudüs'te neşredilmiştir. İkincisi ise Ermeni tarihçi Saflanyan'ın 1931 yılında Kudüs'te yayımlanan "Kudüs Tarihi" adlı eseridir. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 4).

Aziz Yakup Manastırı kütüphanesindeki belgelerde, kırk rahipten oluşan bir Ermeni heyetinin Mekke'ye seyahat ettiği ve heyet üyelerinin Arap fethinden yıllar önce Hz. Peygambere sadakatlerini bildirdikleri, Peygamberin (as.) Muaviye b. Ebî Süfyan'ı, Ermenilerin kutsal topraklardaki ayrıcalıklarını ve mallarını korumaları için bir antlaşma yazması için görevlendirdiği rivayet edilmektedir. Bu peygamber ahdinin yanı sıra Ömer Ahit'i ve Ali b. Ebi Talib'in 625 yılında Ermeni Patriği Abraham'a gönderdiği bir ahit vardır. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 4).

Ermeni Matbaası 1848 yılında Kudüs'te Ermeni Gregoryenler tarafından kurulmuş ve dinî konuları ele alan Ermenice yazılmış bir dizi kitap yayımlamışlardır. 19. yüzyılın son zamanlarında burayı ziyaret eden Peder Luiz Seyko bu matbaadan bahsetmiştir. Aziz Yakup Müzesi ise, daha önce bir ilahiyat enstitüsü olan manastırın eski binalarından birinde 1978 yılında açılmıştır. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 4).

Ermeni Hastanesi 1951 yılında Kudüs'te kurulmuştur ve bugün hâlâ faaliyettedir. Ermeni Yardım Derneği, 1935'te Kudüs'te kurulmuş olup Ermeni halkına hizmet etmek için çalışmaktadır. Ayrıca Homintmen gibi spor kulüpleri ve Araks Katolik Kulübü gibi Ermeni kültürü ve dilini öne çıkarmakla ilgilenen diğer kültür kulüpleri de mevcuttur. (Vefa Filistin Bilgi ve Haber Ajansı 2022: 4).

Dar el-Arabi Yayın ve Dağıtım firmasının Dr. Mâcid İzzet İsrail'in girişini büyük tarihçi Dr. Asım el-Desûkî'nin yazmış olduğu "Mısır ve Filistin Ermenileri Politikadan Uzakta" kitabının tanıtımında şunlar ifade edilmiştir:

"Ermeniler dünyanın birçok yerine dağılmış en önemli halklardan biridir. Bu nedenle, birçok bilim adamının ilgisini çekmiş, kökenlerinin, birçok yönden göç ettikleri yerlerdeki hayatlarının ve yüzyıllar boyu yaşadıkları yerlerdeki

gelişimlerinin izini sürmüşlerdir. Ermenistan'ın karakteri, sakinlerini iten bir coğrafi çevre ve milletler arasındaki karşıt mücadelenin bir sonucu olarak vurkaç ile karakterize edildiğinden ve 5. yüzyıla kadar Ermeni alfabesini bilmediklerinden kendi dillerinde Ermeni harfleriyle yazılmış bir tarihleri olmamıştır. Ermenistan 301 yılında Hristiyanlığı tanıdığı, 313 yılında İmparator I. Konstantin tarafından yayımlanan Milano Fermanı'ndan önce ülkede resmî din olduğundan ve Ermeni Kilisesi sayesinde, küçük gruplar ile diaspora ülkelerindeki Ermeniler arasında etnik olarak iletişim sağlayabilmişlerdir. Böylece Ermeniler dillerini, miraslarını, kültürlerini, gelenek ve göreneklerini koruyabilmişlerdir. Ermeniler, Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909) gözetiminde ve İttihatçıların yönetiminde (1919-1923) gerçekleşen (1894-1896) Hamidiye katliamları da dâhil olmak üzere 1909'da gerçekleşen ve yaklaşık 20 bin Ermeni'nin katledildiği Adana katliamı ve Birinci Dünya Savaşı sırasında, özellikle 1915-1917 arasında gerçekleşen katliamlar gibi birçok katliama maruz kalmışlardır. Mehmet Ali Paşa'nın 1805'te Mısır yönetimini devralmasından itibaren, ülke siyasi, idari ve ekonomik olarak bir sistem değişikliğe tanık oldu ve böylece Mısır, tüm Ermeni göçmenlere, yerinden edilmiş kişilere, mültecilere ve düşmanlardan kaçanlara kapılarını açmıştır. Ermeniler bir gecede Arap olmayan en önemli topluluklardan biri haline gelmiş, Bogos Ailesi 19. yüzyıl boyunca Mısır idaresinde ve siyasetinde önemli bir yer işgal etmiş ve Dışişleri Bakanlığı Ermeni tekeline girmiştir. 2015'te dünya, 1915 Nisan'ında Türkiye'de gerçekleşen Ermeni katliamlarının yüzüncü yılı nedeniyle tören düzenlemiş ve Ermeniler, dünyanın birçok ülkesi tarafından davalarının tanınmasıyla sevinçlerini taçlandırmışlardır.” (aztagarabic.com 2017).

3.4. Ürdün Haşimi Krallığı

Ermeni halkı Ürdün'e tarihin ilk dönemlerinden, özellikle de Ermeni İmparatoru Büyük Dikran'ın fetihleri ve 13. yüzyıldaki Haçlılar döneminden itibaren gelmiştir. Ancak Ermeni topluluğu, 1915'teki büyük felaketten sonra, yaklaşık 20.000 Ermeni'nin Krallığa göç etmesiyle oluşmuştur. Ma'an, Petra, İrbid, Kark ve Zerka'ya yerleşmişlerdir. Ermenilerin sayısı 1948'de 6.000 civarındayken, 1980'de 3.000 Ermeni'ye düşmüştür. Çoğu tüccar ve zanaatkâr olan Ermeniler başkent Amman, İrbid, Rusafa ve Ma'an'da yoğunlaşmış önemli merkezlere yerleşmişlerdir. (Azazyan, 1993: 121-122).

Ürdün'deki ilk Ermeni okulu 1928'de Kark şehrinde kurulmuştur. Daha sonra başkent Amman'da 1933'te Ermeni Ortodoksları için “Hitomyan” okulu ve bir manastır kurulmuştur. 1960 yılında Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patrikhanesi'nin girişimiyle Amman'daki “Ermeni Mahallesi” bölgesinde yeni okul binası ve yeni kilise inşa edilmiştir. Anaokuluna “Gülbenkyan”, ilkokula hayırseverlerin isimleri olan “Yüzbaşıyan”, kiliseye ise “Aziz Tatyus” isimleri verilmiştir. Öğrenci sayısı yaklaşık 172 erkek ve kız öğrenciye ulaşmıştır. İlk spor kulübü 1933'te Amman'da

kurulmuştur. Cemaatin bugün Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi'ne doğrudan bağlı olan bir kilisesi, okulu, kültür ve yardım dernekleri ve yaşamını düzenleyen spor kulüpleri vardır. Ermeni cemaatinin üyeleri bugün Krallık hükümeti ve halk tarafından saygı görmektedir. (Azazyan, 1993: 122).

4. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE IRAK'TA ERMENİLER

Irak'ın üzerinde geliştiği Mezopotamya ülkesi, eski çağlardan beri Ermenistan'ın güneyden sınırı olan ülkelerden biridir. Özellikle Antakya, Urfa, Bağdat ve Halep'te çoğaltılan Ermenice el yazmalarının dipnotları, Mezopotamya'daki Ermeni toplulukları hakkında bize haber veren en önemli kaynaklar arasındadır (Abrahamyan,1964 :1:425'ten Akt. Azazyan, 1993: 91).

Ermenistan ve Mezopotamya arasındaki tarihî ilişkiler çok eskidir. Urartu ve Asur çivi yazılarında her iki ülke halkları arasında bazen savaş bazen de ittifak olarak doğrudan ilişkiler olduğuna dair çok sayıda delil zikredilmiştir. (Hofhannisyan, 1981: 1:27'den Akt. Azazyan, 1993: 91). Aşud K. Abrahamyan (1964, 2:35'ten Akt. Azazyan, 1993: 91), Mosis H̄orinatsi'nin "Ermenilerin Tarihi" veya "Ermeni Milletinin Tarihi" adlı kitabında ilk kez kaydettiği "Ara ve Şamiram" efsanesinin o eski zamanlarda oluştuğunu ifade etmektedir (H̄orinatsi, 1981: 61-63'ten Akt. Azazyan, 1993: 91).

Aşud K. Abrahamyan'a (1964: 1: 428'den Akt. Azazyan, 1993: 91) göre, bu ilişkilerle ilgili en eski güvenilir bilgi, Ermenilerin küresel ticaret hareketine nasıl katıldıkları ve çeşitli malları Fırat Nehri üzerinden Babil'e nasıl taşıdıkları doğru bir şekilde Yunanlı tarihçi Herodots (MÖ 425-484) tarafından anlatılmaktadır. Tarihçiler, Pers el-Ekîniye'de (MÖ 559-330) küçük Ermeni topluluklarının varlığı konusunda hemfikir olsalar da Pers Kralı 1. Daryus'un (MÖ 486-522) kaya üzerine kaydettiği yazılarda MÖ 520 yılında Behestun'da M. Araha adlı bir Ermeni'nin Babil'de ayaklandığı ve yerel halkın desteğiyle kendini kral ilan ettiği belirtilmektedir. Araha, muhtemelen daimî Ermeni birlikleri içeren Pers ordusunda görev yapıyordu.

Kuzey Mezopotamya'daki ilk Ermeni topluluklarının Ermenistan'daki Ardaşisiyye Ermeni Krallığı'nın (MÖ 189 – MS 1) yönetimi sırasında oluşması muhtemeldir. Strabon'a göre Ermeni İmparatoru Büyük Dikran, Edyabin'i ve Mezopotamya'nın geri kalanını da işgal etti (MÖ 89-85) (Hofhannisyan, 1981 1:21'den Akt. Azazyan, 1993: 92). Ermeni gruplarının oraya göç etmesinin yanı sıra Ermeni İmparatorluğu'nun yeni başkenti Tigranakirt (veya Meyafarkin), Ermenistan'ın güney sınırlarında yer alan önemli büyük bir medeniyet, kültür ve ticaret merkezi oldu. (Elboyacıyan, 1955: 2:392'den Akt. Azazyan, 1993: 92).

Romalı tarihçilerin yazılı kaynaklardaki bilgilerine göre MÖ 53 yılında Gırasus'un

seferleri sırasında Ermenilerin varlığını teyit ettiğinden bahsedilmektedir. Tarihçi Apollones MÖ 44 yılında Mezopotamya'ya yaptığı bir gezide Harran'da bulunan tepelerin yamaçlarında Ermeni toplulukların yaşadığından ve ülkenin kuzeyinde Ermenilerin yaşadığı çok sayıda köy gördüğünden bahsetmektedir (Atikyan, 1985: 67'den Akt. Azazyan, 1993: 92).

Ermeni tarihçiler, Sasani Perslerinin egemenliği döneminde (MS 224-642) başkent Tisfon'da çoğunlukla tüccarlar, devlet görevlileri ve rehinelerden oluşan bir Ermeni topluluğu olduğunu doğrulamaktadır. Ermenistan 387'de Sasani ve Bizans imparatorlukları arasında bölündüğünde en büyük bölümünü Sasani İmparatorluğu almıştır. Ermeni Prensleri (Naharar) başkent Tisfon'a gitmeye ve temsilcilerini Pers sarayında tutmaya mecbur kalmışlardır (Atikyan, 1985: 68 / Abrahamyan, 1967, 2: 37'den Akt. Azazyan, 1993: 92).

Ermeni tarihçilere göre 4 ve 5. yüzyıllarda çok sayıda Ermeni birçok kez esir olarak Mezopotamya'ya nakledilmiştir. Bizanslı Ermeni tarihçi Pavestus, Pers Kralı II. Şapur'un (MS 309-379) MS 364 yılında Ermenistan'a saldırdığına, gelişen şehirlerini yok ettiğine ve birçok Ermeni'yi tutsak olarak Huzistan'a, Fırat ve Dicle Nehirleri'nin bölgelerine sürdüğüne tanıklık etmektedir. Ermeni tarihçi Yeğişe (1971:170'ten Akt. Azazyan, 1993: 93), MS 451 yılında Ermenistan'da Sasani Perslerine karşı kurtuluş hareketleri başladığında, büyük Ermeni gruplarının Babil'e sürgün edildiğini ifade etmektedir. MS 5. yüzyılda Mezopotamya'da büyük bir Ermeni topluluğunun varlığının güvenilir kanıtlarından biri, MS 410 yılında Kuzey Mezopotamya'nın bazı bölgelerini de sınırları içine alan Nusaybin Piskoposluğu temsilcilerinin de katıldığı Ermeni Katolikosu 1. Sahak Barvif (MS 387-436) tarafından toplanan büyük dinî konseydir (Abrahamyan, 1964: 2:37'den Akt. Azazyan, 1993: 93). Ticaretin rolünden de bahsetmek gerekir. Zira miladi altıncı yüzyılda Ermeni şehri Dübeyl önemli bir ticaret merkezi haline gelmiş ve Ermenistan'ı Mezopotamya'ya bağlayan beş ticaret yolunun dördüncüsü olmuştur.

Aşud K. Abrahamyan (1967, 2:37-38'den Akt. Azazyan, 1993: 93-94), Bizanslıların MS 504 yılında Amed şehrini işgal ettiklerinde, Perslere sempati duydukları için çok sayıda yerli Ermeni'yi öldürdüklerini ve 18.600 Ermeni'yi esir alarak Bizans'a götürdüklerini, bunun da o dönemde Kuzey Mezopotamya'da çok sayıda Ermeni olduğunu gösterdiğini belirtmektedir.

Mezopotamya’da bir Ermeni cemaatinin varlığının kanıtı, Ermeni Katolikosu 1. Kristapur Dirariçi’nin (MS 539-545) Huzistan ve Asur’da yaşayan Ermenilere hitaben yaptığı konuşmadır. Katolikos Ermeni müminleri Nasturiliği benimsememeye çağırmıştır (Ormanyan, 1912, 1:530’dan Akt. Azazyan, 1993: 94). Katolikos’un bizzat bu toplulukları aynı amaçla ziyaret ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır (Nâkûs Ermînyâ, 3 Temmuz 1948 27. Sayı: 630’dan Akt. Azazyan, 1993: 94).

6. yüzyıldaki Pers-Bizans çatışmaları sırasında ve 7. yüzyılın ilk çeyreğinde, bazı Ermeni prensleri Bizans politikasının baskısından kaçmak için Mezopotamya’ya göç etmiştir (Ormanyan, 1912: 1: 530’dan Akt. Azazyan, 1993: 94). Arapların Ermenistan’ı fethinin görgü tanığı olan Ermeni tarihçi Sibyos, aileleri ve ordularıyla birlikte İran sarayına sığınan Ermeni prenslerinin Pers Kralı II. Hasruf (Kisra Abraviz) (590-628) tarafından çok sıcak karşılandığına şahitlik etmektedir (Abrahamyan, 1985, 1: 677-681). Ermeni tarihçiler 637’de Arap Halifeliğinin başlamasından, 1065’te Abbasi başkenti Bağdat’ın Selçukluların eline geçmesine kadar, Ermenistan’dan göç olayları yaşandığını ifade etmişlerdir. Bunlardan birisi 852 yılında Bağdat’a doğru yaşanmıştır ve Ermeni tarihçi Mosis Kagankdavatsi, (1969: 260-261’den Akt. Azazyan, 1993: 94) bunu teyit etmiştir. Bağdat’ın 762 yılındaki kuruluşunda Ermenilerin sayısının fazla olduğuna inanılmaktadır (el-Boyacıyan, 1941, 1: 358’den Akt. Azazyan, 1993: 94). Ayrıca Ermeni tarihçi Toma Ardazroni, Ermenilerin seçkin bir konuma sahip olduklarını ifade etmiştir (Ardazroni, 1978, 176-219’dan Akt. Azazyan, 1993: 94).

Öte yandan, Ermenistan’daki Arap egemenliği sırasında, Ermeni şehirleri çeşitli ticari yollarla Suriye ve Mezopotamya ile bağlantılıydı. Örneğin, Orta Asya’dan Batı’ya giden yol, -kervan toplama ana merkezlerinden biri olan- Musul şehrinde ikiye bölünmüştü. Bunlardan biri Nusaybin şehrinde geçerek Küçük Asya vadilerine, ikincisi ise Amed, Samsat, Urfa ve Harran’dan geçerek Rakka’ya gidiyordu (Topuzyan, 1986: 9’dan Akt. Azazyan, 1993: 95). Arap tarihçileri Ebu el-Hasan Ali b. Yahya el-Ermeni gibi Arap hilafetine hizmet etmiş önde gelen Ermeni şahsiyetlerinden yazılarında bahsetmeler de söz konusu dönemdeki eski Ermeni toplulukları yok olmuştur.

Ermeni toplulukları, 10. yüzyılda, özellikle Mezopotamya’nın kuzey bölgelerinde, Bizanslıların bu bölgeleri işgal edip Ermenileri, Rumları ve Süryanileri buraya

yerleştirmesiyle aktif hale gelmiştir. Kuzey Mezopotamya'daki Ermeni cemaatinin 10. yuzyılın sonunda kalabalık olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Bu durum gney sınırı Musul'a kadar uzanan Ahtamar Ermeni Katolikosluğu'na ait bir piskoposluk kurulmasını gerektirmiştir (Hosibyan, 1951: 1:192'den Akt. Azazyan, 1993: 95). El-Makdisi, (1906: 138'den Akt. Azazyan, 1993: 95) Dicle Nehri üzerindeki gemicilik hareketinin de aktif olduğunu ve malların Ermenistan'dan Musul'dan geçerek Bağdat'a indiğini söylemiştir. 1079-1080 yıllarında Küçük Asya'da bk kıtlıklar meydana geldiğinde, binlerce Ermeni göç etmiş ve Mezopotamya'ya ve kuzey Suriye'ye yerleşmiştir (el-Boyacıyan, 1955: 2:405'ten Akt. Azazyan, 1993: 95).

Selçuklu Türklerinin istilaları Ermeni topluluklarına bk zarar vermiş, Moğolların ve Tatarların istilaları öncekilerden daha trajik olmuştur. Tarihî bilgilere göre 1222 yılında Basra ve çevresinde bk bir Ermeni cemaati bulunmaktaydı. Burada yeni bir piskoposluk kurulmuş olup Piskoposunun Sogmon veya Süleyman olduğu sanılmaktadır (el-Boyacıyan, 1955: 2: 396'dan Akt. Azazyan, 1993: 95-96). Ermeni tarihçi Kirakos Kantsaksi, (1982: 270-275'ten Akt. Azazyan, 1993: 96) Bağdat'ın 1258'de Moğollar ve Tatarların eline geçmesinden sonra hâlâ Bağdat'ta Ermeni topluluklarının yaşadığına tanıklık etmektedir. İlhanlılar'ın İran'daki hâkimiyeti döneminde (MS 1256-1336) iki başkent olan Sultaniye ve Tebriz'deki Ermenilerin prestijli mevkiler işgal ettikleri ve Irak'ta biri Sultaniye'de, diğer i Bağdat'ta iki piskoposluk bulunduğu sanılmaktadır. 1354 yılında Sultaniye'de çoğaltılan Ermenice bir el yazmasının dipnotunda, Piskopos Sarkis'in Bağdat Ermenilerinin Başpiskoposu olduğu belirtilmektedir (Abrahamyan, 1967, 2: 40'tan Akt. Azazyan, 1993: 96).

Ermeni kaynakları bu dönemde de Musul'da ve Musul'a yakın Erbil ve Karamlis şehirlerinde bir Ermeni cemaatinin varlığını kabul etmektedir. 1352 yılında Musul'da bu bölgelerde Ermenilerin varlığını doğrulayan Ermenice bir el yazması çoğaltıldığı anlaşılmaktadır (el-Boyacıyan, 1941: 1: 398-399'dan Akt. Azazyan, 1993: 96).

Irak'taki Ermeni topluluğu, Timur'un 1397 ve 1401'deki işgallerinden sonra bk ölçüde geri çekilmiştir. 15. yuzyılın ilk çeyreğine ait tarihî kaynaklarda Ermeni topluluğu hakkında herhangi bir iz bulunmamaktadır. Ancak çok sayıda Ermeni esir olarak doğuya gtrlmştir. 14. yuzyılın sonu ve 15. yuzyılın başlarında, Mardin şehrindeki Ermeni cemaati gelişmiş, 1356, 1372 ve 1426 yıllarında Ermeni el yazmaları çoğaltılmıştır. El yazmalarından birinde, Ermeni Ortodoks Kilisesi "Aziz

Circîs” ve Piskopos Abraham’dan bahsedilmiştir. Rahip Hagob tarafından 1452 yılında yazılan Ermenice bir el yazmasının dipnotunda, Mardin’de o zamana kadar ayakta duran bir piskoposluk kürsüsü olduğu belirtilmektedir (Abrahamyan, 1967, 2: 42’den Akt. Azazyan, 1993: 96).

17. yüzyılda Irak’a üç toplu göç gerçekleşmiştir. Böylece Musul ve Bağdat’ta Ermeniler yaşamaya başlamıştır. İlk dalga 1604-1605 yıllarında Şah Abbas tarafından İsfahan’a sürülen Ermenileri içeriyordu. Onlardan bir grup Irak’a göç ederek güneydeki şehirlere yerleştiler. İkinci dalga takriben 1616 yılında Celâlılerin zulmünden kurtulmak için Türkiye’den gelmiştir. Üçüncü dalga ise 1638 yılında Türklerin Bağdat şehrini işgal etmesiyle gerçekleşmiştir (Abrahamyan, 1967, 2: 43 / el-Mevsû’atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyyetu, 1974, 1: 462’den Akt. Azazyan, 1993: 97).

17. yüzyılın ikinci yarısında Bender Abbas, Buşir ve Irak’ın diğer bölgelerinde küçük Ermeni toplulukları bulunuyordu.

Ermeni el yazmalarının dipnotlarında, Ermeni ve yabancı seyyahların yazılarında 17. yüzyılın seksenlerinde Bağdat’ın önemli bir ticaret merkezi olarak anıldığı zikredilmektedir. 1604 yılında Bağdat ve çevresinde küçük bir Ermeni cemaatinin yaşadığı rivayet edilmektedir (Abrahamyan, 1967, 2: 42’den Akt. Azazyan, 1993: 97). Ermeni kaynakları, bu dönemde Bağdat’ın Yakın Doğu’da Ermenice elyazmalarını çoğaltmak için en önemli merkezlerden biri olduğunu belirtmektedir.

17. yüzyılın sonu ve 18. yüzyılın başlarında, İran’ın çeşitli şehirlerinden yeni bir Ermeni göç dalgası oluşmuş, göçmenler Basra’ya yerleşmişlerdir. Kaynaklar, Basra’nın Irak’ta Bağdat’tan sonra ikinci şehir olduğu konusunda hemfikirler. Irak’taki Ermeni cemaati arasında değerli taş ticareti yapan büyük tüccarların da yer aldığından, Basra’daki bazı Ermeni tüccarların Hint Okyanusu’nda faaliyet gösteren ticari gemilere sahip olduğundan, doktor, mühendis, zanaatkâr, ziraatçı ve işçi olarak faaliyet gösterdiklerinden bahsedilmiştir. 18. yüzyılın ikinci yarısı, Irak’taki Ermeni cemaatinin tarihindeki en önemli aşama olarak kabul edilir. Çünkü o dönemde Irak’ın kıyı kentleri önemli ticaret merkezleri haline gelmiştir. Irak’taki Ermeni Ortodoks Piskoposluğu Bağdat, Basra, Bender Abbas, Bender Buşir, Gıracuran, Bender Rik ve bu şehirlere komşu köy ve kasabaları kapsamaktadır (Azazyan, 1993: 97-98).

Ermeni kaynaklarına göre 1771-1772 yıllarında Irak'ta yayılan veba hastalığından Ermeni toplumu ölümcül bir darbe almış, Basra'da 40.000'i Ermeni olmak üzere 55.000 kişi hayatını kaybetmiştir. 1831 yılında, vebanın Bağdat'ta tekrar yayılmasından sonra, 130 Ermeni ailesindeki 673 Ermeni'den bir kısım da başka bölgelere göç ettikten sonra 27 Ermeni kalmıştır (Abrahamyan, 1967, 2: 46'dan Akt. Azazyan, 1993: 98). Bununla birlikte 18. yüzyılda Bağdat'taki Ermenilerin sayısına dair kesin istatistikler yoktur ve Bağdat'ta 200-300 kadar Ermeni ailenin yaşadığı sanılmakta ve oradaki Ermenilerin yaşamları hakkında kapsamlı bilgi bulunmamaktadır (Abrahamyan, 1967, 2: 47'den Akt. Azazyan, 1993: 98).

19. yüzyılın sonunda Irak halkına yönelik Osmanlı zulmünden sonra, Ermeni cemaati de ağır kayıplar vermiştir. Bu nedenle bazı Ermeniler Hindistan ve İran'a, bazıları da Avrupa ülkelerine göç etmişlerdir. Ermeni kaynaklarına göre geriye 150 Ermeni ailesi kalmıştır. 90 aile Bağdat'ta ve 60 aile ise Basra ve Musul'da kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı'nın başına kadar Ermenilerin sayısı bini geçmemiştir. 1915 yılındaki büyük felaket günlerinde, Irak'taki Ermeni cemaati Irak halkının korumasından yararlanmıştır. Bağdat Valisi Süleyman Paşa da Türk hükümetinin insanlık dışı uygulamalarına karşı duran ve vicdan özgürlüğü uğruna işini feda edenlerden biriydi. 1917 yılının Mart ayında İngilizler Bağdat'ı işgal ettiğinde, Batı Ermenistan'ın güneydoğu bölgelerinden ve İran'ın Urumiye bölgesinden Irak'a yaklaşık 25.000 Ermeni göç etmiştir (Azazyan, 1993: 98-99).

1918 yılında Bakuba kasabasında bulunan mülteci kamplarında yaklaşık 50.000-60.000 Ermeni ve Süryani mülteci vardı ve bunların 15.000'i Vasburakan bölgesinden sürgün edilen Ermenilerdi (Yeğişe, 1971: 53'ten Akt. Azazyan, 1993: 99). Musul'daki Ermenilerin sayısı ise 8.000'e ulaşmıştır (Topuzyan, 1986: 158'den Akt. Azazyan, 1993: 99).

1924 yılında Irak'taki Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğu, Irak'taki Ermenilerin dağılımı hakkında aşağıdaki istatistikleri düzenlemiştir (Abrahamyan, 1967, 2: 50'den Akt. Azazyan, 1993: 99):

Tablo 6: Irak'taki Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğuna Göre Irak'taki Ermenilerin dağılımı (1924)

	Aile	Kişi
Nerhumer Çadırlarında	628	1995
Basra'da	152	427
Bağdat'taki Kilan kampında	647	2222
Bağdat'ın Henayit Bölgesinde	33	111
Bağdat'ta	134	445
Bağdat çevresindeki köylerde	99	115
Musul'da	191	640
Musul'un Caruh Bölgesinde	173	1584
Toplam	1987	6539

Bu dönemdeki Ermeni toplumu, doktorlar, mühendisler, çiftçiler, terziler, kunduracılar, fırıncılar, esnaf, tüccar ve hemşirelerden oluşmaktaydı (Abrahamyan, 1967, 2: 50'den Akt. Azazyan, 1993: 100).

Son istatistiklere göre (1924) Irak'taki Ermenilerin toplam sayısı yaklaşık 18.000'dir. Dağılımları şu şekildedir (Abrahamyan, 1967, 2: 51'den Akt. Azazyan, 1993: 100):

Tablo 7: Irak'taki Ermenilerin Dağılımı

Bağdat	11.000
Basra	2000
Musul	100
Kerkük	1000
Zaho	1000
Markali	968
Habbaniye	550
Hanekin	160

Geri kalanlar ise Süleymaniye, Dehul ve diğer şehirlerdedir.

Mardin şehri yakınlarındaki Tofin çölünde bulunan merkez, 14 ve 15. yüzyıllarda

Ermenice yazma eserlerin en ünlü çoğaltım merkezlerinden biri olmuştur. 18. yüzyılda ise Bağdat ve Basra merkez olmuştur. Bağdat'ta hattat Markus göze çarparken, Basra'da hattat Asduvadzador Tavityan parlamıştır. En eski mimari yapı Bağdat'taki Meryem Ana Kilisesi'dir. Bundan 600 yıl önce kurulduğu, ardından 1840'ta restore edildiğine inanılmaktadır. Temeli 1736'da atılan Basra'daki Meryem Ana Kilisesi de en eski yapılardandır. 1852'de Bağdat'ta kurulan "Carankafurats" okulu ve 1901'de kurulan "Zabliyan" özel kız okulu en eski Ermeni okullıdır. "Vartanants" okulu da 1910 yılında Basra'da kurulmuştur. Bugün Ermenilerin yaşadığı Bağdat, Basra, Musul ve Kerkük gibi Irak şehirlerinde beş okul bulunmaktadır. En eski matbaa Tatyosyan kardeşlerin girişimiyle 1874 yılında Bağdat'ta kurulmuştur. 1890 ile 1892 yılları arasında "Buket" adlı ilk Ermenice süreli yayını çıkarmıştır. Irak'taki en büyük endüstriyel varlık, Ermeni "Külbenkyan" petrol yatırım şirketinin Irak petrol yatırımında hisse sahibi olmasıdır. Günümüzde Ermenilerin hayatını düzenleyen çeşitli kültür ve hayır dernekleri ve spor kulüpleri bulunmaktadır (Abrahamyan, 1967, 2: 551-53 / el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1974, 1: 462'den Akt. Azazyan, 1993: 100-101).

Ali el-Eşter (2010: 1) el-Meda Gazetesinde Irak Ortodoks Ermeni Cemaat Lideri Başpiskopos Dr. Afak Asaduryan ile yaptığı röportajda şunları aktarmıştır:

"Irak'ta Ermenilerin varlığı MÖ 1 ve 2. binyıllara kadar uzanır ve Irak halkının millî ve dinî temel bileşenlerindendir. Irak Ermenileri Mezopotamya'ya ait olmaktan gurur duymuş ve bu gururu kültürel ve bilimsel başarılarına dönüştürmüşlerdir. Ermeniler Irak Aryan ırkına (Hint-Avrupa) mensupturlar ve yakın zamanda yapılan dilbilimsel ve arkeolojik araştırmalara göre MÖ 3. binyılda ortaya çıkmıştır. Ermenistan, Akad Kralı Sargon ve torunu Naram Sin'in (MÖ 3. binyıl) kayıtlarında (Armani veya Armanam) olarak biliniyordu. Asur İmparatorluğu, kuzey komşusu Urartu Krallığı veya Ermenistan'daki (Ararat) Krallığı ile zaman zaman anlaşmış, zaman zaman da savaşmıştır. Irak ile Ermenistan arasındaki bu coğrafi yakınlık göz önüne alındığında, Ermenilerin eski çağlardan beri Irak'ta bulunmaları doğaldır. Ermeni tarihçi Moqsis el-Khurini, (Miladi beşinci yüzyıl) elde ettiği kaynaklara dayanarak, MÖ 2 ve 1. binyılda Ermenilerin Irak'taki varlığını ortaya koymuştur. Yunan tarihçisi (Herodot) (MÖ beşinci yüzyıl) Ermenistan ve Irak arasındaki eski ilişkilerinden bahisle, Ermenilerin mallarını Fırat Nehri'nden gemiyle Babil'e taşıdığını, orada sattığını ve bu tüccarların diğer birçok Ermeni'yle birlikte Babil'e yerleşerek orada büyük bir Ermeni topluluğu oluşturduklarını belirtmiştir. Tarihi kaynaklar, 10. yüzyılın sonunda Kuzey Irak'ta, 1222 yılında Basra'da bir Ermeni piskoposluğunun ve 1354 yılında Bağdat'ta ruhani lidere sahip bir Ermeni mezhebinin varlığına işaret etmektedir. 1352 yılında Musul şehrinde de bir Ermeni el yazması yazılmış olup bu durum o dönemde şehirde Ermenilerin

varlığını göstermektedir. Erbil ve Karamles'te Ermeni toplulukları vardı ve 17. yüzyılda Safevi Şah Abbas döneminde İran'dan Irak'a Ermeni göçleri yaşandı. 25 Aralık 1638'de Osmanlı Padişahı IV. Murad tarafından Bağdat işgal edildikten sonra 1640 yılında Bağdat'ın el-Meydan mevkiinde Meryem Ana Ermeni Ortodoks Kilisesi inşa edilmiştir. Irak'a en büyük Ermeni göçü, 1915'te Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin soykırımı uğramasından sonra meydana gelmiştir.”

El-Cemil, 2010'da yayımlanan makalesinde (2010:1) Ermenilerin MÖ 3. yüzyıldan beri bilinen bir kavim olduklarını, Küçük Asya'nın (Anadolu) doğu ve orta bölgelerinde Doğu Anadolu'dan Akdeniz kıyılarına kadar uzanan kadim imparatorluklar kurduklarını belirtmekte, kökenlerini Aryanlara dayandırmakta ve 1222 yılında Basra'da bir Ermeni piskoposluğunun varlığını teyit etmektedir. El-Cemil Ermenilerin Osmanlı idaresinde 1894-1896 ve 1915-1923 yılları arasında katliamlara maruz kaldıklarını, bu katliamların ardından ilk etapta Musul ve Nahr Omar bölgesine yerleşen Ermenilerin sayısının 25-30 bine ulaştığını belirtmektedir. Dekranuhi Tokatlıyan Hanım, yerinden edilmiş göçmenlerle birlikte gelen ve görgü tanığı olan annesinin kendisine anlattığına göre, Ermeni göçmenler Musul'a geldiklerinde Musullu aileler tarafından ekmek ve tatlı sepetleri ile karşılanmışlardır. Irak genelindeki Ermenilerin sayısının günümüzde (2010) 20 bin civarında olduğunu, 10 ila 12 bin arasında Ermeni nüfusunun başkent Bağdat'ta bulunduğunu, Irak Kürt kesimindeki Zaho ve Averrok gibi küçük kasabalarda Ermeni topluluklarının varlığına ek olarak Basra, Musul ve Kerkük gibi diğer büyük şehirlerde de Ermeni toplulukları ve kiliselerinin bulunduğunu, çoğunun Birinci Dünya Savaşı sırasında işlenen katliamlardan kurtulanların torunları olduğunu ve Ermeni Dilini Batı Ermenistan Lehçesi ile konuştuklarını ifade etmektedir.

Iraklı gazeteci ve romancı İn'am Keçeci Hampersom Agbaşyan'ın “Irak Ermenilerinin Modern Tarihi” adlı kitabını tanıttığı Eş-Şarku'l-Evsat'ta yayımlanan yazısında (2021:1) şunları aktarmaktadır:

“Tarihçilere göre Mezopotamya'daki Ermeni varlığı sekizinci yüzyıla kadar uzanıyor. Tarihi boyunca Irak, Tevrat'ta geçen Ağrı Dağı vadilerinden birkaç kez göçmen almıştır. 17. yüzyılın başında Şah Abbas es-Safevî, düşmanları Osmanlı askerinin operasyonları sırasında mühimmat ve yetenekli ellerden faydalanmaması için bazı insan gücü alanlarının tahliyesi de dâhil olmak üzere çeşitli amaçlarla binlerce kişiyi Ermenistan'dan İran'a zorla nakletti. Bu Ermenilerin bir kısmı Basra ve Bağdat'a taşınarak oraya yerleşmişlerdir. Anlatılanlara göre, 1638'de Bağdat'ı işgal eden Osmanlı Padişahı IV. Murâd yardımcısı Topçu Baş Kivork Nizaryan'a bir hediye vermek istedi. O da halkı

için kilise inşa edecek bir arsa istedi. Böylece el-Meydan bölgesinde Meryem Ana Kilisesi inşa edilmiş ve ilk önce “Kok Nizar” olarak adlandırılmıştır.”.

Bir Fransız Haber Ajansı tarafından hazırlanan bir rapora göre, Irak’taki Ermeni varlığı, Ermeni tüccarların Bağdat’a geçmeden önce İran’dan Basra limanına doğru uzanan bir yay içinde dolaşmaya başladıkları 17. yüzyıla ve Bağdat’taki Tayaran Meydanı’nda bulunan kilise kayıtları 1636 tarihine kadar uzanmaktadır. Otuz yıl önce Berlin’deki Stat Biblotech’te, Nadirşah liderlerinin 1743’te Musul kuşatmasının başarısız olmasından sonra, Iraklıları Ermenilerle bağlayan güçlü ilişkileri gösteren 18. yüzyıla ait Bağdat, Musul ve Basra’daki uluslararası, bölgesel ve yerel ticari pazarların refahı ile ilgili önemli tarihî belgeler ortaya çıkmıştır. (el-Cemil 2010:1)

El-Cemil, 1989’da yayımlanan “Osmanlılar ve Modern Arapların Oluşumu” ve 1990’da yayımlanan “Musul Kuşatması” adlı kitaplarında şunları ortaya koymuştur:

“Tarihsel kazılar, Irak ve Ermenistan’ın coğrafi olarak birbirlerine yakın olmaları nedeniyle çok eski ilişkilere sahip olduklarını göstermektedir. İki taraf arasındaki ilişkiler tarihsel olarak çok eskilere dayanmaktadır. Irak ve Ermenistan, Orta Doğuda 16. yüzyılın başından 20. yüzyılın başına kadar tam dört yüzyıl süren Osmanlı-İran çatışmasının savaş alanlarıydı. Ayrıca, coğrafi olarak nehirden ve karadan, dağlardan Van Gölü’ne doğru Ermenistan’ı Irak’a bağlayan Musul ticaret yolları kullanılmıştır.” (el-Cemil 2010:3)

Birçok Ermeni, Orta Çağ’dan beri kiliseleri yanlarında bulunduğu için, çeşitli dönemlerde Dicle ve Fırat uzantılarının etkisiyle ticari amaçla Mezopotamya’ya yerleşmişlerdir. Ermenilerin Irak’a yerleşimleri tarihî kaynaklara göre 17. yüzyıldan itibaren artmıştır. Irak Ermeni Ortodoks Kilisesi’nin papazı Hûrî Nârîk Aşhanyan konuyla ilgili şunları söylemektedir: “Ermenilerin Irak’a ilk göçü, 17. yüzyılın başlarında İran’dan Basra, Bağdat ve ardından Musul’a olmuştur.” Iraklı Ermenilerin eski çağlardan beri izleri olmasına rağmen, 20. yüzyılın başlarından itibaren yerlerinden edilmiş Ermenileri kabul eden Iraklılar, özellikle 1915’te Türkiye’nin doğusunda maruz kaldıkları kanlı katliamlardan kaçan Ermenilerin koruyucusu olmuşlardır (el-Cemil 2010:3). El-Cemil (2010:3) dış hekimi Dr. Hanna Çakmakçıyan’ın, Doğu Anadolu’daki Türkler ve Ermeniler arasındaki etnik bir savaşı temsil eden bir kısmı yayımlanmamış bir dizi fotoğraf gösterdiğinden bahsetmektedir.

Aşhanyan şunları söylemektedir: “Bu durumumuzu Araplara borçluyuz. Bizi ağırlamak için ellerinden geleni yaptılar. Iraklılar çoğu yetim, katliamlardan kaçıp kurtulanlar yalınayak geldikten sonra çalışmamıza ve toplumsal kalkınmamıza izin

verdiler.” (Akt. el-Cemil 2010: 3).

Ermeni tüccarlar, 18. yüzyılın ikinci yarısında Irak’ın uluslararası pazarlardaki gücü ve ekonomik hareketliliği nedeniyle İstanbul’dan Irak’a gitmeye başladılar. Ermeni yazar Ara Aşçıyan, Fransa’nın Bağdat Konsolosu Jean-Batiste Routso’nun “Description du pachalig de Bagdad” adlı kitabından şu sözleri aktarıyor:

“Bağdat Hristiyanları, Katolik olsun, olmasın, lüksten uzak bir hayat yaşıyorlar, iç alım satımla uğraşıyorlar, kumaşlara baskı (basma) yapıyorlar ve diğer el sanatlarıyla iştigal ediyorlar. Aralarında az sayıdaki solcu tüccarlara gelince, bunların çoğu, İran ve Hindistan ile değerli taş ve şal ticareti yaparak zenginleşen İstanbullu Ermenilerdir.” Aşçıyan yazısına şöyle devam ediyor: “Bunda şaşılacak bir şey yok, çünkü Fransız turist Bethune de Tournefor’un dediğine göre Ermeniler sadece Doğu ticaretinin efendileri değil, Avrupa’nın en büyük şehirlerinin ticaretinde de büyük pay sahibidirler.” İngiliz gezgin Jackson, Bağdat’ta ekonomi ve ticareti kontrol eden Ermeni tüccarların Musul’dan Bağdat ve Basra’ya gönderdikleri bakırın İngiltere’de yapılan bakırın aynısı olduğunu söylüyor ve sözlerine şöyle devam ediyor: “Çeşitli malzemelerle donatılmış geniş bir pazar var. Buradaki Ermeniler ana tüccarları oluşturuyor ve Bağdat’ta kullanılan fabrikalar az ve sınırlı. Musul’daki Ermeniler, Dicle üzerinden, birbirine çekilen kereste sallarında taşınan çok miktarda bakır gönderirler ve sal Bağdat’a ulaştığında kerestesi orada satılır çünkü orada çok nadirdir. Daha sonra bakır, yelkenli gemilerle Basra’ya sevk edilir. Aynı türden bakır İngiltere’de yapılıyor. Daha önce kimsenin yapmadığı bu ticaret hızla arttı ve büyük hacme ulaştı. Zamanla bu metanın İngiliz fabrika sahiplerinin öfkesini uyandıracağına inanıyorum. Bu ülkelerde çalışmak Avrupa’dan çok daha ucuz. Bu, üreticilerin ürünlerini piyasaya daha ucuza aktarmalarına yardımcı oluyor ve bu ürünlerde çalışanlar için daha fazla kâr sağlıyor.” (Akt. el-Cemil 2010: 4).

1917’de İngilizlerin Irak’ı işgalinden sonra Bağdat Elektrik Şirketi’nin mülkiyetinin devredildiği İngiliz şirketinin çalışanlarının çoğunluğunu Yahudilerle birlikte Ermeniler oluşturuyordu. Buna ek olarak, 19. yüzyılda Orta Doğu’nun çeşitli bölgelerini, Türkiye’nin doğusu, İran’ın batısı ve Irak’ı ziyaret eden birçok gezgin ve arkeoloğun bahsettiği şey, Ermeniler ve diğer bölge sakinleriyle olan acımasız mücadelelere yol açan sosyal sorunlardır. Bunun sonuçlarından biri de Ermenilerin yurtlarından ve şehirlerinden koparılması ve hayatta kalanların onları koruyacaklara kaçmasıdır (el-Cemil 2010:4).

4.1. Kiliseler ve Okullar

Ermeniler ister Keldani ister Süryani isterse Asuri olsun, Iraklı Hristiyanlardan bağımsızdırlar. Hem Ortodoks Kiliseleri ve hem de Katolik Kiliseleri vardır. Irak’ın önde gelen şehirlerinde pek çok kiliseleri bulunmaktadır. Bağdat’ta Kamp Sare

bölgesinde Aziz Karabit Ermeni Ortodoks Kilisesi, Doğu Kerrade’de Kutsal Kalp Katolik Ermeni Kilisesi bulunmaktadır. Doğu Karada’daki Katolikler, Doğu Kapısı’nda Aziz Krikor Ortodoks Kilisesi, Cadiriyye’de Ermeni Kilisesi, Kerrade’de Çiçekçi Meryem Katolik Kilisesi ve meydanda Bağdat’taki en eski Ermeni kiliselerinden biri olan Hz. Meryem Ermeni Kilisesi bulunmaktadır. (el-Cemil 2010:4).

Şu anda Bağdat’ta dört Ermeni Ortodoks kilisesi, Kerkük, Zaho ve Basra’da birer kilise, Dohuk vilayetine bağlı Afzrok köyünde bir kilise ve Musul’da iki kilise vardır. Bir tanesi 2004 yılında terör eylemine maruz kalmış olup şu an faaldir. (Akt. el-Eşter, 2010:2)

İlk Ermeni okulu 1852’de Bağdat’ta “Tarkmangats” (Çevirmenler) adıyla kuruldu. İlk kız okulu Irak’taki Ermeni cemaati tarafından 1901’de ve 1913’te de ilkokuldan ayrı ilk anaokulu açıldı. 1917’de kız okulu, “Ermeni Ez-Zabiliye Okulu” ile Irak’taki ilk karma okul olmak üzere birleştirildi. 1921’de Bağdat’ın Kilani Kampı bölgesinde Ermeniler için daha sonra “Sefaciyan Okulu” olarak adlandırılan bir okul açıldı. İki okul (Tarkmangats = Çevirmenler / Sefaciyan) 1948’de Birleşik Ermeni Ulusal Okulu olarak birleştirildi. Anaokulundan hazırlığa kadar olan eğitim aşamalarında her iki cinsiyetten sınıfları ve öğrencileri içeriyordu ve bu, 1974’e kadar sürdü. Irak’taki okulların kamulaştırılmasından sonra Ermeni Özel Karma İlköğretim Okulu 15 Ekim 2004’te yeniden açıldı. Musul’da ed-Devase’de Şüheda Parkı yakınında bulunan Musul Ermeni Okulu adlı eski bir özel okul vardır. Bu özel okul, Ermeni halkının çabalarıyla ve parasıyla, hiçbir kişi veya devletin yardımı olmadan inşa edilmiştir. Kamulaştırılınca kadar Ermeni bağışlarıyla yürütülmüştür. Müdürü Baron Ardavarst ve yardımcısı Baron Hacik idi. 1919’da Irak’ta Ermeni (Sifacyan) Özel Okulu öğrencilerinin ülkedeki ilk izcilik topluluğunu kurarak oyunlar ve bazı oyunların yer aldığı bir gösteri sundukları ve bunda Udays Ohanesyan’ın önemli rol oynadığı bildirilmektedir. 1982-1983 öğretim yılında Ortaöğretim hazırlık çalışmaları (sayısal altıncı sınıf) için yapılan genel sınavlarda 600 üzerinden toplam 599 puan alan ilk Iraklı öğrenci, Ermeni Zavın Panosyan’dır (el-Cemil 2010:5).

“İlk Ermeni okulu 1852 yılında Bağdat’ta “tercümanlar” anlamına gelen “Tarkma Necats” adıyla kurulmuştur. Bağdat’taki ilk kız okulu 1901 yılında açılmıştır. 1921 yılında Ermeniler için Bağdat’ın Camp Al-Kilani bölgesinde daha sonra (Sefaciyan

Okulu) olarak anılan bir okul açılmıştır. “Tarkma Necats” ve “Sefaciyan” okulları 1948’de (Birleşik Ermeni Özel Okulu) olarak birleştirilmiştir. 1974’te Irak’taki tüm özel okullar kamulaştırılmış (Ermeni Özel Karma İlkokulu) 15 Ekim 2004’te yeniden açılmıştır.” (Akt. el-Eşter, 2010:2).

4.2. Kültür ve Spor Dernekleri

Irak’taki Ermenilerin kendi sosyal, kültürel ve spor dernekleri vardır. 1911’den itibaren Bağdat’ta Ermeni Umumi Yardım Cemiyeti kurulmuştur. Daha sonra kapatılmış 1959’da ve bünyesinde bir Ermeni folklor şarkı topluluğu ile yeniden açılmıştır. Ermeni Gençlik Cemiyeti 1926’dan beri mevcuttur. 1954’te, ellili yıllardaki harika performanslarıyla ünlü Ermeni Halk Şarkıları Korosu Komidas topluluğu, ardından Basra’da bir kültür derneği, Musul, Bağdat ve Basra’da hayır kurumları ortaya çıkmıştır. Ermeni Spor Kulübü Homenetmen ise, 1949’da kurulmuştur. 1961 yılında da Ermeni Kadın Kültür Derneği kurulmuştur. Bu dernek ve kulüpler kültürel, sosyal gösteriler ve spor şenlikleri düzenleyerek kültürel ve medeni rollerini hiçbir engel olmaksızın yerine getirme özgürlüğüne sahip olmuşlardır. Irak adına önemli başarılar elde ettiler. Irak Ermenileri, özellikle yirminci yüzyılın ilk yarısında, uzun yılların birikimi olan kültürleriyle kendilerini geliştirdiler ve kısıtlamalar başlayana kadar Irak toplumuna çeşitli alanlarda hizmet ederek gerçek katkılarda bulunan bir grup uzman, aydın ve mucit ortaya çıkardılar (el-Cemil 2010:5).

“Irak’ta 1911’de Ermeni Genel Hayır Cemiyeti kuruldu ve 1959’da yeniden açıldı. 1926’da kurulan Ermeni Gençlik Cemiyetine 1954 yılında Ermeni Halk Şarkıları korusu (Komidas) dâhil olmuştur. 1949 yılında Ermeni Spor Kulübü (Homentmen), 1961 yılında Ermeni Kadın Kültür Derneği ve 2000 yılında Şehit (Ohan) Spor Kulübü kurulmuştur. Bu dernek ve kulüpler, kültürel ve sosyal akşamlar ve spor festivalleri düzenlemekte serbest olmuşlar, bazıları önemli başarılarla imza atmışlardır.” (Akt. el-Eşter, 2010:2).

4.3. Ermeni Basını

İlk Ermeni matbaası 1874’te Bağdat’ta kurulmuş, okul müfredat kitaplarını ve 1890’da yayımlanmasından sonra “Bunc” gazetesini basmıştır. Irak Ermenileri çeşitli gazeteler, broşürler ve çalışma kılavuzları yayımladılar. Bağdat’ta 1890’dan beri “Bunc” (buket) adı altında bir okul gazetesi de dâhil olmak üzere çeşitli Ermeni

gazeteleri yayımlandı ve iki yıl boyunca yayımlanmaya devam etti. Daha sonra 1924'te "Dicle" (Taykris) gazetesi yayımlandı, ancak birkaç sayı sonra yayından kaldırıldı. Daha sonra haftalık gazete "Kuyamard" (var olma mücadelesi) 1948-1954 dönemde çıkarılmış ve 1957-1958 dönemde yeniden yayımlanmıştır. Ermeni Birleşik Ulusal Okulu, "Kaydz" (kıvılcım) adlı okul gazetesinin yanı sıra "Maşdots" adlı yıllıkını da çıkarmıştır. Bu yıllık, tüm okul faaliyetlerini, altmışlı yıllardan 1974'te özel okulların millîleştirilmesine kadar Irak'taki Ermeni gruplarının hayatını belgelemiştir. Bugün Irak'taki Ermeni Ortodoks Piskoposluğu tarafından "Kantig" (denizanası) adlı yayınlar ve benzeri farklı yayınlar dışında kendilerini ifade eden herhangi bir gazete bulunmamaktadır. (Akt. el-Cemil 2010:5).

"Bağdat'ta birkaç Ermeni gazetesi yayımlandı. 1890'da "Bunc" (Al-Bâqa) adıyla bir okul gazetesi iki yıl süreyle yayımlandı. 1924'te "Dikris" (Dicle) gazetesi yayımlandı. Ancak birkaç sayı sonra yayını durduruldu. 1948'den 1954'e ve 1957'den 1958'e kadar haftalık "Koyamard" (Varoluş Mücadelesi) gazetesi yayımlandı. Ermeni Birleşik Özel Okulu, "Kidz" (Spark) okul gazetesini ve "Maşdots" adlı yıllıkı yayımlamıştır. Burada "Maşdots" adlı yıllık üzerinde biraz durmak isterim. Bu yıllık altmışlı yıllardan itibaren 1974'te Irak'ta özel okulların kamulaştırılmasına kadar, tüm faaliyet ve etkinlikleriyle okul hayatını belgelemiştir. Bu nesil halkımıza uzun yıllardır kültürel ve sosyal kalkınmayı organize eden aydınlarla öncülük etmiştir. Şu an Irak'ta Ermeni gazetesi yoktur. Ancak dernek ve spor kulüplerinin yayınlarına ek olarak Irak'taki Ermeni Piskoposluğu'nun "Kantig" (Kandil) adında yayımladığı bir bülten bulunmaktadır." (Akt. el-Eşter, 2010:2).

4.4. Tarihî Şahsiyetler

Irak Ermenileri, Irak'a hizmet etmiş geçmişte elde ettikleri ve günümüzde elde etmeye devam ettikleri başarılarından dolayı önde gelen Ermeni şahsiyetlerden gurur duymaktadırlar. Irak tarihinde iki kralın ismi geçmektedir ve tarihî kaynaklar bunların Ermeni kökenli olduğu konusunda hemfikirdir. Bunlardan ilki MÖ 521'de Ahmini Kralı 1. Dara'a (Darius) karşı Babil isyanına önderlik eden Kral Arakha İbn Haldita'dır (IV. Nebuhaz Naşr). Bu kraldan İran'daki Behistun kayasında da bahsedilmiş ve Profesör Dr. Taha Bakır tarafından (Eski Medeniyetler Tarihine Giriş- Mezopotamya Medeniyeti Tarihinde Veciz) adlı kitabında atıfta bulunulmuştur. İkincisi ise Musul hükümdarı Bedreddin Lulu'dur. Ali b. Yahya el-Ermeni Arap İslam

tarihinde Arap liderlerinden biri olarak tanınır. Ermenistan’da doğmuştur ve Arap tarihinin seyri içerisinde tanınmış kahramanlardan biridir (Akt. el-Eşter, 2010:2).

Önde gelen Ermeni şahsiyetleri arasında doğuştan Bağdatlı olan Yakup Emircan da vardır. Bağdat kuşatmasında, gerekirse Müslüman kardeşleriyle şehri korumak ve savunmak üzere Basra ve Bağdat Hristiyanlarına liderliği üstlenmiştir. Kerküklü Ermeni Sarraf Başu Yusuf Kevork, Osmanlı hükümeti nezdinde bankacılık başkanıydı. Sitrak Bogosyan, Osmanlı Bankası’nın genel müfettişiydi. Ünlü Ermeni tüccar Naum Sarkis ise Şatrah’ta ilk oturan ve insanları orada yaşamaya teşvik eden kişidir (Akt. el-Eşter, 2010:3).

13. yüzyılda yaşayan ünlü ressam el-Vasiti de Ermeni asıllıdır. Doğuştan bir Bağdadi ve 1732 yılında Tahmasab Kuli Han’a karşı Bağdat savunmasında üstün hizmetleri olan Yakub Emircan, önde gelen Ermeni şahsiyetlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Kürkçü Başu Pedros Kürkci ve Sarraf Başu Yusuf Kevork, Osmanlı Bankası Genel Müfettişi Sitrak Bogosyan, Şatrah’ta ilk oturan ve insanları orada yaşamaya teşvik eden tüccar Naum Sarkis gibi şahsiyetler de Ermenilerdendir (el-Cemil 2010:1).

4.5. Ermeniler ve Tıp

Çiçek aşısını Bağdat’a ilk getiren 1786’da Bağdat’a gelen Hanis Muradyan’dır. 1921’de devlet tarafından yurtdışına okumak için gönderilen ilk Iraklı öğrenci Astarkis isimli bir Ermeni’dir ve veterinerlik okumak için Hindistan’daki Bengal Veteriner Okulu’na gönderilmiştir. Sağlık Bakanlığı tarafından atanan ilk Iraklı kadın doktor, Ermeni asıllı Dr. Âne Setyan’dır ve Bağdat’ta tıp fakültesine giren ve 1939’da mezun olan ilk Iraklı kızdır. Ermeni tarihi ve kültürü üzerine Arapça kitaplar yazan Dr. Krikor Astarcıyan, tanınmış doktorlardandır. Irak Tıp Koleji’nin kurucularından biri olan ve tıp alanındaki hizmetlerinden dolayı Irak Kraliyet Nişanı’na (1954 İkinci Derece Öncüler Madalyası) sahip olan Dr. Hagop Çobanyan’dır. Osmanlı İmparatorluğu’nda Posta ve Telgraf Bakanı olan Voskan Mardikyan (Oskan Efendi) Ermeni kamuoyunda tanınan isimlerdendir (Akt. el-Eşter, 2010:3).

4.6. Sanat ve Fotoğrafçılık

Fotoğraf alanında tanınan görüntü yönetmeni Hacik Misak Kevorkyan, Irak ve Arap dünyasında sinematografi ve fotoğraf teknolojisi alanlarında ilk öncü birkaç kişiden

biridir. Önde gelen foto muhabiri, Iraklı foto muhabirlerinin şeyhi Emre Salim Lüsinyan, Irak krallarını ve liderlerini fotoğraflamış, Irak tarihinin, ünlü fotoğrafçılar Arşak (Arşak Stüdyoları'nın sahibi) ve Can (Babil Stüdyoları'nın sahibi) ve arkeoloji fotoğrafçısı Kovadis Markaryan gibi sanatçıların eserlerinin büyük bir bölümünü arşivlemiştir (Akt. el-Eşter, 2010:3).

Sanat alanında, Bağdat Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin tavanındaki İsa Mesih'in vaftiz imgesini tamamlayan öncü sanatçı Baha Abuş, yetenekli tiyatro oyuncusu Azadohi Samuel, seçkin yönetmen ve oyuncu Karlo Hariton, Bakubalı uluslararası film yönetmeni Aşhan Avedis (Hikmet Lebib), sanatçı Sitahakobyan, müzikte Krikor Barsumyan, Aram Babukyan, Aram Taciryan, Nubar Beşnikyan, ünlü piyanist Beatris Ohanisyen ve Irak makamında, makam hakkındaki engin bilgisi ile öne çıkan ve Iraklı makam okurlarının referans aldıkları Peder Narsis Saigyan gibi sanatçıların adları öne çıkmaktadır (Akt. el-Eşter, 2010:3).

Ayrıca Peder Saigyan'ın tarih, dil ve Hristiyan ailelerin kökenleri ve ataları üzerine kitapları vardır. Sisak Zarbha Nilyan, oryantal müziğin filozoflarından, ud ve kemanda yetenekli bir müzisyendi. Başka hiçbir müzisyenin yaklaştırmaya cesaret edemediği zor makamları kullanarak müzikler bestelemiştir (Akt. el-Eşter, 2010:3).

4.7. Edebiyat ve Yazı

Edebiyat alanında, Irak Araştırmaları kitabının yazarı, yazar ve araştırmacı Yakub Sarkis, yazar Yusuf Abdulmesih Suvart, yazar Levon Karmin ve Kral I. Faysal ile Irak'a gelen bilgin, düşünce adamı ve askerî sözlük vb. kitapların yazarı Abdulmesih Vezir öne çıkmaktadır (Akt. el-Eşter, 2010:3).

4.8. Eğitim

Eğitim alanında, 1908'de El Caferi Okulu'nda -o dönemde Bağdat'ın en önde gelen okullarından biri- Fransızca ders veren seçkin profesör ve eğitimci Mahran Efendi Sefaciyan, liyakatiyle ve büyük başarısıyla tanınmıştır. Kraliyet döneminde Eğitim ve Adalet Bakanı olan Said Sadık El-Bessam ve diğerleri, öğrencileri ve öğrencilerin hizmetlerini takdir etmişlerdir (Akt. el-Eşter, 2010:4). Bu bağlamda Başpiskopos Dr. Avak Asaduryan, İmam Gazali'yi ele aldığı felsefe alanında bir doktora tezi çalışmıştır (Akt. el-Eşter, 2010:4).

4.9. Mühendislik

Mühendislik alanında ise, mimar Mardiros Kavukçuyan, 1941-1946 yılları arasında Musul'un önde gelen mimarlarından biri olmuş ve Musul, Erbil ve el-İmariye banliyöleri için projeler geliştirmiştir (Akt. el-Eşter, 2010:4).

4.10. Kadın ve Spor

Hizmetiyle ön plana çıkmış Ermeni kadınlar arasında, Bağdat halkı tarafından “Sare Hatun” veya “Sare El-Zenkin” olarak bilinen ve Bağdat'taki Kamp Sare mahallesine adı verilen Sara Taytusyan ve birçok arazi vakfetmiş olan Regina Hatun yer almaktadır. Regina Hatun vakfettiği arazilerden birine mezhebine bağlı bir sivil kurum olarak türünün ilk örneği olan yaşlılar yurdu, ikincisine ise okul (orta ve lise) yaptırmıştır. Ancak 1974'te vakıf teamülüne aykırı olmasına rağmen bir önceki rejim tarafından zorla kamulaştırılmıştır (Akt. el-Eşter, 2010:4).

Sporda, Cebrayil Kayayan, 1949'da Irak'taki ilk vücut geliştirme şampiyonasını kazanmış ve George Taciryan da Irak'ı bisiklet dalında (3) Olimpiyat şampiyonasında temsil ederek bisiklet maratonunda dünya şampiyonluğu kazanmıştır (Akt. el-Eşter, 2010:4).

Uluslararası Halk Stadı'nı yapanın ve Irak halkımıza armağan edenin Gülbenkian adlı bir Ermeni olduğunu başta gençler olmak üzere pek çok kişi bilmeyebilir. Gülbenkian Vakfı Bağdat'ta Uluslararası Halk Stadı'nı ve Halk Salonu'nu inşa etmiştir. Ayrıca Irak'ta ve dünyanın tüm ülkelerindeki öğrencilere din, milliyet ve mezhep ayrımı yapılmadan burslar verilmiş, çok sayıda Iraklı öğrenci bu burslardan yararlanmıştır. Gülbenkian Vakfı, Bağdat'ta Ermeni Birleşik Millî Mektebi'nin yeni bölümünün inşaatına da katkıda bulunmuş, 1969'da Zaho'da bir okul ve Kerkük'te bir stad inşa etmiştir. Vakıf ayrıca 1954-1957 yılları arasında Bağdat'ta Tayaran Meydanı'ndaki Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin ve Bağdat'ın Riyad semtinde Ermeniler için bir lisenin inşasına da katkı sağlamıştır. Bunların yanı sıra Irak üniversiteleri, fakülteleri, enstitüleri ve bilim evleri için çok sayıda kitap ve müfredat hazırlamıştır (Akt. el-Eşter, 2010:4).

4.11. Ortak Kader

El-Eşter Başpiskopos Asaduryan'a yöneltilen “Irak halkının ayrılmaz bir parçası olan Ermeni halkının şu anki durumunu genel koşulları itibariyle nasıl

değerlendiriyorsunuz?” sorusuna verdiği cevabı şöyle aktarmaktadır (2010:4): “Ermeniler Irak halkının temel bir bileşenidir. Onlar genel Irak halkının başına gelenlerden etkilenirler ve Irak gövdesinin aktif bir üyesidir. Vücudu etkileyen üyeyi de etkiler ve bunun tersi de geçerlidir. İnaniyorum ki Irak’ın her yönden iyi niyetli hayırsever evlatlarının çabalarıyla bu cömert ülke gelişecek ve diğer milletler arasında hak ettiği yeri alacaktır.”

4.12. 200 Aile Göç Etti

El-Eşter Başpiskopos Asaduryan, Irak’ta yaşanan olumsuzluklar neticesinde 200 aile yaklaşık 1.000 Ermeni’nin göçtüğünü ancak ülkede güvenlik ve istikrar hâkim olduğunda bu insanların Irak’a geri döneceklerine inandığını, Iraklı Ermenilerin tüm Iraklı kardeşleri gibi tüm varlığı ve vicdanı ile bu cömert topraklara, Dicle ve Fırat topraklarına ve ebedi insan uygarlıklarına, 1915 soykırımı sonrasındaki zor günlerinde kendisini karşılayan ve kucaklayan toprağa bağlı olduklarını, Irak halkının yüce insani tavrını asla unutmayacaklarını ve minnettar olduklarını belirtmektedir (Akt. el-Eşter, 2010:4).

4.13. Kiliselere Destek Sınırlı

El-Eşter Başpiskopos Asaduryan’ın “Ermeni kiliseleri devletten destek buluyor mu?” sorusuna verdiği cevabı şöyle aktarmaktadır (2010:4):

“Şu anda Hristiyanlar ve Diğer Dinler İçin Vakıflar Divanı bununla ilgilenmektedir. Bu Divan, Hristiyan ve diğer gruplarla devlet arasında bir bağ oluşturmaktadır. Şu anda kiliselere verilen destek çok sınırlıdır. Ancak Cumhurbaşkanı Dr. Celâl Talebânî ve Başbakan Dr. Süryani Demokratik Hareketi, 2004 yılında açılmak üzere iken bir sabotaj eylemine maruz kalan Musul’daki Ermeni Ortodoks Kilisesi’nin yeniden inşasını devletin üstlenmesini kararlaştırmışlardır.”

Başpiskopos Asaduryan el-Eşter’in aktarımında (2010:4) Irak halkının dinî ve millî unsurlarını içinde rengârenk çiçekler bulunan bir vazoya benzetmekte, Irak’a güzelliğini, ihtişamını ve gücünü verenin bu çiçekler olduğunu ve Irak’ın insanlığa ve gayretli halkına hizmet etmek üzere yaralarını iyileştirmek ve Mezopotamya’nın yaratıcı yolunu tamamlamak için yeniden kalkınacağını düşünmektedir.

4.14. Ermeni Irak İlişkileri

El-Cemil makalesinde (2010:1) Irak Ermenileri hakkında şunları söylemektedir: “Irak Ermenilerini toplumun diğer kesimlerinden ayıran özellikleri inkâr edilemez.

Geleneklerinde, ibadetlerinde, çalışmalarında, çocuklarının eğitiminde, sevinçlerinde ve üzüntülerinde bağımsızdırlar. Irak'ın sosyal bir yelpazesidir ve topluma hizmet etmedeki önemli rolleri inkâr edilemez. Irak Ermenileri dürüstlüklerine ve sağlam sözlerine ek olarak hünerleri, becerileri ve zekâlarıyla tanınırlar. Başkalarına bağımlı değildirler. Üretkendirler ve işlerini iyi yaparlar. Özellikleri ve bağımsızlıkları ile onları Irak toplumunun diğer kesimleri arasında en barışçıl ve bir arada yaşayanlar olarak bulursunuz. Gün içinde sokakta, atölyede, klinikte, markette veya herhangi bir kurumda toplumla bütünleşirler. Irak topraklarıyla yakından ilişkilidirler ve Irak'ı severler. Dillerini, örf ve adetlerini korudukları doğrudur. Bu, dünyadaki her milletin meşru haklarından biridir. Ancak hizmetlerinde ve yaratıcılıklarında mükemmeldirler. Siyasi veya ideolojik eğilimlerden uzaktırlar. Araştırmacılar; Araplar, Kürtler, Türkmenler ve İranlılardan sonra 5. sırada olduklarını belirtmektedirler. Tarihçi Batatu 1947 nüfus sayımına dayanarak Irak'taki İranlıların Ermenilerden sonra 5. sırada geldiğini ifade etmiştir.”

El-Cemil, makalesinin devamında (2010:1) Irak'taki Ermenilerin çoğunluğunun başkent Bağdat'ta bulunduğunu, sayılarının 10 ila 12 bin arasında tahmin edildiğini ve Irak genelindeki Ermenilerin sayısının 20 bin kişi civarında olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca Basra, Musul ve Kerkük gibi diğer büyük şehirlerde, Irak Kürt bölgesindeki Zaho ve Averrouk gibi küçük kasabalarda da Ermeni Kilise ve topluluklarının varlığından söz etmektedir. El-Cemil'e göre, çoğu, Birinci Dünya Savaşı sırasında işlenen katliamlardan kurtulanların torunlarıdır. Fransız Haber Ajansı tarafından hazırlanan bir rapora göre, Irak'taki Ermeni varlığının, Ermeni tüccarların Bağdat'a geçmeden önce İran'dan Basra limanına doğru uzanan bir yay içinde dolaşmaya başladıkları 17. yüzyıla, Bağdat'taki Tayaran Meydanı'nda bulunan kiliselerin tarihi ise 1636'ya kadar uzanmaktadır. Berlin'deki State Biblotek'te otuz yıl önce ortaya çıkan önemli tarihi belgeler, 18. yüzyılda, özellikle de sonrasında Iraklılarla Ermeniler arasındaki ilişkilerin güçlü olduğuna işaret etmektedir. Bu belgeler bize 1743'te Nadirşah liderliğindeki Musul kuşatmasının başarısız olmasından sonra Bağdat, Musul ve Basra'da uluslararası, bölgesel ve yerel ticari pazarların geliştiğini göstermektedir. El-Cemil, Irak Ermenileri hakkında şunları ifade etmektedir (2010:2): “Ermenistan'la ya da başka bir ülkeyle siyasi ve ideolojik bağları olmadığı için başkalarının Irak'a zarar vermesine alet olmadılar. Ortodoks Ermeniler ve Katolik Ermeniler olarak bölünmüşlerdir. Ancak bunu umursamıyorlar. Ermeniler, Irak toplumuyla barış içinde

bir arada yaşayan ve toplumun hizmetinde üretken olmaktan başka hiçbir şey gözetmeyen güzel bir yelpazedir. Genel olarak politika veya partilerle hiçbir ilgileri yoktur ve devlette herhangi bir pozisyon veya herhangi bir prestij peşinde değillerdir. Bazı Ermenilerin sol partilerle, özellikle Irak sendikal hareketinde erkekçe bir geçmişi olan sağlam emek savaşçısı Ara Khajador liderliğindeki Irak Komünist Partisi ile bağlantılı olmaları münferit vakalardır. Leys el-Hamdani bir yazısında Sarkis Bedrosyan'ın yurtseverliğinin derinliğini anlatan şu sözlerini aktarmaktadır: “Ben önce Iraklı sonra Ermeniyim.” Iraklı Ermeni kendine saygı duyar ve Irak'ta kalarak onurunu korumak ister.

Tanınmış Ermeniler kendileri, etnik kökenleri, kültürleri, namus ve ahlakları ile gurur duyarlar.

Kimseye sorun çıkarmak istemezler ve kendilerine de sorun çıkarılmasını istemezler. Ermenilerin Irak toplumuna entegrasyonları, Suriye ve Lübnan'dakine çok benzemektedir. Irak Ermenileri evlerinde kendi dillerini konuşmayı tercih ederek dillerini korumak isterler. Ayrıca çocuklarına eğiten çok değer verdikleri kültürlerini ve folklorlarını korumak için kendi okulları vardır. Irak Ermenileri, partileri ve entelektüel hareketleri aracılığıyla siyasi bir role sahip olmaları bakımından Lübnanlı Ermenilerden farklıdır. Buna Irak ve Lübnan arasındaki farklı sosyal ve siyasi koşullar yardımcı olmuştur.”

El-Cemil Irak Ermenileri ile ilgili düşünce ve gözlemlerine şöyle devam etmiştir (2010:3-4):

“Irak Ermenileri çeşitli sanayi ve ticaret alanlarında yetenekli zanaatkârlar ve akıllı uzmanlar olarak Irak'ta seçkin bir konuma sahiptirler. Dürüstlük ve titizlikleri ile tanınırlar. Sözlerinin eridirler ve insani nitelikleri çok yüksektir. Ahitlerini yerine getirirler. Güvendiklerine dost olurlar ve vefalıdırlar. Irak'ın savunmasında, savaş ve barışta diğer Iraklılarla birlikte hareket ederler. Irak ekonomisinin inşasında ve Irak'a hizmette aktif rol alırlar. Irak'taki Ermeniler, diğer Iraklı gruplara kıyasla hem kendi kimliklerini korumuş hem de başarılı olmuşlardır. Kendi içlerinde bölünmemiş tek bir sosyal blok olarak Irak'ta varlıklarını sürdürdüklerini ve büyük şehirlerde yaşadıklarını, dolayısıyla hepsinin şehir vatandaşı olduklarını ve kırsalın insanı olmadıklarını söyleyebilirim. Asla marjinalleştirilmediler ve hor görülmediler. Ermeniler Irak'a vatan ve toprak olarak bağlı olmuşlar ve siyasetle ilgilenmemişlerdir. Kendi içlerinde bağımsız oldukları doğrudur, ancak kamu işlerine karışmamışlar, devletle çatışmamışlardır. Nadiren siyasi partilerle ilgilenen olmuş, ancak Irak'taki herhangi bir siyasi sistemle çatışmamışlardır. Yetmişli yıllarda Bağdat'taki Ermeni ailelerden biri, diğer Iraklı aileler gibi, gece vakti başkentte korkutan bir olay olan Babi Tabar saldırısına uğradı. Sebepsiz yere

tüm aile öldürüldü ve cesetleri parçalandı. Bu olay, özellikle Bağdat ve büyük şehirlerde infiale neden oldu. Önceki rejimin Ermenilerin özel okullarını kapatma ve devlet okullarıyla birleştirme kararından çok memnun olmadıklarını hatırlıyorum. Bu karar onların millî hassasiyetlerini hesaba katmamıştır. Oğullarının ve kızlarının kendi kimliklerini öğrenmeleri onların doğal hakkıdır ve devlet okullarında asla öğrenemezler. Hâlbuki onların okulları Millî Eğitim Bakanlığı'nın müfredatına uygun faaliyet gösterirler, kontrol ve teftiş organlarına tabidirler. Bu uygulama rejimin çöküşüne kadar yürürlükte kalmıştır. Irak Ermenileri büyük bedeller ödeyerek göçtükleri Irak topraklarını vatan edindiler. Araştırmalara göre büyük oranda da uyum sağladılar. Ancak 1980-88 İran Savaşı, 1991 Çöl Fırtınası Harekâtı, 2003 kuşatma ve terör savaşından günümüze kadar diğer Iraklılarla birlikte nesillerini koruyabilmek adına sessizce büyük acılar ve göç yaşamaya devam ediyorlar.”

4.15. Yeniden Göç

Iraklı Ermeniler, 2003'te Iraklıları kasıp kavuran kanlı terör dalgalarının ortasında zulme maruz kaldılar. Oğullarının ve kızlarının birçoğu öldürüldü. Bu yüzden trajik göçler yeniden başladı. Böylece yeniden evlerini, arazilerini, çiftliklerini, fabrikalarını, dükkânlarını ve mal mülk ne varsa bırakmak zorunda kaldılar. Irak'ın bütün bölgeleri boşaltıldı. Kiliseleri ve okulları saldırıya uğradı. Keşişler ve rahipler taciz edildi ve bazıları kaçırıldı. Yaklaşık 3.000 Iraklı Ermeni Irak'ı terk ederken, yaklaşık 15.000 kişi 2007'ye kadar Irak'ta kaldı. 2003 yılında Irak'ın işgalinden sonra Suriye'ye kaçan Iraklı Ermenilerin sayısının iki bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Ayrıca 1.000 Ermeni Ermenistan'a, yaklaşık 500 Ermeni de Ürdün'e gitmek üzere Irak'tan ayrılmıştır. Ekim 2007'de Bağdat'ın el-Mesbah bölgesinde bir Avustralya şirketine çalışan özel güvenlik görevlileri tarafından vurularak birden fazla Ermeni kadın öldürülmüştür. 2003 yılında eski rejimin düşüşünden bu yana çeşitli şiddet olaylarında en az 45 Ermeni öldürüldü. 32 kişi fidye için kaçırıldı ve iki önemli kişiden hâlâ haber alınamamıştır. Ermeni kaynaklar adam kaçırma olaylarının 2008'de durduğunu doğrulamaktadırlar. 2004 yılının sonlarında, saldırganlar Musul şehrinde yeni inşa edilen ve içerisinde bir okul ve kilise mezarlığı bulunan bir Ermeni kilisesini açılışından günler önce ateşe vermişlerdir (Aktaran el-Cemîl 2010:4).

Hâlâ Irak'tan hiç ayrılmamış kararlı Ermeniler var. Vâsik Gazenferî'ye göre bazıları, öldürülseler bile kalmakta ısrar ediyor ve vatanlarına bağlılar. Ermeni Cemaati Başkanına göre 2003'ten önce Musul'da yaşayan 225 Ermeni ailesi vardı. 2003'ten sonra ise sadece 10 aile kalmıştır. Iraktaki en önemli Ermeni kaynağına göre halen Musul'da fiilen bulunan Ermeni sayısı sadece 45 aile ve her aile 2 kişiden oluşmaktadır. Geri kalanı ise Irak dışına göç etmeyi tercih etmişler, diğer kısmı ise

Ninova Ovası'ndaki Hristiyan köylerine dağılmışlardır. Ermenilerin eski çağlardan beri kendilerine ait özel arazileri vardı. Göçten sonra bu topraklar vakıf arazisine dönüşmüştür. 63 yaşındaki Arşimenderit Narig Aşkanyan, son doğumları ve ölümleri kaydederken şunları söylemiştir: “Karşılaştığımız zorluklara rağmen kalmak için buradayız, burası bizim toprağımız. Şu anda kilisemizin üye sayısı 7-8 bini Bağdat'ta olmak üzere 12 bindir. Irak'ın nüfusu ise 29 milyondur. Kiliselerinin hamisi Ermeni Patriği'nden, Irak'ta kalmaları, varlıklarını ve verimli miraslarını korumaları, yirminci yüzyılda Irak'a ve Iraklılara sundukları hizmete devam etmeleri, özellikle babalarının ve dedelerinin yolunu sürdürmeleri konusunda çeşitli çağrılar gelmektedir.” (Aktaran el-Cemîl 2010:5).

Iraklı gazeteci ve romancı İn'am Keçeci, Eş-Şarku'l-Evsat'ta yayımlanan bahsi geçen yazısında (2021:1) şunları da ifade etmiştir:

“Elimdeki ‘Irak Ermenilerinin Modern Tarihi’ başlığını taşıyan yeni kitap Iraklıların Ermeniler üzerinden tasvirini sunuyor. Irak'ın inşasına yardım eden yüzlerce kadın ve erkeğin fotoğrafları yer alan kitap 400 sayfadır. Araştırmacı ve mühendis Hampersom Agbaşyan tarafından ortaya konulan büyük bir çabadır. Yazarın bu kitabı Amerika Birleşik Devletleri'ndeki diasporasında çıkardığını ekleyebilir miyim? Bugün Kaliforniya'da muhtemelen kendi anavatanları Irak'ta kalandan daha fazla Ermeni olması çok üzücü. Yazar, Ermeni katliamlarından kurtulan bir anne babanın çocuğu olarak Bağdat'ta doğdu. Kitabı, Osmanlılar tarafından zeytinlikteki evini terk etmeye zorlanan babası Minas'a ithaf ediyor. 11 yaşındaydı. Suriye ile Irak arasındaki çölde ölüm yürüyüşüne götürüldü ve Musul'a ulaştı. Yolda ailesini kaybetti ve yetimhaneye yerleştirildi. Oğlu şöyle yazıyor: ‘Babam Irak'ın azığından yedi, Fırat suyundan içti ve yıllar sonra Bağdat'a yerleşerek bir aile kurdu ve tam haklarla Irak vatandaşı oldu. Kitabı karıştırdım ve duyduğum ya da tanıştığım düzinelerce ismi okudum ve yeteneklerine hayran kaldım. Ünlü doktorlar, mühendisler, müzisyenler, fotoğrafçılar, terziler, ayakkabıcılar, kuyumcular, tüccarlar ve iş adamları. Bayan Âne Setyan'ın biyografisine odaklanıyorum. Geçen yüzyılın ortalarından beri Bağdat'ta Dr. Âne'nin adını duymayan bir kadın var mıdır? 1939'da Sağlık Bakanlığı tarihinde Kraliyet Hastanesi'ne atanan ilk doktor oldu. Kerîmât mahallesinde doğdu, Ermeni Okulu'nda okudu ve Beyrut Amerikan Üniversitesi Tıp Fakültesi'nde eğitimine devam etti. Kadın hastalıkları uzmanlığını tamamlamak için kırklı yılların ortalarında İngiltere'ye gitti ve Hammersmith Hastanesinde çalıştı. Âne Setyan, Tıp Fakültesi'nde profesördü. Uzmanlık alanında çok sayıda kitap yayımlamış ve uluslararası konferanslarda sunmuş olduğu araştırmaları bulunmaktadır. Amine Sabrî Murâd, Sâlim el-Haydarî, Hâlid Naci, İhsan el-Bahrânî, Gânim Akrâvî ve Lebîb Hasû gibi bir dizi ünlü doktor, öğrencileri arasında olmaktan gurur duymaktadırlar. Iraklıların hafızasında onu hatırlatan isimler. Âne, nesiller boyu Iraklı kadınları tedavi etti ve onun aracılığıyla binlerce çocuk doğdu. Emekli olduğunda, Kaliforniya'ya taşındı ve bundan 10 yıl önce 96 yaşında orada ruhunu teslim etti. Ayrıca Yazar, Ermeni cemaatinin en eski simalarından biri olan merhum Levon Şahoyan'ın

‘Dicle Kıyısında’ adlı kitabında yer alan bir ifadesini aktarmaktadır: Allahtan bize kollarını açıp çocuklarını korudukları gibi bizleri de koruyan bu harika insanları mübarek kılmasını kalpten dilerim. Evlatlarım, torunlarım bu faziletleri dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar, ne zaman Arapların adı anılsa hatırlasınlar ve unutmasınlar.”

İbrahim Halil el-‘Allâf, Irak Ermenilerinin özelliklerini özetlemeye çalıştığı makalesinde şunları belirtmiştir (2017:1):

“Her şeyden önce, Irak Ermenilerinin saf Iraklılar olduğunu söylüyorum. Bugün Irak Cumhuriyeti vatandaşlığına sahipler ve 1921’de modern Irak devletinin kuruluşundan bu yana aralarında özellikle yaşlılar, Osmanlı vatandaşlığına sahip diğer Iraklılar gibiydiler. Iraklılar ve Ermeniler, 16. yüzyılın ortalarından 1918’deki I. Dünya Savaşı’nın sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu içinde yaşıyorlardı. Geçen yüzyılın ellili ve altmışlı yıllarında, birçoğu eski Sovyetler Birliği’nin kontrolü altındaki Ermenistan Cumhuriyeti’ne gitmeye çalıştılar. Ancak uyum sorunu yaşayınca gitmekten vazgeçtiler ve Irak’ı kendilerine güvenli bir yuva olarak benimsediler. Diğer Arap ülkelerinde olduğu gibi Irak’taki Ermenilerin hikâyesi, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin başına gelen katliamlar ve Osmanlı’dan özellikle Irak, Suriye ve Mısır’a kaçışlarıyla bağlantılı acı bir hikâyedir. 1915-1923 yılları arasında Osmanlı Türkiye’sinde yaşanan zulümler hakkında çok şey okudum. Gassan el-Cevâdî’nin yıllar önce Musul Üniversitesi’ne sunduğu “Ermeni Sorunu ve Osmanlı Devleti” adlı doktora tezinin danışmanlığını yaptım. Geçen yüzyılın yirmili yıllarında Profesör Fâyiz el-Guseyn Suriye’ye, Profesör Abdulaziz el-Kassab ise Irak’a ve özellikle Musul şehrine kaçtıktan sonra başlarına gelenlerle ilgili hatıralarını yazmışlardır. Ermeni Dr. Krikor Astarcıyan’ın eseri de Musul, Irak, Osmanlı İmparatorluğu ve öncesi tarihlerine dair önde gelen kaynaklardan sayılmaktadır. Irak’taki Ermeni varlığı, Birinci Dünya Savaşı, Ermenilerin göç, kıtlık ve zulüm gibi maruz kaldıklarının ötesinde yüzyıllar öncesine dayanmaktadır. Tarihî kaynaklar, asıl vatanları Ermenistan’dan İran üzerinden Irak’a gelen Ermeni akınlarına atıfta bulunmaktadır. Bazıları güney Irak’a yerleşmiş, 1222’den itibaren Basra’da Piskoposluklar kurmuşlar ve bazı Ermeniler de başta Bağdat, Musul ve Kerkük olmak üzere Irak’ın diğer şehirlerine yönelmişlerdir. Irak’ı yöneten Osmanlılar Ermenileri geri kalan Hristiyanlardan ayırarak bağımsız bir mezhep olarak kabul ediyorlardı. Bu yüzden kendi kanunları; idari, eğitim, yargı, spor ve sanat oluşumları vardı. 1638’den beri Bağdat Meydan bölgesinde yapımı 1639 yılına dayanan Meryem Ana Kilisesi bulunmaktadır.”

Birinci Dünya Savaşı esnasında bazı Ermeniler, İngiltere ve Fransa tarafında yer aldılar. Böylece Osmanlı yönetimine karşı bir Ermeni direnişi oluştu ve Ermeniler ile Osmanlı otoritesi arasında bir çatışma yaşandı. Bunun sonucunda Ermenilere karşı bir dizi katliam oldu. Irak, özellikle de Musul dâhil olmak üzere komşu bölgelere göç başladı. Irak Halkı Ermenileri iyi karşıladı, hatta Nuri el-Ermeni’nin ailesi, Arif el-Semmak’ın ailesi, Sıddık Muhammed Abdullah’ın ailesi ve diğer bazı tanınmış Musul

aileleri oğullarını Ermeni kızlarıyla evlendirdiler. Musul'daki Alman konsolosu Wustrow, 1917'de yazdığı bir raporda şöyle diyor: 1917 baharında Musul'a giren Ermeni göçmenlerin sayısı, çoğu kadın ve çocuk olmak üzere yaklaşık 8000 kişiye ulaştı. Durumları zordu. Musul'un eski valisi el-Kassab, 1961'de Beyrut'ta yayımlanan "Anılarımdan" kitabında, Musul'a göç edenlerin büyük oranda Ermeniler olmak üzere yaklaşık 40 bin kişi olduğunu söylüyor (Akt. el-'Allâf, 2017:2).

1918'deki mütarekeden sonra İngilizlerin egemenliğine giren Irak'ta İngiliz makamları, Iraklıların "tek bir Arap devletinin kurulması" konusundaki görüşlerini öğrenmek için 1919'da ilk referandumu yaptılar. Musul'un kuzey sınırlarından Basra Körfezi'ne kadar uzanan Britanya güdümlü bir devlet talep ediliyordu. Talep edenler arasında Ermeniler de vardı. 1975 yılında Bağdat Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne sunduğum "Musul Vilayeti: 1908-1922 Siyasi Gelişmelerin İncelenmesi" başlıklı hâlâ yayımlanmamış yüksek lisans tezimde atıfta bulunduğum konuda bir muhtıra hazırladılar. Ermenilerin 6 Ocak 1919'da verdikleri muhtıra, işlerinin İngiltere'ye bırakılması arzusunun dile getiren şu metni içeriyordu: "Biz Musul'u vatan edinmiş Ermeni halkıyız. İşlerimizi İngiltere hükümetinin yönetmesini istiyoruz." Belgenin en önde gelen imzacıları arasında şunlar yer almıştır: Muhterem Tavidyan, Daud Hakirkacyan ve Musul'un Ermeni mahallesinin Muhtarı Sarkis Çakmakçıyan. İngilizler, Iraklılardan 11 Temmuz 1921'de Irak Kralı olarak Prens Faysal b. Şerif Hüseyin'e biat etmelerini istediler. Ermeniler de bu isteği kabul ettiler (Akt. el-'Allâf, 2017:2).

Irak'taki Ermeniler Arapça konuşuyorlar ancak Batı Ermeni dilini unutmadılar ve Irak'taki nüfusları 37 bine ulaşmıştır. Ermeni Ortodoks Kilisesi adı verilen kendi kiliseleri vardır. Fakat aralarında Katolik doktrininin takipçileri olmadığı anlamına gelmez. Bugün Ermeniler Bağdat, Musul, Basra ve Kerkük'ün yanı sıra Zaho ve Dohuk'ta yoğunlaşmış durumdadır ve bu şehirlerde kiliseleri mevcuttur. Farklı dinî inançlara sahip halk tarafından saygı görüyorlar. Bağdat ve Musul Ermenilerinin büyük bir nüfusa sahip oldukları söylenebilir. Bağdat Ermenileri, Irak Ermenilerinin yaklaşık yarısı kadardır. Bağdat'taki Ermenilerin çeşitli kiliseleri vardır. Bunlar Kamp Sare'deki Ortodoks Ermenilerin Aziz Karabit Kilisesi, Doğu Kerrâde'de Katolik Ermenilerin Kutsal Kalp Kilisesi, Câridiye Ermeni Kilisesi, Kerrâde'de Katolik Ermenilerin Seyyidetu'z-Zuhur Kilisesi, meydandaki Meryem Ana Kilisesi, Bâbu'sh-Şarkî'de Ortodoks Ermenilerin Aziz Krikor Kilisesi, Musul'daki Ermeni Kiliseleri,

Basra ve Kerkük'teki kiliseler (el-‘Allâf, 2017: 2).

Ermenilere ait Musul'da 1949 yılında kurulan Homenetmen Kulübü gibi spor kulüpleri ve bulundukları bölgelerde bazı okullar, tarihi 13 Mart 1927'ye dayanan Musul'da Ermeni Gençlik Derneği, 22 Şubat 1930'da Bağdat'ta kurulan ve 13 Haziran 1933'te Kerkük'te şubesi açılan Ermeni Muhtaçlara Yardım Derneği, 1961'de kurulan Bağdat'taki Ermeni Kadınları Kültür Derneği gibi dernekler bulunmaktadır. Ayrıca 1924'te Bağdat'ta yayımlanan ancak yayın hayatı fazla sürmeyen (Taykris) Dicle gazetesi gibi Ermenilerin gazeteleri de bulunmaktadır.

Ermeniler milliyetçilikleri, dilleri ve medeni kişilikleriyle gurur duyarlar ve tarihlerini iyi bilirler. Bazıları sanata, mimariye, edebiyata ve dile kültürel katkıları hakkında yazılar yazmışlardır. Ermeniler ayrıca, Musul'da Nabi Yunus mevkiinde bulunan Ermeni tarzında inşa edilmiş Ermeni Dr. Krikor Astarcıyan'ın sahibi olduğu ve ne yazık ki seksenlerde yıkılmış olan güzel saray gibi edebiyat, siyaset, ekonomi, sanat ve mimari alanlarında ünlü olan bazı ürünleriyle de gurur duymaktadırlar (el-‘Allâf, 2017: 3).

Onlardan bir tanesi de “Irak Araştırmaları” adlı kitap gibi birçok eseri ve araştırması olan büyük araştırmacı yazar Yakup Sarkis'tir. Şarkıcı Sita Hagopyan, büyük bir fotoğrafçı olan babası İmri Salim Lusinyan, ünlü müzisyen Beyatris Ohannesyan, plastik sanatçısı Vartan Melekyan, ünlü yazar Şant Kenderyan, 2006 Irak Güzeli Selifya Şakakyan, Musul'daki uluslararası basketbolcu Isador Ohannesyan, tarihçi Narsis Saiğyan, ünlü müzisyen Aram Arminak Babuhyan, vücut geliştirme şampiyonu Cebrayil Kayayan, zengin bir petrol iş adamı olan ve Irak Petrol Şirketi IPC'nin hisselerinin %5'ine sahip olan Kalust Gulbenekyan, Tüccar Naum Serkis, gazeteci Karabit Perusyan, işçi hareketinin liderlerinden Vara Hacador, Doktor Ohannes Muradyakan, Doktor Anne Sityan, yazar ve yetenekli çevirmen Profesör Yusuf Abdulmesih Servet, adı Bağdat'taki Kamp Sarah mahallesine verilen zengin Hatun Sare İskenderyan, Irak Kültür ve Enformasyon Bakanlığı'nın 1981 tarihli yayınlarından “Yarım Yüzyılda Irak'ın Sağlık Durumu” kitabının yazarı Dr. Mosis Deyr Hakobyan gibi isimler ünlü Irak Ermenileridir. Modern Irak Devleti'nin 1921'deki ilk Sağlık Bakanı Hanna Hayyat Hakobyan'ın kitabını takdim etmiş, ilk baskısı 1948'de çıkmıştır. Mosis Deyr Hakobyan, Musul'da koruyucu hekim olarak çalışıyordu. Bu kitabı, bulaşıcı hastalıkların raporlarını ve gelişimlerini inceledikten ve kaynaklarını araştırdıktan sonra yazmıştır. Doktor Deko Andriyos İsfendiyan,

otuzlu yıllarda Süleymaniye'deki Kraliyet Hastanesi'nde çalışan Dr. Nikogos Alexandryan, Kut'taki Kraliyet Hastanesi'nde çalışan Dr. Leon Papazyan, ayrıca Basra limanında sağlık müfettişi olan Artin Hacik, İngiltere'de Sir ünvanını kazanan ve İngiltere Sağlık Bakanı'nın asistanlığını yapan Ara Dürziyara Dürzi, Dr. Diham Muhammed el-Azav'i'nin 2012 yılına ait "Günümüzün Çilesi Geleceğin Endişesi" adlı kitabında değindiği 1947'de Irak parlamentosunda başkent Bağdat'taki tüm Hristiyanları temsil eden Ermeni milletvekili İskender Sitiban Markaryan, Beyrut Amerikan Üniversitesi mezunu, Komünist Parti liderlerinden Krikor Akop Bedrosyan, demiryolu müteveli heyeti başkanı Dikran Ekmekciyan ve Ulaştırma Genel Müdürü İkar Hufhanisyan, hizmetleri ve yenilikleri nedeniyle üçüncü derece Mezopotamya Madalyası ile ödüllendirildi. Bağdat Su İşleri Genel Müfettişi Fahi Sifyan'ın üstün gayreti ve aldığı acil önlemler, başkent Bağdat'ı ve banliyölerini 1954'teki selden kurtarmıştır. Bağdat'ta Dr. Eric Ravitcik, Dr. Amizra Kanancian, Dr. Artin Reisman, Dr. Robin Nikosyan, Dr. Tadyus Kurdiyan ve Basra'da çalışan Dr. Stephan Keşişyan, Musul'da çalışan Dr. Robert Mermedician, diş hekimi Dr. Bedros Bedrosyan, otuzlu yıllarda Kerkük'te çalışmakta olan Dr. Korkin Bayazyan, otuzlu yıllarda Bağdat'ta tanınan avukat Hayek Sirop, aynı dönemde Basra'da tanınan avukat Agop Gabriel, altmışlı yıllarda Kerkük'te eczacı olan Dr. Hacik Agop Terziyan ve yetmişlerde Musul Gazi caddesinde muayenehanesi olan Dr. Kara Bit, Musul Taca'dan Dikran Ekmekciyan, Musul'daki Ermenilerin Muhtarı ve Musul'un tanınmış fotoğrafçılarından Sarkis Efendi Çakmakçıyan (onu uluslararası büyük fotoğrafçı Murad Dağıstanî'nin dayısı Agop Krikor Penguyan tanıtmıştır.), plastik sanatta ortaya çıkan büyük sanatçı Ardaş Kakafyan, matbaa alanında Bağdat'ta Sarkis Bedrosyan ve Musul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dekan Sekreteri Asadgik Tatul gibi isimler meşhur Ermenilerdir. Ermeniler önce Iraklı, sonra Ermeni olduklarını ısrarla söylemektedirler. Bu da Irak'a bağlılıklarını doğrulamaktadır (el-'Allâf, 2017: 3-4). Çok sayıda Ermeni, özellikle Bağdat, Musul ve Basra'da meslek, zanaat ve ticarete öne çıkmışlardır. Doğrulukları, iyi işçilikleri ve yüksek ahlâklarıyla takdir görmüşlerdir. Otuzlu yıllarda Basra'da ünlenen büyük Ermeni tüccarlardan Simon M. Karayıpler, her türlü kereste ticaretinin yanı sıra demir, çimento ve metal söve ticaretiyle de iştigal etmiştir. Komünist Parti, Arap Sosyalist Baas Partisi, Ulusal Demokrat Parti veya Kürdistan Demokrat Partisi gibi Irak siyasi partilerine katılarak parti basamaklarında üst sıralara yükselen Ermeniler de mevcuttur.

Irak Ermenileri, ciddi, enerjik, Irak’a sadık, Irak toplumunda kendilerine layık bir yer açmak için özveriyle çalışan barışçıl insanlar olarak bilinmektedirler (el-‘Allâf, 2017: 4).

5. ARAPÇA KAYNAKLARA GÖRE MİSİR’DA ERMENİLER

Mısır Ermenileri belki de Mısır’da Ermeni varlığı tarihin ilk zamanlarına kadar gittiğinden haklarında çokça araştırma yapılan tek Ermeni halkı kabul edilmektedir. Elliott Smith, Ermenilerin ilk Firavun Ailesi Döneminden itibaren Toros dağlarından Mısır’a gittiklerini ve Firavun devletinin kurulmasına ve medeniyetini oluşturmalarına yardım ettiklerini belirtmektedir (el-Boyacıyan, 1960: 1’den Akt. Azazyan, 1993: 127). Ermeniler Mısır’a firavunların Suriye’ye saldırıları neticesinde gelmişlerdir. Firavunlar Fırat Nehri’ni geçip Ermenistan’ın Güney bölgelerine ulaşmışlardır ve birçok Ermeni’yi esir olarak Mısır’a götürmüşlerdir (el-Boyacıyan, 1960: 1’den Akt. Azazyan, 1993: 127). Ermeni araştırmacı Nazarit M. Ağazarim, Ermenilerle Mısırlılar arasındaki ticari ilişkilerini açıklarkerm Ermeni isminin eski Mısır yazıtlarında geçtiğinden bahsetmektedir (Ağazarim, 1911: 1-2’den Akt. Azazyan, 1993: 127).

El-İmam (1999: 65) da Ermenistan ve Mısır’ın İran, Roma, Arap İslam Devleti ve Osmanlı İmparatorluğu gibi büyük devletlerin yönetimine girdiğini ve bu durumun aralarındaki hareketliliği kolaylaştırdığını belirtmekte ve ilaveten şunları aktarmaktadır: “Ermenistan, coğrafi olarak zor bir bölgedir. Siyasi olarak da sürekli çalkantılı olduğundan, geleneksel olarak tarih boyunca insanların cazibe merkezi kabul ettiği Yakın Doğu’ya, (Lang, 1988: 70-88) özellikle de Mısır’a (Hımdân, 1993: 176) eski çağlardan beri Ermeni göçleri gözlenmiştir.”

Mâcid İsrail, (2017: 12) eskiden yeniye Ermenilerin göç serüveni hakkında şunları ifade etmiştir:

“MÖ 6. yüzyılda Perslerin Mısır’ın kontrolünü ele geçirmesinden itibaren birçok Ermeni Mısır’a akın etti. Bunun en eski kanıtı, MS 3. yüzyılın sonlarına ait Yunanca bir yazıttır. MS 11. yüzyılda Ermenistan’ın Bizans yönetimi sırasında, özellikle Fatımi döneminde, Bedru’d-dîn el-Cemali’ye nispet edilen Cemali Ailesinin ülke yönetiminde bulunması nedeniyle birçok Ermeni, Ermenistan ve Kudüs’ten Mısır’a göç etmişlerdir. Memlûk sultanları döneminde (1250-1517) özellikle Sultan el-Melik ez-Zahir Seyfu’d-dîn Barkûk (1339-1399) döneminde de sayıları artmıştır. Ermeniler 1517’de Osmanlı’nın Mısır’ı işgalinden sonra, Mısır ve Filistin’deki en büyük Hristiyan yabancı topluluk olmuştur. 16. yüzyılda Osmanlı devleti ve Safevî devleti aralarındaki savaşın

ardından Ermenistan'ı paylaştılar. Rusya, Doğu Ermenistan'ı ilhak ederken, Osmanlı yönetimi altındaki Ermenilere kendi bölgelerinde özerklik verdi. Ancak Hristiyan oldukları için ayrımcılığa maruz kaldılar. Haklarını yerel ve uluslararası düzeyde aradıklarında, Abdülhamid'in (1876-1909) gözetiminde ve İttihatçıların yönetiminde (1919-1923) gerçekleşen (1894-1896) Hamidiye katliamları, 20 bine yakın Ermeni'nin canına mal olan, 1909'da gerçekleşen 'Adana' katliamı ve Birinci Dünya Savaşı'nda özellikle 1915-1917 yıllarında yaşanan soykırım da dâhil olmak üzere birçok katliama maruz kaldılar.”.

Bazıları, Ermenilerin Mısır'a göçünün eski Mısır hanedanları dönemine kadar dayandığını ve daha sonra Bizans yönetimi (527-640) sırasında arttığını ifade etmektedirler. Ancak Ermeniler, Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethinden itibaren Mısır'da görülmeye başlamışlardır. Bu İslami fetihle (639-642) İslami Mısır'ın ilk başkenti olan Fustat'ta “Vartan Çarşısı” olarak bilinen bir çarşı kuran komutan Vartan (Vardan) El-Rumi gibi Müslümanlığı kabul edenler de yer almışlardır. Halife Osman b. Affan onu Mısır'a emir olarak görevlendirmiştir. Aynı şekilde, İbn Tagrî Berdî'nin Ermeni asıllı olduğunu söylediği Emir Ali b. Yahya gibi bazı Müslüman Ermeniler, Abbasi yönetimi (750-1258) sırasında da Mısır emiri olarak görevlendirilmişlerdir (el-Atâbekî, 1930, 2: 246-255'ten Akt. el-İmam, 1999: 65).

Hunharca katledilen Ermeni şehitlere söylemiyle anne, baba, eş, kardeş ve çocuklarına ithaf ettiği “Mısır ve Filistin Ermenileri Siyasetten Uzak” adlı eserin yazarı Mâcid İzzet İsrail de İncil'de Hz. Yusuf'a rüyasında oğlu ve hanımını alarak Mısır'a gitmesi emrini vurgulamakta ve Mısır'daki Ermeni cemaatinin tarihsel köklerini, eski Mısır hanedanları dönemine kadar götürmektedir. Mâcid İsrail, Bizans döneminde Ermenilerin sayısında nispi bir artış olduğunu ancak bazı Anadolu Hristiyanlarının göç ettiği Mısır'ın Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Ermenilerin daha çok görülmeye başlandığını belirtmektedir. Ayrıca Abbasi Döneminde daha da arttığını ve özellikle Fatımî Döneminde dinî, kültürel ve ticari olarak tamamen özgür bir topluluk olduklarını da vurgulamıştır (İsrail, 2017: 26-27)

Barış yıllarında Ermeni halkını oluşturan unsurlardan biri olan Medlerle Mısır Firavunları arasında akrabalık ilişkileri ve ticari ilişkiler oluşmuştur. Örneğin Firavun 3. Tuhutmus (MÖ 1490- 1460) Med kralı 1. Ardadama ile barış ve dostluk antlaşması yapmıştır (el-Boyacıyan, 1960, 2: 3 ve Mikâilyan, 1980: 28-29'dan Akt. Azazyan, 1993: 127).

İki halk ve ülke arasındaki karşılıklı savaş-barış ilişkileri MÖ 559-530 yılları arasında

hüküm süren Ahmini Perslerin Ermenistan ve Mısır'ı işgaline kadar devam etmiştir (Azazyan, 1993: 128).

Bu ilişkileri Ermeni tüccarların Mısır'a getirdiği Kahire'deki Firavunlar Müzesi'nde bulunan muhteşem araç gereçler ortaya koymaktadır (Mikâilyan, 1980: 33-34'ten Akt. Azazyan, 1993: 128).

60'lı yıllarda Ermenistan'daki "Kırmızı Tepelerde" yapılan kazılarda Firavun İlah Suhmut'a ait küçük bir seramik heykele rastlanmıştır. 1966 yılında da arkeologlar Ermenistan'daki Urartu Arin Börd bölgesinde başka eserlere ve Mısır İlahı Bis'in çok küçük bir heykeline rastlamışlardır. Urartu Kralı 2. Arkişti'nin (MÖ 713-685) sarayındaki kazılarda rastlanan duvar resimleri Urartu ve Mısır sanatları arasındaki derin bağlantıları göstermektedir (Mikâilyan, 1980: 33-34'ten Akt. Azazyan, 1993: 128). Bu bağlamda elle çizilen bu resimler Mısır duvar resimlerine oldukça benzemekte ve Urartu sanatçılarının Firavun sanatına son derece vakıf olduklarını göstermektedir (Cerîdetu Zartunk, 8 Haziran 1967'den Akt. Azazyan, 1993: 128).

"Kırmızı Tepeler" ve "Arin Börd" Urartu Krallığı'nın doğu hudutları yakınlarında yer almaktadır. Urartuların başkenti Duşba veya Van-Duseb ve ülkenin batı ve güneybatı bölgelerinin Mısır'a daha güçlü ilişkileri vardı (Azazyan, 1993: 128).

Mısır'daki Ermeniler hakkındaki ilk yazılı bilgi MÖ 46 yılında Afrika hâkimi olan Romalı tarihçi Sellestiyus'a kadar gider. MÖ 40 yılında yazdığı kitabında Ermenilerin Afrika'da sürekli faal olduklarını belirtmektedir (el-Boyacıyan, 1960: 4 Akt. Azazyan, 1993: 128-129).

Mısır'daki Batalimoslar (MÖ 323-30) döneminde Mısır-Ermenistan ticari ilişkileri canlı idi. Çünkü Ermeniler büyük bir kültür merkezi olan İskenderiye şehri ile sürekli iletişim halindeydiler ve o sıralarda Ermenistan'daki Helenist medeniyetiyle birlikte Yunancanın yayılması sebebiyle çok sayıda Ermeni öğrenci eğitimlerini orada sürdürüyordu (el-Boyacıyan, 1960: 4 Akt. Azazyan, 1993: 129). O dönemde bir olay ön plana çıkmaktadır. Romalı Mısır Hâkimi Markos Antonyo, esir ettiği Ermeni Kral 2. Ardavist'i (MÖ 55-34) altın zincirlerle bağlı olarak Mısır'a getirmiş ve Ermeni Kral Kleopatra'nın önünde eğilmeyince başını vurdurmuştur (el-Mudevver, 1982: 158). Aynı bilgi Azazyan'ın (1993: 129) aktarımında Hōrinatsi (1981: 159-161) ve Mikâilyan'da (1980: 38-39) da mevcuttur.

MÖ 30 yılında Mısır Roma sancağı olmuş ve Roma hâkimiyeti miladi 395 yılına kadar sürmüştür. Roma İmparatoru Neron (MS 54-68) zamanında Hristiyanlık Mısır'a girmiştir. Miladi 2. yüzyılda (Ermeni Kilisesi gibi 451 yılında Kalgadoni konseyinin kararlarına boyun eymeyen) İskenderiye Kilisesi doğunun en güçlü kilisesi olmuştur. İki kilise ve yöneticileri arasındaki karşılıklı ilişkiler güçlü idi. Ermeniler bu döneme ait yazıtlarda da geçmektedir. Miladi 3. yüzyılda Tiba şehrinde Hasruf diye adlandırılan bir Ermeni'nin bıraktığı Yunanca yazıt onlardandır (el-Boyacıyan, 1960: 5-6 ve Mikâilyan, 1980: 46'dan Akt. Azazyan, 1993: 129). Çoğunlukla Roma ordusundaki Ermeni birlikler Mısır'da konaklıyorlardı. Bütün bu deliller miladi 1. yüzyıldan başlayarak tüccar ve asker olarak Mısır'da küçük Ermeni grupların varlığını düşündürmektedir (Mikâilyan, 1980: 46'dan Akt. Azazyan, 1993: 129).

Afrika'da 2,5 yüzyıl kadar (395-640) süren Bizans hâkimiyeti sırasında Mısır'daki Ermeniler geliştiler. Ermenistan'la Mısır arasında sadece ticari ve kültürel ilişkiler gelişmekle kalmamış, bazı yüksek makamlara da Ermeniler getirilmiştir. Miladi 5. asrın başlangıcından itibaren Ermeniler çeşitli gayelerle Mısır'a geldiler ve bazıları Sina Manastırı'na ve Mısır çöllerindeki diğer manastırlara sığındılar (Kardaşyan, 1986, 2:5'ten Akt. Azazyan, 1993: 130). Feyyum şehrinde Yunanca öğrenmek için Mısır'a gelen bir Ermeni tarafından yazıldığına inanılan tarihi miladi 5, 6 veya 7. asra giden Yunanca ancak Ermeni harfleriyle yazılmış papirüs kâğıdından el yazmasına rastlanmıştır (el-Boyacıyan, 1960: 9-10'dan Akt. Azazyan, 1993: 130). Ermeni öğrenciler, eğitimlerinin çoğunu İskenderiye'de aldı. Önde gelen ilk tercümanlar onlardandır. Miladi 5 ve 6. yüzyıllarda o öğrenciler önde gelen tarihçilerin eserlerini Yunancadan Ermeniceye çevirdiler. Bazı Mısır ve Yunan nüshaları kaybolmuş, Ermenice tercümele günümüze kadar gelmiştir (Horinatsi, 1981: 427-429 ve Kardaşyan, 1986, 2:3'ten Akt. Azazyan, 1993: 130).

Roma İmparatoru 1. Justinyan döneminde, Ermeni Komutan Narsis Basini, Afrika'yı fethetti. 545 senesinde ordusunda Ermeni birliklerin olduğu Romalı komutan Arsebent'i Libya'ya gönderdi. Ermeni birliklerin Ardavan Arşaguni isimli komutanı aynı yıl Afrika'daki Bizans ordusunun genel komutanı oldu (el-Boyacıyan, 1960: 6-7'den Akt. Azazyan, 1993: 130).

Ermeni kökenli Roma İmparatoru Moris (veya Morig) yönetimi esnasında Mısır ve Bizans Afrika'sının Hâkimi Ermeni Herkül'e kardeşi Krikor yardım ediyordu.

Herküllerin yönetimi huzur ve gelişme dönemi olan yarım yüzyıl devam etmiştir (el-Boyacıyan, 1960: 6-7'den Akt. Azazyan, 1993: 130-131).

Kaynaklar çok sayıda Ermeni'nin 7. asrın başlarında Mısır'a geldiği konusunda ittifak etmektedir. Tarihî kaynaklarda Mısır'da kilise ve diğer binalar yapan birçoklarının isimleri geçmektedir (Azazyan, 1993: 131).

Mâcid İzzet İsrail'in (2017: 7-10) "Ermenu Mısr.. Ermenu Filistîn Ba'iden 'An es-Siyâse" (Mısır Ermenileri, Filistin Ermenileri Siyasetten Uzak) adlı eserinin Âsim el-Desûkî tarafından yazılan takdiminde şu bilgilere yer verilmiştir:

"Ermeniler, Firavun dönemlerinden itibaren Mısır'a ve Filistin'deki Kudüs'e gelen en eski cemaatler arasında yer almışlardır. Ermeniler inançlarını, gelenek ve göreneklerini koruyarak yaşam kaynakları aramak için göçler çerçevesinde eski zamanlardan itibaren Mısır'a, 1860'lı ve 1890'lı yıllarda Osmanlı yönetimi altında yoğunlaşan Müslümanlarla gayrimüslimler arasındaki zulüm ve gerilim ortamından ve 1915 yılında I. Dünya Savaşı şartlarında ve o zamanki uluslararası kutuplaşma çerçevesinde Türk yetkililerin elinde gerçekleştirilen katliamlardan kaçmak için kendi ülkeleri Ermenistan'dan Kudüs'e intikal etmişlerdir. Ortadoğu'da ya da Arap dünyasında yer alan Irak, Suriye ve Mısır gibi ülkeler 1516-1517'den itibaren Osmanlı hâkimiyetine boyun eğmişlerdir. Orta Asya'da Çin'in kuzeybatısında yaşayan dünyanın herhangi bir bölgesindeki Bedeviler gibi yaşam kaynakları aramak için bir yerden başka bir yere taşınan Osmanlı Türkleri kadim bir uygarlığın (Mısır-Firavun, Suriye-Finike Irak- Babil-Asur) sahibi olan o ülkelerin insanlarına herhangi bir medeniyet dayatmamışlardır. Türk işgalciler (Osmanlılar) o ülkelerin halklarını medeniyet, gelenek ve göreneklerinde serbest bırakarak (etnik, dinî, zanaat, mesleki) grupları yönetmenin en iyi yolunu bulmuşlardır. Yeter ki bu gruplar Osmanlı egemenliğini korusun ve otoriteye başkaldırmassın. Osmanlı yönetimi İslami bir nitelik taşıdığı için, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Müslümanlar diğer din mensuplarından daha iyi bir konuma sahiptiler. Osmanlılar Sünni doktrininde oldukları için Şiiler de Sünnilere benzer bir statüye sahip değillerdi. Sonuç olarak, koşulların dayattığı örneğin devletin bir yönetim meselesinde gayrimüslimlerin uzmanlığına ihtiyaç duyması gibi istisnai bir durum dışında, gayrimüslim Yahudilerin ve Hristiyanların hükümetin siyasi yapısında yeri olmamıştır. Gayrimüslim ve Arap olmayan gruplar, eşit haklara sahip olmadıkları ve vatandaşlık haklarından yoksun "İslami" bir hükümet altında kendilerini sadece bir azınlık olarak hissettiklerinden, kendilerini siyaset ve yönetimden uzaklaştırıp ekonomik ve sosyal faaliyetlere yönelmişlerdir. Aynı şekilde Mısır ve Kudüs'teki Ermeniler de siyasetten ekonomik faaliyete yönelerek ticaret, bankacılık (para işleri), matbaacılık, sanat, özellikle fotoğrafçılık ve diğer bazı zanaatlarla uğraşmışlardır. Mısır, ardından Irak ve Filistin İngilizlerin, Suriye ve Lübnan Fransızların sömürülerine maruz kalınca, bu ülkelerdeki etnik ve dinî gruplar, sömürgecilerin birbirine düşürerek otoritelerini devam ettirmek için kullandıkları siyasi azınlıklar haline getirilmişlerdir. Etnik ve dinî gruplar çıkarlarını korumak için sömürgecilere

sempatik durmuşlardır. Ancak etnik, dinî ya da mezhepsel çatışmalar zaman içinde yeniden canlanmış ve sömürgeci güçlerin bu durumu kullanmaları neticesinde 1943'te Lübnan Devletini ve 1948'de Filistin'de Yahudi devletini kurmuşlardır.”.

640 senesinde Mısır yolu, savaşların birinde ölen Krikor'un yönetimindeki Tunus'a uğrayan Arap komutan Amr b. As tarafından Arap Hilafet Devletine katıldı (el-Boyacıyan, 1960: 8-9'den Akt. Azazyan, 1993: 131).

642 senesinde Fustat şehrini Amr b. As'ın kurduğu bilinmektedir. Arap ve Ermeni kaynakları, yardımcısı ve silah arkadaşının Ermeni Rumu Vardan'ın olduğunu ve Fustat'ta “Vartan Çarşısı” veya “Verdan Çarşısı” olarak bilinen bir çarşı kurduğunu söylemektedir (Ermînyâ es-Sufyetiyye (Şehriyye), Kasım 1959, 11. Sayı: 38-40 ve Devriyyetu “İçmiyadzin” Şubat 1947: 43-46'dan Akt. Azazyan, 1993: 131). Yakut el-Hamevî, “Mu'cemu'l-Buldan”da şöyle der:

“Mısır'ın Fustat şehri Amr b. Âs'ın Asbahandan edindiği kölesi Verdan er-Rumi'ye nisbet edilir. Kölesinden Amr, ondan da Malik b. Zeyd en-Naşiri ve Uley b. Ribah'ın rivayetine göre Verdan Mısır'ın fethini görmüş, Muaviye günlerinde Şam'a gitmiş ve orada bir ev edinmiştir. Verdan Ermenistan Rumlarından bir Rum'dur ve Muaviye onu Amr'ın ölümünden sonra Mısır'ın Harac şehrine Vali Olarak atamıştır. Verdan Amr b. Âs'ın koruma amiri konumundaydı ve Amr ona danışmadan hiçbir şey yapmazdı. Verdan üstün bir kavrayışa sahipti. El-Hâfız b. Asakir Amr b. Âs'ın kölesi Verdan'ın Hicri 53 (Miladi 673) yılında İskenderiye'de öldürüldüğünü belirtmiştir.” (el-Hamevî, 1957, 3: 1-284).

Arapların hükümranlılığı (540-868 Emevî-Abbasi Dönemi) esnasında Ermenilerin dinî ibadetlerinde hür olmaları, Ermeni Ali b. Yahya gibi bazı Ermenilerin hükümdarlık gibi önemli mevkilere ulaşmaları dışında kaynaklarda Ermeniler hakkında fazla bir bilgi bulunmamaktadır (Azazyan, 1993: 132).

Arap tarihçiler, 9. yüzyılda Bizans ordularına karşı yapılan savaşlarda önemli rol oynayan önde gelen Ermeni devlet adamı ve askerî lider İbn Yahya el-Ermeni'den övgüyle bahsetmişlerdir. İbn Yahya Gürcistan, Harran ve Dağıstan'ı içeren Ermenistan'ın hükümdarı, Ermeni asıllı Hüsameddin Lu'lu donanmanın komutanı ve Fustat Fahram da Kahire şehrinin inşaatçılarındandır (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 27).

Tolonilerin hükümranlılığı sırasında (868-884) Emir Ahmed b. Tolon Suriye'yi Mısır'a katınca Suriye ile Mısır'daki iki Ermeni halkları arasındaki karşılıklı ilişkiler canlanmıştır. Bu durum Ahşidi Devleti (934-969) döneminde de devam etmiştir.

Günümüze kadar varlığını sürdürmüş olan tarihi 981 ya da 982 yılına kadar giden Kahire Suriyeliler mahallesindeki Aziz Meryem Ermeni Kilisesinde bulunan haç taşı (Kaçkar), kiliseler, binaları, ticari ve ekonomik faaliyetleri ile düzenli Ermeni varlığının konuşan delilleridir (el-Boyacıyan, 1960: 15ve Kuşakyan, 1927: 10-11'den Akt. Azazyan, 1993: 132).

11. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların batıya doğru ilerleyişi önünde çok sayıda Ermeni'nin Mısır'a kaçması sonucunda Mısır'daki Ermeni sayısı artmıştır. Bu Filistin ve Suriye'nin Fatımi egemenliğine girmesi sonrasındaki aynı dönemdir (Ebu Zeyd, 1991: 32-43'ten Akt. İsrail, 2017: 27).

Ermenilerin Mısır'a göçü modern çağda başlamamıştır. İlk göç dalgaları Fatımî Dönemi'nde gerçekleşmiştir (Padrik, 1944: 3). Bu erken göç, büyük olasılıkla Ermenistan'ı İslami fethin pençesinden kurtarmaya çalışan Bizans saldırılarından kaynaklanmaktadır. Fatımiler Dönemi'nde Ermeniler devlette en yüksek mevkilere ulaşmışlardır. Fatımîlerin başkomutanı sonradan Müslüman olan Bedru'd-dîn el-Cemâlî'nin Ermeni asıllı olduğu söylenmektedir. Onun oğlu el-Efdal ile Ermeni vezirler dönemi başlamıştır (Hâfız, 1986: 374).

Yaklaşık iki yüzyıl (969-1171) hüküm süren Fatımi Dönemi en önemli tarihî dönemlerdendir. Mısır ve Ermeniler için altın dönem olarak zikredilen büyük bir gelişme dönemi sayılmaktadır. Siyasi, kültürel, ekonomik ve imar alanlarında Ermenilerin rolü büyük olmuştur. Hatta Gaston Wiet 11. asrın ikinci yarısını "Ermeni Dönemi" olarak adlandırmıştır (Wiet, 1932, 2: 216'dan Akt. Azazyan, 1993: 132). Ermeni kaynaklarına göre 11. yüzyılda Ermeni sayısı 30000'e ulaşmış ve Mısır'ın her tarafına yayılmışlardır (el-Boyacıyan, 1960: 29'dan Akt. Azazyan, 1993: 132).

El-İmam da Fatımi Dönemiyle ilgili şunları aktarmaktadır: "Ermeniler, Mısır'da Fatımi yönetimi sırasında (969-1171) tam bir dinî, kültürel ve ticari özgürlüğe sahip oldukları müreffeh bir dönem yaşamışlardır. Filistin ve Suriye'nin Fatımi yönetimine boyun eğdirilmesinden sonra Fatımi Mısır'da Ermenilerin sayısı artmıştır. 11. yüzyılın ikinci yarısında Selçukluların Batı'ya ilerlemesi birçok Ermeni'nin Mısır'a kaçışıyla sonuçlanmıştır." (Ebu Zeyd, 1991: 33-49'dan Akt. el-İmam, 1999: 66).

Tarihçiler, Ermeni Bedru'l-Cemali'nin Mısır ülkesinin işlerini devraldığı zaman, vezirler çağını başlattığını söylüyorlar. O andan itibaren asıl yönetim onların elindeydi

ve halifeler gölgede kaldılar. Bu vezirlerin çoğu, 11. yüzyılın ikinci yarısına kadar Fatımi devletinin yaşamında önemli bir rol oynayan Ermenilerdi. Bu dönem “Ermeni Dönemi” olarak adlandırılmıştır. Bedru’l-Cemali (1070-1094), oğlu el-Efdal Şahinşah (1130-1131), Es-Sa’id Ebu’l-Feth Yanis el-Ermeni (1132-1134), Behram el-Ermeni (1135-1137), Talai‘ b. Rizzîk el-Ermeni (1154-1161) ve Rizzîk b. Talai‘ el-Ermeni (1161-1163) bu dönem vezirleridir (el-Munâvî, 1970: 77, 91, 104’ten Akt. el-İmam, 1999: 66).

Ayrıca Fatımî Mısır’da siyasi, idari, savaş, bilim ve imar alanlarında birçok Ermeni emir güçlenmiş ve faaliyet göstermiştir. Bunlar Fatımi Mısır’da, el-Hâkim biemrillah (386- 411 H. / 936-1021 M.) döneminde Halep Kalesi’nin hükümdarı olan Ermeni Emir Azizu’d-Devle, Yüksek Divan başkanı Cafer el-Muzaffer, 1134’te Kus Valisi Vasak, İskenderiye Valisi Ebu Mansur Kusta ve komutan Tacu’d-Devle Kalmâz vb. meşhur kimselerdir (Ebû Zeyd, 1991: 50-185’ten Akt. el-İmam, 1999: 67).

Fatımi Devleti’nde Halifeler, Ermenilere güçlü ordulara komuta ettirmenin yanı sıra devlet işlerini de Ermeni vezirlere bırakmışlardır (Azazyan, 1993: 134).

Azazyan’a, (1993: 133) göre tarih kaynakları Halife Ebu Mansur günlerinde (975-996) Mısır’ın büyük bir gelişme kaydettiğini ve nüfusunu katladığını belirtmektedir. Birçok Ermeni maddi kazanç ve refah için Kilikya’dan Kudüs’e, oradan da Mısır’a gitmiştir. 11. asrın ikinci yarısında barbar Selçuklu Türklerinin 1064’te Bakradoni Ermeni Devleti’nin başşehri Ani’yi, 1071’de Kudüs’ü ve 1076’da Şam’ı istila ve işgal etmesiyle Mısır’a büyük Ermeni göçleri gerçekleşmiştir. Ermeni Tarihçi Matyos Orhayitsi (1973: 139) 11. asrın sonunda Mısır’da 30000 Ermeni veya 10000 Ermeni ailesi olduğunu ortaya koymuştur. El-Mecmû‘atu el-İstişrâkiyye’nin 1964 yılı 2. sayısı 315. sayfasında geçtiğine göre Ermeni araştırmacı H. Turşuyan 100000 Ermeni olduğuna inanmaktadır. Yakut el-Hamevî (1957, 5: 2-140) ise Mısır halkının Kıpti, Rum, Berberi, Kürt, Deylemi, Ermeni ve Habeş gibi farklı unsurlardan oluştuğunu belirtmektedir. El-Maqrîzî’nin (1998, 2: 132) Kureyş Oğullarından Kayseriye hakkındaki bahsinde şöyle geçmektedir: “Bu Kayseriye Büyük Üçgen Çarşı’nın ortasında kitapçılar kapısının yakınındadır. Tüfekçilerden terlikçilere, terlikçilerden Üçgen Çarşı’ya oradan da Kayseriye’ye geçilir. Bugün bazısı Ermenilerin, bazısı da manifaturacıların mekânıdır.” Bazı yüzyıllarda Kahire’deki mobilya ve araç gereç depolarıyla ilgili en önemli şey “altın süslemeli kırmızı”dır. Yukarı Mısır’ın Usyut

şehrinde yapılan kırmızı mobilyalar Ermeni yapısına benziyor denmektedir (Metz, 1957, 2: 354).

Tarihçiler o dönemde kilise ve manastırların Mısır'ın her tarafına yayıldığından bahsetmişler, el-Maḳrîzî de bu konu ve Ermeni Manastırı hakkında çokça durmuştur (Maḳrîzî 1: 343, 2: 501-519, 2: 509 / Tosun, 1935: 70-79, / Mîkâilyan, 1980: 97'den Akt. Azazyan, 1993: 134). Beyaz Manastır ve Theodoros Kîsûnî adlı Ermeni sanatçı tarafından Ermeni tarzıyla yapılan çini süslemeli kilisesi günümüzde hâlâ ayakta olan en önemli yapılarıdır (Kuşakyan, 1927: 244-245'ten Akt. Azazyan, 1993: 134). Buna ilaveten Ermeni Katolikos 2. Krikor Vakayasir'in (1066-1105) ve Katolikos'un resmini çizdiği Mısır Metropolit Piskopos Kirikor'un isimlerinin geçtiği 3 Ermeni kitabından bahsedilmektedir (Orhayitsi 1973: 139'dan Akt. Azazyan, 1993: 134). Manastır ve kiliselerin yapılmasının resim, çini ve haç taşı (haçkar) ile süslemek üzere Ermeni sanatçıların varlığını zorunlu kıldığını söylemek gerekir. Ayrıca Ermeni geleneğine göre kilise ve manastır yakınlarında el yazmalarını çoğaltma merkezleri de yaygınlaşıyordu (Abrahamyan, 1964, 1: 142'den Akt. Azazyan, 1993: 134).

Mısır'da 1171-1250 yılları arasında hüküm süren ve Suriye'yi topraklarına katarak sınırlarını Ermenistan'a taşıyan Eyyûbî Devleti kurulunca Ermeniler, Fatimî Dönemi'ndeki pozisyonunu kaybetti (Azazyan, 1993: 141). Mısır'da Fatimi yönetiminin sona ermesinden sonra, Selahaddin Eyyubi (1193-1171), Fatimilere sadık oldukları için Ermenilere zulmetti. Ayrıca Mısır'da Ermenilerin azalmasına yol açan Fatimi ordusunun bir kanadı olan ordularını da görevden aldı. (el-İmam, 1999: 67). Ermeni kaynaklara göre Ermeni Emir 2. Robin (1175-1196) 1183-1184 yıllarında Ermeni Katolikos 4. Kirikor Daga'nın (1173-1193) eşliğinde Ermenilerin durumunu iyileştirmek gayesiyle Mısır'a geldi (el-Boyacıyan, 1955, 2: 467'den Akt. Azazyan, 1993: 141).

Fatimi egemenliğinin Selahaddin Eyyubi (1171-1193) tarafından yıkılmasından sonra Ermeniler, Mısır'daki faaliyetlerini sürdürmenin imkânsızlığını anlamış ve çok sayıda Ermeni 1172 yılında Kudüs'e göç etmiştir. Kürtler ile Ermeniler arasındaki geleneksel düşmanlık artmıştır. Kürtlerin Besâfîn Manastırı Patriğini, rahiplerini ve takipçilerini kovmaları Mısır'daki Ermeni cemaatinin azalmasına yol açmıştır (Hevayt, 1997: 94-96'dan Akt. İsrail, 2017: 28). Ermeniler ve Kıptiler, Ortodoksluk inancında ortak olduklarını, Roma'daki Katolik ve Konstantinopolis'teki Bizans Ortodoks (Kalsedon)

inançlarının farklı olduğunu öğrendikten sonra, Haçlıları Kudüs'ten sürmesine yardım etmesi için Selahaddin Eyyubi'yi ikna etmeye çalışmışlardır (Hori, 1925: 72-77'den Akt. İsrail, 2017: 28). Selahaddin Eyyubi, zafer kazandıktan sonra Kıptilere Sultan Manastırı'nı vererek onlara iyi davranmış ve bir kısmını yüksek mevkilere getirerek Ermenilerin nüfuzunu yeniden sağlamıştır. Eyyubi döneminde Behau'd-Din Karakuş, Selahaddin'in donanmasının komutanı Lulu el-Hâcib ve komutan Şerefu'd-Din Karakuş gibi Ermeni isimleri öne çıkmıştır (Mahmûd, 2005: 7'den Akt. İsrail, 2017: 28).

Selahaddin Eyyubi 1187'de Kudüs'ü fethettiğinde, sadakat ve cesaretlerinden dolayı Ermenilere özel ayrıcalıklar tanımış ve kutsal topraklardaki tüm haklarını korumuştur. Keza, mühendis Bahaeddin Karakuş, Selahaddin'in donanmasının komutanı Lulu' el-Hacib ve komutan Şerefu'd-Din Karkarîş gibi bazı Ermeniler de Selahaddin'in hizmetine girmiştir (Mîkâilyan, 1980: 136-170'ten Akt. el-İmam, 1999: 67).

Bazı Ermeniler Eyyûbî Devleti'nde yüksek makamlara ulaştılar. Onlardan en önde geleni Ermeni Husâmu'd-Dîn Lu'lu' el-Hâcib'dir. Ermeni asıllıdır ve Fatimî Halifeleri dönemindeki Mısır askerlerindendir. Salahu'd-Dîn Yûsuf b. Eyyûb, Mısır ülkesini işgal ettiğinde orduda önde gelen hizmetlerde bulundu, fetihler yaptı, zaferler kazandı ve ganimetler aldı. Sonra askerliği bıraktı. Dört kızını evlendirdi ve çeyizlerini karşıladı. İki oğluna da yeterince mal verdi, kalan servetini de düzenli olarak, aksatmadan, sürekli olarak bıkmadan fakirlere dağıttı (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 85). Adil Kral Ebu Bekir Mısır'da kardeşi Sultan Selahaddin'e vekâlet etti. Kızıldeniz'de bir donanma oluşturdu ve Husâmu'd-Dîn Lu'lu' el-Hâcib'i komutanı olarak Mısır'a gönderdi. Orada cesaretiyle muzaffer oldu. Yoluna devam ederek Eyle'yi (Beytu'l-Makdis) muhasara edenleri tuzağa düşürdü. Onları öldürdü veya esir aldı. Allah'ın Haremleri olan Mekke ve Medine'ye girmeye azmetmiş askerin talebiyle yoluna devam etti. Lu'lu' izlerini takip etti ve mikada ulaştı. Havra kıyılarında onları yakaladı. Şiddetli çarpışmalardan sonra zafer elde ettiler. Lu'lu' çoğunu öldürdü ve kalanları esir aldı. Bazılarını Mina'ya öldürülmek üzere gönderdi. Kalanlarla Mısır'a döndü ve son esire kadar hepsini öldürdüler (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 86). Azazyan, (1993: 141-142) bu bilgilerin ebû'l-Fidâ (3: 65), 22 Kasım 1952 tarihli el-Ahrâm Gazetesinde, Mısırlıyan'da (1947: 111) da mevcut olduğunu belirtmektedir.

Sultan Selahaddin'in hizmetinde Bahâu'd-Din lakaplı Ebu Said Karakuş b. Abdullah

el-Esdî de vardı (el-Boyacıyan, 1955, 2: 466'dan Akt. Azazyan, 1993: 142). Selahaddin'in hizmetçisi idi. Sultan Selahaddin'in amcası Esedü'd-Din Şirkuh'un hizmetçisi olduğu ve onu azad ettiği söylenmektedir. Selahaddin'in Mısır'ı alınca onu saray sorumlusu yaptı. Sonra Mısır bölgesi yönetimine vekâlet etti ve bölge ihtiyaçlarını gidermede güvenerek işleri ona devretti. Mutlu ve himmet sahibi bir adamdı. Kahire, Mısır çevresi ve ikisi arasındaki surları yapan kişidir. Cebel Kalesini yaptı. Piramitlerin yolu üzerindeki Cize'de su kemerini inşa etti. Bu eserler onun yüksek azminin delilidir. Naks'ta ve Kahire sırtlarındaki Han Sebil'de yer alan Bâbu'l-Futuh üzerinde yerleşim yerleri imar etti. Harcamaları bilinmeyen birçok vakfı vardır. İyi niyetli birisiydi (el-Maqrîzî, 1998, 1: 347, 379, 380 / 1324 H., 2: 95, 204). Azazyan (1993: 142) aynı bilgiyi İbnu Halkân'dan (1: 430) da aktarmıştır. Mısır'daki son Eyyubi Kraliçesi Ermeni cariye olan Şeceretu'd-Durr idi (Ebû'l-Fidâ, 3: 201 / el-Boyacıyan, 1960: 42 / Mîkâilyan, 1980: 166-167 / Lane-Pool, 1968: 237'den Akt. Azazyan, 1993: 142).

1250 senesinde Mısır'da Memlûkler Dönemi başladı ve yaklaşık 600 sene sürdü. (1517) Mısır için önemli bir aşamadır. (Azazyan, 1993: 142).

Azazyan (1993: 143) Ebû'l-Fidâ'dan (4: 3-5) şöyle aktarmaktadır: “Kilikya'da yer alan Ermeni Krallığındaki ilk savaş 1265 yılında Sultan ez-Zahir Baybars tarafından yapılmıştır. Sonra Ermeni Kral 1. Heysum (1226-1269) ile Sultan ez-Zahir arasında barış antlaşması yapılmıştır.” İbnu'l-Verdî (2: 226, 237) 1278 ve 1292 yıllarında gerçekleşen savaşlarla ilgi şunları zikretmiştir: “Sonra 677 (1278) yılına girildi. O yıl es-Sa'id Bereke Şam'a yürüdü ve askerleriyle oraya ulaştı. Asker, Seyfeddin Kalavun es-Sâlihî'nin arkadaşlığını ve Hama'nın sahibinin varlığını ortadan kaldırdı. Sis ülkesine baskın yaptılar, ganimet elde ettiler ve Şam'a geldiler.” 1292 gazvesi hakkında da şunları zikretmiştir: “Askerlere gelince, Halep'e doğru yürüdüler. Sultan Halep'e ulaştı ve oradan Romalıların Kalesi'ne yöneldi. Onlarla Cumadi'l-Âhira'nın ilk on gününde karşı karşıya geldi ve onları dara düşürdü. Yazar Allah ona rahmet etsin buna tanık oldu. Mancınıkları yerleştirdi ve muhasara Recebin on birinde Cumartesi günü kılıçla fethedilene kadar devam etti.”.

Ermeni tarihçiler Memlûklerin Ermeni bölgesi olan Filistin, Suriye ve Kilikya'da gerçekleştirdiği savaşlarda esir düşen Ermeniler sebebiyle Mısır'daki Ermenilerin sayılarının arttığı konusunda ittifak etmişlerdir. Bunlar 1265, 1278, 1292, 1295, 1305,

1322, 1375 ve 1395 yıllarında olmuştur. Bu bilgiler Arap ve Ermeni tarihçilerin eserlerinde aynı şekilde zikredilmiştir (Azazyan, 1993: 142-143).

Şeyh Kâmil el-Gazzî (3: 179) 1320-1322 yıllarındaki gazvelerden bahsetmiştir. Ermeni araştırmacı Nazarî Agazârim'e göre Ermeni esirlerin sayısı 20 bin civarındadır (Sancıyan, 1965: 19'dan Akt. Azazyan, 1993: 143).

1323 yılında Ermeni Katolikos 4. Kostantin Lambarunatsi (1323-1326) Mısır'a geldi ve orada 4 ay kaldı. Bu sırada Kahire'deki Araplarla barış ve dostluk antlaşması imzaladı (Agazârim, 1911: 17'den Akt. Azazyan, 1993: 143). Ermeni Emir Heysum en-Nâgîrî Kilikya'daki Ermeni Krallığı ile Mısır arasındaki ilişkileri ve Mısır'daki Ermenilerin durumlarını iyileştirmek için Mısır'a geldi (Abrahamyan, 1964, 1:141-142'den Akt. Azazyan, 1993: 144). Bu esnada Ermeni Kral 5. Livon (1320-1342) Katolikos 1. Muhitar Kırantsî'yi (1341-1354) Sultan en-Nâsır Naşru'd-Dîn Hâsen b. Muhammed Kâlavûn'a (1347-1351/1354-1361) Arap-Ermeni ilişkilerini iyileştirmek üzere gönderdi (Acaryan, 1946, 3: 382'den Akt. Azazyan, 1993: 144).

El-İmam Memluklerin Kilikya'yı (Küçük Ermenistan) bir dizi akından sonra 1375 hezimete uğrattıklarını ve oradan getirdiği esirler nedeniyle Mısır'daki Ermeni sayısının arttığını belirterek Azazyan'ı teyit etmiştir. Ayrıca El-İmam, esir Ermenilerin ziraat ve sanayi işlerinde kullanıldıklarını belirtmiştir. Zira Ermeniler Esiyut'ta lüks halılar yapmakla ünlüydü ve kalitesinden dolayı onlara "Ermeni halıları" deniyordu. Ayrıca Eşmun'da kırmızı boya yapımlarıyla ünlüydüler. Yine Memlûkler, İslami eğitimden sonra Ermenilerden orduda da yararlanmışlardır. Memlûk Mısır'ındaki Hristiyan Ermeniler, dinî ayinlerini yapabilmek için Kahire'nin Kum'ul-Ermen mahallesinde Aziz Minas Kilisesi'ni inşa ederken Sultan'ın hoşgörüsünden istifade etmişlerdir. Aynı şekilde Memlûk Mısır'ında Sultan ez-Zahir Berkuk'un veziri Muhafiz'ud-Din Ebu'l-Ferac, oğlu vezir Tacu'd-Din Abdu'r-Razik ve kardeşi Sultan Zahir es-Şakmaki'nin müsteşarı Hâkim Yahya Zeynu'd-Din gibi bazı Ermeniler ön plana çıkmıştır (el-İmam, 1999: 67-68).

Memlûkler döneminde (1250-1517), Yunanca (Κιλικία) (Küçük Ermenistan) olan Kilikya Krallığı, 1266-1375 yılları arasında savaflara maruz kalmış ve 1375 yılında son düşüşüyle yıkılmıştır. Kilikya'dan getirilen binlerce küçük yaşta ve genç Ermeni esir, Mısır'daki Ermeni sayısının artmasına neden oldu. Genç olanlar tarım, zanaat ve

sanayide çalıştırıldı. Küçükler, Memlûk geleneğine göre eğitilmek üzere askerî kamplara götürüldü ve daha sonra orduda ve sarayda çalıştırıldılar. 14. yüzyılın başında Ermeni Kilisesi'nde bir bölünme meydana gelmiştir. Bunun üzerine Patrik "Sargis el-Makdisi"nin Memlûklerin hükmü altındaki topraklarda ikamet eden Ermenilerin Kudüs'teki Ermeni Patriği'nin yetkisi altına girmesi için Sultan el-Melik el-Nasir'den bir ferman çıkarmasını talep etmiştir. Tarihçi Ermen Karıdyan'ın da belirttiği gibi, Mısır'a gelen muhalif Ermenilerin dinlerini özgürce yaşamalarına izin verilmiş ve kiliselere cömert bağışlarla hizmet edenler onlara yardım sağlamıştır. Böylece Patriğin Ermeni toplumu üzerindeki hâkimiyeti genişlemiştir (Aztak el-Arabî, 2010'dan Akt. İsrail, 2017: 29). Bunların en ünlüsü, Sultan ez-Zâhir Berkuk'un veziri olan Muhafizu'd-Din Ebu'l-Ferac, bir emir ve vezir olan oğlu Tacu'd-Din Abdu'r-Razik ve Tağriberdî el-Ermeni el-Haskî idi. Osmanlı döneminin başlarında (1517-1789), Mısır'a gelen Ermenilerin sayısı azalmıştır (es-Şayrafi, 2002: 89 Akt. İsrail, 2017: 29). Çünkü Osmanlı devleti onları tecrübeleri ve uzmanlık alanları için kullanmıştır. Bu yüzden büyük bir kısmını Rumlarla rekabet edebilmek için İstanbul'a göndermiştir. 15. yüzyılda Osmanlı padişahlarını tedavi eden eczacı ve Doktor Emiru Devlet el-Umâsî, 16. yüzyılda Mimar Sinan Paşa Kelfiyan ve 18. yüzyılın sonlarında İstanbul'daki İsveç büyükelçiliği tercümanı, 1791 yılında Osmanlı Padişahı III. Selim tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerini tartışmak ve onun işlerini nasıl düzeltereğini danışmak üzere görevlendirdiği heyet üyelerinden biri olan Ermeni tarihçi ve yazar Muradcı Hasûne Osmanlı İmparatorluğu'nun hizmetinde tanınmışlardır (Hâfız, 1986: 190'dan Akt. İsrail, 2017: 29-30). Osmanlı'ya yaptıkları hizmetlere rağmen Ermenilerin işlerinin aynı hızda ilerlemediğini tarihe not ediyoruz. Belki de tarihçi Evelen White'ın "Dünyada ve devlette çetin imtihanların yaşandığı bir dönem" dediği adaletsiz Osmanlı taarruzları Ermenilerin Mısır arenasındaki siyasi veya dinî geleneksel rolünü geçersiz kılmıştır (Tyros, 2011: 10. Sayı'dan Akt. İsrail, 2017: 30). İstanbul'a gönderilmeleri nedeniyle azalan Ermenilerin sayıları kısa süre sonra giderek arttı ve ülke geneline yayılmadan yoğun olarak Kahire, Derb el-Ermen, el-Muska, Han el-Halili, el-Kal'a ve Bab el-Şa'riyya gibi belirli bölgelere yerleştiler. Buralarda dükkânlar ve ticari işletmeler açıldılar. Ancak Fransızlar Mısır seferine (1798-1801) başlayıp Mısır Kıptilerini Ermenilerin işlerini yapmak ve ticari işlerini yürütmek üzere görevlendirmeleri sonucunda sayıları azaldı ve Ermeni toplumu ağır kayıplar verdi (el-İmam, 1999: 69).

Memlûkler 1375 yılında Kilikya'daki Ermeni Krallığına son verdiler (el-Bost'anî, 3:204 / Hâfız, 1986: 168). Son Ermeni Kral 6. Livon (1373-1377) ve ailesi esir düştü. O zaman Kahire'de Ermeniler vardı. Onlar Şerefli Sultan Nasiru'd-Din Kalavun'dan Kahire'deki mülklerinde ikame hürriyeti talep ettiler. Sultan taleplerini kabul etti ve Ermeni Kral'a yakışır bir ev tahsis ettiler (el-Boyacıyan, 1955, 2: 470'ten Akt. Azazyan, 1993: 144).

Ermeni Katolikos 2. Siyuturus Kîlikî (1382-1392) 1382 yılında seçilmesinden hemen sonra Mısır'a geldi. Sultan el-Eşref Barsbay (1350-1438) onu nezaketle karşıladı (Ormanyan, 1912, 2: 1963-1964'ten Akt. Azazyan, 1993: 144).

Bazı Ermeni kaynakları bu dönemde Kudüs Ermenileri ile Mısır Ermenileri arasındaki karşılıklı ilişkilerin iyi olduğunu belirtmektedir. Kudüs'teki Ermeni patrikliğinin koltuğuna beş kez Mısır Ermeni'si oturmuştur. Onlar Patrik Krîkor el-Mısırî (1386-1391), Mardîrus el-Mısırî (1419-1430), Abraham el-Mısırî (1441-1454), Hufhanis el-Mısırî (1485-1491) ve Patrik 2. Sirkîs el-Mısırî (1393-1412) (Azazyan, 1993: 144-145).

Ermeni Katolikos 9. Krîkor Musabikyan (1439-1451) 1450 yılında Mısır'a geldi (Kolasiryan, 1990: 1-39'dan Akt. Azazyan, 1993: 145).

Bütün bunlar Mısır'da Ermenilerin çok olduğunu göstermektedir. Ermeniler belirli bölgeleri mahalle edinmişlerdir. Tercih edilen görüşe göre onlardan birisi Ermeni mezarlığının üst bölümünde yer alıyordu ve "Kûmu'l-Ermen" diye adlandırılıyordu (el-Boyacıyan, 1955, 2: 470'ten Akt. Azazyan, 1993: 145). Ermeni kaynaklarına göre Ermeniler 14 ve 15. yüzyıllarda sadece varlıklarını korumamış aynı zamanda da gelişmişlerdir. El yazmalarını çoğaltma merkezleri her yerde yaygınlaşmıştır (Abrahamyan, 1964, 1: 42'den Akt. Azazyan, 1993: 145).

Bu dönemde bazı Ermeniler ön plana çıkmışlardır. Ermeni asıllı Emir Vezir Müşir el-Ustâdâr Fahru'd-Din Abdu'l-Gani b. Emir Vezir el-Ustâdâr Tâcu'd-Din Abdu'r-Razzâk b. Ebi'l-Ferac (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 64), Emir Ebu Zekerîyyâ, Kadı Zeynu'd-Din Yahyâ vb. onlardandır (22 Kasım 1952 tarihli "el-Ahrâm" Gazetesi'nden Akt. Azazyan, 1993: 145).

10 ve 15. Yüzyıllarda Ermenistan'dan Mısır'a birçok Ermeni gelmiş ve oradan da Sudan ve Etiyopya'ya geçmiştir (Mîkâilyan, 1980: 44-45'ten Akt. Azazyan, 1993: 145).

Bu yüzyıllarda ticari ilişkilerin iyi olduğundan da söz etmek gerekir. Ermeni şehri Dübeyl’de yapılan son kazılarda tarihi 9 ve 12. asra giden cam eşyalara rastlanmıştır. Bunlar İran, Bizans, Mısır ve Ermeni üretimidir. Ayrıca Dübeyl’de üzerinde Arap harfleri olan sikkelere rastlanmıştır (Mecmû’atu Mine’l-Bâhişîn, 1951, 1: 174’ten Akt. Azazyan, 1993: 145).

Buna karşın Kilikya’daki Ermeni Krallığının şehirleri de İran, Mezopotamya, Suriye ve Mısır’dan gelen tüccarları karşılıyorlardı (Mecmû’atu Mine’l-Bâhişîn, 1951, 1: 214-215’ten Akt. Azazyan, 1993: 145-146).

Osmanlılar 1517’de Mısır’ı işgal ettiler ve yaklaşık 300 yıl (1517-1801) hüküm sürdüler. Devletin çeşitli organlarında yolsuzluğun yaygınlaştığı kaos yıllarıydı. Mısır’daki Ermenilerin çoğu tüccar ve zanaatkârdı. Osmanlı zulmünden kaçarak diğer ülkelere göç ettiler. Ermeni kaynaklarına göre 1605-1630 yılları arasında Mısır’da İran’ın Celfa şehrinden gelen ve dünyanın birçok bölgesine Hint malları taşımakla tanınan çok sayıda Ermeni tüccar yaşıyordu. (Azazyan, 1993: 146).

Türkiye’de 16. yüzyılın sonları 17. yüzyılın başlarında cereyan eden Celali Devrimi’nin akabinde Ermeniler Mısır’a göç etmiştir. Yaklaşık 200 Ermeni ailesi olduğu belirtilmektedir (Kardaşyan, 1986: 2:12 ve Abrahamyan, 1964: 1:43’ten Akt. Azazyan, 1993: 146). Bu Ermeniler ticaret, serbest meslekler ve zanaatlarda ehildiler. Ermeniler Osmanlı döneminde de yüksek idari ve askerî mevkileri işgal etmişlerdir. Özellikle Mısır’ın imarında büyük rol oynamışlardır (el-Boyacıyan, 1960: 50-51’den Akt. Azazyan, 1993: 146).

Osmanlı Mısır’ında (1517-1798) Ermenilerin sayısı 16. yüzyılda nispeten azalmış, 17. yüzyılda tedrici olarak artmıştır. İskenderiye’nin Reşid ve Dimyat şehirlerinin yanı sıra Kahire’nin Hanu’l-Halîlî ve Kumu’l-Ermen Mahallerinde ikamet etmişlerdir. Ermeniler etrafını kabristan yaptıkları Marmina Manastırı’nı ve Aziz Serkis Kilisesini inşa etmişlerdir. Altın ve silah alanlarında uzman Ermeni zanaatkârlar Hanu’l-Halîlî’de yayıldılar. Ayrıca Ermeni tüccarlar Hindistan, Arap Yarımadası ve Habeşistan’daki piyasalarla ticari ilişkiler kurdular. Buna rağmen o dönem Mısır Ermenileri en fakir halktı (‘Irâkî, 1985: 383’ten Akt. el-İmam, 1999: 68).

Orta Çağ’da İskenderiye’de neredeyse hiç Ermeni yaşamıyordu, hatta 17. yüzyılın ilk çeyreğinde İskenderiye’yi ziyaret eden Ermeni gezgin kâtip Simon şehirde neredeyse

hiç Ermeni bulunmadığını belirtmiştir. Ancak İngiliz gezgin Brown, İskenderiye'nin uluslararası ticarete öneminin artması sonucu Bingazi-Basra-Halep-İstanbul yolunun giderek zayıflaması ve yerini Kızıldeniz yolunun almasıyla 18. yüzyılın son çeyreğinde şehir Ermeni varlığına tanık olmuştur. Daha sonra Avrupalı tüccarlar limanda bulunan Ermeniler, Rumlar ve Şamlılardan Avrupa ile Mısır pazarı arasında ticari araçlar olarak yararlanmaya başladılar (el-İmam, 2013: 1).

18. yüzyılda tedrici olarak Bingazi-Basra-Halep-İstanbul yolunun yerini İsviçre ve Kızıl Deniz yolları alıp uluslararası ticarete Mısır şehirlerinin önemi artınca Ermeniler gelişmeye başladı. Bu durumda Kahire, Reşid ve Dimyat şehirlerinin önemi arttı ve ticaret istasyonu haline geldi. Böylece Avrupalılar Mısır'daki Ermeni, Yunan ve Suriyelilerden ticari araçlar olarak istifade etmeye başladılar. Bu, emirlerin bazı Ermeni tüccarları zenginleştirmesine yol açtı (Artin Bey, 1895, 2: 203'ten Akt. el-İmam, 1999: 68-69).

Ermeniler Hristiyan Ermenilerin elde etmesi çok güç olan askerî ve idari görevleri elde etmek için İslam'a giriyorlar, Müslüman isimleri alıyorlardı. Osmanlı Mısır'ında Emir Süleyman Bey, oğlu Osman Bey, Serdar ve Sancak Ebu'l-Azb Ali Bey, Mustafa el-Cebircî veya el-Memluk el-Cebircî gibi bazı Ermeniler tanındı (Mahé, 1980: 27'den Akt. el-İmam, 1999: 69).

Ermeniler diplomatik aracılık işleriyle de meşguldüler. Büyük Ali Bey Osmanlı Valisini kovup Osmanlıya karşı Ruslarla anlaşma yapmak istediğinde 1771 yılında Zülfikar Beyle Hagop isimli bir Ermeni'yi 1772 yılında iki top, cephane ve top teçhizatlı 6 tekne ile Kont Orlov'a gönderdi. Ermeni Murad Bey'in oluşturduğu donanmanın komutanı Nikogos isimli bir Ermeni idi. Ayrıca denizcilerin çoğu İstanbul'dan gelen Ermenilerdi (Mahé, 1980: 27'den Akt. el-İmam, 1999: 69).

Mısır Ordu komutanlarından Ermeni Emir Süleyman Bey öne çıkanlardandır. 1691 yılında Menufiyye ve Garbiyye şehirlerinin yönetimine tayin edildi. Büyük bir servet sahibi idi ve çok sayıda hizmetçisi ve kölesi vardı. Oğulları Osman Çelebi, Ali Bey el-Ermeni, Ebu'l-Azb ve Muhammed Kehyâ el-Ermeni'dir (Kardaşyan, 1986, 2: 12-13'ten Akt. Azazy, 1993: 146).

Mısır donanmasını kuran Murad Bey'in Ermeni olduğuna inanılmaktadır. Ayrıca Mısır Donanması'nın Genel Komutanı Nikogos ve İstanbul'dan gelen denizcilerin

çoğu da Ermeni idi. Bu Ermeniler 1798’de Napolyon’un Mısır’a saldırısını önlemede Nîkogos’un komutasındaki Mısır Donanmasına katıldılar. Ermeniler Osmanlının zulmünden kurtulması konusunda özellikle de 1769 yılındaki Ali Bey devriminde Mısırlı kardeşlerinin yanında oldular (Azazyan, 1993: 146-147).

Ermeni Halk Nüshalarında “Ali Bey, çocuk yaşta Kafkaslardan gelen bir Ermenidir.” denmektedir (Wilkinson, 1843: 504’ten Akt. Azazyan, 1993: 147). Hakop isimli yardımcısı da bir Ermeni idi. Ali Bey Ruslarla antlaşma yapmak istediğinde Kont Orlov ile görüşme yapan temsilcilerinden birisi Hakop’tu. Ali Bey 1778’de öldürülmüştür. Yardımcısı Ermeni Diplomat Hakop’un akıbeti bilinmemektedir (el-Boyacıyan, 1960: 52-58 ve Abrahamyan, 1964, 1: 145’ten Akt. Azazyan, 1993: 147).

Mısır’da Fransız hamlesi başarısız olunca (1798-1801) Osmanlı yönetimi ve onunla birlikte de Memlûklular Mısır’a geri döndüler. Böylece Memlûklular devletteki ana makamları işgal ettiler. Ülkede yolsuzluk ve kaos yayıldı (Azazyan, 1993: 147).

Fransız hamlesi (1798-1801) Mısır Ermenilerine zarar vermiştir. Fransızlar Kıptilerle anlaştılar ve Ermenilerin ticari imtiyazlarına son verdiler. Öte yandan Müslümanlar Mısır’daki tüm Hristiyanlara Fransız müttefiki gözüyle baktılar. Böylece Mısırlılar Ermenilere düşmanca siyasete yöneldiler. Böylece Ermenilerin oturduğu mahalleler Fransızlara karşı Mısır Devrimi esnasında Mısırlıların düşmanca tavırlarından kaçamadılar. Fransızların tahliyesinden sonra, Osmanlı-Memlûk ihtilaflarının yönetim üzerindeki etkisinde hüküm süren kaos bağlamında Ermenilerin hayatı daha güvenli hale gelmedi (Artin Bey, 1895, 2: 203’ten Akt. el-İmam, 1999: 69-70).

Mısırlıların Ermenilere düşman gözüyle bakmaları sebepsiz değildir. Zira Ermeniler göçmen ve zor durumdaki insanlarına kapılarını açan Mısırlılara vefa göstermemiş ve Fransızlara alkış tutmuştur. Aşağıdaki iki olay Ermenilerin Müslüman toplumlara karşı vefasızlığını ve ikiyüzlü davrandığını kanıtlamaktadır.

1. İstanbullu Ermeni bir aileye mensup olan Nikola et-Türk, iyi derecede Fransızca ve Arapça bilmekteydi. Mısır işgali öncesinde Napolyon ordusunun Arapça ve Fransızca bilen çevirmenler aradığını duyunca İskenderiye’ye gelerek Fransız ordusunu karşıladı. Mısır Ermenileri adına Napolyon’a hitaben 30 beyitlik bir şiir okuyarak Mısır işgali sebebiyle Napolyon’u tebrik etti, 11 makâmesi ile şöhret buldu (et-Türk, 1949: 344-388). Fasih Arapçayı çok iyi kullanan Nikola’nın Arapça şiirlerinden oluşan

bir Divan'ı da bulunmaktadır. Ayrıca Napolyon'un Mısır'ı işgalini bir zafer olarak görüp, Napolyon'u tebrik eden 30 beyitlik bir de şiir kaleme aldı. Arap tarihi, düşüncesi ve kültürü uzmanı olan Philippe de Tarrāzī, (1865-1956) onun Katolik Ermeni olduğunu, torunlarından birisi olan Ovidis Türkyan'ın Maraş olayları sırasında Türkler tarafından öldürüldüğünü söyler. Yağya Nacaryan da Tarrāzī'nin bu görüşüne katılır. (Nacaryan, 2005; Sarıkaya, 2021: 141).

2. Ünlü Arap tarihî roman yazarı ve edebiyat tarihçisi Corci Zeydan'ın 1874 yılında Kahire'ye göç ettiğinde bir süre çalıştığı Arapça olarak yayınlanan ez-Zemân gazetesinin sahibi de Aleksan Sarrafyan isimli bir Ermeni'ydi. 1884 yılında İngiliz ordularının Kahire'yi işgal etmesinin ardından adı geçen gazete İngiliz işgalini alkışlayan, İngilizleri kutlayan yayınları ile dikkat çekmişti. Kahire'deki bütün gazete ve dergileri kapatan İngilizlerin yayın hayatına devam etmesine izin verdiği tek gazete Sarrafyan'ın bu ez-Zemân adlı gazetesiydi (Ahmed, 2017: 190).

Bazen kesintiye uğrasa da 19. yüzyıldan önce Mısır'a Ermeni göçünün devam ettiği belirtilmektedir. Genel olarak orta yüzyıl Mısır'ındaki Ermeniler bazı zulümlere maruz kalsalar da uygun bir yaşam seviyesi elde ettiler. Ancak Fatımi Hükümü sırasında altın çağlarını yaşadılar. Sahip olabilecekleri en yüksek mevkilere yükseldiler, onları kendilerine hasrettiler ve 19. yüzyılda modern Mısır'da olduğu gibi tam özgürlüklerin tadını çıkardılar. Bu aynı zamanda Ermenilerin toplu olarak Mısır'a göç ettirilmesi ve en yüksek pozisyonları elde etmeleri lehine birçok gelişmeye tanık olan 19. yüzyılda olmuştur (el-İmam, 1999: 70). 1784 yılında Mısır'daki Ermeni adedi 50-60 aile kadardı (Kardaşyan, 1986, 2: 12'den Akt. Azazyan, 1993: 147).

Böyle sıkıntılı bir durumda iken İstanbul'dan Mısır'a hasta olarak gelen ve Ermeni bir doktorun tedavi ettiği Arnavut bir asker ortaya çıktı. 1804'te vali vekili olarak geldi ve 1805'te de asaleten vali oldu. (1805-1848) Zekâ ve bilincinden yararlanarak 1811'de Memlûklerin sonunu getirmeyi başardı. Sonra Mısır'ın hizmetine ve gelişmesine muktedir olan herkese gönlünü açtı. Avrupa ve Batı medeniyetini çok takdir ediyor, ilim ve öğretime çok önem veriyordu (Azazyan, 1993: 147).

Ermeniler Mehmet Ali Paşa döneminde tekrar büyük bir gelişme kaydettiler ve Mısır'a büyük hizmetlerde bulundular (Azazyan, 1993: 147).

Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun valisi olarak Mısır yönetimini

üstlenmesiyle (1805-1848) ülke büyük ölçekli Ermeni akınına tanık olmuştur. Böylece Ermenilerin devlet hizmetindeki rolleri artış gösterdi ve özellikle 19. yüzyılın ilk yarısında Mısır'ın tanık olduğu bazı radikal değişimlerle Ermeniler ilişkilendirilmiştir (Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1805: 1/39'dan Akt. İsrail, 2017: 30). Bilge bir kişiliğe sahip olan Mehmet Ali Paşa, ülkenin güçleri eline geçene kadar yavaş yavaş tüm düşmanlarını ortadan kaldırmış, 1819'da Hicaz'ı, ardından 1820-1822 yılları arasında Sudan'ı Mısır'a ilhak etmiştir. Hatta Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmanın eşiğine gelmiştir. Ancak Osmanlı Sultanını koruyan Rusya, İngiltere ve Fransa'nın baskılarıyla geri çekilmek zorunda kalmıştır. İngiltere, Mehmet Ali Paşa'yı Mısır pazarını Avrupa ürünlerine açan 1838 tarihli Balta Liman Antlaşmasına bağlılığını teyit eden 1840 Londra Antlaşması'na mecbur etmiştir (Rivlin, 1968: 252'den Akt. İsrail, 2017: 31). Mehmet Ali Paşa'nın nihai hedefi, Mısır'ı Osmanlı İmparatorluğu'na bağlılığını sona erdirerek bağımsız bir devlet haline getirmektir (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 31).

Başlangıçta, Mehmet Ali Paşa yönetimi (1805-1839) Ermenilerin Mısır'a göç dalgalarına şahit olmuştur. Bu durum temelde Mehmet Ali Paşa'nın şahsiyle ve yönetiminin koşullarıyla bağlantılıdır. Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a gelmeden önceki hayatı hakkında çok az bir bilgi olmasına rağmen, bazı Ermenilerle erken yaştaki ilişkilerinin onları sevmesine yol açtığına dair belirtiler bulunmaktadır. Mehmet Ali Paşa gençliğinde Kara Kâhya Yaramyan adında bir Ermeni tüccarın yanında tütün ticaretinde çalışmış ve ondan baba şefkati görmüştür (Al-Sayyid, 1984: 26'dan Akt. el-İmam, 1999: 70). Bu nedenle, Mısır'ın yönetimini devraldığında, Kara Kâhya ailesini İstanbul'daki bankacısı yaparak lütufta bulunmuştur (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1235 H.: 29). Mehmet Ali Paşa'nın bu aileye olan sevgisini doğrulayan şey, Abraham Kahya'nın 1820'de İstanbul'daki patrikhanelerine karşı Ermeni isyanına katıldığı için tutuklandığında, Mehmet Ali Paşa'nın Sultan'a aracılık etmesi ve bunun sonucunda Abraham'ın serbest bırakılmasıdır (Mehâfîz Baħr Berâ, 1235 H., No. 7/55/53'ten Akt. el-İmam, 1999: 70).

Ayrıca Mehmet Ali Paşa, Fransızlara karşı Mısır üzerine Osmanlı harekâtının bir parçası olan Arnavut birliklerine katıldığında, bir askerî harekât hazırlayacak maddi gücü yoktu. Bunun için Ermeni tüccar Gayazar Emir Pedrosyan'dan hiçbir teminat olmaksızın büyük miktarda borç aldı. Mehmet Ali Paşa Mısır'ın hükümdarı

olduğunda, Gayazar'a olan güveninden dolayı iyiliğine karşılık olarak onu İstanbul'da bir sarraf yaptı (Afaf, 29-30). Sonra onu Mısır'a çağırdı ve onu hazinenin başına "Sarraf Başı" olarak atadı (Türk Defterleri Özet Çeviriler 1234 H: 2/3/138'den Akt. el-İmam, 1999: 71).

Paşa, genel olarak yönetimde birtakım reformlar yapmıştır. Ülkenin coğrafi bölgelere göre yedi idari kısma ayrılması, bu kısımlara müdürlükler adı altında bir yönetici atanması, Batı Avrupa tarafından bilinen mali ve idari sisteme göre sağlık idaresi ve mali idarenin kurulması, sarraf ve hesap görevlilerinin varlığı sayesinde liman sektörünün canlandırılması, adli idarenin yanı sıra gelir ve harcama dairesinin kurulması bu reformlardandır. Böylece Paşa, valilik makamını daha sonra da Kraliyet Yüksek Konseyi'ni kurmuş ve onu bir yargı organı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca ülkeyi ilerletmek için eğitimde ve orduda da reformlar yapmıştır. Bu reformlarla Mısır, 19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti'nin en güçlü vilayeti haline gelmiş ve Mısır'ın İstanbul'a olan bağımlılığı azalmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın politikası yalnızca Mısırlılardan değil, dilleri daha iyi bildikleri ve Avrupa pazarında Mısırlılardan daha büyük deneyimleri olduğu için devlet işlerinde güvendiği Ermeniler de dâhil olmak üzere diğer milletlerden tam destek almıştır (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 31).

Mehmet Ali Paşa, Mısır'da özerklik kurmaya çalıştı. Bu nedenle, yönetimi sadık taraftarlar gerektiren bir dizi ekonomik ve idari reformlar gerçekleştirdi. Böylece Mehmet Ali Paşa, reform projelerini gerçekleştirmede onu desteklemek için şahsına sadakat ile bağlı olan unsurların güvenini sağladı. Mehmet Ali Paşa'nın çalışmalarını ve projelerini memnuniyetle karşılayan unsurların başında Ermeniler geliyordu. Mısırlı tarihçi Abdurrahman el-Cebertî (4: 384) bu gerçeği Mehmet Ali Paşa'nın iktidarının erken bir döneminde şu sözlerle doğrular: "...ve kim ona yakın olmak isterse, özellikle din düşmanları Ermeni Hristiyanlardan ve benzerlerinden ona istek ve amaçlarında yardımcı olmaksızın yaklaşamaz." (Akt. el-İmam, 1999: 71).

Aynı şekilde Mehmet Ali Paşa da Ermenilere o kadar güvendi ki onların haremde çalışmasına izin verdi. Örneğin, Hosrov Çırakyan, Mehmet Ali Paşa'nın haremde tercüman olarak çalıştı. Esteban Kevorkyan ise saray haremının özel doktoruydu (Kardaşyan, 1986: 2:231,268'den Akt. El-İmam, 1999: 71). Ermeniler, Mehmet Ali Paşa'nın aile üyelerinin özel servetlerini yönetmişlerdir. Örneğin, Artin ve Hosrov

Çırakyan kardeşlerin babası Sokyas Çırakyan, Tosun b. Mehmet Ali Paşa'nın mali işlerini yönetmiştir (Artin Bey, 1895, 2: 424'ten Akt. el-İmam, 1999: 71).

Mehmet Ali Paşa'nın Mısırlı olmayanlara yönelik politikası hoşgörü ilkesine dayanıyordu. Paşa reformları gerçekleştirmede ve Mehmet Ali Paşa'nın emellerine ulaşmada etkili bir rol oynamaları için Ermeni, Yunan ve diğer milletlere kapıları açmıştır. Ermeni tüccarlar, politikacılar ve aydınlar, programlarını uygulamada Mehmet Ali Paşa'ya çok yardımcı olmuşlardır. Mısır'da danışman ve bakan olarak görev yapmışlardır. Zengin Ermeniler, Paşa'nın Osmanlı padişahına karşı savaşları da dâhil olmak üzere tüm projelerine mali destek sağlamışlardır. Mısır'da ilk bankayı 1837'de Ermeniler kurmuşlardır (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 31-32).

Mehmet Ali Paşa'nın Ermenilere karşı sürdürdüğü babacan ilişkiye rağmen, nihayetinde kendi çıkarlarını elde etmeye çalışmıştır. Dolayısıyla Mehmet Ali Paşa'nın Ermenilere duyduğu sevgi ve güvenin yanı sıra hissedilir şekilde onlara güvenmesinin pratik nedenleri vardı. Başlangıçta, Osmanlı Ermenileri, Mehmet Ali Paşa döneminde kendileri için bağımsız bir devlet kurulmasını istemiyorlardı. Sonuç olarak, siyasi korumaya ihtiyaçları vardı ve kısa sürede sadakatleri karşılığında kendilerine bu korumayı sağlayan Mehmet Ali Paşa'yı bulmuşlardı. Ayrıca Ermeniler sivil işlerde çalışacakları için Mehmet Ali Paşa'yı Askerî olarak tehdit etmeyecekler ve Hristiyan oldukları için de devleti ele geçirme hırsı içinde olmayacaklardı (Adalian, 1980: 117'den Akt. el-İmam, 1999: 72).

Ermeniler, Doğu'yu ve geleneklerini iyi tanıyorlar ve aynı zamanda Avrupa toplumlarıyla da güçlü ilişkilere sahiptiler. Böylece, Mehmet Ali Paşa ile yabancılar arasındaki ticari işlemlerde ve diplomatik müzakerelerde aranan çevirmenler ve arabulucular haline geldiler (Çelebi, 1993: 134-136'dan Akt. el-İmam, 1999: 72). Mehmet Ali Paşa, işlerini büyük bir dürüstlük, taahhüt, şevk ve ihtiyatla yürüttükleri için Ermeni memurları istihdam etmenin gerekliliğini defalarca vurgulamıştır (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1244 H.: 49/140'tan Akt. el-İmam, 1999: 72).

Ermeniler yetenekli zanaatkârlar oldukları için Mısır ekonomisinin büyümesi için çok şey yaptılar. Mısır'da matbaa sanayini kurmuşlar, Avrupa dillerinden birçok kitabı tercüme edip Arapça olarak neşretmişlerdir. Artin Şarkıyan, Mehmet Ali Paşa'nın kişisel emriyle Niccolò Machiavelli'nin Prens adlı kitabını tercüme etmiştir. Mehmet

Ali Paşa, Ermenilerin entelektüel yeteneklerini, yeterliliklerini, becerilerini ve Mısır'daki çeşitli faaliyetlere katılımlarını çok takdir etmiş ve onlara tam bir güven vermiştir. Böylece birçok Ermeni onun hükümetinde, özellikle dışişleri, ticaret, eğitim ve ulaşım bakanlıklarında yüksek mevkilere gelmişlerdir. Başta Bogos Yusuf Yano Artin Şükri'nin bulunduğu Mısır'ın Ermeni dışişleri bakanları ön plana çıkmış ve Bogos Ailesi, 19. yüzyıl boyunca Mısır yönetiminde ve siyasetinde önemli bir yer işgal etmişlerdir. Böylece dışişleri bakanlığında bir Ermeni tekeli oluşmuştur. (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 32).

El- İmam Mehmet Ali Paşa'nın çeşitli projeleri ile ilgili şunları aktarmıştır: “Mehmet Ali Paşa'nın çeşitli projeleri o dönemde Mısırlılar arasında bulunmayan uzmanlara ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle, yabancılara güvendi (Al-Sayyid, 1984: 31). Böylece, Mehmet Ali Paşa çivit otu ekimi (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: 2/40/41 (766) ve işlemesi ile Mısırlılara öğretmek için kumaş nakış sanatında uzman birçok Ermeni'yi çağırdı (Al-Sayyid, 1984: 194). Ayrıca inşaat ve mimaride uzmanlaşmış ustaları da davet etti.” (el-Cebertî, 394).

Ayrıca, bu projeler sermaye gerektiriyordu. Gerçek şu ki Mehmet Ali Paşa, Avrupa sermayesine güvenmenin Avrupalıların kendi içişlerine karışması için bir fırsat sağlayacağını da farkındaydı. Bu nedenle, saltanatı boyunca, mali işlerinde yalnızca Rum, Yahudi ve Ermenilerden oluşan himayesi altındaki bankacılara güvenmeye devam etti. Örneğin, 1832'de Şam üzerine yaptığı seferler sırasında acil para ihtiyacına rağmen, Rothschild ve diğer Avrupalı sarraflar tarafından önerilen teklifleri reddetti (Sabry, 1930: 563'ten Akt. el-İmam, 1999: 72-73). Tebaası olan sarraflarla özellikle de Mehmet Ali Paşa'nın egemenliği boyunca hiçbir Avrupa devletinden yasal koruma talep etmeyerek Rum ve Yahudilerden ayrışan Ermenilerle iş yaptı. Çünkü Ermeniler bu korumayı Mehmet Ali Paşa'nın şahsında bulmuşlardı (Adalian, 1980: 117'den Akt. el-İmam, 1999: 73).

Mehmet Ali Paşa ayrıca gümrük, ulaşım, güvenlik, yargı ve diğer konularda Mısır'a yatırım yapmayı teşvik eden birkaç radikal reform gerçekleştirdi. Bunun için Ermeniler, vergi tahsilatından, yerel sanayiden veya ticaretten topladıkları parayı yatırmak üzere Anadolu'dan (Küçük Asya) Mısır'a göç ettiler. Ermenileri Mısır'a göç etmeye iten şey, Anadolu'da hüküm süren kırsal ekonominin kamu yatırımı niteliği, onların zenginleşmesine yardımcı olmamasıydı (Adalian, 1980: 117'den Akt. el-

İmam, 1999: 73).

El-İmam'ın aktarımında (1999: 73-74), el-Ceberti'ye (362, 398, 411) göre Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi, Müslümanları defalarca etkileyen dinî hoşgörü ile karakterize edilmiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa, gayrimüslimlere çok muhtaç olduğu için onları umursamadı, onların durumunu iyileştirmeye ve hizmetlerinden yararlanmaya devam etmiştir. Böylece Ermeniler, çocuklarını eğitmek için bir kitap oluşturma'nın yanı sıra Hristiyanlığa geçmiş bazı Ermenilerin dönüşünde bu hoşgöründen yararlanmışlardır. Yoksulları tedavi etmek için bir hastane, komşu ülkelerden Kudüs'e giden hacılar için manevi bir ev, Büyük Ermeni Millî Konseyi toplantısı için bir misafirhane (Topuzyan, 1979: 30-32), Ortodoks Ermenilerin 1839'da inşa edilen Kahire Beyne's-Sureyn Çarşısında Vadzadzin Sorb Esed Kilisesi (Bakire Kilisesi) (Meinardus, 1977: 323), 1841'de inşa edilen Katolik Ermenilerin Cenine yolundaki Sorp Krikor el-Vasafuriç (Işıklı) Kilisesi (Davityan, 1914: 20-24) gibi kiliselerin inşası Mehmet Ali Paşa'nın hoşgörüsünden kaynaklanmış, Ermenileri Mısır'a gelmeye teşvik etmiştir.

Ermeniler, Ticaret ve Yabancı İşleri Bakanı olan Bogos Bey Yusufyan'ın (1768-1844) varlığından ve Mehmet Ali Paşa'nın Mısır'a göç ederken ona duyduğu güçlü güvenden yararlandılar. Boğos, Yusufyan, Nubaryan, Abroyan, Çırakyan, Hakikyan gibi çok sayıda Ermeni ailesini Mısır'a davet etmiştir (Kardaşyan, 1986: 108, 149, 187, 196, 226'dan Akt. el-İmam, 1999: 74). Bunlar 19. yüzyılda Mısır yönetiminde hizmet etmeye devam eden ailelerdir. Ayrıca Bogos, Ermenilere nasihat ve rehberlik etmiş, bazılarını imtiyazlar bahşetmiş, Mehmet Ali Paşa'yı bazıları için başka imtiyazlar vermeye ikna etmiş, bir kısmına da daha fazla eğitim, iş imkânı, güvenlik ve koruma sağlamıştır (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 2 Cumâd Evvel 1242 H.: 1/50/7(21) ve Mehâfîzu el-Ebhâs, 17 Zilhicce 1249 H.: 118/610'dan Akt. el-İmam, 1999: 74). Dikran Abroyan'ın babası Esteban Abroyan Boğos'un ölümünden sonra Mısır'daki Ermeniler için duyduğu korkuyu dile getirdiğinde Mehmet Ali Paşa'nın ona şu yanıtı vermesi yeterlidir: "... Ben ve oğullarım hayatta olduğu sürece benden bir şey istemeye hakkı olan Ermeniler özellikle de Boğos'un akraba ve tanıdıklarına hiçbir korku yoktur." (Araradyan, 1844'ten Akt. el-İmam, 1999: 74). Böylece Bogos Yusufyan, Ermeni cemaatinin Mısır'daki varlığını ve emellerini Mehmet Ali Paşa'nın nezdindeki itibarı ile desteklemiştir. Dolayısıyla ona haklı olarak "Mısır'daki Ermeni cemaatinin kurucusu" diyebiliriz (el-İmam, 1999: 74).

Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'daki Ermenilerin sayısı artmış, çeşitli yönetim ve ekonomi hizmet alanlarındaki rolleri irtifa kazanmıştır. El-Ceberti (384, 398), Mehmet Ali Paşa'nın iktidarının erken dönemlerinden itibaren Ermenileri “fikir ve nasihat ehli” olarak nitelendirerek bu gerçeğe atıfta bulunmuştur. Aynı şekilde Hamon Hamont (1843: 425) da bu gerçeği şöyle teyit eder: “Ermeniler her yere girdiler...” (Akt. el-İmam, 1999: 75).

Mehmet Ali Paşa ve Ermeniler güçlü ilişkilere sahiptiler. Mehmet Ali Paşa, politikalarını uygulamada itaatkâr araçlar oldukları için onlara tutundu. Ermenilere gelince, onlara koruma sağladığı, onlara önemli mevkiele verdiği ve zenginleşme emellerini yerine getirdiği için Mehmet Ali Paşa'ya bağılı kaldılar. Böylece Ermeniler, Mehmet Ali Paşa'nın hükümlanlığı boyunca konumlarında ve koşullarında güvenle yaşadılar. Çünkü onun mutlak otoritesi aykırı sesleri susturmuştu (el-İmam, 1999: 75).

Ermeni halkı cömertliği ve uyumluluğu nedeniyle Mısır'ın kabul ettiğı topluluklardan biridir. Ermeniler, birbirlerine olan etnik bağları, kuvvetli iletişimleri ve gelenek-göreneklerini korumalarıyla ün yapmışlardır. Mülk edinme ve istikrara olan sevgileri, dillerine, kültürlerine, kimliklerine bağılılıkları ve ekonomik faaliyet kalıplarındaki farklılıkları onlara bu konuda yardımcı olmuştur. Ayrıca, 19. yüzyılda cereyan eden bir dizi olay Ermenilerin Mısır'da önemli bir yer tutmasına imkân sağlanmış, ekonomik açıdan Mısır pazarında Ermeni tüccarlar ve sarraflar boy göstermeye başlamış, bunların faaliyetleri ve üstünlükleri Ermeni sermayesinin Mısır'a akmasına neden olmuştur. Mısır arşivlerinde, Mehmet Ali Paşa'nın (805-848) Avrupa pazarındaki deneyimleri, perakende ticaretteki mükemmellikleri ve el becerileri nedeniyle Ermeni tüccarlardan ve sarraflardan yardım istediğine dair kanıtlar bulunmaktadır. Üstün yetenekleri, birçok devlet görevini üstlenmelerine imkân vermiş, çeşitli para birimlerinde büyük ölçekte finansal ve ticari faaliyetler yürütmelerine olanak sağlamıştır. Ermeniler en üst bankacılık görevi olan “Hazine Sarraf Başı” ve Mısır'ın dış ülkelerdeki “Ticaret Temsilcisi” gibi görevlere getirilmişlerdir (İsrail, 2017: 25).

Mehmet Ali Paşa yönetiminde önceleri Mısır'ın hiçbir eğitim kurumunda, orduda, donanmada ve hükümet kadrolarında ehil kimseler yoktu. Mehmet Ali Paşa 1826 yılından itibaren İtalya, İngiltere ve Fransa'ya burslu öğrenciler göndermeye başladı. Bunların ezici çoğunluğunu Ermeniler oluşturuyordu (el-Boyacıyan, 1960: 79'dan

Akt. Azazyan, 1993: 148). Artin Çırakyan (1800-1859) ve kardeşi Hosrov Çırakyan (1800-1873), İstiban Demirciyan (1802-1860), Yusuf el-Ermeni (1803-1919), Husip Hikikiyan (1807-1875), Nubar Nubaryan (1805-1899) vb. kimselerin dönüşü ve yardımıyla Mehmet Ali Paşa birçok ilkokul, lise, zanaat ve fen enstitüsü kurmuştur (Azazyan, 1993: 148).

1836 yılında Paris'te Mehmet Ali Paşa'nın talimatı ile 1867 yılına kadar faaliyetini sürdüren "Mısır Fakültesi" açılmıştır. Yaklaşık 40 talebesinin çoğu Ermeni idi. Üstelik 1844 yılında Müdürü İstiban Bey el-Ermeni de denilen İstiban Demirciyan idi. Diğer yandan Mehmet Ali Paşa ticarete düşküncü ve o alanda çalışıyordu. Bu alanda onun sağ kolu Bogos Bey Yusufyan idi (1768-1843) (Sabry, 1930: 121-569 / Kardaşyan, 1986, 2: 74 / el-Boyacıyan, 1960: 65-69'dan Akt. Azazyan, 1993: 148). Bogos Bey Yusufyan Arap, Ermeni ve yabancı tarihçilerin kabul ettiği Mısır'ın en büyük şahsiyetlerindendir. Mısır'a ve Mısırlılara çok kıymetli hizmetlerde bulunmuştur (Azazyan, 1993: 148).

Bogos Bey Yusufyan, İzmir-Türkiye'den geldi. Üstün yeteneklerini takdir eden Mehmet Ali Paşa, onu özel sekreteri yaptı. 1833'te Paşa'nın ilk mütercimi ve Mısır'ın maliye müdürü oldu. Çıkarlarına tamamen aykırı olmasına rağmen Mısır'ın gümrüklerini devlete tâbi kıldı. 1839 yılında İbrahim Paşa Avrupa ve alternatifleriyle yürütmek zorunda kaldığı hassas ve kritik diplomatik ilişkilerden zafer elde ettikten sonra Paşa onu (Bogos Yusufyan) Ticaret ve dışişleri Müdürü olarak atadı. Bogos Yusufyan bu görüşmelerde üstün liyakat gösterdi ve Mısır Valiliğini Mehmet Ali Paşa'nın ailesine hasretmeyi başardı. Böylece Mısır'ın istiklaline giden yolda ilk tuğlayı koymuş oldu (Azazyan, 1993: 148-149).

1841 yılında Londra Antlaşması uyarınca Mehmet Ali Paşa fiili olarak Mısır'ın hâkimi olur olmaz ülkenin yeniden düzenine ve geliştirilmesine koyuldu. Bir bakanlık oluşturdu. Ermeniler orada yer aldı. Ayrıca Devlet Meclisi mesabesinde yakın danışmanlardan bir meclis oluşturdu. Ermeniler orada da yer aldılar. Birçokları Mehmet Ali Paşa'nın şahsi hizmetinde bulunmuştur. Mesela Kudüslü Yağyazar Âmira 1808'de Mehmet Ali Paşa'nın özel bankacısı olmuştur (Kardaşyan, 1986, 2: 33'ten Akt. Azazyan, 1993: 149).

Bogos Yusufyan 1844 yılında ölünce Mısır Hükümeti 40 gün yas ilan etmiştir

(Azazyan, 1993: 149). Bogos'un ölümünden sonra 13 Ocak 1844'ten 14 Eylül 1850'ye kadar Artin Bey Çırakyan adlı başka bir Ermeni onun yerine geçti ve Mısır ile ticaret yapan ülkeler arasındaki ana halka rolünü oynayan güvenilir Ermeni zincirinin ikinci adamı oldu. Daha sonra 20 Eylül 1850'den 20 Kasım 1853'e kadar Vali I. Abbas Hilmi'nin (1849-1854) İskenderiye'deki Hariciye Nezareti'ni Ticaret Dairesi'nden ayırıp Kahire'ye nakletmesi üzerine İstafan Bey Demirciyan adlı üçüncü bir Ermeni bu görevi üstlendi (Ala el-Minyavî, 2014).

Bazıları, Mehmet Ali Paşa'nın ölümünün ve 1849 ile 1854 yılları arasında I. Abbas saltanatının, 19. yüzyılın ikinci yarısında Ermenilerin Mısır'daki etkin rolünü sınırladığını iddia etmektedir. Bu, Abbas'ın Mehmet Ali Paşa'nın yönetimi sırasında Ermenilerin etkili roller almasının bir sonucu olarak onlara karşı nefretinden kaynaklanmaktadır. Ancak Mehmet Ali Paşa ile Ermeniler arasındaki yakın ilişkiye ve Abbas'ın Ermenilere olan nefretine rağmen, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mehmet Ali Paşa'nın saltanatının sona ermesinden itibaren Mısır'a dalgalı Ermeni göçü olgusu, Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu koşullar bağlamında gözlemlenebilir. İngiltere, Mehmet Ali Paşa'nın yönetiminin dayandığı ekonomik temeli dinamitleyerek onun bağımsızlık özelemlerini engellemeye çalışmıştır. Bu amaçla, 1838'de Osmanlı Devleti ile Osmanlı topraklarında İngilizlere ticaret hürriyeti getiren Balta Liman anlaşması imzalanmıştır. Bazıları İngiltere'nin bu anlaşmanın arkasındaki asıl amacının İngiliz ticari kazanımları elde etmekten ziyade Mehmet Ali Paşa'nın gelirlerini azaltmak ve Avrupa sermayesinin nüfuz etmesiyle birlikte Ermeni tekel sistemini ortadan kaldırmak olduğuna inanmaktadır. Tekel sisteminin kaldırılmasıyla, bu sistemden büyük ölçüde yararlanan Ermenilere ağır bir darbe indirilmiştir (el-İmam, 1999: 75-76).

Abbas'ın yönetimi, Avrupalıların, Rumların, Şamlıların ve Ermenilerin Kahire ve İskenderiye'yi geçerek ülkenin içlerine girmesini engellediği için karşı göçlere tanık olmuştur. Aynı şekilde, Abbas yönetimi, genel olarak Hristiyanlara karşı dinî fanatizme tanık olmuş, onları ibadet özgürlüğünden mahrum etmiş ve vakıflarına el koymuştur. Şüphesiz ki bu durum, birçok Ermeni'nin anavatanına dönmesine yol açmıştır. Bunun üzerine Abbas, Mehmet Ali Paşa'ya sadık ve kendisinin siyasi sistemine uyum sağlamayan çalışanlara zulmetmiştir. Ayrıca Fransa'nın destekçisi sayılanları da görevden almış, Ticaret ve Dışişleri Müdürü Artin Çırakyan'a kaçmak

zorunda kalana kadar zulmetmiştir. Ayrıca 1850-1853 yılları arasında Dışışleri Müsteşarı olan İstafan Demirciyan'ı görevden almıştır (Ebu Bekr, 1982: 81-82'den Akt. El-İmam, 1999: 76). Seyyah Senior I. Abbas döneminde Ermenilerin başına gelenleri şöyle yorumlamıştır: “Abbas, büyükbabasının destekçilerinden nefret etmiş ve onları görevden almıştır... Neredeyse sarayında Ermeni kalmamıştır.” Ancak Said Paşa'nın saltanatının (1854-1863) başlangıcından itibaren Mısır'da yabancılara imtiyazlar tanınmaya başlamış, I. Abbas döneminde süregelen Avrupalı ve Hristiyan düşmanlığı azalmış ve Hristiyan misyonerlere birçok imkânlar ve izinler verilmiştir. Böylece Mısır'daki Ermeni cemaatinin durumu nispeten iyileşmiştir. Demiryolu İdare Bakanlığı pozisyonuna Nubar Nubaryan, Hartum Valisi pozisyonuna Arakel Nubaryan ve Dışışleri Bakanlığı pozisyonuna İstafan Demirciyan atanmak suretiyle görevden uzaklaştırılan Ermeniler tekrar yüksek görevlere iade edilmişlerdir (Senior, 1882, 1: 132'den Akt. el-İmam, 1999: 76).

Hidiv İsmail (1863-1879) ve sonrasında halefleri Mısır yönetimini devralınca yabancılardan sayısı genel olarak artmış ve yaklaşık yüz bine ulaşmıştır. Ruslar, Almanlar, Amerikalılar, İngilizler, Fransızlar ve en kalabalık olarak da Ermenilerden oluşan bu yabancılardan çoğunluğu, ticari olarak fırsatlar sunan Kahire ve İskenderiye şehirlerinde yoğunlaşmışlardır (Abdulhamid, 1976: 57'den Akt. İsrail, 2017: 32). Tekel sisteminden yararlanan Ermeniler, ticaretin liberalleşmesinden ve onlara ölümcül bir darbe indiren Avrupa sermayesinin nüfuzundan zarar görmüşlerdir. Buna rağmen Osmanlı Devleti yetkililerince maruz kaldıkları katliam ve zulümlerden kurtulmak için göç ettikleri Mısır'dan ayrılmamışlardır. Mısır'ın ilk başbakanı olarak ünlenen Nubar Nubaryan Mısır'ın gerçek bağımsızlığını güçlendirmek için çok şey yapmış, 1870'lerden 1890'lara kadar Mısır'daki en önde gelen siyasi şahsiyet olmuş, tecrübesi ve bilge politikası nedeniyle Mısır'ın bir dizi Hidivi tarafından defalarca başbakan olarak atanmıştır. Üstün gayreti, yeteneği ve gücü sayesinde Mısır, çeşitli yönlerden iç ve dış politikalarda büyük başarılar elde etmiştir. Britanya İmparatorluğu'nun Mısır ve diğer Arap ülkeleri için tehlike oluşturduğunu fark eden birkaç devlet adamından biri olmuştur. İngilizlerin Mısır'ı işgalini önlemek için elinden gelen her şeyi yapmıştır. Başarısız olması onun hatası değildir. Farklı ahlaki ve politik değerlere sahip tamamen farklı bir dönem yaşanmıştır. İyi gelenek, Mısır'da Ermenilerin siyasi hayata katılmasıyla devam etmiş ve modern zamanlarda gelişmiştir. Mısır'daki Ermeniler, sayıları eskisinden daha az olsa da hâlâ tüm haklarından

yararlanmaktadırlar (İsrail, 2017: 32-33).

Süveyş Kanalı'nın kazılması ve Amerikan İç Savaşı (1861-1865) sırasında küresel pazarda Mısır pamuğu ve şekerine olan talebin artması nedeniyle Mısır'da çok sayıda işçi ve teknik elemana ihtiyaç hâsıl olmuştur (Deeb, 1978: 9:14-15'ten Akt. El-İmam, 1999: 77). Ekonomik araçları olmayan Ermeni köylüler, geçimlerini sağlamak için mütevazı ve zor işlerde Van, Bağış, Muş, Siirt ve Sason'dan Mısır'a göç etmişlerdir (Topuzyan, 1979: 37'den Akt. el-İmam, 1999: 77). Ayrıca söz konusu bölgeler o dönemde Kürtler ve Ermeniler arasındaki çatışmadan kaynaklanan huzursuzluklara ve karışıklıklara sahne olmaktaydı. Ancak Amerikan İç Savaşı'nın sona ermesi ve küresel pazarda Mısır'ın pamuğu ve şekerine olan talebin azalmasının ardından Mısır'da işler ciddi şekilde kötüleşti. Mısır'daki Ermeni Başpiskoposu Gabriel Mar'asî'nin (1830, 1867) gazetelere verdiği bayanda, "...Mısır'a gelmeyin, çünkü Mısır'da kârlı bir iş bulmak için sadece İngilizce bilmek yeterli değil. Meslekte ustalaşmak ve özellikle Arap dilini bilmek gerekiyor." ifadeleri kullanılmıştır (Araradyan, 1866'dan Akt. el-İmam, 1999: 77). Mısır'daki Ermeniler Arap devrimi sırasında Tanta ve Kefer el-Zeyat'ta yaralanıp öldürülmüşler, Kahire ve İskenderiye'de yağmalara maruz kalmışlardır. Bu da birçoğunun anavatanlarına dönmelerine ve Mısır'a olan göçlerinin durmasına yol açmıştır (Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, M. 1/1/A. V. 32'den Akt. El-İmam, 1999: 77).

Mısır'daki Ermenilerin sayısı 1882 İngilizlerin Mısır işgali ve 1895-1896 yıllarında Türkiye'deki Osmanlı zulümlerinin ardından hissedilir şekilde artmıştır. (Azazyan, 1993: 155).

20. yüzyılın başlarında 1907'de Mısır Hükümetinin yaptığı istatistiğe göre Ermenilerin sayısı yaklaşık 7800 kişiydi. 1909'daki korkunç Adana katliamı ile Mısır'a 2000 Ermeni daha göçmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar Mısır'daki Ermenilerin sayısı ve dağılımı ile ilgili ayrıntılı bir istatistik bulunmamaktadır. Ancak Ermenilerin sayısının 25000-30000 civarında olduğu ve başta Kahire ve İskenderiye'ye dağıldıkları belirtilmektedir (Atikyan, 1985: 41'den Akt. Azazyan, 1993: 155-156).

1917 yılında Ermenilerin adedi Kahire, İskenderiye, Zekazik, Cize, Tanta ve Asyut'a dağılmış olarak 17000 civarındaydı. Önceki Ermeni kardeşlerinin kurduğu çeşitli alan

ve kurumlarda çalışıyorlardı (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyetu, 1978, 3:1-482'den Akt. Azazyan, 1993: 156).

1882'deki İngiliz işgalinden sonra ağır vergilerden, zulüm ve kılıklardan kaçmak için Ermenilerin Mısır da dâhil olmak üzere yakın ve uzak ülkelere göç etmek üzere İstanbul ve İzmir'e akın etmeleriyle Mısır'a Ermeni göçü yeniden başlamıştır. Bu göçler İstanbul Ermeni Patriği Korin Aşıkyan'ı (1888-1894) rahatsız etmiş ve gazetelerde Ermeni kiliselerinin liderlerine halkı aydınlatmalarını ve hazırlıksız göçün tehlikelerini açıklamalarını emreden bir bildiri yayınlamıştır (el-Ğâhira, 26/3/1888, Sayı 684'ten Akt. El-İmam, 1999: 78).

El-İmam, (1999: 78-79) Ermenilerin Mısır'a göçleri ve istihdam alanlarıyla ilgili şunları aktarmıştır: “Osmanlı Hükümetinin Ermenilere karşı yaptığı katliamlar, 19. yüzyılın son on yılında Mısır'a göç etmelerinin temel nedenidir. Ermeni mülteci grupları doksanlı yılların başından itibaren 1896 yılındaki büyük artışa kadar Mısır'a gelmeye devam etmişlerdir (el-İttihâd el-Mışriy, 4/10/1896, Sayı: 1586). Bu mültecilerin bir kısmı devlet ve zanaat işlerinde istihdam edilmişlerdir. Örneğin Osmanlı Bankası'nın on bir çalışanı Kahire ve İskenderiye bankalarına atanmıştır (el-İttihâd el-Mışriy, 10/9/1896, Sayı: 1579). Bir kısmı da Nubar, Dikran Abroyan Paşalar ve Yakup Artin aracılığıyla karma mahkemelerde, demiryollarında vb. kuruluşlarda yazı işleri müdürü ve kâtip olarak atanmışlardır (Kardaşyan, 1986, 2: 303-313). Basendile Şirketi, geniş mülklerinde çalışmak üzere birkaç yüz kişiyi işe almıştır (el-İttihâd el-Mışriy, 8/10/1896, Sayı: 1587). Ancak Mısır Hükümeti Ermeni mültecileri barındıran Bâbıâli ile ilişkilerini germekten çekindiği için İçişleri Bakanlığı Kahire ve İskenderiye valiliklerine iş bulamayan Ermenilerin İstanbul'a tehcir edilmesini (el-İttihâd el-Mışriy, 24/1/1897, Sayı: 1618) ve anavatanlarına dönen Ermenilerin bir daha Mısır'a gelmemeleri şartıyla yol ücretinin yarıya indirilmesini emretmiştir (el-Ağbâr, 25/1/1897, Sayı: 140). Rus Vapur Şirketi, Ermenileri yarı ücretle ülkelerine nakletmek için hazır olduğunu bildirmiştir (Faşlu el-Ğiğâb, 9/2/1897, Sayı: 11). 1897'nin ortalarında İstanbul ve Ermeni vilayetlerinde nispeten sükûnet sağlanınca, bazı Ermeni sığınmacılar geri dönmüş bazıları da dönmemiştir.”.

El-İmam'ın aktarımına göre (1999: 79-82) Mısır'a Ermeni göçleri 19. yüzyıl boyunca devam etmiştir. Mehmet Ali Paşa döneminde istikrarlı bir şekilde sığrama yapmış, 19. yüzyılın ikinci yarısında Mısır, Osmanlı ve Avrupa siyasi, ekonomik ve sosyal

ilişkileriyle bağlantılı olarak zaman zaman dalgalanmalara, tersine göçlere ve kesintilere maruz kalmıştır. 19. yüzyılın seksenli yıllarına kadar Mısır'a Ermeni göçü bireysel ya da ailevi boyutta ve gönüllülük esasına bağlı iken, son yirmi yılda katliamlar nedeniyle toplu ve zorunlu olmuştur. Mısır hükümeti, seksenlere kadar göçü teşvik ederken son yirmi yılda, Osmanlı Padişahı ile ilişkilerin bozulmasından çekinerek Ermeni mültecileri tehcir etmeye çalışmıştır. Ermeni ailelerin Mısır'a göç ettikleri birçok bölge vardır. Yusufyan, Nobaryan, Abroyan, Margosyan, Hagopyan ve Şirdiçyan'ın aileleri İzmir'den, Hakikyan, Rayezyan ve Rabailyan'ın aileleri İstanbul'dan, Pedrosyan, Kalosdiyan ve Yağyayan'ın aileleri Ecine'den, Gülbenkian, Aşikyan ve Balyan aileleri Kayseri'den, Mardirosyan ve Kevorkyan aileleri Tokat'tan, Çırakyan ve Demirciyan aileleri Sebastiya'dan Mısır'a göç etmiştir (Kardaşyan, 1986, 2: 74, 78, 87, 90, 99, 107, 196, 231, 233, 241, 253, 256, 288). Tüm aileler Bogos Yusufyan'ın akrabalarıdır. Bogos Paşa Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'a getirmiştir. İstanbul'daki Ermeniler Padişahla gerilimden kaçınarak pozisyonlarını korumuş ve daha az göç etmiş, diğer illerdeki iyi makam ve pozisyonları elde etmek üzere daha fazla göç etmişlerdir. Bununla birlikte, Ermeni nüfus sayımlarında kaydedilen doğum yerlerinin de teyit ettiği gibi, Ermeniler (Katolik), 19. yüzyılın son yirmi yılında, 1885 ile 1897 yılları arasında Ermeni devriminin tırmanmasının bir sonucu olarak siyasi huzursuzluklara ve katliamlara tanık olan bölgelerdeki İstanbul, Yevtogya, Galatya, Mardin, Arabkir, Kayseri, Trabzon, Adana, Berusa, Sason, Diyarbakır, Antep, Amasya, Tokat, Birecik, Maraş gibi şehirlerden Mısır'a göç etmişlerdir (Ta'dât el-Ermen el-Kâsûlik, Hâne Maskat er-Re's). Şu hâlde Mısır'a gelen göçmenler ya yerleşmek için aileleriyle ya da çalışıp para biriktirip tekrar dönmek üzere bireysel olarak gelmişlerdir. Bu bilgileri ana vatan ve doğum yeri bilgileri ihtiva eden mezar yazılarından da öğrenmek mümkün olmaktadır. Mehmet Ali Paşa'nın sağladığı ekonomik, idari ve dinî imkanlarla Demirciyan Ailesi 1812, Çırakyan Ailesi 1814, Hakikyan Ailesi 1815, Gülbenkian Ailesi 1818, Misakyan, Kalusdiyan ve Nubaryan Aileleri 1820, Aşikyan ve Garabidyan Aileleri 1835'te Mısır'a yerleşmişlerdir (Kardaşyan, 1986, 2: 43, 86, 95, 236, 239, 241, 267, 300, 342). Göç eden Ermenilerin yaş aralığı 15 ile 40 civarındadır. Örneğin Artin Çırakyan ve Yusuf el-Ermeni 15, Nubar Nubaryan 18, Beydan Çırakyan (Doktor) ve Hagop Aşikyan (Tacir) 20 ve Abraham Gülbenkian 30 yaşlarında Mısır'a gelmiştir. Bu da Ermenilerin genç ve üretken oldukları fikrini teyit etmektedir (Kardaşyan, 1986, 2: 86, 107, 204,

226, 270).

El-İmam'a (1999: 84-87) göre, 19. yüzyılda Mısır'daki Ermenilerin toplam sayısına dair tam ve doğru bir veri yoktur. Hemen hemen tüm Mısır, Avrupa ve Ermeni kaynakları, 1846 yılında yapılan konut sayımına göre Mehmet Ali Paşa döneminde Ermenilerin sayısının 2.000 kişiye, yani 4476440 kişi olan Mısır'ın toplam nüfusunun 0,04'üne tekabül ettiği konusunda hemfikirdir (Agazarim, 1911: 75). Bu ise Fransız işgalinde sadece Kahire'deki Ermenilerin 2000 olarak hesaba katılması (Şabrol, 1992, 1: 22-24, 28), bu sayıya muhtemelen geçici ikamet edenlerin katılmaması ve 1839'da Sorp Asdvadzadzin (Bakire) Ortodoks Kilisesi resmî kayıtlarında bağış yapan 325 ailenin temel alınması (Kardaşyan, 1943, 1: 70), fakir Ermenilere ek olarak diğer Ermeni Cemaatlerin hesaba katılmaması ve Mehmet Ali Paşa döneminde Mısır'a giderek artan Ermeni göçü sebebiyle tutarlı gözükmemektedir. I. Abbas döneminde (1849-1854) Ermeni nüfus yapısı ciddi şekilde bozulmuş ve Kahire'de "114" aileden oluşan sadece "960", İskenderiye'de ise sadece "252" kişi kalmıştır (Kardaşyan, 1986, 2: 393-394). Bazıları Mısır'daki Ermeni sayısının yetmişli yılların sonunda on bine ulaştığını iddia ediyor olsa da bu da göç dalgalanmaları nedeniyle tutarlı gözükmemektedir. 1885 yılında Başpiskopos Serovpi Davityan, Mısır'daki Ermeni Katoliklerin ilk doğru nüfus sayımını gerçekleştirmiştir. Bu sayıma göre Mısır'daki Ermeni Katolik ailelerin sayısı Kahire'de 159, İskenderiye'de 26 ve diğer bölgelerde 23 aile olmak üzere 208 aile olup 276 erkek, 227 kadın, 234 erkek çocuk ve 208 kız çocuk olmak üzere toplam 945 kişidir (Ta'dât el-Ermen el-Kâsûlik, 3-15). Mısır Hükümetinin yaptığı nüfus sayımında da Osmanlı olarak nitelenen Ermenilerin Kahire'deki sayısı 101 erkek ve 35 kadın olmak üzere toplam 154'tür (Ta'dât en-Nufûs, 1285 H.: 129). Ancak bu netice makul gelmemektedir. Mısır'daki Ermenilerin toplam sayısını belirlemek, bir yandan özel nüfus sayımlarının tamamlanmaması, diğer yandan resmî nüfus sayımlarında sayıların belirtilmemesi nedeniyle zordur. Ancak 19. yüzyıl boyunca Ermeniler Mısır'daki en küçük topluluklardan biri olmuştur. Mısır'daki Ermenilerin coğrafi dağılımına gelince, 19. yüzyılın ortalarına kadar esas olarak Kahire ve İskenderiye'de yoğunlaştığı, marjinal sayılarda da Reşid, Dimyat ve Süveys'te olduğu kaydedilmektedir. Ermenilerin Kahire'nin eski Mısır mahallelerinde, Marmina Kilisesi yakınlarındaki Kum el-Ermen bölgesi, el-Surin ve Derb el-Cenine arasındaki Ortodoks ve Katolik Ermeni Kiliselerinin etrafında, Şubra, Abbasiye, el-Ficale, es-Surin, Bab el-Şi'riye, Darb el-Mustafa, Muhammed Ali

Caddesi, el-Muska, el-Azbekiya ve Bulaq Mahallelerinde yerleştikleri gözlemlenmiştir (Topuzyan, 1979: 40).

1922 yılında Mısır Hükümeti Mısır'daki çeşitli grup ve azınlıkların hayatını düzenlemekle ilgili yeni bir kanun yayınladığında Ermenilerin sayısı 25000 civarındaydı. 1946'da Ermenilere has bir kanun düzenlendi ve 1955'te Mısır Hükümeti tarafından onaylandı. Bu dönemde Ermenilerin sayısının büyük bir artış göstermesine rağmen, 1947'de Ermeni sayısı 40000 ve 1948'de 3700 Ermeni'nin Ermenistan'a hicret etmesinin ardından 1950'de 35000 civarındaydı. 1977 yılında Ermenilerin sayısı 12000 civarındaydı (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1978, 3: 1-482, 3: 2-482, 3: 3-482 ve 482'den Akt. Azazyan, 1993: 156).

5.1. Ticari Faaliyetler

1805-1908 yılları arasında bir yüzyıl boyunca Ermeniler Mehmet Ali Paşa'nın yaptığı ıslahatlardan istifade etmişlerdir. Buna karşılık da Mısır'ın istiklali ve gelişmesi için var güçleriyle çalışmışlardır. Ermeniler Dışişleri Bakanlığında parlamışlar, Adalet Bakanlığında ıslahatlar gerçekleştirmişler, Harp ve İçişleri Bakanlığı, suların ıslahı, Genel İşler Bakanlığı, Belediyeler, Eğitim-Öğretim Bakanlığı ve basın alanında hizmetlerde bulunmuşlardır. Ticaret alanında Ermeniler iletişim ve posta hizmetlerinin düzenlenmesi ve geliştirilmesinde ön plana çıkmışlardır. Mısır maliyesinde de parmak izlerini bırakmışlardır. Mısır'ın salahiyyetli ilk doktorlarının çoğu Ermeni'dir (Azazyan, 1993: 155).

Mâcid İsrail'e (2017: 39-41) göre Mehmet Ali Paşa'nın ülkenin yönetimini devralmasıyla (1805-1848), ticari faaliyetleri geliştirmeye çalışmış, böylece üretimdeki artışa bağlı olarak ihracat hacminin artmasını, reformlar nedeniyle ise ithalatın artmasını sağlamıştır. Bu aşamada, Avrupa'daki tekstil endüstrisinin artan talebini karşılamak için Mısır pamuğu üretimi artmıştır. Mısır'ın coğrafi konumu, istikrar ve güvenlik durumu ile ulaşım ve iletişim araçlarının mevcudiyeti nedeniyle 19. yüzyılın başlarında çoğunluğu Kahire ve İskenderiye şehirlerinde ikamet eden ve "Toptancı" olarak bilinen yabancı tüccarların sayısı 1840'tan itibaren artarak kırka ulaşmıştır. En ünlüleri Mısır eyaletlerinde tebaaları olan İngiliz, Fransız, İtalyan, Yunan ve Ermenilerdi. Mehmet Ali Paşa 1819'da Ticaret ve Satış Dairesi'ni kurduğunda ticari işlerini yöneten bankacı ve tüccar ünlü Ermeni Bogos Yusufyan'ı bu dairenin başına getirdi ve İskenderiye'deki tacirlerle devlet arasındaki ticari

ilişkileri düzenlemekle görevlendirdi. Mesela Mısır pamuğunun en ünlü tüccarları olan Lorno, Priscus ve Bersky olan İngiliz tüccarların her biri için pamuk miktarını belirleyip bedelini peşin olarak tahsil etmiş ve vergilerini de Divan-ı Bahr'a ödetmiştir. Bogos Paşa'nın bilgisi olmadan bir miktar pamuk satmaya çalışan pamuk tüccarı Rüştî Bey'den bedelini tahsil ettirmiştir. Ermeni sarraflar da diğer ticari meslekler gibi, çıkarlarını gözeten, işlerini yürüten ve mesleğin genel ahlakını koruyan bir lidere bağlılığı da dâhil olmak üzere düzenlemelere tabiydi. Başkanın görevlendirilmesi üyelerin muvafakati ve yönetim kurulunun tasdiki ile olmaktaydı. Başkanın görevleri; üyelerini denetlemek için tüzükler koymak, yönetim kurulu ve kâtip seçmek, teminat almak, birlik mensuplarına mühürlü defterler vermek, üyelerini gözetmek, meslekte yürürlükte olan kuralları belirlemek ve uygulanmasını takip etmektir. Diğer ticari meslek gruplarına girebilmek için kişinin taşıması gereken şartlara ek olarak, sarrafların okuma yazma bilmeleri, aritmetik işlem kurallarını bilmeleri, para türleri konusunda deneyim sahibi olmaları, tedavülde olan, sahte ve orijinal paraları, ağırlıklarını ve ayrımlarını bilmeleri, hata yapmamak ve birlikten ihraç cezasına varan cezalara maruz kalmamak için bu iş hakkında yüksek bilgi sahibi olmaları gerekmektedir.

Mısır Tüccarlar Konseyi'nin Nisan 1854 sayımına göre, Ermeniler de dâhil olmak üzere genel olarak Kahire ve İskenderiye gibi büyük şehirlerde yoğunlaşan sarrafların sayısı yüz otuza ulaşmıştır. Bâbu'sh-Şa'riye bölgesi, Derbu'l-Cemamiz, Hattı Kusun, Azbekiye, Eski Mısır, Urz ve Silahdar Ajansı, Bulak Gümrüğü, Sarraflar Çarşısı ve Salim Ajansı gibi İskenderiye'deki farklı müzayede alanlarına yayılmışlardır. Hükümet, piyasalarda spekülasyon veya sahte para durumlarında kapatma tehdidiyle, sarraf dükkânı açılmasına izin vermiştir. Paranın piyasada dolaşıma devam etmesi için üzerlerindeki denetim sıkılaştırılmış ve döviz işlemlerinin günlük defterlere kaydetme zorunluluğu getirilmiştir. Defterlerde silme, kazıma, değiştirme veya ekleme yasaklanmıştır. Aksi takdirde, ihlal eden kişi birlik başkanına bildirilerek kovulmaktaydı (İsrail, 2017: 42).

Mısır ve Osmanlı Devleti'nde yaşanan olaylar, 19. yüzyılın ilk yarısında Ermeni tüccar ve sarrafların Mısır ekonomisinde önemli bir yer tutmasına olanak sağlamıştır. Müslüman ve Kıpti sarraflar on dokuzuncu yüzyılın başlarına kadar Mısır pazarına hâkim olmuşlar, ancak Mehmet Ali Paşa'nın (1805-1849) saltanatının başlamasıyla

birlikte Mısır pazarında Ermeni, Rum ve diğer sarraflar görünmeye başlamıştır. Daha sonra 1828-29 yıllarında Rus-Osmanlı savaşından kaynaklanan siyasi zulümler sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni sermayesinin Mısır'a akışı birçok yönden yoğunlaşmıştır. Öte yandan, Mısır'daki Ermeniler, mali ve ticari faaliyetlerini geniş çapta yürütmelerine olanak tanıyan bir dizi devlet görevine sahip olmuşlardır (Topuzyan, 1979: 52'den Akt. el-İmam, 1999: 107).

El-İmam'a (1999: 184-185) göre çok sayıda Ermeni'nin çeşitli daire, büro ve bölgelerde sarraf olarak çalışmasına ek olarak 19. yüzyılın ilk yarısında, Ermeniler "sarraf başı-hazine baş sarrafı" görevine de getirildiler (Kamha, 1923: 81-83 / Ramazân, 1978: 137-141 / er-Râfi'î, 1982, 1: 50). Bu görevi 1825 yılına kadar Yagyazar Emira Bedrosyan el-Acni (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1235 H., S. 1/47/2(5) s. 38 No. 381), 1826-1830 yılları arasında Yakup el-Ermeni (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1241 H., S. 2/49/6 (779) s. 130 No. 843 / Dîvân Hîdîv Turkiy, 1244 H., S.2/40/8 (750) S. 85 No. 189) ve 1830'da ölümünden sonra oğlu Yusuf el-Ermeni üstlenmiştir (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1246 H., S. 2/49/3 (756) s. 102 No. 454). Yusuf el-Ermeni 1832'de görevden alınınca yerine Kaspar el-Ermeni gelmiş (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1248 H., S. 1/58/2 (44) s. 88 No. 504 / Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1249 H., S. 1/55/1 (49) s. 55 No. 374) ve son olarak Aleksan Mısır Kumpanya Sarrafı olmuştur (Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiyy 1267 H., S. 1/2/2 (58 C2) s. 371 No. 382). Sadece sarraf başının atadığı sarraflar, hükümetin ileri sürdüğü çeşitli projeleri finanse etme, halka ve hükümete faizli borç verme hakkına sahip olmuş ve köylülere uygulanan vergiler de baş sarrafın yönetimi altında toplanmıştır. 1819 yılına kadar İstiban el-Ermeni Girga sarrafı (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1235 H., S. 1/47/5 (11) s. 1 No. 1), Hovannes Bey 1826'dan itibaren Feyyum sarrafı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1242 H., S. 2/30/2 (732) s. 515 No. 54), İbrahim el-Ermeni 1826 (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1242 H., S. 2/49/6 (779) s. 130 No. 843), ardından 1836 yılına kadar Aleksan Cihadiyye sarrafı (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1252 H., S. 1/55/5 (86) s. 21 No. 53), Milkon el-Diyarbakiri 1830 yılına kadar hazine saymanı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1246 H., S. 2/49/3 (756) s. 102 No. 454), Baş Sarraf Yakup Bey'in seçtiği bir Ermeni 1828'den itibaren Dakahliye'nin Dimna semti sarrafı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1244 H., S. 2/30/7 (739) s. 9 No. 47), Bedros el-Ermeni 1828 yılına kadar Kusayr sarrafı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1244 H., S. 2/40/8 (750) s. 31 No. 65), Artin Bey, 1828 yılına kadar Damanhur sarrafı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1244 H., S. 2/40/15 (763) s. 154 No. 315), Avadik 1831 yılına kadar (Dîvân Hîdîv Turkiy,

1247 H., S. 2/40/24 (784) s. 73 No. 143), ardından Garabit İsna sarrafı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1248 H., S. 2/40/26 (785) s. 44 No. 75) ve Krikor 1831'den itibaren Cidde sarrafı (Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy 1247 H., S. 1/5/1 (3) s. 195 No. 951) olarak görev yapmışlardır. Ayrıca Kevork 1835'te İskenderiye Satış Divanı Sarraflığına atanmış (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1251 H., S. 1/79/1 (62) s. 89 No. 648) ve Mecrdiç Bey 1851 yılına kadar Bafta Kumpanya Sarrafı olarak kalmıştır (Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy 1268 H., S. 1/2/59 (81 C 5) s. 904 No. 806). Yine Evdukya'lı Kevork 1832, Hagop 1834, Hambartsum Kirikor Emira 1830-1840 ve Mehran Garabit 1847'de Darphane Baş Sarrafı olarak çalışmışlardır (Deny, 1930: 218, 259).

Sarraflar dileyenler için para alışverişinin yanı sıra, hükümetlere ve prestij sahibi insanlara faizle borç para vermişlerdir. Mehmet Ali Paşa da projelerini finanse etmek için Movsis el-Ermeni'den 25.000 kuruş ve Mısır Kadısı Numan Efendi, Sarraf Krikor'dan 3000 kuruş borç almıştır. Mehmet Ali Paşa'nın veziri Hasan Ağa Osman Cenikan %100 faizle 35.000 kuruş borç vermiştir. Ekonomik koşulların iyileşmesi ve gelirler üzerinde devletin kontrolü sağlamasıyla birlikte, finansman kaynağı olarak Mısır'daki sarrafların rolü azalmıştır. Mehmet Ali Paşa, turistler ve tüccarlar için %1 komisyonla döviz bozdurmalarına izin vermiştir. Devletin tek finansman kaynağı haline gelmesi, para birimlerini ve dolaşımını kontrol etmesi ve kalpazanlığını önlemesi için Mehmet Ali Paşa, kendisine kısa vadeli borç veren tüccarlar ve sarraflar grubundan kurtulmaya çalışmış, bu amaçla 1842'de hükümetin amaçlarına hizmet etmek, ticari hareketi teşvik etmek ve büyük şirketlerin ortaklık kurmaları için İskenderiye Bankası'nı kurmuştur. Banka iki yıl çalışmanın ardından tasfiye edilmiştir. Ticaretin serbestleşmesi ve şiddetli kapitalist saldırının başlaması sonucunda, Ermeniler de dâhil olmak üzere Avrupalılar, Mısırlı üreticilerle adil olmayan koşullarda kredi sunarak doğrudan bir ilişkiye girmek istemişlerdir. Bu nedenle sarrafların sayısı çoğalmış, dövizcilerle üreticilere finans sağlayanlar birleşip "dolaşanlar" olarak bilinen bazıları bölge, şehir, köy ve kasabaları dolaşarak ticaretle uğraşanlara faizle kredi vermişlerdir (İsrail, 2017: 42-43).

El-İmam'a (1999: 186-194) göre, çeşitli devlet işlerinde istihdam edilen Ermeni sarrafların çoğu, konumlarını kötüye kullanarak çok fazla parayı zimmetlerine geçirmiş, Mehmet Ali Paşa, devlet sarraflarının hesaplarda yolsuzluk yaptıklarının farkına varınca, 1826 tarihinde onların faaliyetlerini izlemek ve durumu vaziyet etmek

için emir vermiştir. 1827’de, bölgelerde, merkezlerde ve gümrüklerde çalışan bütün sarrafların hesaplarının dökümünün yapılması, zimmete geçirilen meblağların kendilerinden, güçlerinin yetmediği kısmın kefillerinden tahsil edilmesi ve yerlerinin değiştirilmesini emretmiştir. Bu denetim Ermeni sarrafların hesaplarında önemli dolandırıcılık ve zimmete para geçirme olaylarını ortaya çıkarmıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, 1828 yılında, bölgelerde, memurluklarda ve diğer dairelerde çalışan tüm Ermeni sarrafların kovulması ve yerlerine Yahudi ve Mısırlıların getirilmesi yönünde bir karar vermekten çekinmemiştir (Dîvânu el-Ma‘iyye Turkiy, 1244 H., 1/57/1(36), s. 25, No: 316’dan Akt. El-İmam, 1999: 186). Ancak bu karar Yahudi ve Mısırlıların bankacılık işlemlerini bilmemeleri nedeniyle tam olarak uygulanamamıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1244 H. S. 2/40/12(760), s.107, No: 307’den Akt. El-İmam, 1999: 186). Mehmet Ali Paşa 1835’te Gelir İdaresi’ndeki işlerin büyüklüğü nedeniyle sarraf Kevork’un görevde kalması için emir vermiştir (Dîvânu el-Ma‘iyye Turkiy, 1251 H., S. 1/62/1 (68) s. 1 No. 1). El-Cihadiye Sarrafı Aleksan’ın zimmete para geçirdiği kanıtlanmış olmasına rağmen, Mehmet Ali Paşa, bu kurumun mali durumunun karmaşıklığı nedeniyle onu görevde tutmuştur (Dîvânu el-Ma‘iyye Turkiy, 1252 H., S. 1/55/5 (86) s. 21 No. 53). Ermeniler 19. yüzyılın ikinci yarısında maliye alanında birçok görev icra etmişlerdir. İngiliz vatandaşı da olan İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Yunanca bilen Nubar Paşa Enis kâtip, başkatip, hazine müfettişi, sicil baş memuru ve maliye sekreterlik bölüm başkanı olarak ölümüne kadar otuz beş yıl altı ay on beş gün (1875-1912) görev yapmıştır. Dikran Efendi Ebibyan Umumi Maliye Departmanında birinci sınıf tercüman, yazar ve yazı işleri müdürü olarak otuz yıl on ay on gün (1873- 1903) çalışmıştır. Yine Sarkis Arakel, 1 Şubat 1892’den itibaren Umumi Hesaplar Dairesi’ne kâtip olarak geçmiştir (Meḥâfîz Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Mâliye, Maḥfaẓa 1/5/D.). Ayrıca görevin vasıflarına haiz olmasalar da dil bildikleri için birçok Ermeni Maliye Gümrük İdaresi’nde tercüman, kâtip, muavin, bilirkişi, mahzenci vb. pozisyonlarda çalışmıştır. Mesela asıl mesleği kuyumculuk olan ve Arapça, Ermenice, Türkçe ve İtalyanca bilen Krikor Cevahirciyan İskenderiye Gümrüğü’nde mücevher ekspertizi olarak yaklaşık 35 yıl çalışmış ve 20 Aralık 1909’da emekli olmuştur. Daha önce ticaret kâtibi olan Aleksan Efendi Garabid ise İskenderiye Gümrüğü’nde Arapça kâtibi olarak 30 yıl çalışmış ve 17 Haziran 1905’te emekli olmuştur. Bogos Efendi de İskenderiye Gümrüğü’nde 18 yıl kâtip ve muavin olarak çalışmıştır. Arapça, İngilizce, İtalyanca ve Fransızca bilen Aleksan Garabid bir

İngiliz tüccarın yanında Avrupa dilleri ve Arapça kâtibi olarak çalışırken İskenderiye gümrüğünde muavinliğe geçmiş, ardından Port Said gümrüğünde mahzenci olmuştur. En son Mısır Genel Gümrüklerinde İhracat Departmanında memur olarak toplamda yaklaşık 24 yıl çalışmış ve 9 Mayıs 1901’de emekli olmuştur. Rusya uyruklu kereste tüccarı olan ve Türkçe, Arapça ve Ermenice bilen Sarkis Efendi Krikoryan Mısır Genel Gümrük İdaresi’nde kereste tasnif ekspertizi olarak göreve başlamış daha sonra İskenderiye Gümrüğü’nde muavin olarak görev yaparak toplamda yaklaşık 27 yıl çalışmış ve 8 Haziran 1907’de emekli olmuştur. İtalyan uyruklu Gabriyel Efendi Şarbosyan ise, İskenderiye Gümrüklerinde 1893’e kadar başmahzenci olarak çalışmıştır. Arapça, Fransızca, İtalyanca ve Yunanca bilen Anzon Efendi Garabid Matariye 1890’dan 1896’ya kadar Maliye Dairesi’nde çalışmıştır. Takfur Efendi Melik gibi bazı Ermeniler Maliyeye bağlı Hükümet Posta Vapur İdaresinde 16 yıl olmak üzere Mahzencilikle birlikte toplam 21 yıl çalışmıştır. Hükümet Posta Vapur İdaresi İstanbul Acente Sarrafı Ardaşis Efendi Konciyan da 17 yıl çalışmıştır. Said Paşa’nın birinci tercümanı, Osmanlı kültürü ve dili yanı sıra Avrupa kültür ve dillerine tam hâkim olan Nubar Nubaryan, 1853’te kurulan Genel Trafik ve Demiryolları İdaresi’nin 1858’e kadar başkanlığını yapmıştır. Bazı Osmanlılar bir yabancının böyle bir konuma gelmesinden rahatsız olmuşlardır (Mustafa, 1990: 112). Nubar modern makine ve teçhizat ithal ederek demiryolu sistemini geliştirmiştir (Meḥâfîzu el-Ebḥâs, 1274 H., 45/504/80). Nubar, Said Paşa’ya danışmadan, çalışması için ihtiyaç duyduğu kişileri işe alıp maaşlarını tek başına artırmıştır. Said Paşa yönetiminde yabancıların kontrolünden rahatsız olmuş greve giden Avrupalı teknik elemanları görevden alarak ve onların yerine Mısırlıları (Arapları) koyarak yabancıların kontrolünden çıkmaya başlamıştır. Bu yüzden yabancılar “Hayatımız tehlikede” sloganını yaymışlar, Mısırlıların yetkinliğini tanımayan konsolosların, çeşitli posta ve nakliye şirketlerinin ve emiraların protestoları devam etmiştir. Ancak Nubar, Mısırlı makinistlere işlerini yapmalarını emretmiş, böylece demiryolları ve tren hareketleri idaresindeki hizmet kesintisiz bir şekilde devam etmiştir. Yalnızca insan bağımsızlığına ve özgürlüğüne yönelik bir saldırı olmadığı, aynı zamanda Mısır’ın zenginliği ve refahı için bir felaket olduğu için demiryolu işlerinde zorla çalıştırma kullanımını azaltınca (Ghali, 1983: 169-173, 182-184) Said Paşa ile Nubar’ın arası açılmıştır. Özel bir trenle talep ettiği top gönderme işini Nubar normal bir trenle gönderince Said Paşa, Nubar’ın görevden alınmasını emretmiştir (Sâmî, 1928, 1: 318). Nubar idaresi, kısa sürmesine rağmen

yüksek gelir elde etmiş ve demiryolu çalışanlarının sevgisini kazanmıştır (Marlo, 1976: 79-80). 1864'te Genel İşler Bakanlığı kurulunca Demir Yolları İdaresi oraya devredilmiş, böylece Nubar 1866'ya kadar Genel İşler Bakanı ve Demir Yolları ve Nizamname Müdürü olmuştur. İsmail Paşa Avrupa'dakilere benzer demiryolları yapmak için Nubar'a işçi konusunda tam yetki vermiş, (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1281 H., 47/539/46 / Sâmi, 1936, 2: 552, 582-583) Almatı ve Belbis demiryolu hatlarının yapımını emretmiştir. Ancak Nubar, emre muhalefet etmiş ve bu iki hattın inşasını -ülkeye faydası olmasına rağmen- acil öncelikler olduğu için ertelemiştir (Ghali, 1983: 246). Haziran 1865'te Mısır'da bir kolera salgını patlak verince Nubar, demiryolu işçilerinin iyi beslenmesini ve kayıpların en aza inmesini sağlamıştır (Ghali, 1983: 250-253). Demiryolları ve İskenderiye limanı, 18 Kasım 1876'dan itibaren bir İngiliz'in başkanlığında iki İngiliz, iki Mısırlı ve bir Fransız olmak üzere beş kişilik karma bir komite tarafından yönetilmiştir (Sikeku Hadîd Mısır Fî 125 'Âm (1852-1977), 1977: 9). Nubar Paşa'nın oğlu Bogos Nubar, 21 Nisan 1879'a kadar bu komitede ikinci Mısırlı müdür olarak görev yapmıştır (Abdurrahmân, 87). 25 Aralık 1879'dan itibaren Demiryolları ve İskenderiye Limanı yönetim kuruluna başkanlık eden bir İngiliz, bir Fransız ve bir Mısırlı olmak üzere üç müdür tarafından yönetilmiştir (Sikeku Hadîd Mısır Fî 125 'Âm (1852-1977), 1977: 9). Mısırlı müdür olarak Takfur Hagopyan (1886-1888) (Sikek Hadîd Mısır Fî 125 'Âm (1852-1977), 1977: 24 / Meḥâfîz Meclisi el-Vuzerâ, 1304 H., No: 2/1/A), Yakup Artin (1888-1891) (Abdurrahmân, 87) ve Bogos Nubar (1891-1898) (Meḥâfîz Meclisi el-Vuzerâ, Maşlahatu es-Sikke el-Ḥadîd No: 2/2/A, Belge No: 19) görev yapmıştır. Bogos Nubar, geniş raylar yerine dar demir raylar kullanılmasını sağlayarak ülke ekonomisine katkı sağlamıştır (el-İttiḥâd el-Miṣriy, 1892, 1115.sayı / Sikeku Hadîd Mısır Fî 125 'Âm (1852-1977), 1977: 234-237). Demiryolu idaresi Avrupalıların idaresine girince Hristiyan oldukları ve Avrupa dillerine hâkim oldukları için Ermeniler Mısır'daki demiryolu idaresine en uyumlu unsur olmuşlardır. İdari işlerin yanı sıra Ermeniler, demiryolları idaresinde muavin, müfettiş, hat şefi, istasyon bekçisi, teknisyen, kâtip ve diğer pozisyonlarda da çalışmışlardır. Yusuf Bey Manuk (16 Ekim 1900'de emekli olmuştur.), Antimus Efendi Kolhelyan el-İzmiri (15 Mart 1904'te emekli olmuştur.), Nubar Paşa'nın kızkardeşi Marta'nın oğlu Asapur Şirdicyan el-İzmiri (15 Haziran 1904'te emekli olmuştur.), Avedik Koncyan (Meleffu Avedik Koncyan, No:15609, mahfaza 520, Ayn 3, Dolap 41) ve Takfur Efendi Corh (Kevork) (Meleffu Takfur

Efendi Corc, No:14231, mahfaza 476, Ayn 4, Dolap 22) isimli Ermeniler Mısır Demiryolu İdaresinde çalışmışlardır.

Pek çok Ermeni ticaret ve dışişleri alanında tercüman, kâtip (sekreter) vb. görevlerde bulunmuştur. Bunun pek çok dile hâkim ve Hristiyan olmalarından kaynaklandığı kaydedilmektedir. Hamon çalışan çok sayıda Ermeni olması nedeniyle ticaret ve dışişleri alanını “Ermeni Divanı” olarak adlandırmıştır (Hamont, 1843: 280’den Akt. El-İmam, 1999: 194). Anzon Efendi Garabid, Aristagis Altunyan, Arakel Abroyan, İskender Bey Bozari, Nubar Paşa’nın yeğeni Cerabid Bey Şirdicyan, Artin Efendi İstibyan ve Dikran Abroyan gibi çok sayıda Ermeni tercüman olarak çalışmıştır (Dîvânu el-Ma’iyye Turkiy, 1250 H: 59/89/291’den Akt. el-İmam, 1999: 194).

El-İmam, (1999: 196-198) Fransa’da hukuk öğrenimi gören İstafan Haçador, Yusuf aziz Bozari (Tosun, 1934: 333 / Salih, 1959, 1: 135), Yusuf Çırakyan, Artin ve Garabid Rayezyan kardeşler (Kardaşyan, 1986, 2: 252, 266, 290, 308) gibi Ermenilerin hukuk alanında istihdam edildiklerini aktarmaktadır. İstafan Haçador Ticaret Komisyonu üyesi (1863) (“Livre d’Or les juridictions Mixtes d ‘Egypte 1876-1926”, 1926: 6) ardından İskenderiye Karma Temyiz Mahkemesinde danışman (1876) olarak görev yapmıştır. Fransızca, İtalyanca, Arapça ve Ermenice bilen Yusuf Aziz Bozari ise Kahire Karma Mahkemesi’nde Cumhuriyet Savcı yardımcısı (1878), ardından Mansur Karma Mahkemesi’nde birinci daire hâkimi (1878) ve Kahire’deki Karma Temyiz Mahkemesinde danışman (1896) olarak görev yapmıştır (Meleffu Yusuf Bek Azîz, No: 24799, Mahfaza 1031, Ayn 3, Dolap 50). Yusuf Çırakyan, İskenderiye Karma Mahkemesi Birinci Daire Hâkimi (1886) (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Ḥakâniye, 1886, M. 1/1/A. No. 32), Garabid Rayezyan ise İskenderiye Karma Mahkemesi’nde hâkim (1878), İstinaf Mahkemesi’nde danışman (1894) ve Karma Mahkemeler Başsavcısı (1897) olarak görev yapmışlardır (“Livre d’Or les juridictions Mixtes d ‘Egypte 1876-1926”, 1926: 6, 18, 23 / “Fehresetu el-Evâmir el-‘Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1895”, 1896: 23). Artin Rayezyan Kahire Karma Mahkemesi’nde savcı yardımcısı (1878) ve İskenderiye Karma Mahkemesi’nde hâkim (1884) olarak görev yapmıştır (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Ḥakâniye, 1884, M. 1/1/A). Bogos Hagopyan da İstinaf Mahkemesi ve Karma Mahkemelerde savcı yardımcısı (1892) (“Livre d’Or les juridictions Mixtes d ‘Egypte 1876-1926”, 1926: 24) ve savcı vekili (1895) olarak görev yapmıştır (“Fehresetu el-Evâmir el-

‘Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1895”, 1896: 16). Ayrıca Adolf Kurberyan, İskenderye’de mübaşir (1894) (Meleffu Adolf Kurberyan, No: 18318, mahfaza 614, Ayn 4, Dolap 29), Pedros Hofsib Mansura’da mübaşir (1889) (Mehâfîz Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Hakâniye, 1889, M. 7/2/1/A. No. 28), Fransızca, İtalyanca, Arapça, Türkçe, Ermenice ve İngilizce bilen Anzon Venis Şobanyan Mısır Karma Mahkemesinde mübaşir (1892) (Meleffu Anzon Venis Şobanyan, No: 24411, Mahfaza 1005, Ayn 2, Dolap 49) ve Türkçe, İngilizce, Fransızca, Ermenice ve Arapça bilen Yakup Ağa Çırakyan Hukuk Davaları kısım Şefi (1895) (Meleffu Yakup Ağa Çırakyan, No: 18851, Mahfaza 1005, Ayn 2, Dolap 49) olarak çalışmışlardır.

El-İmam’a (1999: 198-201) göre Ermeniler akademik yeterlilikleri olmasa da en az birkaç dil bildikleri için ve dil bilenlerin sayısının çok az olmasından dolayı hükümet işlerinde dışişleri, içişleri, gümrük, demiryolları, mahkemeler gibi ihtiyaç duyulan tüm alanlarda çalışmışlar, görevini suistimal ederek atılanlar hariç uzun yıllar hizmet ederek emekli olmuşlardır. Ermenilerin 19. yüzyılda Mısır devlet dairelerinin çoğunda istihdam edilmesinin ve yöneticilerle yakın ilişkiler kurmalarının en önemli sonucu, ülkenin şartlarını ve düzenini çok iyi tanımaları ve bu sayede kendilerini nitelikli hale getirmeleri olmuştur. Ayrıca Devlet kurumlarında kalifiye eleman olarak çalışanlar siyasi öneme sahip çeşitli pozisyonlara atanmışlardır. İçişleri ve Dışişlerinde de Ermeniler çok dil bilmeleri nedeniyle yabancı kâtip, büro ve hesap işleri memuru, tercüman ve sekreter olarak çalışmışlardır. Arapça, İngilizce, Fransızca, İtalyanca ve Ermenice bilen Yakup Efendi Garabid yabancı kâtip (1876) ve Mısır Polis Kalem Vekili (1895) (Meleffu Yakup Efendi Garabid, No: 27338, Mahfaza 1250, Ayn 3, Dolap 61), Ermenice, Türkçe, Arapça, Fransızca, İngilizce ve İtalyanca bilen Aram Bey Papazyan Jandarma ve Polis Genel Divanı’nda kalem kâtibi (1883-1892) ve 1895’ten itibaren Cezaevleri Müdürlüğü’nde kâtip olarak görev yapmıştır (Meleffu Aram Bey Papazyan, No: 25132, Mahfaza 1059, Ayn 1, Dolap 52 / “Fehresetu el-Evâmir el-‘Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1895”, 1896: 150). Ermenice, Türkçe, Yunanca, Fransızca, İngilizce, İtalyanca ve Arapça dillerini bilen Hovannis Bey Hagopyan Polis Genel Divanı kalemi başkan vekili (1883), içişleri muhasebe bölümü kalem başkanı (1895) ve 1901’den 1917 vefatına kadar Dâhiliye Kullanıcılar ve Sarf Malzemeleri Bölümü Müdür Vekili olarak çalışmıştır. Ayrıca Haçador Bey, 1874’ün başından itibaren Dâhiliye Nezareti’nde teşrifatçı olarak görev yapmıştır (el-Vakâi’ el-Mısriyye, 29/2/1874, Sayı: 583). Mısır polis departmanında kâtip olan Habîb

Efendi İskenderyan, 1898'den itibaren polisliğe geçerek dördüncü dereceye terfi etmiştir (el-Berîd, 12/7/1898, Sayı: 224). Nubar Paşa'nın yeğeni Kalosd Margosov Sulama dairesinde birinci derece mühendis (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Eşğâl, 1886, M. 2/2/A, No. 5), Hovsib Efendi Hanki tercüman (1886) (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Eşğâl, 1885, M. 2/2/A,) ve Kalbakçıyan ressam (1888) (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Eşğâl, 1888, M. 2/2/B, No. 683) olarak çalışmıştır. Artin Efendi Mahran, Düzenleme ve İdare Dairesi'nde ressam olarak görevlendirilmiş (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Eşğâl, M. 6/4/A, No. 2) ve II. Abbas Hilmi tarafından 5. Derece Mecidiye Nişanıyla ödüllendirilmiştir (Fehresetu el-Evâmir el-‘Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1897: 29). Tatyus Motavyan 1881'den 1887'ye kadar Mısır Antikhanesi'nde eski eserler müfettişi olarak görev yapmıştır (Meḥâfız Meclisi el-Vuzerâ, Naẓâratu el-Eşğâl, 1887, M. 4/3/A, No. 45/616).

El-İmam, (1999: 107-108) Ermenilerin yurtdışında Mısır'ın “ticaret vekilleri” olmalarıyla da tanındıklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda, Mehmet Ali Paşa'nın İstanbul'daki sarraf ve vekili olarak çalışan Kara Kâhya (Yaramyan) ailesi ön plana çıkmıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1235 H.: S. 2/42/1 (728), s. 23, No: 77 / Dîvânu el-Ma'yye Turkiy, 1245 H.: S. 1/50/9 (40), s. 62, No: 342). Nubar Paşa'nın babası Mecerdîç Nubaryan ve Sarkis Kalused İzmir'de (Dîvânu el-Ma'yye Turkiy, 1237 H.: S. 1/47/4 (9), s. 28, No: 257 / Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1242 H.: No: 49, M. 3 V. 11), Artin Bey Kıbrıs'ta (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1258 H.: No: 50, M. 3) ve Abro Amsterdam'da (Dîvânu el-Ma'yye Turkiy, 1239 H.: S. 1/50/5 (18), s. 37, No: 360 / Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1263 H.: No: 50, M. 3) Mehmet Ali Paşa'nın ticaret vekili olarak çalışmışlardır. Ancak bu vekillerin en ünlüsü, Bogos Bey'in kardeşi Bodros Amira Yusufyan'dır ve ölümüne kadar (1846) Trieste'de bu görevi sürdürmüştür. Ardından dayısının oğlu Abraham Abroyan onun yerine geçmiştir (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1236 H.: No: 49 / 1264 H.: No: 50). Son olarak, 19. yüzyılın ilk yarısında iki Ermeni “Ticaret ve Yabancı İşler Bakanı” görevini üstlenmişlerdir. Bunlar 4 Nisan 1826'dan 11 Ocak 1844'e kadar bu görevi yürüten Bogos Yusufyan ve ardından 13 Ocak 1844'ten 14 Eylül 1850'ye kadar bu görevi üstlenen Artin Çırakyan'dır (Meḥâfîzu Meclisi el-Vuzerâ, Mahfaza 3).

19. asrın sonlarında Mısır Sanayiini Ermeniler yönetiyordu. El sanatları tamamen Ermenilerin elinde idi. Ayrıca nakış sanatını Mısır'a Ermeni kadınları getirmiştir

(Azazyan, 1993: 155).

El-İmâm'ın (1999: 108-109) aktarımına göre Ermeniler mali ve ticari faaliyetlerini aksamadan icra etmişler, aynı zamanda maliyeci, tüccar ve memur olarak da çalışmışlardır. Geleneksel bankacılık biçimi, hükümetlere, ileri gelenlere ve bireylere faizli mali krediler vermektir. Bu alanda faizle borç para veren bir grup Ermeni sarraf ortaya çıkmıştır. Örneğin, Mehmet Ali Paşa iktidara geldiğinde Mısır hazinesinin boş olması nedeniyle bazı çıkarları tıkanınca ertesi yıl (1806) geri ödemek şartıyla Ermeni sarraf Musa'dan "250.000" kuruş kredi almıştır (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1220 H.: No: 1 V. 39/1). Mısır kadısı Numan Efendi Dabbag Zade de 1811 yılında Ermeni sarraf Krikor'dan "3000" kuruş kredi almıştır (Terâcim Mulahasât Defâtir Turkiy, 1225 H.: M.1, S. 1, V. 29) Sarkis Bey, ileri gelenlere ve bireylere bir yüzde karşılığında borç para vermesiyle ünlenmiştir (Meḥâfîz Baḥr Berâ, 1235 H.: No:7 V. 91 V. 88). Bununla birlikte, Mehmet Ali Paşa'nın hazinesindeki baş sarraf olan Yagyazar Emira Bedrosyan, faizle borç para veren Ermeni sarrafların en ünlüsü olarak kabul edilmiştir (Dîvân el-Ma'îyye Turkiy, 1235H.: S. 1/47/2 (5) s. 37, No: 379). Alexander Muzyan, Esteban Sigbosyan, Kirovbi Tekirzade, Mikail Khaçadoryan, Kevork Rabailiyan, Al Abroyan, Yusuf ve Emin Kâşif Kardeşler, Garabid Kalusdiyan, Hambartsum, Ohan Bey ve diğerleri gibi büyük Ermeni sarrafları ve tüccarları kendi ülkelerinde, İstanbul'da ve Mısır şehirlerinde birbirleriyle irtibatlı ticari kuruluşlar tesis etmişlerdir (Meḥâfîzu el-Ebḥâs, 1227-1235 H.: No: 5). Ermeniler, eski Han el-Khalili pazarına ek olarak, Bab en-Naşr içindeki Huş Uti ve Khan el-Khalili yakınlarındaki Khan el-Kahve gibi, o dönemde yeni kurulan pazarlarda görünmek için sürekli koşuşturmuşlardır. El-Ceberti (448-449) Ermenilerin inşaatları bitmeden yüksek fiyatlara dükkân kiraladıklarına dikkat çekerek, tüketicileri sömürmelerini ve az kazanma iddialarını şiddetle eleştirmiştir. Mağazalarının ve depolarının kürkler, kilimler, mücevherler, altın aksesuarlar, parfümler, ahşaplar vb. farklı türden mallarla doldurması dikkat çekmiştir.

Ermeniler tekeller oluşturarak ve hükümetin imtiyazlarından yararlanarak yüksek gelirler elde etmişlerdir. El-İmâm (1999: 109-110) Mısır'da hükümet tekellerinin uygulanmasının, ticari bağımlı sermaye döngüsünün gelişmesine yol açtığını (Mutevellî, 1974: 52-53) ve Ermenilerin, paralarını büyük ölçüde tekelciliğe yatırdığını ifade etmektedir. Hamont (1843, 2: 345), Ermenilerin Nil'in sularını

tekelleştirmekten başka çaresi olmadığını söylemiştir. 1816 yılında bir Ermeni, Yukarı Mısır'dan çörek otu, rezene, anason, kimyon ve diğer baharatların “500” kese karşılığında (el-Cebertî, 359), Aleksan Misakyan Bey, 1832 yılında yılda “3625” kese karşılaştırıldığında mezbahanı (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1248 H., S. 2/40/26 (758) s. 106, No:164), Yakup Yagyazar, 1834 yılında Menufiye Müdürlüğündeki balık halkasını (Dîvânu el-Ma'îyyeti Turkiy, 1250 H., S. 1/51/2 (54) s. 116, No: 429) ve Sarraf Aleksan, 1835'ten itibaren Şam'dan Mısır'a ithal edilen sabun tekeline (Dîvânu el-Ma'îyyeti Turkiy, 1251 H., S. 1/62/1 (68) s. 25, No: 75) elde etmişlerdir. Garabid Rayezyan, 1851 yılına kadar saray gelirlerini tekeline almıştır (Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabîy, 1268 H., S. 1/2/8 (77) s. 419, No: 336). Ermenilerin şarap imalat ve satışını tekelleştirmiş olmaları dikkat çekicidir. 1824 yılında Ermeni sarraf Aniçeh, Mısır'da şarap imalat ve satış tekeline elde etmiştir (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1240 H.: S. 1/50/7 (21) s. 26 No. 135). 1826-1828 yılları arasında Garabid Kalusdiyan Bey, Atfih'in doğusundan Asvan'a kadar uzanan bölgelerde dondurma, şarap ve kuru üzüm üretme tekeline elde etmiştir (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1242 H.: S. 2/30/4 (733) s. 20 No. 99). Sarraf Sarkis, Mehmet Ali Paşa'nın kız kardeşinin oğlu Hüseyin Bey Yakan adına 1829'dan itibaren Mansura ve Dimne'de şarap üretimi ve satışını devralmıştır (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1245 H.: S. 1/47/15 (38) s. 53 No. 482). Ermeniler ayrıca tuz çıkarma ve satma işini de tekelleştirmişlerdir. Sarraf Aleksan Misakyan, 1832'den 1837'ye kadar, yılda üç bin çuval karşılığında tuz işletme tekeline eline almıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1248 H.: S. 2/40/36 (785) s. 13 No. 20). Sonrasında da Garabid Kalusdiyan, 1837 yılından itibaren aynı anlaşma ile devam ettirmiştir (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1253 H.: S. 2/28/5 (374) s. 45 No. 416). Krikor Bey ise, 1836 yılında Buhayra'da nitron (soda) ve gübre tekeline elde etmiştir (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1252 H.: No: 4 V. 244/1). Ancak bu tekalciler en yüksek kârları elde etmek için ayrıcalıklarını kullanmışlardır. Menufiye'deki balık tekeline elinde bulunduran Yakup Yagyazar balıkçılardan sözleşmelerde öngörülenden daha fazla balık almıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1250 H.: S. 2/56/1 (806) s. 114 No. 105). Yine Aleksan, sözleşme şartlarına aykırı olarak tuz satarak kararlaştırılardan 700 çuval fazla kâr elde etmiştir (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1253 H.: No: 7 V. 56/7).”.

el-İmam, (1999: 110-112) Ermenilerin dış ticaret alanında da faaliyet gösterdiklerini, Ticaret Odası ile (1812-1819) yılları arasında Mısır dışına ihraç edilmek üzere çeşitli miktarlarda buğday, pirinç, arpa, mısır, tahıl, keten, fasulye, bakla, nohut ve mercimek

anlaşmaları yaptıklarını aktarmaktadır (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1227-1235, M. 2, 3, 4, 5, No: 50). Ayrıca, 1824'te İstanbul'da tanıtmak için numune olarak Bulak Mahallesiindeki tezgahlarda tüccar Garabid tarafından Hint bezinden üretilen iki yüz elbise gibi bazı Mısır ürünlerini yurtdışında tanıtmışlardır (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1240 H.: S. 1/50/5 (18) s. 65 No. 645). Ticaretten sorumlu Bogos Yusufyan, Ermenilerin anlaşmalar yapmalarını ve nakliyatlarını kolaylaştırmıştır. Bogos'un akrabası olan Hagop Krikor Bey, Kıbrıs adasına ihraç edilmek üzere 1820'de bir buğday anlaşması imzalamıştır (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1236 H.: S. 1/47/3 (6) s. 81 No. 755). Yine ticaretten sorumlu Boğos Bey ve başhekim Covani Bey, (1820) mevsimindeki mısır mahsulünü ardeb başına kırk kuruşa satın almıştır (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1236 H.: S. 1/47/7 (17) s. 16 No. 108). Covani Bey, 1824 sezonundaki çivit mahsulünü tek başına (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1240 H.: No: 9 V. 206/2), aynı doktor ve ortakları, 1826 sezonundaki mısır mahsulünün tamamını ardeb başına kırk kuruşluk bir fiyatla (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1242 H.: S. 1/50/7 (21) s. 134 No. 637) ve Bogos Bey de 1828'de yazlık mısırdan 3000 ardeb satın almıştır (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1244 H.: No: 12 V. 269/5). Ayrıca Bogos Bey, nüfuzu sayesinde İskenderiye ile Trieste arasındaki ticaretin en büyük ve en önemli bölümünü kardeşi Bedros Yusufyan'ın elde etmesini sağlamıştır (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1243 H.: No: 50, M. 3, V. 127). Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın yurtdışındaki ticari vekilleri Mısır ürünlerini Avrupa'da satıyor, Mısır için askerî ve donanma teçhizatı ve malları alıyorlardı (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1263 H.: No: 50).

El-İmam, (1999: 112) Ermenilerin paralarını büyük ölçüde gümrük idarelerine yatırdıklarını belirterek şu örnekleri sunmuştur: "Sarraf Garabid Tahir Paşa adına 1812 yılında Bulak Gümrüğü'nü (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1227 H.: No: 5 V. 106/1), sarraflar Sahag ve Hovannes 1815 yılı boyunca Dimyat gümrüğünü (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1230 H.: V. 123) ve Yusuf Yakup 1823 yılında Cidde gümrüğünü yönetmiştir (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1239 H.: S. 1/50/5 (18) s. 23 No. 167). Sarraf Kara Kâhya, 1819-1820 yıllarında Mısır gümrük taahhüt ödeneği olan 7.500 keseyi İstanbul'daki darphanenin hazinesine teslim etmeyi Mehmet Ali Paşa adına üstlenmiştir (Meḥâfîz Baḥr Berâ, 1235 H.: No. 7, Vesîka 4). Garaybid Ağa Kalusdiyan, 1829 yılında el-Kasir gümrüğünü tekeline almıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: S. 2/40/14 (766) s. 165 No. 391). Sarraflar Aleksan ve Yakup Yagyazar Misakyan 1835'ten itibaren eski Mısır gümrüğünü yıllık 1525 kese karşılığı tekellerine aldılar

(Dîvânu el-Ma‘iyye Turkiy, 1251 H.: S. 1/62/1 (68) s. 225 No. 361 / Dîvânu el-Ma‘iyye ‘Arabiy, 1267 H.: S. 1/8/15 (58) s. 229 No. 208)”. El-Cebertî (224-225) Ermenilerin bu gümrükleri geniş yetkilerle idare ettiklerini vurgulamış ve konuyla ilgili şunları ifade etmiştir: “Bulak gümrük memuru Cerabid’in insanların mallarına el koyan, Müslümanları tutuklayan, hapse atan ve borçlarını ödeyene kadar döven Ermeni ve Türk yardımcılar edinmiştir. Kendilerinden bir şey gizleyen biri olursa, onu hapse atar, döver, söver, eziyet eder ve para cezasına çarptırırlarmış. Ermenilerin idaresindeki gümrüklerde Müslümanlar mallarına %10 gümrük vergisi öderken, Avrupalılar, Hristiyanlar ve onların müşterileri sadece %2,5 gümrük vergisi ödemişlerdir.”.

Ermenileri nehir taşımacılığı da yaptıklarını el-İmam (1999: 113) şu sözlerle aktarmıştır: “Ermeniler paralarını sınırlı ölçüde nehir taşımacılığı alanına da yatırmışlardır. Garabid Kalusdiyan (Dîvânu el-Ma‘iyye ‘Arabiy, 1266 H.: S. 1/8/8 (44) s. 295 No. 220), Mecerciç ve Krikor Rayezyan kardeşler (Dîvânu el-Ma‘iyye ‘Arabiy, 1267 H.: S. 1/2/5 (63) s. 804 No. 808) Nil ve kollarında mal ve yolcu taşımak için birkaç tekneye sahip olmuşlardır.”. Kahire’deki umumi tuvaletleri bazı Ermeniler devletin özel bir tekeli olarak işletmişlerdir. Örneğin 1816’da Bulak gümrük idaresinin muallimi Garabid tuvaletleri işletmiş ve haftalık gelirinden elde ettiği bir günlük kârı hizmetleri karşılığında kendisine ayırmıştır (el-Cebertî, 359).

Sarraflar, faizi yüzde 10’a çıkarmanın yanı sıra senet ve ipoteği birlikte alarak müşterileri dolandırmanın yolunu bulmuşlardır. Abdurrahman Mahmud Bey, Harat el-Yahud’daki sarraf Sarkis’ten (iki senet karşılığı) 77.977 kuruş borç almış, anapara ve faiz ödenene kadar ipotek olarak bir elmas ve bir de yakut yüzük vermiştir. (İsrail, 2017: 44)

El-İmam’a (1999: 113-114) göre Ermeni tüccar ve sarraflar, mali ve ticari faaliyetlerini tedavüldeki çeşitli para birimleriyle gerçekleştirmişlerdir. Birçoğu yabancı ve yerel para birimleri arasındaki takas ticaretinden yararlanmış ve piyasaya sahte para sokmuşlardır (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1238 H.: No: 49 / Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1257 H.: No: 50). Böylece Mısır parasının piyasada yok olmasına sebep olmuşlardır. Mehmet Ali Paşa bazı parasal reformlar yapsa da sorunu tam olarak çözememiştir. Bunların sonuncusu, döviz dolandırıcılığı, mevduat ve transfer kabulü, yabancı para birimlerinin fiyatlandırılması ve diğer bankacılık işlemleriyle mücadele etmek

amacıyla İskenderiye’de bir banka kurulması ve Kahire’de bir şubesinin açılması olmuştur (Mutevellî, 1974: 53-54 / el-Ciritlî, 1960: 200-202 / Afifi, 1954: 471). Bu bankanın idaresine Aleksanyan adlı bir Ermeni getirilmiş, kredi vermede hesapsız davranmış, bankanın ödemelerini yapamaması ve mevduatları iade edememesine yol açmış ve iş bankanın 1842’de kesin tasfiyesi ile sonuçlanmıştır (Hamont, 1843, 2: 304-305). Mehmet Ali Paşa ile Ermenilerin çıkarlarının bağlantılı olduğu ve birbirlerinden faydalandıkları anlaşılmaktadır. Mehmet Ali Paşa hükümetinin Avrupa ülkeleriyle yaptığı ticari anlaşmalar, bu ülkelerin dillerine hâkim ticari müzakerecilere ihtiyaç duyuyordu (Dîvânu el-Ma’iyye ‘Arabiy, 1238 H.: S.1/1/22 (78) S. 12). Çoğu Ermeni gibi birkaç dile hâkim Abroyan ve Yusufyan aileleri ticari temsilci olarak çalışmış ve Avrupa’daki ticari kuruluşlarla ilişkiler kurulmuştur. Mehmet Ali Paşa, bazı Mısır ürünlerini Avrupa’da pazarlamak ve ihtiyacı olanı oradan ithal etmek için bu Ermeni ailelerinden yararlanmıştır (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1238 H.: No: 49 / Meḥâfîzu el-Ebhâs, 10 Receb 1238 H. / Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1259 H.). Bogos Bey’in kardeşi Bedros Amira Yusufyan, Trieste ve İzmir’de büyük ticarethaneler kurmuş ve ticari faaliyetleri Venedik, Viyana ve Manchester’a kadar uzanmıştır. Mehmet Ali Paşa, Avrupa’da Mısır mallarını satmada ve Mısır’ın ihtiyaçlarını satın almada çok şey yapan Bedros Amira Yusufyan’dan çok yararlanmış, o da Mehmet Ali Paşa’yla iş yaparak büyük çıkarlar elde etmiştir (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 16 Rabi’u Evvel 1236 H. / Meḥâfîzu el-Ebhâs, No: 50, 26 Cumâd Sâni 1262 H. / Dîvânu el-Ma’iyye Turkiy, 1238 H.: S.1/50/4 (14) S. 21, No: 82).

Mehmet Ali Paşa son derece yetenekli Bogos Bey’e sonsuz güvenmiş Mısır ile ilgili kararlar alırken mutlaka ona danışmıştır. Ermeni tüccarlar ve sarraflar, Ermenilerin saray ve hükümette nüfuzlu konumlarından ve tekeli bir ekonomi politikasından yararlanarak, Mehmet Ali Paşa döneminde eşsiz bir konuma ve büyük bir servete kavuştular. Ancak bazı Ermeniler, Bogos Bey’in durumundan yararlanarak zimmete para geçirmişlerdir. Örneğin Bogos, Ermeni tüccar Abraham’a cihat malzemesi alması için büyük miktarda para vermiş, Abraham parayı alıp kaçmıştır. Bunun üzerine Mehmet Ali Paşa, Safer 1832 sabahı onun aranması, hapsedilmesi ve Bogos’tan paranın tahsil edilmesi için emir vermiştir (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1249 H.: No: 2, V. 73/6’dan Akt. El-İmam, 1999: 116).

1866-1870 dönemi özel bankaların altın çağı olarak kabul edilmektedir. Müşterilerine

ipoteke yoluyla faizle kredi veren özel bankaların kuruluşuna talep artmış ve böylece özel bankalar müşterilerine faizle borç vermeye başlamış, ithalat ve ihracat işlemlerini devralmışlardır. Avrupa ticaret yöntemlerine göre hareket eden özel bankalar nedeniyle Mısır pazarında Mısırlıların iş yapmayı tercih etmelerine rağmen sarrafların rolü azalmış Mısır’da ilkel bir bankacılık sistemi oluşturan özel sömürge bankaları sarrafların yerini almıştır (İsrail, 2017: 45).

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde ise, ekonomik özgürlüğün egemenliği ile birlikte uluslararası ticari ilişkilerde bankacılığın önemi giderek artmış ve İngiltere ile Fransa’nın ticaret dengesinde önemli bir yer tutmuştur. İngiltere, Mısır hammaddelelerinin en büyük alıcısı ve Mısır’ın en büyük ticari ürün tedarikçisi haline gelmiştir. Dış ticaret ilişkilerinin büyümesi, Mısır pazarında eski ticari alışkanlıklar; sözlü anlaşma, itibar, bir kişi aracılığıyla garanti yerini bankacılık işlemleri, taraflar arasındaki anlaşmalar ve katı cezai şartları olan borçlanma araçlarına bırakmıştır (Ninet, 1866: 9’dan Akt. El-İmam, 1999: 117). Avrupa ticaret yöntemlerinin Mısır pazarında kök salmasıyla, sarrafların ve borç verenlerin rolü azalmış ithalat, ihracat ve transit ticaretin finansmanında İngiliz-Mısır, Fransız-Mısır ve diğer bankalar yerini almıştır (Deeb, 1978: 15-16’dan Akt. El-İmam, 1999: 117). Bu nedenle 1870 yılında İskenderiye’de sadece yedi sarraf kalmış, Kahire’de onlardan bahsedilmez olmuştur. Dahası, tek başına bir zanaat olarak sarraflıktan ticaret istatistiklerinde bahsedilmez olmuş (Regny, 72’den Akt. El-İmam, 1999: 117) ve bu değişiklik mali ve ticari faaliyetlerinin odak noktası sarraflık olan Ermeni kapitalistlere ağır bir darbe indirmiştir (el-İmam, 1999: 117).

Avrupalı tacirlerin üstünlük kazanması ve Ermenilerin gerilemesi ile ilgili el-İmam (1999: 117-118) şu bilgileri vermiştir: “1855 yılında Avrupalı tacirler, imtiyaz sisteminin kendilerine sağladığı gümrük ve vergi avantajları nedeniyle Mısır pazarında hâkimiyeti ele geçirmişlerdir. Avrupa sermayelerine ve konsolosluk mahkemelerinin önyargılarına karşı koyamayan başta Ermeniler olmak üzere yerel tüccarlar geri çekilerek yatırım ve ticarete ikincil konuma düşmüşlerdir (Issawi, 1946: 17). Denizcilere kalın kumaş sağlayan Kevork Lusiyân (Meḥâfiẓ Mulaḥḥaṣât Defâtir Turkiy, 1272 H.: No:9, V.72), İskenderiye tuzlarını işleten Garabid Kalvayan (Dîvânu el-Ma’iyye Turkiy, 1275 H.: S.1/1/13 (1891) S. 58, No: 23), Hükümetin gümüş ihtiyacını karşılayan Garabid Arakil ve ortağı Yahudi Yakub Kattavi (Dîvânu el-

Ma'iyye Turkiy, 1271 H.: S.1/1/2 (1881) S. 363, No: 58), İskenderiye Mezbahasının işletilmesini birlikte kazanan Ermeni Kevork Rangilo, Mısırlı Mehmet el-Azban ve Cubran Haşab eş-Şami gibi bazı şahıslar dışında ticaret yapan kalmamıştır (Dîvânu el-Ma'iyye Turkiy, 1272 H.: S. 1/1/7 (1885) S. 70, No: 156). Ermeni tüccarlar, imtiyazlı sistemden yararlanmak için yabancı uyruk elde etmeye çalıştılar. Vatandaşlık onlara ayrıcalıklardan yararlanma fırsatı verse de Mısır'daki Ermeni ticaretinin canlanmasını sağlayamamıştır. Ermeni basını, 1865'te ticaretin giderek gerilemesini şöyle yorumlamıştır: “Bugünlerde Ermeni tüccarlarını saymaya kalktığımızda, birini bulursak, diğerini bulmamız uzun zaman alıyor...” (Armâvînî (en-Naḥle), 16/4/1865). Avrupa sermayesi ile yerel sermaye arasındaki eşitsiz mücadele, büyük Rum, Yahudi ve Ermeni tüccarların Avrupalılar ile Mısır pazarı arasında arabulucuya dönüşmesine neden olmuştur (Issawi, 1946: 17). Az miktarda ihracat, büyük ölçüde ithalat yapan Ermeni arabulucular, Mısır'ın en çok ihraç ettiği hammadde olan Pamukla ilgili Rum, Yahudi ve Şamlı simsarların oldukça gerisinde kalmışlardır. Bu nedenle 1866-1867 yıllarında pamuğun fiyatı düştüğünde Ermeni simsarlar zarar görmemiştir (Topuzyan, 1979: 62). 19. yüzyılın sonunda Ermeniler Fransa, Almanya, Belçika, Tayland ve diğer ülkelere küçük miktarlarda sigara ihraç etmişlerdir (El-Gritly, 1948: 509). Ayrıca Ermeni tüccar Hayig Ekizler, İngiltere ve Fransa'ya devekuşu tüyü ihracatında tekel olmuştur (Topuzyan, 1979: 110).”.

Tütün ticaretiyle ilgili de el-İmam (1999: 118-120) şu bilgileri vermiştir: “Ermeniler, başta tütün olmak üzere ithalatta aktifleşmişler, 1888'de Portekiz uyruklu Suriyeli Ermeni Halil Hayyât Bey, İran tütünü ithalatında tekel olmuştur ve 1890'dan 1897 yılına kadar, farklı bölgelerden her türlü tütün ithalatını tekel olarak yürütmüştür. Tütün ithalatından hem Halil Hayyât hem de devlet yüksek gelir elde etmiştir (Leḥîta, 1944: 479-481). 1880 yılından itibaren Mısırlı Ermeniler, Avrupa mallarını Habeşistan'a ithal etme sürecinde Avrupalılarla çalışmayı tercih etmeyen Habeş Kralı'nın Addis Ababa'da ticarethane açmalarına izin vermesi üzerine bu faaliyeti yürütmüşlerdir (Pankhurst, 1955: 489-507). Mısırlı-Ermeni tüccar, Habeş ticareti yoluyla kendilerini zenginleştirmeyi umarak gıda maddeleri, yünlü, ipekli ve pamuklu ürünler, inŖaat malzemeleri, fotoğraf makineleri, depolama tankları, k Ğit, zinet eŖyaları, lüks eŖyalar vb. ithalatını ger ekleŖtirmişlerdir (el-İttihâd el-MıŖriy, Sayı: 1043, 31/5/1891 / el-Eh l , Sayı: 35, 17/1/1895 / el-İḥl s, Sayı: 5, 7/6/1895). Kahire, İskenderiye ve diğer bölgelerde ticarethaneler  arak çok sayıda Ermeni'nin ticaretle

meşgul olması Mısır'daki İngiliz komiser Cromer'in Mısır'daki Ermeni cemaatinin çoğunlukla esnaftan oluştuğunu söylemesine yol açmıştır (Cromer, 1911: 630). Tütün ticareti ile ün yapmış olan Mısır'daki Ermeni tütün tüccarlarının çoğunluğunun, Tokat, Mardin ve Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün ekimi ve üretimi ile tanınan bölgelerden geldiği belirtilmektedir. Kahire dışındaki Ermeni tüccarların çoğunluğunun tütün ticaretinde çalıştığı (Ta'dât el-Ermen el-Kâsûlik 1885, 1897), ancak Ermeni dükkânlarının Yunan, Yahudi ve Avrupalı muadilleriyle rekabet edecek düzeyde olmadığı da kaydedilmektedir. Ermeni basını, Yunanlıların ticaret alanını kontrol altına almasından, Yahudilerin mucizeler yaratmasından, Ermenilerin geri kalmışlığından, dükkânlarının eski, köşelerde, isimsiz, duvarlarının tozlu ve pis olmasından şiddetle yakınmıştır. Müslümanların kalbinde önemli bir yer işgal eden Osmanlı Padişahına karşı isyan etmeleri sonucu bazı Mısır gazeteleri Ermenilere karşı kampanyalar başlatmış ve kitleleri padişahın düşmanları oldukları için onlarla iş yapmamaya çağırmıştır (el-Ahbâr, Sayı: 141, 26/1/1897 / Sayı: 151, 6/2/1897 / el-Berîd, Sayı: 237, 20/10/1898 / Sayı: 240, 22/11/1898 / Sayı: 241, 6/12/1898). Bu durum, Mısır pazarındaki Ermeni tüccarların pozisyonunda büyük bir sarsıntıya yol açmıştır. Böylece, Mısır'daki Ermenilerin ticarete bağlı sermaye gücünün, hükümet tekellerinin kaldırılması ve Avrupa nüfuzunun ticaret özgürlüğü, ayrıcalıklar, bankacılık, devlet borçları ve İngiliz işgali gibi nedenlerle artması karşısında zayıfladığı mülhaza edilmektedir. Avrupa sermayesinin akışı, Avrupa ticaretinin hizmetinde simsar olmaya zorlanan büyük Ermeni tüccarlar için büyük kazançların kapsamını ciddi şekilde kısıtlamıştır. Böylece ekonomik güçleri 1890'lara kadar Avrupalıların, Yunanlıların ve Yahudilerin gücüne kıyasla zayıf kalmıştır (el-İmam, 1999: 118-120).

Ermeniler ziraat zanaatı yapmamışlar, fakat büyük tüccarlar, tarım arazilerini kiralayarak kendi hesaplarına pamuk gibi nakit getiren ürünleri işleyerek Mısır'da istihdama katkıda bulunmuşlardır. Harat el-Yahud'da Sarkis Bey tüccar ve sarraf olarak Azbakya'da Karabit el-Cevahirci altın ve gümüş işlemede ön plana çıkmışlardır. Parakende pamuk, tuz, toptan ve perakende sigara ticareti gibi çeşitli işlerde tekel oluşturmuşlardır. Saat tamiri ve ticareti, boyama, dikiş, nakış, kürk vb. el sanatlarında yetenekleriyle ön plana çıkmışlardır (İsrail, 2017: 46).

20. yüzyıldaki iki taraflı göçler nedeniyle nüfus dengeleri sürekli değişmiş ve 1950'de

Ermenistan'a hicretin ardından Ermenilerin faaliyetleri özellikle serbest meslek alanlarında canlılığını kaybetmiştir. Ancak onların etkisi maden işleme, dokuma, dericilik, mobilya, kuyumculuk, terzilik, ayakkabıcılık, tamircilik, tabelacılık ve boyacılık alanlarında bariz bir şekilde kalmıştır (el-Mevsû'atu's-Sûfyetiyyetu'l-Ermeniyyetu, 1978, 3: 2-482'den Akt. Azazyan, 1993: 156).

5.2. Zirai Faaliyetler

Zirai faaliyetlerle ilgili de el-İmam (1999: 121-123) şu bilgileri vermiştir: “Ermeniler, özellikle çivit otu (indigo) ve haşhaş ekimi uzmanları olarak Mısır tarımına katkıda bulunmuşlardır. Hükümdarlığından önce de yetiştirilen çivit otu, Mehmet Ali Paşa'nın (1816) tekelinde tuttuğu ve büyük ilgi gösterdiği ilk mahsullerden biri olmuş, bu da türünün iyileştirilmesine, ekiminin genişletilmesine ve renginin iyileştirilmesine yol açmıştır. Mehmet Ali Paşa üretim kalitesini arttırmak için Hint ve Çin çivit otu tohumlarını ithal etmiştir (el-Hatte, 1950: 219-220). Çivit tohumu ve fidesi ithal eden elçilerin çoğu, bu alanda tecrübe ve üne sahip kendileri gibi Ermenilerden temin ettikleri için Mehmet Ali Paşa, Ermenilerin çivit otu yetiştirme konusundaki deneyimlerinden büyük ölçüde yararlanmış ve bu amaçla konunun uzmanı bazı Ermenileri Mısırlılara en son yöntemlerle yetiştirmeyi öğretmek üzere Mısır'a davet etmiştir (el-İmam, 1999: 121). Bogos Yusufyan, 1823 yılında Mehmet Ali Paşa'nın emriyle, Bedros adlı Ermeni çivit otu ekim uzmanını, çivit otu tohumları ve bu konuda uzmanlaşmış kişileri getirmesi için farklı bölgelere göndermiştir. Kıbrıs'tan 1277 okka mavi çivit otu ve ekimi için üç Ermeni uzman, İzmir'den aynı çeşitten elli sekiz kental ve ekimi için iki Ermeni uzman getirmiştir (Meḥâfîzu el-Ebhâs, Receb 1239 H.: No: 49) Bogos, 1824 yılında, Artin adında bir Ermeni uzmanı çivit otunun en iyi çeşitlerini ithal etmesi için Mora ve Kayseri'ye göndermiş 3500 fidan ve Ermeni bir uzmanla geri dönmüştür. Mehmet Ali Paşa bu fidanlardan çok memnun kalmış, Artin'i bu güzel çeşidi getirdiği için elli frankla ödüllendirmiş ve ürünlerin ortaya çıkmasından sonra başka ödüller vaat ederek en verimli ve en iyi topraklarda ekimini emretmiştir (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1240 H.: No: 49). Aynı yıl Mehmet Ali Paşa, Hindistan'ın Bengal kentinden kırk Ermeni aileyi Mısırlılara en son yöntemlerle çivit otu ekimini öğretmeleri için çağırmıştır. 1825'te Mısır'ın tüm bölgelerinde çivit otu yetiştirmek için emir verilmiştir (Sâmî, 1346 H.- 1928 M.: 322). 1826'da Mehmet Ali Paşa, Bogos'a Ermeni Mecerdiç aracılığıyla İzmir'den yeşil çivit otu tohumları (Meḥâfîzu

el-Ebhâs, 1242 H.: No: 49) ve tanıdıkları aracılığıyla Kayseri’den sarı çivit otu fidanları (Meḥâfızü ez-Zevât Turkiy, 1242 H.: No: 9, V. 133/2) ithal etmesini emretmiştir. Böylece 1826’dan 1837’ye kadar yüksek kalitede bol ürün alınmış ve en iyi fiyatlarla Avrupa’ya ihraç edilmiştir (el-Hatte, 1950: 222-223). Ancak 1838’den itibaren Hindistan’dan gelen ucuz çivit otu nedeniyle ekim alanları azalmış ve Hindistan’dan getirilen Ermeni uzmanların dönüşü ve hasadın olgunlaşmamış bitkilerle karıştırılması nedeniyle ürün kalitesi de bozulmuştur. 1844’te çivit otu ekilen alanın Orta ve Yukarı Mısır’daki batık arazilerde 27.000 dönüm ve sulanan 30.700 dönümlük araziden fazla olmadığı tahmin edilmektedir (Rivlin 1968: 222-223).”.

Ermeniler, Mehmet Ali Paşa’yı sıcak para akışı sağlayan haşhaş üretimine teşvik etmiş ve bazı ilaçların yapımında kullanılan haşhaş ekiminde uzman olarak çalışmışlardır. Mehmet Ali Paşa 1823’te Bogos Bey’e, Yukarı Mısır’da 5.000 dönümlük bir alana ekilecek haşhaş tohumlarının ve ekimi konusunda uzman yirmi kişinin getirilmesi emrini vermiştir (Meḥâfızü el-Ebhâs, 1239 H., No:49’dan Akt. el-İmam, 1999: 123). Nitekim ertesi yıl (1824) haşhaş ekiminde uzmanlaşmış bir dizi İzmirli Ermeni Mısır’a gelmiştir (Rivlin 1968: 236’dan Akt. el-İmam, 1999: 123). Yetenekli ve tecrübeli Ermeni uzmanlar, köylülere ekim sırasında nelere dikkat edilmesi gerektiğini göstermişler ve köylüler de onların tavsiyelerine uymuştur (el-Hatte, 1950: 147’den Akt. el-İmam, 1999: 123). Ermeni uzmanlar tarafından yetiştirilen haşhaş örnekleri İstanbul’da üretilenlerin kalitesini bile geride bırakmıştır (Mengin, 1839: 204’ten Akt. el-İmam, 1999: 123). “İyi haşhaş” olarak Avrupa pazarında ün yapmıştır (el-Hatte, 262’den Akt. el-İmam, 1999: 123). 1831 sezonunda haşhaş mahsulü yaklaşık 14.500 okka, 1832’de 25.000 okka, 1832’de yaklaşık 25.662 okka ve otuzlu yılların sonunda yıllık 15.000 ile 20.000 okka civarında olduğu tahmin edilmektedir. 1840’ların başında haşhaş üretimi azalmış ve 1845’te ihracat listesinden tamamen çıkarılmıştır (El-İmam, 1999: 124).

Ermenilerin Mısır tarımına yaptığı katkıların en ünlüsü Yusuf Efendi’nin mandalina ağaçlarını tanıtmasıdır. 1826’da Ermeni Yusuf Efendi, tarım biliminde yükseköğrenimini tamamlamak için ilk eğitim misyonunun bir parçası olarak Fransa’nın Roville kentine gönderilmiştir (Tosun, 1934: 44). 1832’de Mısır’a dönüşünde gemi Malta’da bozulmuş ve orada üç hafta kalmıştır. Uzak Doğu’dan içinde Mandalina meyvesi taşıyan bir gemi oraya uğramış, Yusuf Efendi de kabuğunun

kolay soyulduğunu ve güzel bir tada sahip olduğunu fark edince ondan sekiz fidan ve on kutu satın almıştır. Mısır'a vardığında onu Mehmet Ali Paşa'ya sunmuş, o da hayran kalıp Şubra'daki özel mülklerinde yetiştirilmesini emretmiş ve Yusuf Efendi'yi sorumlu yapmıştır. Mehmet Ali Paşa Mısır'a sevgi ve bağlılıkla hizmet edenlerin güzelliğini kabul ettiği bilinsin diye bu meyveye onu getirenin adının verilmesini emretmiştir. Böylece Yusuf Efendi mandalina meyvesini yurt dışından getirip Mısır'da dikip yetiştirmiştir. Köylüler ona o zamanlar "Yusuf Efendi'nin portakalı" adını vermiş, daha sonraları "Yusuf Efendi" veya "Yusufi" olarak bilinmiştir. İstanbul'da da mandalina "Yusufcuk" olarak adlandırılmıştır (el-Muwelhi, 1940'tan Akt. el-İmam, 1999: 124). Ancak Ermeni uzman ziraatçılar Mısır üretimi üzerinde kalıcı bir etki bırakmamış, ayrılışlarıyla birlikte Yusuf Efendi tarafından tanıtılan mandalina ağaçları dışında Mısır tarımına yaptıkları katkılar ortadan kalkmıştır (el-İmam, 1999: 124).

Devlet teşkilatında çalışan bazı büyük Ermeni toprak sahipleri, mevki ve zenginliklerinden, yararlanarak topraklarındaki üretim araçlarını geliştirmişlerdir. Amerikan İç Savaşı'nın (1861-1865) sona ermesinden sonra fiyatların düşmesi üzerine, Mısır'daki en büyük toprak sahiplerinden biri olarak kabul edilen Nubar Paşa ve diğerleri, en yüksek miktarı elde etmek için kimyevi gübreler, pulluklar ve buğday harmanlama ve tohumları otomatik tasnif yoluyla seçme makinelerinin kullanımına başvurmuşlardır (Hâmid, 1983: 166'dan Akt. el-İmam, 1999: 146-147).

5.3. Sınai Faaliyetler

Mısır'daki bazı Ermeni aileleri, bazı endüstrilerin öncülüğünü yapmıştır. Balyan ailesi yapı mühendisliğine, Mantaşof ailesi petrol endüstrilerine, Corcanyan ailesi maden endüstrisine Matosyan ailesi sigara endüstrisine öncülük etmiştir. Bütün bu aileler özel sektör olarak faaliyet göstermişlerdir (Hâfız, 1986: 192).

El-İmam'a (1999: 125-126) göre 19. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler çeşitli sanayi alanlarında usta ve uzmanlar olarak faaliyet göstermişlerdir. 1818 yılında Kahire'nin Karanguş mahallesinde ilk ipek üretim fabrikası kurulmuş ancak beklenen üretimi vermemiş, ardından İstanbul'dan gönderilen kumaş işleme ve sıрма (altın, gümüş ve değerli taşlarla işleme) konusunda uzman olan Ermenilerin yönetiminde Burket'ul-Fîl fabrikasında ikinci girişimde bulunulmuştur (Al-Sayyid, 1984: 179). Bu uzmanlardan İstanbul ve Hindistan'da üretildiği gibi üretimi organize etmesi ve ülke halkına ipek

endüstrisini öğretmeleri bekleniyordu (Mengin, 1839: 204). Onların önerileri doğrultusunda Tuleymat Vadisi ile Feyum ve Asyut bölgelerinde ipek üretimini geliştirmek için “10.000.000” dut ağacı dikilmiş (Al-Sayyid, 1984: 179), İstanbul ve Hint ürünlerinin kalitesine denk yılda 60.000 okka sarı ipek üretilmiştir. Bir yandan da pek çok Mısırlı Ermeni, uzmanların gözetiminde ipek endüstrisini öğrenmiştir (Tosun, 1932: 10). Tekstilleri beyazlatmak ve farklı renklerde basmak için Şubra, Bulak, Şebin, Mahelletu’l-Kubra ve Mansura’da birkaç tribün inşa edilmiştir (Tosun, 1932: 9). 1829’da bu tribünlerde çalışan Mısırlılara zanaatını (kumaş üzerine işleme) öğretmesi şartıyla 300 Kuruş maaşla Basmahane’de ressam olarak Garabid Bey’in oğlu Artin’in atama emri Şubra İşletme Müdürü Hafız Efendi’ye bildirilmiştir (Tosun, 1932: 1’den Akt. el-İmam, 1999: 125). Artin bu mesleği tekelinde bulundurmak istemiş, öğrencilerin eğitimi konusunda devletle pazarlık etmeye başlamıştır. Bunun üzerine hükümet her öğrenciye bu mesleği öğretmesine teşvik olarak 1832’de maaşını “300”den “700” kuruşa çıkararak ödüllendirmiştir. Ancak o, üç kişilik çalıştığı gerekçesiyle buna itiraz etmiş, Hükümet de bunu kabul etmemesi halinde yerine bir başkasının geçeceğini bildirince teklifi kabul etmek zorunda kalmıştır (Sâmî, 1936, 2: 410). Yazma (başörtüsü) çamaşır suyuyla yapılarak kadınların başlarını süslemek için kullandıkları İstanbul’dan gelen Ermeni ustalarla ilişkilendirilmektedir (Topuzyan, 1979: 50). Ermeniler, Mehmet Ali Paşa’nın ihracata uygun boya üretmek için kurduğu çivit otu fabrikalarında usta ve uzman olarak çalışmışlardır. Hükümet, 1816’dan itibaren çivit otu üretimini tekelleştirmiş ve üretimi için Hindistan’dan getirdiği Ermeni uzmanlar (Rivlin, 1968: 220-221) yurt dışına ihraç edilmek üzere kutulara yerleştirilen ince bir boya türü üretmiştir (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1240 H.: No: 9 V. 202/2). Bu uzmanlardan Doğu’daki Kefer Necm ve Ebu Kebir’e 200 Kuruş maaşla mühendis olarak atanan Bedros Bey ün yapmıştır (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: S. 2/40/14 (766) S. 5, No: 10). Çivit otu (İndigo), ihracatta önemli bir yer işgal etmiş, ancak 1845’te Ermeni uzmanların Mısır’dan ayrılmasından sonra, kalitesi bozulmuş ve ihracatı düşmüştür. Mısır’a gönderilen Ermeni usta ve uzmanlardan ipekçiler zanaatlarını Mısırlılara öğretmeyi başarırken, boyacılar onlar üzerinde kalıcı bir etki bırakamamıştır (Rivlin, 1968: 221-223).

Hovannis Abraham Bey, 1830 yılında Mısır’da balmumu üretmeyi taahhüt etmiş, işi yapması için üç yıl içinde ödemek şartıyla kendisine sermaye olarak 2000 riyal verilmiştir (Meḥâfîzu el-Ebhâs, 1246 H.: No: 49’dan Akt. el-İmam, 1999: 126). Bir

süre bu işi yaptıktan sonra iflas iddiasında bulunup Mısır'dan kaçmıştır (Meḥâfızü ez-Zevât Türkiye, 1249 H.: No:2 V. 73/6'dan Akt. el-İmam, 1999: 126).

19. yüzyılın seksenlerinden itibaren başta tütün olmak üzere bazı sanayilerin gelişmesinde Ermenilerin rolü oldukça artmıştır. Mısır'daki tütün endüstrisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'ya karşı savaşından (1877-1878) büyük borçlarla çıktıktan sonra izlediği ekonomi politikasından etkilenmiştir. Osmanlı Borç Ödeme Komitesi, ipek, tuz ve tütün endüstrilerinden elde edilen kârın onda birini tedarik ederek gerekli parayı sağlayacak bir sistem önermiştir. Tütün endüstrisi 1882'den itibaren Fransa'nın tekeli haline gelince Mısır dâhil birçok bölgedeki Ermeni, Yahudi ve Rum fabrika işçileri işten uzaklaştırılmıştır (Livre d'Or de la Fédération Egyptienne de l'industrie, 1948: 201'den Akt. el-İmam, 1999: 127). Mısır'ın yıl boyu süren kuru havasının tütün üretimi için uygunluğu ve ham tütün ihraç bölgelerine (Yunanistan, İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu) yakınlığı, gerekli işgücünün mevcudiyeti ve İslam dininin, tütün ekimi ve üretimini yasaklaması Ermeniler de dâhil olmak üzere gayrimüslimlerin bu alanda geniş çapta çalışmasının önünü açmıştır (Aryân, 1923: 96-97'den Akt. el-İmam, 1999: 127).

Ermeniler, Mısır'da Matosyan, Malyokonyan, Camsracan, İbikyan, Macaryan vb. isimli tütün işleyen birkaç fabrika kurmuşlardır. Bu fabrikalardaki işçilerin çoğunluğu farklı milletlerden sıradan insanlarken yöneticiler, muhasebeciler, sekreterler, teknisyenler vb. çalışanların hepsi Ermenilerden oluşmuştur. Bu fabrikalar, Avrupa'dakilere benzer şekilde, tütün, ambalaj kâğıdı ve paket hazırlama konusunda uzman kişilerle kurulmuştur. Farklı kaynak ve kalitedeki tütünün insan gücü yerine makine kullanılarak karıştırılması neticesinde büyük miktarlarda üstün kalite aromalı markalar üretilmiştir (Topuzyan, 1979: 96'dan Akt. el-İmam, 1999: 127-128).

Tütün fabrikalarıyla ilgili olarak el-İmam (1999: 128-129) şu bilgileri vermiştir: “Hovannis ve Garabid kardeşlere ait Matosyan fabrikası Mısır'daki en önemli tütün endüstrisi kurumu olarak kabul edilmiştir. Matosyan kardeşler Osmanlı Devleti'nde Samsun ve Bafra'da tütün sanayii ve ticaretiyle iştigal etmişler, 1882'de Mısır'a gelmişler ve Hovannis İskenderiye'deki Fransa Caddesi'nde, 1886'da Garabid, Kahire el-Atabe el-Ḥadra'da tütün işlemek için birer atölye kurmuşlar ancak verim alamamışlardır (Kardaşyan, 1943, 1: 276). İki kardeş 1896 yılında birleşmiş 1899'da Matosyan ve Ortakları Fabrikası ismini almışlardır. 19. yüzyılın sonunda şirketin

sermayesi yaklaşık 100.000 Cüneyh'e ulaşmıştır. Yönetim kurulu, Matosyan kardeşler, Diran Pilibusyan, Bizant Masrafyan, Paul Hagoyyan, Anzon Zemeryan ve Hovannis Cadifyan'dan oluşan Şirket, Ciza, Tanta, İskenderiye, İsmailiye ve Asyut'ta büyük fabrikalar kurmuştur (Topuzyan, 1979: 101-102). Matosyan ailesi 19. yüzyılın sonlarına doğru en kaliteli tütün türlerini üretmesiyle ünlenmiş ancak bu ünlerini kullanarak kaliteli kalitesiz ürünleri karıştırarak kaliteli fiyatına piyasaya sürüp kullananların sağlığını tehlikeye atmışlardır. Basın Matosyan ürünlerini kullanmama konusunda halkı uyarıp Sağlık Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığı'na müdahale çağrısında bulunmuştur. Nitekim Sağlık Otoritesi, Matosyan'ın ürünlerine müdahale etmiş ve bu müdahale birinci kaliteye geri dönmelerini sağlamıştır (el-Berîd, Sayı: 223, 5/7/1898 / Sayı: 224, 12/7/1898 / Sayı: 225, 19/7/1898 / Sayı: 228, 9/8/1898 / Sayı: 231, 30/8/1898 / Sayı: 231, 30/8/1898 / Sayı: 233, 13/9/1898)".

Melkonyan fabrikaları Matosyan'dan sonra ikinci sırada gelmektedir. Kayseri'li Krikor ve Garabid Melkonyan kardeşler Romanya'da tütün imalatı ve ticaretiyle iştigal etmişlerdir. 1875 sonbaharında Mısır'a gelip İskenderiye Gümrüğü'nün yanında bir dükkân kiralayarak önce perakende sonra toptan tütün ticareti yapmışlardır. 1882-1884 yıllarında Zagazig'de, 1888'de Feyum'da sonra İskenderiye ve Asvan'da tütün fabrikaları kurmuşlardır. 19. yüzyılın sonunda Kahire'de Avrupa'nın en son modelleri ayarında bir fabrika kurup Feyum ve İskenderiye fabrikalarını oraya nakletmişlerdir. Melkonyan fabrikalarının temsilcileri, "Maden" markasını tanıtarak Mısır, Sudan ve Etiyopya şehirlerine yayılmışlardır (Kardaşyan, 1943, 1: 102-103'ten Akt. el-İmam, 1999: 129).

İstanbul'da tütün endüstrisinde uzmanlaşan ardından 1895'te katliamlardan kaçmak için Mısır'a gelen Erivanlı Arminac ve Dikran Camsracan kardeşler Sarkisyan fabrikasının sahibiyle ortak olarak "Camsracan ve Sarkisyan Kardeşler Tütün Üretim Şirketi"ni kurmuş, ancak 1897'de şirket iflas edince Camsracan kardeşler ayrılarak Zagazig'de "Camsracan Kardeşler" şirketini kurmuşlardır. Şirket Mısır ve Sudan'da üretilen "Ebu Necme" markası ile popüler olmuştur (Topuzyan, 1979: 102-103). 1885'te Macaryan, Manoc Hakimyan, Nişan Arbacyan Kahire'de Prens Hasan Köprüsü'nün yanındaki Mansud Paşa Caddesi'nde tütün fabrikaları kurmuşlardır (ez-Zamân, Sayı: 538, 13/1/1885). İskenderiye'deki İbikyan Fabrikası da 1889'da kurulmuş ve Osmanlı Devleti'nden gelen tütünün pazarlanması için bir büro olarak

faaliyetine başlamıştır (Topuzyan, 1979: 103). Hacıyan fabrikalarına gelince, çok yetersiz kapasitelerle 1896'da Kahire'de kurulmuş ve daha sonra modern makineler kullanarak işi genişletmişlerdir. Üretimleri yerel pazarı kapsayan bu fabrikalar üretim fazlasını Kuzey Amerika, Avrupa ve Sudan'a ihraç etmişlerdir (Twentieth Century Impression of' Egypt, 1909: 495). Sanosyan Şirketi de 1898'de Kahire'deki eski Dabtiye Caddesi'nde kurulmuştur (el-Berîd, Sayı: 235, 6/10/1898). Mısır'a göç ettirilen Ermeniler, kurdukları fabrikalarda dönemin modern teknolojilerini kullanarak yüksek kapasitede üretim yapmış ve ürün fazlasını da yurtdışına ihraç ederek bütün endüstrisinin gelişmesine katkıda bulunmuşlardır (el-İmam, 1999: 129).

5.4. Zanaat Faaliyetleri

Zanaat Teşkilat Sistemi 10. yüzyıldaki Fatımi döneminden (969-1171) itibaren Mısır'da bilinmektedir. Bu sistem, aynı zanaat mensuplarının hepsinin zorunlu bir birlik olarak kabul edilen genel bir birliğe tabi olmasıyla özetlenir. Teşkilat şeyh, kâhyalar, sonra öğretmenler (ustalar) ve öğrencilerden oluşmaktadır (en-Nahîlî, 1963: 20-23 / Herîdî, 1985: 14-49'dan Akt. el-İmam, 1999: 131). Bu teşkilatlar, üretim sürecini ve ürünlerin kalitesini denetleyerek, fiyatların belirlenmesi sürecine katılarak, üyelerin kendi aralarındaki ve üyelerle müşteriler arasındaki anlaşmazlıkları çözümleyip üyelerine teknik denetim sağlamaktadır. Coğrafi yoğunlaşma, her teşkilatın şehrin belirli bir bölümünü işgal etmesine, burada kendisine bir pazar oluşturmaya ve oturdukları sokakta güvenliğin sağlanması dâhil idari bir rol üstlenmelerini sağlamıştır. Ayrıca teşkilatlar, yönetim ile halk arasında aracılık rolü üstlenmiştir. Başkanlar -Ermeniler arasında Başı olarak adlandırılırlar.- üyelerinin isim listesini tutmuş ve yetkililerin gerektiğinde onlara başvurmasına olanak sağlamışlardır. Teşkilat Başkanları hükümetin emirlerini iletmış, uygulanmasını sağlamış ve konulan vergileri toplamıştır. Devlet de ekonomik krizlerde onlara danışmıştır. Dolayısıyla teşkilatlar, hükümetin başkanlar aracılığıyla mahalleleri kuşatmasına yardımcı olan "yarı idari" birer hücre olmuşlardır (Reymon, 1992: 98-100'den Akt. el-İmam, 1999: 131).

Ancak, zanaat teşkilatları 19. yüzyılda maruz kaldığı darbelerle yavaş yavaş zayıflamış, bozulmuş ve nihayet yok olmuşlardır. Mehmet Ali Paşa, modern bir sanayi kurmak istemiş, bu amaçla çalışma düzenini sağlayım derken hükümet politikası olarak işçileri düşük ücret, kötü muamele ve haksızlık gibi cezalara maruz bırakmıştır.

Buna rağmen teşkilat başkanları, işçilerin fiziki ve mali cezalandırılmalarında bazı haklarını korumuşlardır. Said döneminde (1854-1863), hükümet teşkilat başkanlarının yaptırım uygulama haklarını iptal ederek otoritelerini sınırlamaya yönelmiştir. 1876'da Mısır'da karma mahkemelerin kurulmasıyla yabancıların güveni artmış, sermayelerini Mısır'a akıtmışlardır. İngilizler 1882'de Mısır'ı işgal ettiklerinde, kendi ülkelerinden ithalatı teşvik etmeye ve genel politikalarının hilafına yerel sanayilere kısıtlamalar getirmeye yöneldiler. 1890'da teşkilat sistemine son veren serbest sanayi ve işçileri destekleyen Serbest Zanaat Vergisi Kanunu çıkarılmış, her Mısırlı veya yabancı işçiye sevdiği işi yapma özgürlüğü verilmiştir. Ayrıca, 19. yüzyılın son çeyreğinde Mısır şehirlerinde büyüme ve gelişme gözlemlenmiştir (en-Nahîlî, 1963: 18-19, 24-26 / Piyer, 1976: 103-213'ten Akt. el-İmam, 1999: 132). Ermeni zanaatkârlar, 19. yüzyılda Mısır'da zanaat alanında önemli bir yer tutmuşlar, Mısır pazarının Avrupa ürünleri tarafından işgal edilmesinden önemli ölçüde etkilenmelerine rağmen, modern yönelimlere hızla uyum sağlayarak kuyumculuk, terzilik, nakış, kürk endüstrisi ve diğer zanaatlarda zirveye ulaşmışlardır (el-İmam, 1999: 132).

5.4.1. Kuyumculuk

El-İmam, (1999: 132-134) bu zanaatla ilgili şu bilgileri aktarmıştır: “Kuyumculuk, Mısır'daki Ermeniler tarafından icra edilen gümüş ve mücevher imalatını da içeren en eski ve en önemli zanaattır. Ermeni kuyumcularının çoğu, 18. yüzyılın sonlarından itibaren Kahire'deki Han Halîlî'de toplanmıştır (Abdulvâhid, 1963: 82). Mehmet Ali Paşa'nın döneminde tıp fakültesinin dekanı olan Klot Bey, Mısır'daki kuyumcuların çoğunluğunun İstanbul'dan gelen Ermeniler olduğundan bahisle “... ve onlar, Türk büyüklerinin ve ileri gelenlerinin kullandığı değerli taşları işleme konusunda inanılmaz bir bilgiye sahipler ve Marguş Mahallesi'nde mercan ve kehribar kullanarak kolyeler ve tespihler yaparlar...” şeklinde bilgiler aktarmaktadır (Klot Bey, 484). Osmanlı İmparatorluğu'nda genel olarak Hristiyanlar kuyumculuk alanında tekel oluşturmuştur. Mısır'daki kuyumculuk İstanbul'daki kuyumcular çarşısıyla yakın ticari ilişkiler kurarak büyümüştür (Zeynu'l-Âbidîn, 1974: 72). Hükümdarların saraylarında altın ve mücevher ihtiyaçlarını karşılamak için çalıştırılan çok sayıda Ermeni kuyumcu bulunması, onların hünelerine, şöhretlerine ve hükümdarların onlara olan güvenine işaret etmektedir. Yagya Bey 1818'den 1850'de ölümüne kadar

Mehmet Ali Paşa ve ailesinin baş kuyumcusu olmuştur (Mehâfîzu el-Ebhâs, 1232 H.: No: 50 / Dîvânü el-Ma'îyye 'Arabîy, 1267 H.: S. 1/2/12 (98) S. 696, No: 782). Mecerdiç Ağa Cevahirciyan ve Garabid Bey Said Paşa'nın sarayında kuyumcu olarak çalışmıştır (Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1372 H.: No: 12 Vesîka 445). Hovannis Bey de İsmail döneminin (1863-1879) başlangıcından 19. yüzyılın sonuna kadar sarayın baş kuyumcusu olmuştur (Sâmî, 1936, 2: 913 / Boudjikianian, 1983: 444). Ermeni Kuyumcu Nikogos, 1829'da Darphane'ye gönderilen mücevherlerin düzgünlüğünü gözlemlemesi (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: Sicil 2/40/12 (760) Sayfa 47 No. 135), mücevherleri denetlemesi, kayıp olanlara hükümet adına el koyması, dolandırıcıları tutuklaması, mücevherlerin damgasını ve kalibresini kontrol etmek için bilirkişiler görevlendirmesi ve damga için darphaneye gönderilen mücevherlerin her dirhemi için en iyi damga işçiliği karşılığında bir kuruşun üçte birini almak için görevlendirildi (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: Sicil 2/40/12 (760) Sayfa 50 No. 143). Ancak, hükümetin talimatlarına uymayarak çok sayıda dolandırıcılık, sahtecilik ve mücevher hırsızlığı yapmıştır. Aynı yıl tutuklanarak kaleye hapsedilmiştir (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1245 H.: Sicil 2/40/14 (766) Sayfa 154 No. 363). 1838'den itibaren Kuyumcu Aleksan Darphanede görevlendirilmiş (Mehâfîzu el-Ebhâs, 1254 H.: No: 49), Kuyumcu Hovacim de cihat ihtiyaçları için altın ve gümüş tedarik etme görevlerini üstlenmiştir (Dîvânü el-Ma'îyye Turkiy, 1252 H.: Sicil 1/55/5 (86) Sayfa 29 No. 75). Maharetleri ve hizmetleriyle ünlenen çok sayıda Ermeni kuyumcu, Osmanlı ve Avrupa tarzındaki pek çok üslubu Mısır'a nakletmişler (Zeynu'l-'Âbidîn, 1974: 72-73), doksanlı yıllarda 106 Müslüman kuyumcu dükkânına karşılık nüfuslarına oranla çok yüksek bir sayı olan sadece Kahire'de 101 kuyumcu dükkânı açmışlardır (Mubârek, 1987, 1: 100). Ermeni kuyumcular ince zevk sahibi insanlara süs eşyaları, bilezikler, yüzükler ve küpeler üretmeleriyle ün yapmışlardır. Ayrıca altın ve gümüş suyuyla metal, ahşap, kemik, deri ve cam boyama konusunda da başarılı olmuşlardır. Bu kuyumcuların en ünlü aileleri: Cevherciyan, Mumcuyan, Yercinyan, Arifyan, Kevorkyan, Benderyan, Hantimyan vb. (Topuzyan, 1979: 106).”.

5.4.2. Terzilik

El-İmam (1999: 135-136) terzilikle ilgili de şunları aktarmıştır: “Mısır'daki Ermenilerin faaliyet gösterdikleri ikinci zanaat terziliğidir. Kahire'de sıradan insanlar için sıradan ve mütevazı giysiler diken birçok Mısırlı terzi bulunmaktaydı. Klot Bey

hem Ermeni hem de Rum terzileri, üst sınıf insanlar için modellen ve renkli giysiler diktikleri için yerel meslektaşlarına göre üstün olarak vasıflamıştır. Mısırlı terziler kadın ve erkekleri birlikte dikerken, Ermeni terziler her biri için ayrı ayrı dikim konusunda uzmanlaşmıştır (Klot Bey, 473'ten Akt. el-İmam, 1999: 135). Yetenekli ve isim yapmış bazı Ermeni terziler yükselerek saraylarda yöneticilere hizmet etmişlerdir. 1807'den itibaren "Takvur Tagi", Mehmet Ali Paşa'nın terzi başı olmuş ve 1808'de tüccarların reisi Mahmud Hasan Ağa'ya Mehmet Ali Paşa ve ailesi için yaptığı iş karşılığında Bulak gümrük kasasından 1.625 kuruş ödemesi emredilmiştir (Meḥâfîzu ez-Zevât Turkiy, 1223 H.: No: 4 Vesîka 96/1). Garabid Bey İbrahim Paşa'nın sarayında terzi başı olmuş ve kendisine işi karşılığında 5000 irdeb (750 Ton) Dimyat pirinci verilmiştir (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1234 H.: Sicil 1/47/1 (3) Sayfa 33 No. 328). Ayrıca Bodros Bey Bulak Sarayı'nda terzi başı olmuştur (Dîvân Hîdîv Turkiy, 1246 H.: Sicil 2/40/17 (770) Sayfa 163 No. 243). 19. yüzyılın ikinci yarısında ucuz ve kaliteli Avrupa kıyafetlerinin piyasaya girmesi terzileri sert bir şekilde vurmıştır. Ancak Ermeni terziler modern Avrupa stillerine ayak uydurduğundan Mısır pazarında önemli bir yer tutmaya devam etmişlerdir (Lehîta, 1944: 455).".

5.4.3. Nakış

Ermeniler İstanbul'da icra ettikleri nakış zanaatını Mısır'a da götürmüşler ve 19. yüzyılın sonlarına kadar tekellerinde tutmuşlardır (Hafâcî, 1977: 90-91 Akt. el-İmam, 1999: 136-137). Klot Bey, maharetlerini şu sözlerle tasdik etmektedir: "... İşlerinde hünêrliler, ipek veya altın sırmayı elbiseye işlemeye, güzel işlemeli şekiller ve çok ince çizimlerle süslemeye tam mahirdirler...". Klot, çok az Avrupalının onları geçebileceğini ifade etmektedir (Klot Bey, 473-474). Bu nakışçılar ayrıca, bükülmüş metal ipliklerle (sırma) işlemeli havlular ve sırma saçaklı yük şilteleri yapmalarıyla da ün kazanmışlardır (Hafâcî, 1977: 91'den Akt. el-İmam, 1999: 136-137). Ermeni nakışçılar üç nedenle İstanbul'dan Mısır'a çağrılmıştır. Örneğin Serbohi Kalgayan Hanım, 1848-1865 yılları arasında Mısır prenseslerinin düğünlerinde gelinliği ve kıyafetlerini işlemek için İstanbul'dan altı kez çağrılmıştır (Boudjikianian, 1983: 444). 19. yüzyılın ikinci yarısında nakışta makineleşme gerçekleşmiş (el-Hâdim, 1959: 14, 35) ancak Ermeni nakışçılar, yüksek kaliteli işlemleri nedeniyle pozisyonlarını korumuşlardır. Nakışçı Dikran Mecrdiç'in ünü Kahire'nin Muski Mahallesi'nden Habeşistan'a kadar yayılmıştır. Bu yüzden Habeş Kralı, elmaslar ve değerli

mücevherlerle kaplı bir kaftan yapmasını istemiştir. O da mükemmel bir şekilde yapmış ve arkasına 12 Havarinin resmini çizmiştir. Hidiv (Kral) Tevfik bunu öğrenince kaftanı görmek istemiş, Saray-ı Abidin'e getirilince orada bulunan herkes, onun zarif işçiliğine ve göz kamaştırıcı ihtişamına hayran kalmıştır. Hidiv Tevfik, Dikran'a "Ekselans Hidiv Tarzı" ünvanının verilmesini emretmiş, o andan itibaren Dikran ve ailesi, sadece Hidiv ailesinin kıyafetlerini işlemek konusunda uzmanlaşmıştır (ez-Zamân, Sayı: 448, 11/10/1884).

5.4.4. Kürkçülük ve Ayakkabıcılık (Merkupçuluk)

Kürkçülük zanaatı, giyimi bilginler ve büyükler olmak üzere iki sınıfla sınırlandırılması nedeniyle Mısır'da en az yaygın olan zanaatlardan biri olmuştur. Klot Bey, Mısır'daki birkaç kürkçünün Ermeni ve Rum olduğundan bahsetmiştir (Klot Bey, 474'ten Akt. el-İmam, 1999: 137).

Ayakkabıcılık, Ermenilerin Mısır'da iştigal ettikleri en ünlü zanaatlardan biri olmuş, Kahire ve İskenderiye'de yaygın olarak icra edilerek doğu tarzı yemeni, postal ve terlik imal edilmiştir. Dayanıklılıkları ve modelleri nedeniyle Avrupa tarzı çizme ve bot da Avrupa'dan ithal edilmiştir (Herîdî, 1985: 70'ten Akt. El-İmam, 1999: 137). Kantara Emir Hüseyin Caddesi'ndeki İstanbullu Hagop Usta gibi birçok çizmecî Ermeni meşhur olmuştur. Hagop Ustanın ünü iyi işçiliğinden ve mallarının kalitesinden kaynaklanmaktadır (ez-Zamân, Sayı: 276, 13/2/1884'ten Akt. El-İmam, 1999: 137).

5.4.5. Ahşap ve Metal İşleme (Gravür)

Tahta, metal ve benzeri maddeleri işleme zanaatı 19. yüzyılın sonlarından itibaren Mısır'daki Ermenilerin en ünlü zanaatlarındandır. Bu sanat; evlerde süs eşyası olarak kullanılmak üzere ahşap yüzeyin belirli bir desene göre çizilerek işlenmesi, taş üzerine renkli baskı yapılması, çelik resim ve ev gereçlerinin üzerine kalıp ve süslemeler işlenmesidir. Çinko üzerine işleme de matbaacılıkta kullanılmıştır. Bu zanaatla iştigal eden ünlü ailelerden bazıları şunlardır: Fendiyan, Karakaşyan, Arakilyan, Minasyan vb. (Topuzyan, 1979: 106'dan Akt. el-İmam, 1999: 138).

5.4.6. Diğer Zanaatlar

Ermeniler, sınırlı da olsa bir dizi başka zanaatlarla da iştigal etmişlerdir. Mehmet Ali Paşa, birçok Ermeni'yi tesisler, fabrikalar, okullar, hastaneler, depolar vb. yerlerde

tamirci, marangoz, demirci ve inşaatçı olarak çalıştırmak üzere davet etmiştir (el-Cebertî, 394). Tahta silahlık yapımında usta olan marangoz Asador yeteneğiyle, askerî görevlerde çalışan marangozların şefi pozisyonuna terfi etmiştir (Dîvânü el-Ma‘iyye ‘Arabiy, 1268 H.: Sicil 1/8/23 (86 C 1’den Akt. el-İmam, 1999: 139) Sayfa 15 No. 5). İstanbul’da demirciliğin sırlarını öğrenen, ardından 1840’ta Mısır’a gelen ve kendisine Mehmet Ali Paşa’nın beylik bahşettiği Kevork Bey Rabanilyan demircibaşı olmuştur. Garabid Hovannis Usta, I. Abbas, Said ve İsmail’in ahırlarında nalbantlıkla ünlenmiştir (Kardaşyan, 1986, 2: 90, 309’dan Akt. el-İmam, 1999: 139). Ayrıca istatistikler, az sayıda Ermeni’nin saat tamiri, müzik aletleri tamiri, berberlik, nakış, fescilik, döşemecilik, aşçılık, değirmencilik ve şerbetçilik gibi teknik zanaatlarla iştigal ettiklerini göstermektedir (Katolik Ermeni İstatistikleri, 1885-1897’den Akt. el-İmam, 1999: 139). Bütün bu zanaatkârlar düşük ücret, rekabet, nüfus artışı ve siyasi endişeler nedeniyle İstanbul’da ve anavatanlarında icra ettikleri ve ünlü oldukları zanaatlarıyla ekonomik imkânları olmadan Mısır’a gelmişlerdir. Kahire’de konuşlanan Ermeni zanaatkârlar Ermeni olmayan hiçbir çocuğu eğitmemişlerdir. Böylece Ermeniler Cevherciyan, Terzibaşyan ve Demirciyan gibi isimlerinden de anlaşıldığı üzere zanaatlarını tekellerinde tutmuş ve başka bir iş yapmamışlardır. Ermeni zanaatkârlar; halkın zevkine, bilgisine ve geleneklerine neyin uygun olduğunu çok iyi bildikleri için Mısır’da dikkate değer bir başarı elde etmiş ve pazarları sürekli canlı olmuştur (İsmail, 1977: 173’ten Akt. el-İmam, 1999: 140). Konuyla ilgili Ermeni basını, Ermenilerin şöhretinin usta zanaatkârların yeteneklerinden kaynaklandığını ifade etmiştir (Âzad Bim, 1907’den Akt. el-İmam, 1999: 140).

5.4.7. Arazi Mülkiyetleri

Mısır’daki Ermenilerin toprak mülkiyetlerinin iki şekilde oluştuğu gözlenmektedir:

Birincisi: Mehmet Ali Paşa ve haleflerinin maiyetlerine ve üst düzey yetkililere bahşettiği bağışlar.

İkincisi: Şahıslardan veya devletten toprak satın almak.

Her şeyden önce, Mehmet Ali Paşa, Eb’adiye arazilerinin geniş alanlarını, vergilerden muaf olarak, maiyyetine ve devletin ileri gelenlerine, onları ıslah etmek ve işlemek amacıyla bağışlamış ve bu da Eb’adiye arazilerindeki ekili topraklarda bir artış sağlamıştır. Belki de bununla yönetimde güvenilecek bir grup kıdemli toprak ağası oluşturulmak amaçlanmıştır. Ermenilere 1837’de miras bırakma hakkı, 1842’de de

tamamen sahip olma hakkı verilmiştir. Mehmet Ali Paşa'nın halefleri de bu siyaseti devam ettirmiş, böylece Mısır'da büyük monarşilerin başlangıcı olmuştur (Berekât, 1977: 71-72'den Akt. El-İmam, 1999: 140).

El İmam bağışlanan ve satın alınan arazilerle ilgili şu bilgileri aktarmıştır (1999: 141-148): Memurların ve saray mensuplarının mülklerinin çoğu hibelerden oluşurken, tüccar ve zanaatkarların mülkleri çoğunlukla satın alımlardan oluşmuştur. En çok hibe Mehmet Ali Paşa döneminde olmuş, Said ve İsmail döneminde hibeler önemli ölçüde azalmıştır. Ermeni mülkleri Kahire ve İskenderiye'nin kırsal alanları olan Giza, Minya, Menufiye, Dikheliye ve Kalyubiye'de yoğunlaşmıştır. Ermeni toprak sahiplerinin, Gülbenkyan ve benzeri küçük bir azınlık hariç topraklarından uzakta ikamet ettikleri, yönetimini ve ekimini başkalarına emanet ettikleri, pirinç ve pamuğu işlemek için tesisler kurdukları belirtilmektedir. Bununla birlikte işçi ve köylülerin dinî ayinlerini yapabilmeleri için bu topraklarda “Aziz Tatiyus ve Bartogomiyus” Kilisesini inşa etmişlerdir.

Mehmet Ali Paşa'nın Bağışları:

Bogos Bey'in Kâtibi Ermeni Anzon Efendi'ye Buhayra'da 200 dönüm arazi (1838),
Birinci tercümanı Artin Bey'e Buhayra vilayeti Rahmaniye'de 300 dönüm arazi (1841),

İkinci tercümanı Nubar Paşa'ya orta bölgelerde 494 dönüm arazi (1838),

Özel doktoru Gaytani Bey'e Cize'de 500 dönüm arazi (1847),

Tercümanlarından Hasrov Bey Çırakyan'a Buhayra vilayeti Furtuh'ta 500 dönüm balçık arazi (1847).

I. Abbas'ın Bağışları:

Hasrov Bey Çırakyan'a Buhayra'da 400 dönüm balçık arazi (1849),

Mühendis Yusuf Hakikyan'ın eşi Benbe Takuha'ya Buhayra vilayeti Kefr Ebi Hums'ta 300 dönüm balçık arazi (1849),

Darphane Müdürü Garabid Kalosdiyan'a Dilca'da 400 dönüm (1849) ve Cize Aziziye'de 60 dönüm arazi (1850),

Nubar'ın kardeşi Arakil Bey'e Menufiye Eşmun Ceris'te 2495 dönüm balçık arazi (1850),

Birinci tercümanı Nubar Paşa'ya Kevavi, Menil Arus ve Ebi Avani'de 500 dönüm arazi (1851).

İsmail Paşa'nın Bağışları:

İkinci tercümanı Abram Bey'e Dikheliye'de 200 dönüm arazi (1863),

Özel doktoru Delyu Bey'e Dikheliye'de 300 dönüm balçık arazi (1865).

Said Paşa'nın Bağışları:

Nubar Paşa'ya Minya ve Beni Mezar'da 800 dönüm arazi (1860).

Bu bağışların ötesinde Ermeniler, şahıslardan ve devletten birçok arazi satın almışlardır. Devlet topraklarının şahıslara devri İngiliz işgaline kadar satıştan çok hibe yoluyla devam etmiştir. Devletin tarım ve ıslah edilebilir arazilerini satma fikri Said Paşa'ya aittir. Bununla birlikte, İngiliz işgali altında, devlet arazilerinin şahıslara satılması olgusu daha kapsamlı bir biçim almıştır. Devlete ait olan prenslik arazileri, nüfuz arazileri ve Sünni çevrenin arazilerinin hepsi satışa sunulmuştur. Kilise, tüccar ve zengin Ermeniler tarafından 19. yüzyılda gizlice toprak yatırımı yapmak için sömürülmüştür. Mısır'daki Ermeni Kilisesi, hayırseverler tarafından bağışlanan geniş toprakları ve gayrimenkulleriyle Kudüs Patrikhanesi'ne bağlıydı. Mısır Kilisesi bu mülkleri yönetmiş ve yüksek miktardaki gelirlerini Kudüs'e göndermiştir. Ancak Mısır'daki açgözlü tüccar ve zengin Ermeniler bu gelirleri kendileri kazanmak istemişler, bu amaçla, kendi amaçlarına uygun çalışanları seçebilmek için Mısır'da bağımsız idari yapıya sahip kendi başpiskoposluklarını kurmaya çalışmışlar ve Mehmet Ali Paşa'dan kiliseleri için muafiyet ve kolaylıklar elde etmede Boghos Yusufyan'dan yararlanmışlardır. Sonra Mısır Piskoposunun Kudüs'e arazi ve emlak gelirlerini göndermesini engellemişler ve bu gelirlerle yeni araziler satın alarak vergiden muaf olması ve Kudüs Patriği'nin herhangi bir talepte bulunamaması için yeni kurdukları kilise ve fakirler adına tescil ettirmişlerdir. Bu topraklardan elde edilen fahiş karlar, Ermeni cemaati ve kilisesinin işlerine yöneten tüccarları ve zenginleri baştan çıkarmış, toprakları satın alıp kilise ve fakirler adına kaydettirip vergi dışı bırakarak gelirlerini de kilise fonu yerine kendileri almışlardır. Ermeni cemaati, sulama sistemlerinin geliştirilmesinden sorumlu olmalarından itibaren etkili olan Bogos Yusufyan, Dikran Abroyan'ın babası Esteban Abroyan vb. Ermeni kamu görevlilerinden de yararlanmışlardır. Ayrıca ıslah edilmesi planlanan arazileri, müşterileri aracılığıyla kendileri satın alıp iki katına satmışlardır. Öte yandan, ıslah edilecek ve çoğaltılacak arazileri elde etmek için kendi insanlarına (Ermenilere) yardım etmişlerdir.

Arazi Satın Alanlar

Asadur Acni'nin oğulları Yakup ve Aleksan Misakyan Cize'de 264 dönüm (1844), Kalyubiye'de Bogos Bey'den aldığı krediye karşılık 150 dönüm (1844), Menufiye'de 100 dönüm (1846) (Bu arazilerin tamamı 1868'de Aleksan'ın eşi Takuha, Yakup'un eşi Tariz ve onların çocuklarına intikal etmiştir.)

Abraham Minakyan el-Acni Behnesaviye'de 173 dönüm (1845), Cize'de 364 dönüm (1847)

Bedros Bey'in kızı Safiye Behnesaviye'de 249 dönüm (1845),

Hamzavi'deki Katolik Ermeni tacir Rabail Sabah, Orta Bölge'de 494 dönüm (1851),

Mecrdiç el-Cevahirci, Beni Suvef ve Feyyum'da 200 dönüm (1855),

Tacir Yusuf, es-Seb'a Kamnu'l-Arus ve Kefru's-Şeyh'de 132 dönüm (1866),

Nubar Paşa Dikheliye'de 348 dönüm (1869),

Nubar Paşa'nın eşi Vulik Hanım, Kalyubiye'de 32 dönüm (1871).

Mısır Ermeni Ortodoks Başpiskoposu Misrob Sokyasyan, Şarkiye'de 100 dönüm (1872),

Minya'da mukim İstiban Minya ve Beni Mezar'ın çeşitli mahallelerinde 327 dönüm (1864),

Ohan Minas et-Terzi Cize ve Atfih'te 14 dönüm (1862-63),

Movsis Krikor et-Terzi Bey Buhayra'da 308 dönüm (1866).

Bogos Paşa Nubaryan ve Dikran Paşa Abroyan nüfuz arazileri ve Sünni çevrenin arazilerinden 1000 dönümden daha fazlasını satın almıştır.

5.5. Eğitim Faaliyetleri

Mehmet Ali Paşa, modern bir devlet kurmasına yardımcı olacak bir hükümet oluşturmak istemiş ve bu amaçla Türkler, Kürtler, Çerkezler, Arnavutlar, Ermeniler ve hatta güvenmediği halde Avrupalıların yardımına başvurmuştur. Daha sonra bu unsurların yerine Mısırlıları (Arap evladını) kullanmış, yeterli olmadığını görünce Mısır'ı modern ülkeler safına en hızlı şekilde dönüştürme arzusunun gerçekleşmesine katkıda bulunmak için seçilmiş ve sadık çalışanlardan oluşan bir yapı oluşturmak amacıyla belki de mümkün olan en kısa yol olan çeşitli disiplinlerde Avrupa'ya eğitim misyonları gönderme politikasını takip etmiştir (Silvera, 1980: 17'den Akt. El-İmam, 1999: 171). Yusuf Hakikyan, 1817'de mühendislik okumak üzere İngiltere'ye, 1826'da dört Katolik Ermeni Fransa'ya gönderilmiştir (er-Râfi'î, 1982: 408-411'den

Akt. El-İmam, 1999: 171). Bunlar idarî alanda eğitim alan Artin-Hosrov Çırakyan kardeşler ile İstafan Demirciyan ve ziraat alanında eğitim alan Yusuf el-Ermeni'dir (Tosun, 1934: 35, 39, 44, 106'dan Akt. El-İmam, 1999: 172). 1844'te yönetim ve hukuk alanında ihtisas yapan İstafan-Artin Haçador kardeşler, Ohan-Yusuf İstafan kardeşler ve Nubar Efendi, tıp alanında ihtisas yapan Petro Efendi eğitim misyonuna seçilmişlerdir. 1855'te de Margosov kardeşler tıp ve mühendislik okumak üzere Fransa'ya gönderilmiştir (Tosun, 1934: 304-305, 328-332'den Akt. El-İmam, 1999: 172). Eğitim amacıyla Avrupa'ya gönderilmede daha çok Mısırlıların tercih edilmeye başlamasıyla Ermenilerin gönderilmesi önemli ölçüde azalmıştır. Bu öğrenciler, daha iyi bir gelecek hayaliyle Mısır'a gelen Ermeni ailelerin çocuklarıydı. Yusuf Hakikyan dışında hepsi Fransa'ya gönderilmiş, bu da onların siyasi ve kültürel eğilimlerini etkilemiştir. Hristiyan olan Ermeniler, Batı ile uyumlu ve etkileşimli olmuşlardır. Ermeni öğrencilerin çoğu, idare, hukuk, mühendislik ve tıp gibi modern bir devlet kurmak için gerekli olan bilimlerde uzmanlaşmıştır. Eğitim amaçlı gönderilen Ermeniler, Mehmet Ali Paşa'nın oğulları ve torunları ile entegre oldular ve en üst idari görevleri garanti edecek kadar ilişkilerini güçlendirdiler. Mehmet Ali Paşa, devlet memurlarını yetiştirmek üzere çeşitli okullar kurmuş ve Temmuz 1825'te kurulan el-Kasr el-Ayni Okulu gibi okullara Ermeniler de kaydolmuştur (Abdülkerim, 1938: 87, 221-222'den Akt. El-İmam, 1999: 173). 19. yüzyıl boyunca hatta İngilizlerin işgalinden sonra bile eğitim-istihdam bağı oluşturularak Mısır yönetiminin idareci ve teknik elemanları bu kaynaktan sağlanmış ve bu okullardan mezun olanlar otomatik olarak işlere aday gösterilmiştir. 28 Ağustos 1878'de ilk sorumlu bakanlığın kurulması için yüksek talimatın gelmesi ve görevlendirme kurallarını ortaya koymasına kadar, işe alımlar yöneticilerin keyfine göre yapılmıştır. Eğitimli Ermeniler gibi yeterli eğitimi alamamış Ermeniler de çeşitli hükümet işlerinde çalışmıştır. Ermeniler, kamu hizmetindeki ekonomik rollerinin bir sonucu olarak değil, daha ziyade Ermenilerin hükümdarlarla olan yakın ilişkileri ve yeteneklerine duyulan ihtiyacın bir sonucu olarak 19. yüzyılda neredeyse Mısır devlet kurumlarının çoğunda çalışmışlardır. Ermeni öğrencilerin çoğu, Mehmet Ali Paşa tarafından çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiş; idare, hukuk, mühendislik, ziraat ve tıp gibi modern bir devlet kurmak için gerekli olan bilimlerde uzmanlaşmıştır. Mehmet Ali Paşa'nın eğitim için Ermenileri göndermesi manidardır. Mehmet Ali Paşa'nın Ermenilere aşırı güvendiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra bu güvenini kaybetmiş olmalı ki eğitim

misyonlarına daha çok Mısırlıları seçmiştir. Her hâlükârda kalifiye eleman yokluğundan Ermenilerin eğitimlisinin de eğitimsizinin de hükümet işlerinde istihdam edilmek zorunda kaldığı anlaşılmaktadır (el-İmam, 1999: 173).

Tüccarların ve sarrafların çocukları, 1818’de Mısır’ın Kahire kentinde iki sur arasındaki bölgede kurulan daha sonra tarihçi Horinatsi’ye atıfta bulunarak adı Khorniyan olarak değiştirilen Derb el-Cenîne’ye ardından Bulak Mahallesi’ne taşınan Bağazaryan Okulu, içinde bir anaokulu da olan Kalosdiyan Okulu ve 1925’te Heliopolis semtinde kurulan Ermeni Okulu gibi Ermeni cemaati tarafından kurulan okullara gitmişlerdir. İskenderiye şehrinde Bogos Yusufyan, 1890’da Ermeni Okulu’nu kurmayı başardı ve bu okulların mezunlarının genel ortaöğretim sınavını geçtikten sonra Mısır Üniversitesi’ne girmelerine izin verildi (İsrail, 2017: 47).

El-İmam, (1999: 173-183) eğitim alanında şunları aktarmıştır: “19. yüzyılda Ermenilerin çalıştığı Mısır hükümetinin en önemli organı eğitimidir. Ermeniler Avrupa’ya gönderilen eğitim gruplarının organizasyonunda ve hükümetin gereksinimlerine uygun olarak Mısır’da eğitimin düzenlenmesine ve geliştirilmesine çok katkı sağlamışlardır. Bogos Yusufyan, Avrupa’ya gönderilen eğitim gruplarının organizasyonundan sorumluydu. Avrupalı arkadaşlarıyla temasları neticesinde, otoriter rejimi ve Müslümanlara karşı dinî fanatizmi nedeniyle İtalya yerine, yabancılara karşı hoşgörüsü, üst düzey eğitim kurumları ve sağlıklı iklimi ile karakterize olan Fransa’yı tercih etmiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa, Bogos Yusufyan’ın kişisel ilişkilerinden yararlanarak 1828’de oğlu İbrahim Paşa’ya Bogos aracılığıyla İngiltere’deki Brigges House’a denizcilik eğitimi almak üzere 17 öğrenci gönderilmesi emrini vermiştir (Sâmî, 1928, 2: 345). Aynı şekilde, İstafan Demirciyan, Paris’teki Mısır Askerî Okulu’nun yönetimini üstlenmiş (Sâlih, 1959, 1: 49) ve o dönemde Mehmet Ali Paşa’nın sekreteri ve tercümanı olan Khosrov Çırakyan’dan yardım almıştır. Her ikisi de 1826’da Fransa’ya giden ekip mezunlarındandır (Heywarth, 1938: 243). 1844’te Fransa’ya gönderilen ekip, İstafan Demirciyan’ın gözetiminde askerî malzemeleri araştırmak üzere gönderilmiştir. Bu ekip, Avrupa’ya gönderilenlerin en büyüğüdür, başlangıçta yetmiş öğrenciden oluşmuştur ve Mehmet Ali Paşa tarafından gönderilen son büyük ekiptir (er-Râfi’î, 1982: 417-433). 1844’te İstafan ve Fransız Savaş Bakanı Jomard, öğrenciler için eğitim ve idari konuları düzenleyen bir yönetmelik hazırlamışlardır. 1845’te Emir Halim -Mehmet Ali

Paşa'nın oğlu- Paris'te birkaç ay kalan Khosrov Çırakyan gözetiminde yirmi iki öğrenciyle Fransa'ya gelmiş, ardından Mısır'a dönmüştür (Heywarth, 1938: 243-248 / Kardaşyan, 1986, 2: 231). İstafan, Mayıs 1849'da I. Abbas tarafından kapatılana kadar Paris'teki Mısır Okulu'nun müdürü olarak kalmış, döneminde eğitim için gönderilen 1826 grupla kayda değer bir başarı elde etmiş (Heywarth, 1938: 262) ve bu yüzden kendisine en üst rütbe olan Emiralay rütbesi verilmiştir (Sâmî, 1938, 2: 362). Eğitim için gönderilen Ermeniler Mısır'a döndükten sonra Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu yüksekokulların düzenlenmesinde görev almışlar, hatta bu okulların bazılarının kuruluş ve teşkilatlanmalarını Ermeni şahsiyetler yapmışlardır. Bulak'taki Mühendislik Okulu 1834 tarihinde yeniden açılmış ve 1835 el-Kanâtîr el-Hayriyye'deki mühendis, Eski Mısır'daki maden okulları buna eklenmiştir (Abdulkerîm, 1938 : 362). Önce Artin Çırakyan Nisan 1834'e kadar (Artin Bey, 1895: 425), ardından Yusuf Hakikyan, Eylül 1838'e kadar idaresini devralmış ve kendisine Kaymakam (1837) ve Emiralay rütbeleri verilmiştir (1838) (Meleffu Yûsuf Bek Hakikyan, No: 909 Mahfaza 619, Ayn 3 Dolap 5). Mehmet Ali Paşa, Hakikyan'a, zarar görmemesi için eğitimde ciddiyet, şevk ve doğruluk gerektiğini vurgulayan emirler vermiştir (Abdulkerîm, 1938 : 374, 425). Bu okul, Mısır'a büyük hizmetler veren çok sayıda mühendis yetiştirdiği için Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu en önemli okullardan biri olarak kabul edilmektedir (er-Râfi'î, 1982: 400). 1834 yılında el-Kal'a'da hükümetin istediği kitapları Fransızca ve İtalyanca'dan Türkçe ve Arapça'ya çevirecek görevli ve tercüman yetiştirmek için Artin Çırakyan ve İstafan Demirciyan yönetiminde Fransız dili, muhasebe bilimi, mühendislik ilkeleri, coğrafya ve sivil idare derslerinden oluşan müfredatla Kraliyet İdare Okulu açılmıştır (Heywarth, 1938: 149). Okumak istediği birçok kitabı çevirdiği için Mehmet Ali Paşa'dan özel ilgi gören okul, 1836 yılında kapatılmış ve öğrencileri Dil Okuluna nakledilmiştir (Heywarth, 1938: 149). Ziraat Okulu, aralarında Yusuf el-Ermeni'nin de bulunduğu Fransa'nın Rouelle kentinde ziraat eğitimi alan grubun dönüşünden sonra 1833'te kurulmuş ve daha sonra geniş alan ve deney yapma kolaylığı nedeniyle Mehmet Ali Paşa tarafından 1836'da Batı Müdürlüğü'ndeki Neberuh'a taşınmıştır. Mehmet Ali Paşa, modern araç ve gereçlere ek olarak Fransa'dan altı uzman davet etmiştir. Başlangıçta Mösyö Grandjean tarafından yönetilmiş, Yusuf el-Ermeni tercüman ve öğretmen olarak çalışmıştır (el-Hatte, 1950: 151-153). Ancak, Fransız ekibinin kullandığı yöntemler halkın ve yerel yetkililerin güçlü muhalefetiyle karşılaşmış, bu nedenle Grandjean

istifa ederek Mısır'dan ayrılmıştır. Ardından, Mehmet Ali Paşa'nın maiyetinde bulunan Ermenilerin aracılığı ile okulun müdürlüğüne Yusuf el-Ermeni geçmiştir. Ancak kötü yönetim ve üretim maliyetinin iki katına çıkması nedeniyle selefinden daha iyi sonuçlar elde edilememiştir (Sâmî, 1938, 2: 471, 473 / Abdülkerîm, 1938: 352-355). 1836'da Yusuf Hakikyan, Tura'daki Topçu Okulu'nu düzenlemek için delege komisyonuna katılmıştır (Abdülkerîm, 1938: 409-411). 1839 yılında kurulan Sanat ve Zanaat Meslek Okulu'nun müdürü olmuş ve onun müdürlüğünde okul altın çağını yaşamıştır. Sonra Said Paşa bu okulu kapatmış ancak Nubar Paşa, İsmail'in hükümdarlığı sırasında yeniden açmış ve yapılandırmıştır (Heywarth, 1938: 149-150, 357). Yusuf Hakikyan, maden, mühendislik ve dil okullarındaki kâtip, hizmetli vb. işçilerin kontrolü ve yönetimi gibi idari işlerin organizasyonunu da üstlenmiştir (Abdülkerîm, 1938: 334, 375, 380). Mehmet Ali Paşa döneminde eğitimi düzenlemek ve geliştirmek için hazırlanan 1836'daki Okul Düzenleme Kurulu'ndan başlayarak 1837'de Okul Şura Meclisi, Okul Divanı ve 1841'de Eğitim Düzenleme Kurulu gibi komite ve kurulların çoğuna Yusuf Hakikyan, Artin Çırakyan ve İstafan Demirciyan katılmıştır (Burton, 1857, 1: 123 / Abdülkerîm, 1938: 93, 95, 98, 100, 128, 132). Farklı okullarda eğitim müfredatlarının hazırlanması için gerekli kitapların tercümesi sürecine de Ermeniler katkıda bulunmuştur. İstafan, Artin Hakikyan ve Yusuf el-Ermeni'ye Avrupa dillerinden Türkçe ve Arapçaya veya tersine çeviri emri verilmiştir (Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, 1248 H. : 83, 121'den Akt. el-İmam, 1999: 178). Örneğin İstafan, 1834 yılında "Talimhane el-Fursan" gibi çok sayıda kitabı tek başına Türkçeye çevirirken, 1835 yılında Hakikyan, Artin, Yusuf el-Ermeni, Muhtar Bey ve Kani Bey ile birlikte "Ravdetü'l-Umran" kitabının dört bölümünü Arapçadan Fransızcaya tercüme etmişlerdir. Yusuf Hakikyan, 1836 yılında "Kara Barut Nasıl Yapılır" adlı kitabı İngilizceden Türkçeye çevirmiştir (Sâmî, 1928, 2: 406, 415, 425, 468, 471). 1841 yılında Ma'arif-i Umumiye Nizamnamesi çerçevesinde kurulan Tercüme Kalemi'nin Türkçe bölümüne Mektepler Divanı Tercümanı Minas Efendi başkanlık etmiştir (Abdülkerîm, 1938: 132, 341-344). Ermeniler, Mehmet Ali Paşa döneminde eğitimin düzenlenmesinde ve gelişmesinde önemli bir rol oynamışlardır. İngiltere'de eğitim görmüş Yusuf Hakikyan dışında, eğitim alanında çalışan Ermenilerin tamamı Fransa'da Mısır hükümeti sponsorluğunda yükseköğrenim yapmışlardır. Yusuf Hakikyan, eğitimin aklın ve hükümet sistemlerinin ilerlemesinin araçlarından biri olduğuna inanmıştır. Ayrım gözetmeksizin her sınıftan insanı eğiten tek müfredatlı

eğitim kurumlarının kurulmasını tercih etmiş, herkesten alınan vergilerle bütçelendirmeyi hedeflemiş ve ahlaki ilkeleri dünya çapında birleştirmenin bir yolu olarak birleşik küresel bir eğitim sistemi kurmayı amaçlamıştır (Mustafâ, 1990: 82-83). Hakikyan, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır'da en yüksek tabakadan sıradan insanların kızlarına kadar kız çocuklarının eğitiminin önemini vurgulamıştır (Şukrî, 1948: 666). Ancak karar verici değil, sadece emirleri yerine getirdikleri için fikirlerinin hiçbirini hayata geçirememişlerdir. Ermeni düşmanı Hamont, Mehmet Ali Paşa döneminde eğitim sisteminde çalışan Ermenilerin çok aktif ve etkili olduklarını belirtmiştir (Hamont, 1843, 2: 280). 19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde, Nisan 1884'ten itibaren Umumi Maarif Bakan Müsteşarlığı görevini üstlenen, bakanlık pozisyonuna da talip olan, ticaret ve dışişleri eski müdürü Artin Bey Çırakyan'ın oğlu Yakup Artin Paşa (15/4/1842-20/1/1919) dışında Ermenilerden hiçbiri eğitim sahasına çıkmamıştır (Meleffu Ya'kûb Artîn Bâşâ, No 23049, Mahfaza 899, Ayn 1, Dolap 44). Yakup Artin Paşa, tüm enerjisiyle eğitim işlerini yeniden düzenlemeye çalışmış (Rae, 1892: 300) ancak uygulamaları Maarif Bakanlığı çalışanları tarafından ciddi şekilde şikâyet edilince çalışanların bu tutumundan dolayı Tefvik Bey'e istifasını sunmuştur. Ancak Tefvik Bey, birçok öğrencinin okullara elbise almak için gelip sonra geri dönmemesi gibi eğitim sistemindeki karmaşayı fark ettiği için Yakup Artin'in yetkinliğine binaen istifasını kabul etmemiştir (ez-Zamân, Sayı: 712, 12/9/1885). Yakup Artin; yerleşik eğitim yasalarını doğru olarak ilk uygulayan, ülkenin hükümdarına eğitim durumu hakkında yıllık bir rapor sunma, sertifika ve diplomalar için yönetmelikler hazırlama fikrini ortaya atan, müellif ve mütercimleri ilk ödüllendiren (Sâmî, 1917: 89) ve 1897'de Maarif Bakanlığı Genel Sekreterliğini kuran kişi olmuştur (Mehâfiz Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Ma'ârif, Mahfaza 18, No: 64). Yakup Artin, 1885-1892 yılları arasında bir grup uzmanla pratik konulara odaklanan bir öğretim müfredatı hazırlamıştır (Artîn, 1894 :71, 83, 87). Avrupa dillerine önem verdiği için İngilizce ilkokul müfredatı hazırlamış ancak II. Abbas Hilmi bunu reddetmiş ve 1893'te Arapça müfredata karar vermiştir (Şefik, 1936, 2: 49-50, 91). Yakup Artin, Beden Eğitimi ve Spor Dersinin müfredatta temel derslerden olmasını sağlamıştır (Rae, 1892: 191). Ayrıca okul müdürleri, müfettişler ve öğretmenlerden oluşan bir heyet ile yüksekokullara kayıt için bir ön koşul haline gelen lise bitirme sınavları yapılmasını getirmiştir (Artîn, 1894: 86-89). Yakup Artin, devlet bütçesinin tüm eğitim masraflarını karşılayamaması nedeniyle parasız eğitimi kademeli olarak ortadan

kaldırmaya çalışmış ve öğretmenlerin ekonomik durumunun iyileştirilmesini teklif etmiştir (Artîn, 1894: 23, 35-36, 46-47, 53-54, 60-61). Ancak bazıları, İngiliz planına uygun olarak eğitimin Mısır halkı arasında yayılmasını kısıtlamayı amaçladığını (el-Fakî, 1971: 110) ve Hristiyan olduğu için İslami eğitim ruhunu yaymak istemediğini savunmuştur (Abduh, 1979: 704). Buna rağmen o, eğitim alanındaki verimli organizasyonları nedeniyle “başöğretmen” olarak adlandırılmıştır (Selîm, 1937: 379). Birçok komisyonda görev yapan ve birçok uluslararası ödül alan Yakup Artin, Tefvik tarafından takdir edilse de İngiliz müttefiki olduğuna inanan II. Abbas Hilmi şiddetle ondan nefret etmiştir (Ramazân, 1983: 88, 90). Aslında Yakup Artin’in siyasi eğilimlerini tespit etmek, Mısır Hâkimi, yetkililer, İngiltere, Fransa ve Babiali ile dostane ilişkiler kurduğu için zordur. Nazik tavrıyla, hassas konulardaki görüşlerini her zaman gizlemiş, fevri ve kışkırtıcı açıklamalarda bulunmamıştır (Rae, 1892: 300-301).”.

5.6. Kültürel Faaliyetler

Ermeni geleneklerine göre kilise ve manastırlarla birlikte el yazması kopyalama merkezleri de yayılıyordu. Ermeni dilinde 1099-1856 yılları arasında Mısır’da kopyalanan el yazması sayısı 17’dir (Mîkâilyan, 226-233’ten Akt. Azazyan, 1993: 156). Mısır’ı yurt edinmiş gruplar arasında Avrupa tarzı okulları ilk kuranlar Ermenilerdir. 1828 yılında Ortodoks Patrikhaneye bağlı Kalusdiyan Babulak Okulunu kurmuşlardır (Sâmî, 1917: 13’ten Akt. Azazyan, 1993: 156). Şu hâlde Kahire’deki ilk Ermeni Okulu 1828’de ve ikincisi de 1854’te kurulmuştur. İskenderiye’de ise ilk Ermeni Okulu 1851’de kurulmuş ve günümüze kadar varlığını sürdürmüştür (Ambartsumyan, 1974: 3: 3-482 ve Atikyan, 1985:41’den Akt. Azazyan, 1993: 156). İlk dernek 1851’de kurulmuştur. Uluslararası faaliyet gösteren ve Ermeni hayır derneklerinin en büyüğü sayılan “Ermeni Genel Hayır Derneği” 1906’da Kahire’de kurulmuştur. Ayrıca uluslararası faaliyet gösteren “Hamazkayin Kültür Derneği” de 1928’de Kahire’de kurulmuştur. İlk Ermeni matbaası 1865’te Kahire’de kurulmuş ve 15 günlük ilk Ermeni süreli yayını “Armafîni” adıyla yayınlamıştır (el-Mevsû’atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyetu, 1977, 3: 483’ten Akt. Azazyan, 1993: 157).

Genelde Arap ülkelerindeki, özelde Mısır’daki Ermeniler; Ermeni varlığını, tarihini, dilini ve kültürünü vatandaşlığına kattığı bir zenginliğe dönüştürmeyi başarmış ve ikisini olumlu bir şekilde birleştirerek Mısır dokusunun ayrılmaz bir parçası haline

getirmiştir. Tüccarlar ve sarraflar, Mısırlılarla köy ve şehirlerde, özellikle günlük ticari işlemler yoluyla iletişim kurarak bunun sağlanmasında büyük rol oynamışlardır. Mısır'daki Ermeni Kilisesi, Mısır'daki Ermeniler ile ana vatanları arasındaki sosyal bağların pekiştirilmesinde, atalarının mirasının korunmasında (Süryani Manastır Belgeleri, 1806: 2138) ve Mısır'daki Ermenilere sosyal hizmetlerin sağlanmasında büyük bir role sahip olmuştur (Meḥâfîzu el-Ebḥâş, 1841: 52'den Akt. İsrail, 2017: 47). Ermeni tüccar ve sarraflar Kahire şehir merkezinde bir grup oda içeren ve her odanın kendi servisi olan kendilerine ait bir sosyal kulüp kurmuşlardır. Bir oda, bir miktar para karşılığında üye kaydetmek ve kredi vermek içindir. Diğer bir oda, nadir bulunan kitaplardan oluşan bir kütüphanedir ve üyenin aylık sembolik bir ücret karşılığında bunları görmesine veya kitabı ödünç almasına izin verilir. Üçüncü oda ise kulüp yönetim kuruluna, üyelerin sorunlarını tartışmak ve çözmek için çalışmak üzere ayrılmıştır (Meclis el-Aḥkâm, 1864: 17'den Akt. İsrail, 2017: 46-47).

El-Vatan gazetesine açıklamalarda bulunan Ermeni Matbaacı Jassia, Türklerin kendilerine karşı gerçekleştirdiği katliamlardan kaçarak Mısır topraklarına göç eden Ermeniler arasında matbaanın yaygınlaştığını, Mısır'da Ermenilerin kurduğu matbaa sayısının 55 adede ulaştığını belirtmektedir. Jassia, büyükbabasının katliamlardan kaçarak Kayseri'den geldiğini ve ofset baskıyı Mısır'a ilk getirenlerin Ermeniler olduğunu, Ermeni alfabesinde matbaa olmamasından dolayı matbaaya çok önem verdiklerini ifade etmiştir. Damanhour Üniversitesi'nde tarih profesörü olan Dr. Mehmet Rıfat El-İmam ise Mısır'daki Ermenilerin, Kahire'de 28, İskenderiye'de 13 matbaa kurduklarını ve matbaacılıktaki öncü olduklarını söylemektedir (Mehmet el-Lisî, 2015:1). Bu matbaaların en ünlüsü ve en eskisinin Ermeni kurucu "Derbinyan"a ait olan "Ararat" olduğunu "Beyne's-Surayn" bölgesinde bulunduğunu, İskenderiye'de ise Ermeni "Nazarityan"a ait "Zinkugraf Nazarityan" matbaasının en eski matbaa olduğunu kaydetmiştir. El-İmam bu matbaaların çoğunun ömrünün uzun sürmediğini, on veya yirmi yıl sürdüğünü, devam eden matbaaların parmakla sayılacak kadar az olduğunu ifade etmiştir. El-İmam Ermenilerin bu alandaki faaliyetlerinin iki ana kola ayrıldığına dikkat çekmiştir. Bu tür matbaaların doğum ve ölümleri Kahire'de "Paros ve Arşalois", İskenderiye'de "Arakis ve Hayley" gibi gazetelerin başlangıç ve bitişiyle bağlantılıdır. İkinci tür matbaalar ise, Ermenice, Fransızca, İngilizce, İtalyanca, Yunanca ve Arapça kitap, broşür, zarf, mektup, ticari belge ve davetiye dâhil tüm yayınları basan matbaalardır (Muhammed el-Lisî, 2015:1).

En gözde edebiyatçı ve tarihçiler; 11. yüzyılda Butrus es-Sedmenti, 12. yüzyılda Ebu Salih veya Ebu's-Sulh el-Ermeni'dir. Ebu Salih için "Ebu's-Salih es-Şeyh" denmektedir. 12. yüzyılda Paris Kütüphanesinde "Ermeni Ebu's-Sulh Tarihi" adıyla tanınan tarih kitabı bulunmaktaydı. Bu eserinde kendi zamanındaki Mısır Hristiyanlarının manastırları ve ticaretleri gibi faydalı bilgileri ele almaktadır. Kitap, 1895'te Oxford'da İngilizce çevirisiyle basılmıştır (Şeyho, 1924: 24'ten Akt. Azazyan, 1993: 157).

10. yüzyıldan itibaren Ermenilerin Mısır'da büyük mimari eserleri vardır. 11. yüzyılda Ermeni Vezir Bedru'd-Dîn el-Cemâlî tarafından gerçekleştirilen imar çalışmalarında Ermeni tarzının açıkça görüldüğü belirtilmektedir. Philip Fatımi döneminde kerpicin yerini taşın aldığı ve 1125'te inşa edilen "el-Cami' el-Akmar"ın yüzeyinde bunun açıkça görüldüğünü belirtmektedir. İlâveten de şunu söylemektedir: "Belki de bu yüzeyin tasarımı Ermeni bir mimarı göstermektedir." (Hitti, 1943: 630 / Şehriyyetu "Ermînyâ es-Sufyetiyye", 1959, Sayı 11: 38-40'tan Akt. Azazyan, 1993: 157-158).

Mehmet Ali Paşa döneminden itibaren parlayan mimarlar şunlardır: Kiyork Refâiliyyan, Zeynub Miramatciyan, Hırant Mardiniyyan, Sipo Bey, Kara Bet Tarabyan, Karo Balyan, Husip Aznafuryan ve mihendis Nuryan vb. Hırant Mardiniyyan 1923'ten itibaren Kral Sarayının mühendisi oldu. El-Münteze'deki Yeni Saray, Krallık Ofisi, Re'su't-Teyme Sarayı'nın bazı bölümleri, Abidin Sarayı Tiyatrosu ve karşılama odaları, Kubbe Sarayı'nın girişleri ve yüzeyleri onun harika eserlerindendir (Atikyan, 1985: 42'den Akt. Azazyan, 1993: 158).

Ermeniler sanat alanında da harika eserler vermişlerdir. Mısır'ın en eski Ressamı "Beyaz Manastır"da eser bırakan Siyotoros Kisoni'dir. 18. yüzyılda Ressam Hofhannis el-Ermeni el-Kutsi ön plana çıkmaktadır. Resimleri hâlâ Kahire'nin en eski kilisesi olan meşhur Muallaka Kilisesi'nin duvarlarını süslemektedir (el-Boyacıyan, 1960: 210'dan Akt. Azazyan, 1993: 158).

Mısır'daki Mehmet Ali Paşa Sarayı, Türk sanatlarına meyyaldi. İstanbul'dan Mısır'a birçok Ermeni müzik adamı geldi. Aleksander Tamoryan ve Nizan Zeynup onlardandır. Mısır'daki en büyük müzik aleti dükkânları 1895 yılında John Papazyan tarafından kurulmuştur (el-Boyacıyan, 1960: 214'ten Akt. Azazyan, 1993: 158).

19. yüzyılın seksenli yıllarında kurulan tiyatro hayatı günümüzde hâlâ devam

etmektedir. Umulur ki bu asil halkın Ermeni Edebiyatından nasibi bol olur. 1915'teki büyük katliamdan sonra şair Vahan Tikiyan, ressam karikatürist Aleksander Saruhan, ressam Aşut Zoryan, müzisyen Yetvart Hakopyan, düşünür Vahan Nafasartyan, Korkin Mehitaryan ve Karkin Lazyan vb. gibi birçok Ermeni sanatçı, edebiyatçı ve düşünce adamı Mısır'da toplandı. (Azazyan, 1993: 158-159).

Şüphesiz Mısır'daki Ermeniler nitelik ve nicelik olarak eskiden olduğu kadar ön planda gözükmemektedirler. Ancak hâlâ Ermeni diasporaları arasındaki Ermenilerin en önemlilerinden birisidir. (Azazyan, 1993: 159).

5.7. Mısır Ermeni Kilisesi

Ermeni Kilisesi; kökenleri, ayinleri ve teolojisi açısından en eski Doğu kiliseleri arasında sayıldığı için Mısır'da uzun bir geçmişe sahiptir. Tarih boyunca çeşitli nedenlerle Ermenilere kapılarını açan dünyanın en önemli ülkelerinden biri olan Mısır'a göç eden Ermenilerin çoğunluğu belki de Kıptiler gibi, Çocuk İsa'nın hepsini kutsadığı inançlarının doğası gereği Kahire'ye yerleşmiştir (Otto, 1986: 34'ten Akt. İsrail, 2017: 57). Mısır'a gelen çok sayıda Ermeni, diasporadaki tebaasına manevi yaşam sağlamak, iletişimlerini, karşılıklı bağlılıklarını, dillerini, inançlarını ve Ermeni geleneklerini korumak için Ermenistan'daki ana kilisenin pastoral faaliyetlerinde bir artışa yol açmıştır (Piskopos Aziz Tyros, 2011'den Akt. İsrail, 2017: 58). Karabağ piskoposlarından birinin "Hristiyan olmayan bir Ermeni Ermeni sayılmaz ..." sözü, Ermeniler ve kiliseleri arasındaki güçlü birlik, dayanışma ve bağlı teyit etmektedir. Dolayısıyla Ermeni müminler, nerede olurlarsa olsunlar, mezhepsel veya siyasi farklılıklarına rağmen, kendilerini millî medeniyet, ortak tarih ve Hristiyan inancı bakımından birleştiren güçlü bir birlik hissetmektedirler (Salezyan, 2014'ten Akt. İsrail, 2017: 58). Bu nedenle Ermeni Kilisesi, Mısır'daki cemaati için öncelikle Ermeni Kilisesi ile aynı inancı paylaşan Kıpti Kilisesi'nin yardımına müracaat etmiş ve böylece belki de zengin Ermeniler tarafından yenilenip dekore edilecek olan Kıpti Kiliseleri kapılarını Ermenilerin ibadetine açmıştır. İkinci bir adım olarak Kıpti Kilisesi, Kıpti halkının rızasıyla bazı kilise ve manastırları Ermeni Kilisesi'ne devretmiştir (Piskopos Aziz Tyros, 2011'den Akt. İsrail, 2017: 58). Papa II. Kyrollos döneminde (1078-1092), Osmanlı Dönemi'nde özellikle de Papa 6. Markos döneminde (1646-1656) Ermenilere kendi dinî ayinlerini yapma fırsatı vermek için Kıptiler kiliselerini Ermenilere vermeye devam etmişlerdir (Afifi 1992: 286'dan Akt.

İsrail, 2017: 59). Ayrıca Papa 6. Markos döneminde (1646-1656) Yuhanna el-Ma'medân Kilisesi, Ermenilere verilmiştir (Nahle, 2001: 109'dan Akt. İsrail, 2017: 59). Ermeni Kilisesi, İktidar makamından yeni Ermeni kiliseleri kurmak veya Kıpti Patriği'ni seçkin bir konuma sahip bazı kilise ve manastırlardan vazgeçmeye zorlamak için kararlar alırken Mısır'da egemen konumlarda bulunan bazı mensuplarını sulistimal etmiştir (İsrail, 2017: 59).

Mâcid İsrail, (2017: 62-63) Ermeni göçleri ve buna göre tesis edilen kiliselerle ilgili şunları aktarmıştır: “Dinî hoşgörü ile karakterize edilen Mehmet Ali Paşa'nın (1805-1848) politikası ve vatandaşlık fikrinin ortaya çıkması Ermeni göç oranlarının artmasında etkili olmuş (Abdulhamîd, el-Cerîde, 1910 / el-Mecelletu et-Târîhiyyetu el-Mısriyyetu, 1981: 255), aynı yüzyılın ortalarında sayıları yaklaşık 12854 kişiye ulaşmıştır. 1905'te, taifeleri Mısır hükümetinden resmî olarak tanınarak hayalleri gerçek olmuş, Ermeni katliamlarının başlamasıyla birlikte sayıları artarak 1927'de (17.188) (Cerîdetu Vâtanîy, 15 Nisan 2015), 23 Temmuz 1952 devrimi gerçekleştiğinde bu sayı ikiye katlanarak 40.000 dolaylarına ulaşmıştır. Buna rağmen bu dönemde Ermeni kiliselerinin oranlarında Cemal ailesinin dönemine göre bir artış görülmemiştir. Ortodoks Ermeniler için iki kilise inşa edilmiştir (Abdulhamîd, 2014, Cerîdetu el-İhrâm, Sayı: 46575). İlki 1885'te İskenderiye Leban bölgesindeki Ebu Derda Caddesi'nde, 1840'ta, Bogos Bey Yusufyan'ın halkına bağışladığı alan üzerinde inşa edilen, bünyesinde bir okul ve mezarlıklarla 1965 yılında açılışı yapılan Ermeni katliam şehitleri için bir anıt bulunan Yusufyan Bedros Kilisesidir (Surûr, 2015, Cerîdetu'l-Mısriyyi'l-Yevm). 1937'de İskenderiye'deki Ermenilerin sayısı yaklaşık 6867 kişiye ulaşmıştır. Onlara bahsi geçen kilise ve diğeri Katolik Kilisesi olmak üzere iki kilise hizmet vermektedir. İkinci kilise Kahire Ramses Caddesi'ndeki Ermeni Ortodoks Patrikhanesi'dir. Kahire'nin Zeytun bölgesinde Kıpti Kilisesi'ne hediye edilen ve Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin işleri tevdi edilen başka bir kilise daha vardır (Abdulhamîd, 2014, Cerîdetu el-İhrâm, Sayı: 46575). Ermeni cemaati, Patrikhaneyi, kiliseleri, mezarlıkları, vakıfları, okulları ve diğer bazı hizmet kurumları dâhil olmak üzere mülklerini yönetmek için sekiz yılda bir, yedisi yönetim olmak üzere cemaat meclisinin 24 üyesini seçmekteydi.” (Cerîdetu Vâtanîy, 15 Nisan 2015).

Tablo 8: Mısır'daki Ortodoks Ermeni Kiliseleri

No	Kilise ya da Sunak İsmi	Yeri	Açıklamalar
1	El-Fahadin Kiliselerinin birinde Sunak	Zahir-Kahire	Papa III. Mark'ın hükümdarlığı sırasında, Patrik No.(73) (1166-1189)
2	Meryem Ana Kilisesi	Hüseyniye-Kahire	
3	Şehit Aziz Circîs Kilisesi	Kahire	El-Hâkim Biemrillah döneminde camiye çevrilmiş ve Nil'in selinde yıkılmıştır.
4	Ermeni Deir el-Hendek Asker Kilisesi	Abbasiye-Kahire	Sarkis tarafından kurulmuş ve Zafiri Halifeliği döneminde bölgelerin koruyucusu olmuştur.
5	Aziz Makaryos Kilisesi	Kahire'nin Merkezi	Patrik No. (67) Papa II. Kyrollos, Bedr el-Cemali'nin talebi üzerine ondan vazgeçti.
6	Meryem Ana Sunağı	Kuveysna-Menufiye	
7	Aziz Sarkis Kilisesi	Ermeni Mahallesi - Kahire'nin Merkezi	20. yüzyılın ellili yıllarında yıkıldı.
8	Aziz Circîs ve Tanah Kilisesi	Mansure'nin Merkezi - Dekahliye	Vezir Tacu'd-Devle Behram'ın önem verdiği iki kilise
9	Damoh- Sebah Kilisesi	Dekernes'in Merkezi- Dekahliye	
10	Minye Şeha Kilisesi	Dekahliye	
11	Baramon Kilisesi	Mansure'nin Merkezi - Dekahliye	
12	Aziz Circîs Kilisesi	Ölü Hristiyanlar Dikernes-Dekahliye	
13	Baho Ferik Kilisesi	Eca'nın Merkezi- Dekahliye	
14	Şerenkaş Kilisesi	Dekahliye	

15	Disat Kilisesi	Batı Talkha Merkezi	Köydeki kiliselerin sayısı üçe ulaştı.
16	Fişe Kilisesi	Menuf'un Merkezi- Menufiye	
17	Aziz Circîs Kilisesi	Atfih'in Merkezi- Cize	
18	Kalusna Kilisesi	Semalut'un Merkezi- Minya	
19	Şenra Köyü Kiliseleri	Feşan'ın Merkezi- Beni Süveyf	Merkezdeki kiliselerin sayısı yediye ulaştı.
20	Aziz Circîs Sunağı	Meydum- Beni Süveyf'in Merkezi	
21	Aziz Minas Kilisesi	Kumu'l-Ermen Mah.-Kahire	

Ermeni Katolik Kilisesine gelince Mısır, 5. yüzyıldan önce var olmayan Katolikliği tanımaya başlamıştır. Miladi 1. yüzyıldan 451 yılındaki Kalkadon dördüncü Ekümenik Konsey'e kadar mezhep ayrımı yokken bu tarihten itibaren hizipleşmeler başlamıştır (Hâbîb ve Afîfî, 1994: 80'den Akt. İsrail, 2017: 63). Ortodoks'un Katolik inancına geçmesi çok zor olmasına rağmen 17. yüzyıldan itibaren Katolik doktrini Mısır'da yayılmaya başlamıştır (Tevfik, 1989: 167'den Akt. İsrail, 2017: 63). Mısır'a ilk Katolik misyonları 18. yüzyılın başlarında gerçekleşmiştir. Misyonerler, herhangi bir Kıpti'yi Ortodoks doktrinine bağlı kalmaktan vazgeçiremediği için, buna aldırış edilmemiştir. Ancak Mısır'da ikamet eden birçok Ermeni, Süryani ve Rum'u Katolik inancında bir araya getirmeyi başarmışlardır (Mahmud, 2005: 217'den Akt. İsrail, 2017: 64-66). 1731 yılında Said, Asyut, Ebu Teyc, Akhmim, Gerga ve el-Aksar'da birkaç merkez kurdular. Papa II. Keliman'ın talimatıyla çocuklarını grup grup Roma'ya göndermeye başladılar. Cizvitler Kral 14. Louis'e doğuda Fransa'nın nüfuzunu yaymak üzere çocuklara Yunanca, Ermenice ve Süryanice öğretmek için Marsilya'daki Beyra Okuluna benzer bir okul kurma talebinde bulunmuşlardır. Bunun üzerine XIV. Louis Hristiyan misyonerlerinin çekirdeğini oluşturmak ve doğu limanlarında konsolos ve tüccarlara hizmet etmek üzere Ermeni, Rum ve Kıptilerden

12 çocuğu Les Grands Koleji’nde okutmaya karar verdi. Kısa süren Fransız İhtilali döneminde Katolik misyonerliği sürdürülmüş ve Katoliklerin sayısında artış görülmüştür. 19. yüzyılda Katoliklik yayılmaya devam etmiş, Mehmet Ali Paşa da projelerini gelen yabancılarla gerçekleştirdiği için Katolikliği teşvik etmiştir (Mehâfizu ez-Zevât, 1809: 132/129’dan Akt. İsrail, 2017: 64).

Mısır’daki Ermeni Katoliklerin tarihi 18. yüzyıla, özellikle yaklaşık 40 Ermeni ailenin Kahire’ye göç ettiği 1734 yılına kadar uzanır. Bu Ermeni aileler 1737’de küçük bir kilise kurmuşlardır. 1753’ten itibaren Lübnan Katolik Ermeni Patrikliği Mısır’daki Ermenilere manevi öncülük etmiş ve 1820’de ilk Patrik vekilini tayin etmiştir. 1926’da Kahire’de Ermeni Katolik Katedrali açılmıştır (Mulhik Aztâk el-’Arabiy Li eş-Şuûn el-Ermeniyeye, 2013’ten Akt. İsrail, 2017: 64).

İskenderiye’deki Katolik Ermeniler önce ibadetlerini Latin Kilisesi’nde ifa etmiş ve cenazelerini Latin Mezarlığına defnetmişlerdir. Bu, Piskopos Akşehirliyan’ın içine küçük bir sunak ve rahibin yatacağı bir yer yaptığı bir ev kiralayınca kadar devam etti. Burası İskenderiye’de kutsanan ilk resmî sunak olmuştur (İsrail, 2017: 65). 1899 yılında Ermenilerin kendilerine ait bir mezarlıkları olmuştur. Ermeni Katolik Patrikhanesi Kahire’nin merkezindeki Sabri Ebu İlim Caddesi üzerinde yer almaktadır. Ayrıca İskenderiye’deki Ermeni Katolik Patrikhanesine ilaveten Kahire’de Münevver Aziz Gregory Apostolik Kilisesi, Aziz Gregory Lusaviriç Apostolik Kilisesi ve Aziz Teresa Katolik Kilisesi olmak üzere 3 kilise daha bulunmaktadır. Ermeni Katoliklerin sayısı yaklaşık 1600 kişidir ve 2017’de Mısır’daki piskopos Krikor Agustonyus’tur. İkametgâhları İskenderiye’deki Ermeni Katolik Kilisesi’dir (Mulhik Aztâk el-’Arabiy Li eş-Şuûn el-Ermeniyeye, 2013’ten Akt. İsrail, 2017: 64-65).

Özellikle 18. yüzyılın başlarından itibaren artan bir özenle kiliseler çeşitli resim ve sembollerle süslenmiştir. Mâcid İsrail, bu sembollerle ilgili şunları aktarmaktadır (2017: 65-69): “Mısır’daki Ermeni Kilisesi, Mısır Kıptilerinin terk ettiği, içlerinde sunak bulunan kilise ve manastırları, restore edilmeleri ve sembollerle süslenmeleri şartıyla sahiplenmişlerdir. Sembol (ikon), kutsal bir kişinin ruhunun ortaya çıktığı resimdir. Sanatçının kişisel hislerine değil, Kilise’nin onayladığı kalıplara dayanır. Ahşap üzerine çizilmedikçe bir resim bir sembol (ikon) olarak kabul edilmez. Amacı, Aziz Basil’in dediği gibi “dikkat çekmek ve temsil ettiği gerçeği zihnimize daha

sevimli, daha derin, daha hızlı ve ruhlarımızda daha etkili kılmaktır.” Diğer amaç ise, bize bazı tarihî ve teolojik gerçekleri öğretmektir (es-Suryânî, 1990: 56-77). Sanatçı azizlerin ve şehitlerin resimlerini yaparken, müminleri onları takip etmeye teşvik eden gerçekçi bir şekilde erdemlerini vurgulamaya çalışır. Semboller (ikonlar), müminin gökyüzünün nurunu gördüğü pencerelerdir. Semboller (ikonlar), Ortodoks inancıyla yakından bağlantılıdır. Çünkü bu, Ortodoks Kilisesi’nin temel doktrindir. Semboller (ikonlar), ibadetin ana unsurlarından biridir. Çünkü o “renkli İncil” ve “sonsuz açılan bir pencere” olduğu için Allah’ın bize yardım ettiğini müjdelemektedir. Bu, bizi tasvir edilen kişinin önüne koyduğu ve onunla diyaloga soktuğu anlamına gelir. Ayrıca kiliselerde okuma yazma bilmeyenlerin okuyamadıkları kitaplardaki sembollere bakarak şarkı söylemelerine vesile olmuştur (Tyros, 2016: 132). Bu alanda, Yuhanna el-Ermeni, George el-Ermeni ve Kıpti İbrahim en-Nasik (Sem’an) gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Bu sanatçılar Muallaka Kilisesi, Hz. Meryem “Reyhan Kasrı” Kilisesi, eski Mısır’daki Ebu Sifin, Zuveyla Mahallesi’ndeki St. George Manastırı, Kahire’deki Kıpti Müzesi ve ayrıca Natrun Vadisi’ndeki Suryan Manastırı dâhil Kıpti manastırlarında yer alan yaklaşık 158 sembolü çizip boyamışlardır. 1760’ta resmedilen Muallaka Kilisesi’ndeki 10 sembol Hz. Meryem ve Çocuk İsa’nın hikâyesini anlatmaktadır. Araştırmacı Marilyn Michel, Ermenice yazmaların içindeki resim ve çizimlerin yazılı gerçekleri tıpkı yazarın sözlerle ifade ettiği gibi sanatçının resimlerle ifade ettiğini ve resimlerin algıya daha yakın olduğunu belirtmektedir (Tyros, 2016: 132). Ayrıca Marilyn Michel bu yöntemin Roma okullarında da istendiğini ve ilk kez 2007’te başkent Cenevre yakınlarındaki Martan Bodmer Vakfı’nda gösterilen birçok Ermenice elyazmasında da aynı durumun mevcut olduğunu vurgulamıştır. Ayrıca Ermenistan’ın Başkenti Erivan’da meşhur Matandaran Kütüphanesi’nde 40 elyazması bulunmaktadır. Bu elyazmalarda 1319 yılına ait İsa’nın doğumunu temsil eden bir resim, tarihi 13. yüzyıla kadar uzanan elyazma İncil’de Hamsin Yortusu (Pentekost), 14. yüzyıla tarihlenen Kırım İncil’inden Mesih’in tapınakta sunumunu simgeleyen bir resim, 1606’ya kadar uzanan Konstantinopolis’ten bir İncil resmi bulunmaktadır (ed-Delîl es-Sevîsriy, 2009). Mısır’daki manastırların tarihi, Hristiyanlığın ülke geneline yayıldığı ve ilk başta kiliseden bağımsız bir dinî hareket olarak başladığı 4. yüzyılın başlarına kadar uzanmaktadır. Ancak kısa sürede kilise sisteminin önemli bir parçası haline gelmiş (‘Aşûr, 1972, 1: 172), hatta Hristiyan âleminin her yerine yayılmıştır (Habîb, 1999:

35). Mısır manastırları, dünyanın her yerinden manastır hayatı isteyenlerin birçoğunu cezbetmiş, böylece Süryaniler, Habeşliler, Filistinliler, Yunanlılar, Ermeniler, Latinler ve kuzeybatı Afrika sakinleri Mısır'a gelmiştir. Bu gelen grupların her birinin kendi milliyetinden bir öğretmeni onlara sadece Mısır'da değil, tüm dünyadaki keşişlerin babası olan Anba Antonyus olmuştur (es-Seneksar el-Kıptiy, 1988, 1: 302). Böylece, Mısır manastırları Büyük Aziz Makaryos'un el yazmasında bahsettiği gibi tüm dünyadaki manastırların annesi olmuştur (Tyros, 2003). Birçok Ermeni keşiş, dördüncü ve beşinci yüzyıllarda, Ermenistan ve Kudüs'ten inerek Mısır'a, ünlü manastır yeri Nitriya'ya izole çöl yaşamlarında Kıpti münzevi babalarına katılmak için gelmişlerdir (Hevayt, 1997, 3: 56). Ermenistan'ın coğrafi yapısı ve Mısır'da manastır hayatını sürdürme özleminin yanı sıra, başka bir sebep daha vardır ki o da tek karakter inancına sahip Ermenilerin, iki karakter inancına sahip yaygın Bizans akımından kaçmalarıdır (Tyros, Erîk, 2011).”.

Mâcid İsrail'e göre (2017: 70) Ermeni keşişler 4. yüzyılda Mısır'a gelmeye başladıklarında, kendilerine ait bir manastır veya rahip evleri yoktu (Mataus, 2000: 341). Manastır ilkelerini, sistemlerini, yasalarını ve felsefesini öğretmek üzere Nitria, Celli veya Scetis'te bulunan manastır topluluklarına katıldılar. Mısır dışından gelenler sadece Ermeniler değildi, Süryaniler, Habeşliler, Nubyalılar, Latinler ve Yunanlılar da vardı. Ermeni keşişlerin Aziz Ebu Makar manastırında yaşadıkları, manastırda bulunan Ermenice yazılmış üç grafitiden anlaşılmaktadır (Tyros, 2016: 101). Ayrıca Tibe Çölündeki Beyaz Manastır'da da yaşadıkları anlaşılmaktadır. Kıpti Kilisesi ile Ermeni Kilisesi arasında yakın iş birliği kurulmuştur. Bedr el-Cemali'nin siyasi baskısıyla ve Kıptilerin arzusu olmadan Kıpti Kilisesi, birçok manastırı Ermeni Kilisesi'ne devretmiştir (Tyros, Erîk, 2011).

Tablo 9: Mısır'daki Ermeni Manastırları

	Manastırın Adı	Yeri	Açıklamalar
1.	Besatin	Kahire'nin güneyi	Ermeni Patriği ve rahiplerinin ikametgâhı ve Aziz Yakup'un adını taşıyan bir kilise var.
2.	Zehri	Kahire	1176'da Besatin Manastırı ile birlikte Kıptilere iade edildi.
3.	Mar Circîs	Tarra-Kutsika-Kahire	

4.	Khusus	Hammam-Ebnub-Esyut	
5.	Vadi Natrun	Vadi Natrun-Buhayra	Ermeniler tarafından inşa edilen tek manastır-13. yüzyılın sonunda yıkıldı.

Tablo 10: Natrun Vadisi’ndeki Ermeni Manastırları

	Manastırın Adı	Alan (Dönüm Olarak)			Alan M2	Açıklamalar
		Sehm	Kırat	Feddan		
1	Enba Yuhannes el-Kasir Manastırı	16	19	3	16000	İster mamur, ister tahrip edilmiş, isterse yok olmuş olsun en büyük manastırıdır.
2	Enba Yuhannes Kama Manastırı	-	16	3	15400	Yıkık
3	Enba Bişva Manastırı	14	16	3	11300	Mamur
4	Baramus Hanım Manastırı	-	13	2	10700	Mamur
5	Enba Makar Manastırı	18	21	1	8000	Mamur
6	Suryan Hanım Manastırı	-	16	1	7000	Mamur
7	Ermeni Manastırı (Yapım 1088)	14	18		3250	Yok olmuş, yeniden keşfedildi.
8	Habeşli İlyas Manastırı	21	18		3300	Yıkık, Büyük Rahip Evi
9	Enba Zekerıyya	14	4		5000	Yıkık, Büyük Rahip Evi

1168 yılında Selahaddin Eyyubi Dönemi’nde Kürt Memlûkler Mısır’da iktidarı ele geçirince Kürtler ve Ermeniler arasındaki geleneksel husumet nedeniyle Besatin Manastırındaki Patrik ve rahipleri kovmuşlar ve Kudüs’e tehcir edilmişlerdir. Bu durumdan Şihit Çölündeki Ermeni Manastırı da etkilenmiş hatta Kürtler onu 12. yüzyılın sonunda yok etmiş ve harabe bir vaziyette 14. yüzyılın sonuna kadar kalabilmiştir (Mahrûs, 2005: 145’ten Akt. İsrail, 2017: 84). Manastırların harap olmasında 1373 yılında yaşanan veba ve kıtlık da etkili olmuştur. Bu kıtlık ve veba nedeniyle manastırlara söz verilen bağışlar da aksamıştır. Yirminci yüzyılın başında Prens Ömer Tosun, bildiğimiz kadarıyla kuma gömülmüş dört metre yüksekliğindeki duvarlarından başka bir şey kalmayan Ermeni Manastırı’nın özelliklerini keşfeden ve

tanımlayan kişi olmuştur (Tosun, 1996: 169'dan Akt. İsrail, 2017: 85). 1991 yılında Kıpti Sanatının Korunması için Hollanda-Mısır İş Birliği Projesi çerçevesinde Hollanda Leiden Üniversitesi tarafından yürütülen ve Piskopos Samuel'in gözetiminde restorasyon faaliyeti başlamıştır (Samuel, 13 ve es-Suryânî, 1992: 8'den Akt. İsrail, 2017: 85).

5.8. Mısır Tarihine Damga Vurmuş Ermeniler

5.8.1. Bedru'd-din el-Cemali:

Fatımilerin en gözde vezirlerindendir. Şam Valisi Cemalu'd-devleti b. Ammar'ın kölesiydi. Fatımi Halifesi el-Mustansır (1036-1094) onu 1067 yılında Şam'a vali olarak atadı. Bir müddet sonra istifa etmek zorunda kalmış, valiliği sırasında büyük bir gelişme kaydeden Akka şehrine vali olmuştur. (Azazyan, 1993: 134).

Tarihçiler, Ermeni Bedreddin el-Cemali'nin Şam'ın komutanı olduğunu, ardından Akka valiliğine ve Mısır donanmasının başkomutanlığına atandığını ve Halife el-Mustansır'ın (1029-1094), hilafet devletindeki kaos ve kargaşa durumunu sona erdirmek için onu Kahire'ye çağırmasının ardından Mısır ülkesinin işlerini devraldığında “büyük vezirler” veya “kılıç vezirleri” ve “vekil vezirler” döneminin başladığını belirtmişlerdir. Aksiyoner vezirlik başladıktan sonra fiili otorite vezirlerin ellerine geçmiş, halifeler gölgede kalmıştır. Fatımi Devleti'nde önemli rol oynayan bu vezirlerin çoğu Ermeni'ydi. Öyle ki 11. yüzyılın ikinci yarısı “Ermeni dönemi” olarak adlandırmıştır. Oryantalist Filip'in şu görüşünü burada zikretmek yerinde olur: “Mısır'daki ilk iki halife ve iki Ermeni vezir Bedru'l-Cemali ve oğlu el-Efdal döneminde ülkenin tanık olduğu refah seviyesi, İskenderiye firavunları döneminde ülkede hüküm süren ve sanatın canlanmasına yansıyan refah düzeyine benzemektedir. Halife Hâfız'ın (1130-1149) sınırsız yetkilere sahip veziri olan ve devletin tacı olarak anılan Ermeni prensi Fehram Behlefuni'yi (Ermeni Behram) hatırlamakta da fayda bulunmaktadır.” (Hofhannisyan, 2007'den Akt. İsrail, 2017: 28).

O zamanlarda Mısır'da Türklerin yönettiği bir devrim olmuş, devletin güvenlik ve barışını tehdit etmiştir. Halife el-Mustansır 1074 yılında Ermeni Emir Bedru'd-din el-Cemali'den yardım istemiş, o da kabul ederek ordusuyla Akka'dan Mısır'a gelmiştir. Süratle devrimi bastırmış, Mısır'da güvenlik ve barışı sağlamıştır. Onun Mısır'ın ilerlemesi ve gelişmesinde büyük payı vardır. Kılıç ve kalem veziri, ordular emiri,

Müslüman hâkimlerin kefilî ve Müslümanları savunanların öncüsü gibi lakapları bulunmaktadır. 1094 yılında ölmüş, yerine oğlu el-Efdal Şahinşah geçmiştir (el-Maqrîzî, 1998, 1: 382).

İbnu Halkân, ordular emiri hakkında şunları söylemiştir: Bahsi geçen Bedr, Ermeni'ydi. Cemalu'd-devleti b. Ammar onu satın aldı, yanında yetiştirdi ve onun vesilesiyle ilerledi. Keskin görüş, cesaret ve güçlü azmiyle nadir insanlardandır. Mısır'ın Sahibi el-Mustansır onu Sur'a veya Aka'ya Vali yaptı. El-Mustansır zayıf düşüp devleti güç kaybedince o tavsiye edildi. O da onu çağırdı (İbnu Halkân, 1: 221-222'den Akt. Azazyan, 1993: 135).

El-Maqrîzî (1998, 1: 381-382) de şunları söylemiştir:

“Ebu'n-Necm Bedru'l-Cemali Cemalu'd-devleti b. Ammar'ın kölesiydi. O yüzden el-Cemali olarak tanındı. Girişken olduğu, kararlılığıyla kendine yer edindiği ve hizmetteki aktifliğiyle daha köleliğinde dikkatleri üzerine çekmiş ve neticede el-Mustansır tarafından Şam Emirliğine atanmıştır. Mısır'da pahalılık fitne arttığında, medeni düzen bozulup işler değiştiğinde, asker isyan ettiğinde, kuralları uygulamayan sözde vezirlik oluştuğunda, refahtan ümit kesilip barışın sözü bile edilmediğinde, Rif ve Said'i köleler ele geçirdiğinde, kara ve deniz yolları güçlülerden başkasına kapatıldığında Akka vekili oldu. Belenkuş Hüseyin b. Hamdan'ı öldürünce, el-Mustansır ona mesaj gönderdi, ülkesinde düzeni sağlamak için yardım istedi ve istediği askerleri getirmesini kabul etti. Ona Ermeni askerlerden bir ordu kurdu ve böylece ordunun çoğunluğu Ermenilerden oluştu.” (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 12 ve el-Munâvî, 1970: 77'den Akt. Azazyan, 1993: 135).

“Hicri 487 (Miladi 1094) Nisan ayında öldü. Mayıs ayında denildi ki: Krallar gibi Mısır'ı yönetti ve el-Mustansır'a hiçbir iş bırakmadı. İşleri layıkıyla yürüttü. Heybetli, hürmetli ve kötülerin korkusu oldu.” (el-Maqrîzî, 1998, 1: 382). Şehirleri imar ve ıslah etti, yıkıldığında onardı ve halkın fesatçılarını yok etti. Öldüğünde 80 yaşında idi. İyilik sahibi idi. Çiftçilere 3 yıllığına ücretsiz toprak verdi ve refahlarını arttırdı. Onun zamanında zengin oldular. Adaleti ve cömertliği nedeniyle zor günlerinde Mısır'dan uzak duran tüccarlar Mısır'a geldiler. Mısır'da 21 sene hüküm sürdü. Halifelere baskın gelen kılıç vezirlerinin ilkidir. Kahire'deki eserleri Bâb-u Zuveyle, Bâbu'l-Futûh ve Bâbu'n- Naşr'dır.” (el-Maqrîzî, 1998, 1: 382).

Kahire'de (Fatımiler 973 senesinde kurdu) gerçekleştirdiği imar faaliyetlerinden biri de 2. Kahire Sur'udur. “Ordular Komutanı Bedru'l-Cemali onu Hicri 480 (Miladi 1087) yılında yaptırmıştır. Surları kerpiçten kapıları taştan yaptırdı.” (el-Maqrîzî,

1998, 1: 379). Bahsedilen üç Kahire kapısı Bâb-u Zuveyle, Bâbu'l-Futûh ve Bâbu'n-Naşr'dır. 485 (Miladi 1092) yılında el-Mustansır Billah'ın veziri Ordular Komutanı Bedru'l-Cemali, burçlarıyla birlikte günümüze kadar gelen Bab-u Zuveyle'yi yaptırdı. "Ülkeleri ve doğu şehirlerini gezenler hiçbir şehirde Bab-u Zuveyle büyüklüğünde bir kapı olmadığını söylediler." (el-Maqrîzî, 1998, 1: 380-381). Makrizi Bâbu'n-Naşr hakkında şunları söylemiştir: "el-Mustansır zamanında Ordular Komutanı Bedru'l-Cemâlî, Akka'dan gelip vezir olunca Kahir Sur'unu inşa ettirdi ve Komutan Cevher'in Bâbu'n-Naşr'ı koyduğu yerden şu anki yerine nakletti. Böylece bayram namazgâhına yakınlıktı." (el-Maqrîzî, 1998, 1: 381 / Lane-Pool, 1968: 117, 152). "Bugün Bâbu'l-Futuh olarak bilinen bu kapı da Ordular Komutanı'nın eseridir." (el-Maqrîzî, 1998, 1: 381). Bab-u Zuveyle, Bâbu'l-Futuh ve Bâbu'n-Naşr'ı Urfa'dan gelen üç kardeşin inşa ettiği söylenmektedir." (Hitti, 1943: 630 / Lane-Pool, 1968: 152 / Mısırlıyan, 1947: 32 / el-Munâvî, 1970: 128'den Akt. Azazyan, 1993: 136-137). Ayrıca Kahire'nin surlar ve kapıları ile Bakradoni Ermeni Krallığı'nın (885-1071) başşehri Ani'nin surları arasında benzerlikler olduğu söylenmektedir. (Azazyan, 1993: 137).

Makrizî'nin (1998, 1: 438) belirttiğine göre "Abdu'z-Zâhir bakanlık binasının Ordular Komutanı Bedru'l-Cemâlî tarafından inşa ettirildiğini söylemektedir." Misafirhane hakkında da şöyle söylemektedir: "Mısır'da insanlar için ilk misafirhane yapan Osman b. Kays b. el-Âs es-Sühemi'dir. Sonra Ordular Komutanı Bedru'l-Cemâlî geldi, orada büyük bir ev yaptı ve orada oturdu." El-Maqrîzî (1324 H., 2: 95) Bercuvan Mahalle Çarşısı hakkında ise; "Bu çarşı eski bir çarşıdır. Fatımi Halifeleri zamanında Ordular Komutanı Çarşısı olarak biliniyordu. Ordular Komutanı Bedru'l-Cemâlî el-Mustansır zamanında Mısır'a gelince büyük zorluklar vardı. Muzaffer Bedru'l-Cemâlî'nin evi olarak bilinen Bercuvan Mahalle Evini inşa ettirdi. Bu çarşı da Bercuvan Mahallesi'nin girişine kuruldu." Makrîzî (1324 H., 2: 95) Ermeni vezirin vefatı hakkında da şunlar söylenmektedir: "Ordular Komutanı Bedru'l-Cemali Hicri 487 (Miladi 1094) yılında öldü ve Bâbu'n-Naşr'ın dışında namazgahın bahçesine defnedildi. Kabrine günümüze kadar ulaşan görkemli bir türbe yaptırıldı." Bu bilgiyi Azazyan'ın (1993: 137) aktarımında Ebu'l-Fidâ (2: 205) ve (İbnu'l-Verdî) 2:14 de teyit etmektedir.

Azazyan, (1993: 137) el-Mustansır-Katolikos ilişkileri bağlamında şunları ifade etmiştir: "1074-1075 yıllarında Katolikos 2. Kirikor Vakayasir (1066-1105) Mısır'ı

ziyaret etti. el-Mustansır onu coşkulu bir törenle karşıladı ve ikramda bulundu (Orhayatsi, 1973: 139). Ermeni tarihçi Kirakos Kansaktisi bu Katolikosun ismini Mısır'daki kuraklık yıllarından sonra bol yağış mucizesiyle irtibatlandırmaktadır Kantsaktisi, 1982: 78-79. Bu sebeple konumu ve azameti yükselmiştir. Katolikos Piskopos Kirikor'u (Kirikoris) daha üst bir makam olan Mısır Patrikhanesine Başpiskopos olarak atamıştır.” (Alişan, 1873: 502 ve Orhayatsi, 1973: 139).

5.8.2. Ordular Komutanı Bedru'd-Din el-Cemali'nin oğlu el-Efdal Şahinşah

El-Maḳrîzî'ye (1324 H., 2: 461) göre iyi bir siyasetçi, cesur bir savaşçı ve adil bir yöneticiydi. Mısır'ı tıpkı babası gibi halife el-Mustaḡli (1094-1102) ve halife el-Âmir (1102-1130) dönemlerinde 28 yıl (1094-1121) tam bir otoriteyle yönetti. Gösterişi seviyordu ve büyük bir servet sahibi oldu. 1121'de Kahire'de öldürüldü ve babasının yanına defnedildi. Ona kardeşi Ordular Komutanı Bedr'in oğlu el Muzaffer Cafer yardım ediyordu. İbn Tuveyr dedi ki: “Askalan'dan yabancıların (batılıların) toplantısı hakkında yazışma ulaştı. El-Efdal Şahinşah oraya gitmek istedi. Ancak mal, silah, at ve adam olarak hiçbir şeyi kalmamıştı. Kardeşi Ordular Komutanı Bedr'in oğlu el-Muzaffer Ebu Muhammed, Cafer'i halifenin huzurunda yerine vekil olarak atadı.”

el-Efdal Şahinşah hakkında İbnu Halkân (1: 222) şöyle demektedir: “Hicri 488 (Miladi 1095) yılında el-Mustensir ölmüştü. el-Efdal Şahinşah el-Mustensir'in oğlu el-Mustaḡli Ahmed'i onun yerine atadı ve vezirliğine devam etti. El-Efdal tedbirliydi ve öngörüsü güçlüydü. Babasının ölümünden sonra oğlu Âmir b. el-Mustaḡli'yi onun makamına getirdi. Ancak o eğlenceye düşküncüydü. Devlet işlerini yürüttü, onu hapsetti ve onun şehvet suçları işlemesine engel oldu. Bu durum 515 yılı (Miladi 1121) Ramazan ayının ilk Pazar akşamında el-Efdal'i öldürmesine yol açtı. El-Efdal ardında emsalsiz bir servet bıraktı.” Aynı bilgileri Ebu'l-Fidâ (2: 235 / 3: 5-6) ve İbnu'l-İbrî (1958: 197) de teyit etmektedir (Akt. Azazyan, 1993: 138).

Ayrıca el- Maḳrîzî (1324 H., 2: 461) onun hakkında uzun uzun konuşmuştur. İmarla ilgili “Daru'l- Vizara el-Kübra”, “Daru'z-Zeheb” ve “Daru'l- Melik” gibi eserler vermiştir.

5.8.3. Ordular Komutanı el-Efdal'in Oğlu Ebu Ali Ahmed Kuteyfât

Ebu Ali Ahmed Kuteyfât'la ilgili de el-Maḳrîzî (1324 H., 2: 17 / 1998, 1: 357) şunları aktarmıştır: “Asker devrim yaptı ve Kuteyfat lakaplı Ordular Komutanı el-Efdal'in

Oğlu Ebu Ali Ahmed'i vezir yaptı." Bu hususu Azazyan'ın (1993: 139) aktarımında Ebu'l-Fidâ (3: 5-6) da teyit etmiştir. "Halife el-Hâfız döneminde (1130-1149) Mısır'ı mutlak bir otorite ile yönetti. 1130'da vezir oldu ve 1132'de öldürüldü."

5.8.4. Yânis el-Ermenî

Emîru'l-Cuyuş Bedru'd-Din el-Cemali'nin vezir olduğu günlerde Mısır'a göç eden Ermeni bir aileden gelmektedir. Onu emirler mertebesine yükselten ve 1132'de Halife el-Hâfız döneminde (1130-1149) vezir yapan Vezir el-Efdal Şahinşah'ın kölesiydi. Emîru'l-Cuyuş, Ebu'l-Feth ve Seyfu'l-İslam lakaplarındandır. 1132'de öldürüldü. Bu Yânis Vezir Abbas'ın dedesi Bâdîs'in Ermeni bir kölesiydi. Onu Emîru'l-Cuyuş el-Efdal'e hediye etti. Emirlik seviyesine kadar yükseldi. Sonra emirliğin en büyük rütbesi olan veliyyu'l-Bab'a yükseldi. Ebu'l-Feth künyesi ve el-Emîr es-Sa'id lakabı verildi. Vezir olunca da Nâsıru'l-Cuyuş Seyfu'l-İslam ünvanı verildi. Kararlı, ileri görüşlü, acımasız ve heybetli idi (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 17). Ebu Ali'nin hilafette öldürüldüğü gün Ebu'l-Feth Yanis el-Hâfız görevden alındı. Yânis kısa bir süre daha yaşadı ve öldü (Ebu'l-Fidâ, 3: 6'dan Akt. Azazyan, 1993: 139).

5.8.5. Behram el-Ermenî

Miladî 12. yüzyılda Mısır'daki Ermeni vezir ve emirler arasında eşsiz bir konuma sahiptir. Neredeyse Bedru'd-Dîn el-Cemalî kadar iş yapmıştır. 1135 yılında Halife el-Hâfız döneminde samimiyet ve cesaretle Mısır'a hizmet ettiğinden vezir oldu. Ayrıca Halife ona Tacu'd-Devle lakabı bahşetti. 1137'de görevden alındı. (Ebu'l-Fidâ, 3: 6'dan Akt. Azazyan, 1993: 139). Bu bilgileri el-Maqrîzî, (1998, 1: 357) teyit etmiştir.

Hayatının son günlerinde Behram el-Ermenî dünyevi ünvanlardan vazgeçti ve Beyaz Manastır'da rahip oldu (Mikâilyan, 1980: 126, 249'dan Akt. Azazyan, 1993: 139).

1141'de öldü. 3 gün yas ilan edildi. Cenazesi büyük bir katılımıla Handak Manastırı'ndan kaldırıldı. Halife el-Hâfız'ın bizzat kendisi kabrinin başında yüksek bir sesle ağlamıştır (Azazyan, 1993: 140).

5.8.6. Talai b. Rizzîk

Elmînâ şehrinin Ermeni valisidir. 1154 yılında Halife el-Faiz döneminde (1154-1160) vezir oldu. 1161 yılına kadar Mısır'ı tam bir otorite ile yönetti. Zeki, cömert ve şair idi. Şairleri seviyor ve takdir ediyordu. Salih, Fârisu'l-Muslimîn ve Nasîru'd-Dîn gibi

lakaplar verildi. Fâtîmî yapılarının harikalarından sayılan el-Melik es-Salih Camî'ni yapan kişidir. 1161 yılında Halife el-Âdid'in (1160-1171) hazırladığı tuzakla öldürüldü (Azazyan, 1993: 140).

Kardeşi Bedr idi ve Fârisu'l-Muminîn diye lakabı vardı. Kızı Halife el-Âdid'in karısıydı. "Salih Kahire'ye girdi ve el-Fâyiz'in döneminde vezir oldu. 549 (1154) yılının Rabiulevvel ayının 19'unda işleri ve devlet yönetimini eline aldı. Fazıl, cömert, sosyal, fazilet ehlini seven ve şair birisiydi. El-Faiz ölünce yerine el-Âdid geçti. Salih vezirliğe devam etti ve saygınlığı arttı. El-Âdid kızıyla evlendi. 606 (1161) senesinin Ramazan ayının 19'unda öldü (İbnu Halkân, 1: 238-239'dan Akt. Azazyan, 1993: 140). Bu husus el-Maqrîzî'de de (1998, 1: 357-358 ve 1324 H., 2: 293-294) yer almaktadır.

5.8.7. Rizzîk b. Talai'

Fâtîmî Devleti'ndeki Ermeni vezirlerin sonuncusudur. 1161 yılında Halife el-Âdid döneminde babasının ardından vezir oldu. Lakabı Âdil idi. 1163 yılında öldürüldü (el-Maqrîzî, 1998, 1: 358).

5.8.8. Lu'lu' el-Hacib el-Ermeni

Fâtîmî Devletinde önemli makamları işgal eden Ermeniler arasında Lu'lu' el-Hacib el-Ermeni de vardır. Ermeni asıllıdır ve Fatimi Halifeleri dönemindeki Mısır askerlerindendir. Ermeni asıllı Ebu'l-Farac'ın oğlu el-Emir el-Vezir Emir el-Ustâdâr Abdu'r-Razzak'ın oğlu el-Müşir el-Ustâdâr Fahru'd-Din Abdu'l-Gani onlardandır (el-Maqrîzî, 1324 H., 2: 64, 85).

5.8.9. Emir Abdu'l-Mansur Kusta el-Ermeni

Emir Abdu'l-Mansur Kusta el-Ermeni İskenderiye şehrinin yöneticisidir (Kardaşyan, 1986, 2: 11'den Akt. Azazyan, 1993: 141). Ayrıca Azazyan aynı sayfada 22 Kasım 1952 tarihli el-Ahram gazetesinden Arap yazar Hasen Abdu'l-Vehhab'ın onu beğeni ve takdirle zikrettiğini aktarmaktadır.

5.8.10. Artin Bey Çırakyan (1800-1859)

Mehmet Ali Paşa (1805-1848), Abbas Paşa (1848-1854) ve Said Paşa (1854-1863) dönemlerinde Mısır'a hizmet etmiştir. Paris'te hukuk, ekonomi, siyaset ve uluslararası kanun okudu. Türkçe, Ermenice, Fransızca, İngilizce ve İtalyancayı çok iyi biliyordu.

1834'te Mısır'a döndü. Arkadaşları ile birlikte mühendislik enstitüsü ve devlet vakıflarında çalışanları hazırlama enstitüsünü kurdu. 1835'te siyaset okuluna ve 1836'da da mühendislik okuluna müdür olarak tayin edildi. Aynı yıl (1836) sonrasında Öğretim Bakanlığı'nın çekirdeği olan Paşa'ya yakın olan danışmanların meclisine yardım konseyini oluşturdu. Sonra Yüksek Mir Meclisine üye olarak atandı. 1839 yılında Mehmet Ali Paşa'nın sekreteri ve baş tercümanı oldu. 1844'te Bogos Yusufyan'a Ticaret ve Dışişleri Bakanı olarak halef oldu. Bu bakanlık görevlerinde canla başla çalıştı. Mısır ile Bâbı Âlî arasında 1850'de patlak veren anlaşmazlıkları sona erdirdi. Aynı yıl görevinden istifa etmek zorunda kaldı. 1854 yılında Said Paşa'nın müsteşarı oldu. Bu görev 1857'ye kadar sürdü. 1859'da öldü. Kendisine Mısır, Osmanlı, Fransız, Portekiz, Rus ve İran Hükümetleri tarafından yüksek madalyalar verilmiştir. Yaptıklarının en önemlisi, ticari imtiyazları kaldırması ve Mısır'da tek tip muhasebe sistemi oluşturmasıdır (Azazyan, 1993: 149-150).

5.8.11. İstafan Demirciyan (1802-1860)

Ermeni İstiban Bey ismiyle tanınır. O da eğitimlerini Paris'te yapmak üzere seçilen öğrencilerdendir. Uluslararası Ekonomi ve Hukuk alanında ihtisas yapmıştır. 1836'da Adalet Bakan Vekili olarak atanmıştır. 1844'te Paris'teki Mısır Fakültesine Müdür olmuştur. 1850'de Dışişleri Bakanı olmuş ve 1853'e kadar görevini sürdürmüştür. 1854'te yeniden Dışişleri Bakanı olmuş ve 1857'ye kadar bu makamda kalmıştır. Sonra Yüksek Mir Meclisine üye olarak atandı ve 1860'ta öldü (Azazyan, 1993: 150).

5.8.12. Yusuf Bey Hekikyan (1807-1875)

Doğumundan sonra Türkiye'den Mısır'a göç eden köklü bir Ermeni ailesinden gelmektedir. Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'ya gönderdiği öğrencilerden birisidir. Londra'da inşaat mühendisliği okudu ve 1835'te Kahire'ye döndü. 1836'da Kahire Kalesi'nde zanaatkârları hazırlama enstitüsü açtı. 1837'de Zanaat ve Sanat Enstitüsü Müdür oldu. Emir İbrahim Paşa'nın yönlendirmeleri ile Savunma ve Harp tesislerinin hizmete girmesine önderlik etti. İngilizce birçok araştırması bulunmaktadır (Azazyan, 1993: 150-151).

5.8.13. Nubar Paşa Nubaryan (1824-1899)

Karabağ'dan İzmir'e, oradan da Mısır'a gelen Ermeni bir aileden gelmektedir. Yükseköğrenimini Paris'te yaptı. Ermenice, Türkçe, İtalyanca, Yunanca ve İngilizceyi

çok iyi biliyordu. 1843 yılında dayısı Bogos Bey Yusufyan'ın davetiyle Mısır'a geldi. 1845'ten itibaren Mehmet Ali Paşa (1805-1848), Abbas Paşa (1848-1854) ve Said Paşa (1854-1863) dönemlerinde hatta 1865 yılına kadar önemli idari işlerde görev aldı. Sonra İskân ve Bayındırlık Bakanı oldu. (Azazyan, 1993: 151). Para babası İsmail döneminde siyasi yetenekleri ön plana çıkınca 1866-1888 yıllarında 4 kez Dışişleri Bakanı oldu. 1876'da da Ticaret Bakanı oldu. Aynı zamanda 3 kez de Başbakanlık makamını şu yıllarda işgal etmiştir:

28 Ağustos 1878-20 Eylül 1879 İsmail Paşa döneminde (1863-1879),

10 Ocak 1884-8 Kasım 1889 Tevfik Paşa döneminde (1879-1892),

16 Nisan 1894-12 Kasım 1895 Abbas Hilmi Paşa döneminde (1892-1914) (Azazyan, 1993: 151-152).

Gerçek manada Mısır'ı ıslah edenlerden sayılır. 1864-1866 yıllarında Mısır Valisi'ne "Hudeyvi" lakabının verilmesini sağlamıştır. 1867 yılında Mısır bağımsızlığını kazandı ve kayıtsız şartsız iç düzen ve kanunlarını oluşturdu. 1878'de Adalet bakanı olunca Mısır Mahkemelerini ıslah etti ve kadın-erkek karışık yaptı. Mısır Mahkemelerindeki karmaşayı azalttı. Tüm yargılama işlerini tek çatıda toplamayı kolaylaştırdı (Azazyan, 1993: 152).

Çiftçilerin de durumunu iyileştirdi. Bu yüzden "Çiftçi Babası" ve "Çiftçi Dostu" gibi lakaplar verildi. Arazilerin ıslahı için büyük çaba harcadı ve sulama için büyük planlar ortaya koydu (Azazyan, 1993: 152).

İşlerini takdir etmek için 1886'da Göl Müdürlüğündeki sulama kanalına "Nubar Kanalı" ismi verildi. Pamuk Fuarını düşünen ilk kişidir. Pamuk Fuarını tertiplemiş ve 1895'te bizzat kendisi açmıştır. Yeni Pamuk Müzesini oluşturmuştur. Mısır'da Ziraat Bakanlığının ilk kurucularından olduğu söylenebilir. Uluslararası şöhret sahibi bu Ermeni için Muhammed Sabri "Mısır için büyük nimet" demiştir (Sabry, 1933: 237'den Akt. Azazyan, 1993: 152).

5.8.14. Yakup Artin Paşa (1842-1919)

Mısır Eski Dışişleri Bakanı Artin Bey Çırakyan'ın oğludur. Kahire'de doğdu ve eğitimini Paris, Avusturya, Almanya, Fransa ve İngiltere'de tamamladı. 1873 yılında Hudeyvi İsmail'in çocuklarına mürebbi olarak atandı. 1878 yılında Paşa'nın birinci

sekreteri ve Avrupa Basın Müdürü oldu. 1881’de Mısır Üniversite Konseyine üye seçildi ve sonra da müdürü oldu. 1884-1906 yılları arasında Eğitim Bakan vekili oldu. Yakup Artin Paşa ismi siyasi, ilmî ve edebî “Mısır Enstitüsü”, “Krallık Kitabevi”, “Mısır Eserler Evi”, “Arap Sanat Müzesi” ve ismini taşıyan bir oda bulunan “Kıpti Müzesi” gibi birçok kuruluşla bağlantılıdır. Yabancı dillerde birçok telif ve araştırması bulunmaktadır. Mısır, Fransız, Osmanlı ve Prusya Hükümetleri tarafından üstün madalyalar verilmiştir. Mısır Halkı tarafından kendisine “Büyük Üstad” lakabı verilmiştir (Azazyan, 1993: 152-153).

5.8.15. Dikran Paşa Dabro el-Bakradunî (1846-1904):

İstiban Dabro el-Bakradunî’nin oğludur. 1846’da Kahire’de doğdu. Eğitimini İsviçre, Fransa ve İngiltere’de tamamladı. İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Yunancayı çok iyi biliyordu. Kültürlü, cesur ve girişkendi. 1881 yılında Dışişleri Bakanlığına müdür olarak atandı. 1884-1887 yılları arasında Dışişleri Bakan vekili oldu. 1891-1894 yılları arasında Dışişleri Bakan Makamını üstlendi. Yaptığı en önemli icraatlar Sultan 2. Abdülhamid’in yayınladığı, Hudeyvi Abbas Hilmi Paşa’nın yetkilerini sınırlayan fermana kararlılıkla karşı çıkması ve Lord Cromer’e Mısır Arap Dışişleri Bakanı olduğu, İngiliz Hükümeti’nin maaşlı memuru olmadığı ile ilgili verdiği meşhur cevaptır (Azazyan, 1993: 153).

5.8.16. Ermeni Yusuf Efendi (1803-1849)

Yükseköğretimini Fransa’da yapan öğrencilerdendir. Orada Ziraat okumuş ve 1834’te Mısır’a dönmüştür. Mısır’da mandalina ağaçlarını yetiştiren ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Mısırlıların bu meyveyi “Yusuf Efendi” olarak isimlendirmelerine şaşmamak lazım. Mandalina fidanlarını 1834’te Fransa’dan dönerken Malta’dan getirmiştir (Azazyan, 1993: 153-154).

5.8.17. Bogos Paşa Nubaryan (1851-1930)

Genel İşler Bakanlığı güçlü bir şekilde Bogos Paşa Nubaryan (1851-1930) ile bağlantılıdır. Nubar Paşa Nubaryan’ın en büyük oğludur. İstanbul’da doğdu ve eğitimini İsviçre ve Fransa’da tamamladı. Mühendislik okudu ve 1878’de Mısır’a geldi. Bogos Nubar siyasete önem vermedi. Birçok zira’i projeye fiilen katıldı. İki kez Demir Yolları Kurumu Başkanı olduktan sonra 1880-1891 yılları arasında Buhayra Ziraat Şirketi’nin başkanlığını yaptı. İskenderiye Tramvay Şirketi’nin ve Konut

Arazileri Yatırım Şirketi'nin kurucusu sayılmaktadır. En önemli mühendislik projesi Baron Abnin ile yürüttüğü Mısır Çölü'ndeki “Yeni Mısır”ın inşasıdır. Mısır ve Fransız Hükümetleri tarafından üstün madalyalar verilmiştir. Birçok Fransızca eseri bulunmaktadır (Azazyan, 1993: 154).

5.8.18. Aristakis Altonyan (Alton Devrî Bey) (1804-1868):

Mısır Dışişler Bakanlığının önemli memurlarındandır. Aynı zamanda 1840 yılından itibaren Arapça ve Türkçe olarak yayınlanmaya başlanan Mısır Gazetesi Yazı İşleri Müdürlüğüne atanmıştır. Ermeniler 1805-1908 yılları arasında 64 sene Dışişleri Bakanlığı makamını işgal etmişler ve İstanbul, Londra ve Paris'e her elçi gerektiğinde bu elçi bir Ermeni olmuştur (Azazyan, 1993: 154-155).

Ayrıca Hâfız (1986: 191) şu isimleri ilave etmiştir:

5.8.19. Bogos Yusufyan (1768-1844)

Mehmet Ali Paşa döneminde Ticaret ve Dışişleri Bakanlığı yapmıştır.

5.8.20. Arakıl Nubar Bey (1826-1859)

Nubar Paşa'nın kardeşidir. Mısır Ticaret Bakanı ve Sudan Valisi olmuştur.

5.8.21. Ticran Dabro Paşa (1846-1904):

Nubar Paşa'nın damadıdır. 1891-1894 tarihleri arasında Mısır Dışişleri Bakanı olmuştur.

5.8.22. Doktor Hana Vartabit (1827-1908):

Tıp ve Şarkiyat öğretiminin öncülerindendir. Bir dönem Beyrut Amerikan Üniversitesinde çalışmıştır.

6. SONUÇ

Arapların ve Ermenilerin ortaya koyduğu çeviri ya da telif Arapça kaynaklar, Ermeni Halkı'nın alışlagelen bilgilerin aksine sadece tehcirden sonra değil tarihin ilk dönemlerinden itibaren bu çalışmaya konu olan Bilâdu's-Şam, Irak ve Mısır'a gittiklerini, oralarda yaşadıklarını ve bu ülkeleri iyi tanıdıklarını ifade etmektedir. Ermeniler; sürekli savaş, sosyal çalkantılar ve ekonomik nedenlerle çoğu zaman zorunlu göçlere maruz kalmışlar; göç ettikleri ülkelerin siyasi, ekonomik, ilmî ve kültürel hayatlarını etkilemişlerdir. Göçe alışık olmak ve göç edilen ülkelere ait bilgilere haiz olmak, Ermenilerin uyum sürecini kolaylaştırmıştır.

MS 301 yılında Hristiyanlığı kabul eden Ermeniler, tarih boyunca "Sürgündeki Millet" dedirten göçler neticesinde gittikleri ülkelerde kendi manastır ve kiliselerini inşa etmişlerdir. Suriye, Lübnan, Filistin, Ürdün ve Mısır'a göç eden Ermenilere, kendi kiliseleri yanı sıra Süryânî, Mârûnî ve Kıptî Kiliseleri de destek olmuştur. Ayrıca dinî yaşantılarında serbest bırakılmaları sayesinde hızla Arap toplumlarına uyum sağlamışlardır. Kiliselerin yanı sıra elyazması kopyalama merkezleri oluşturarak nesilden nesile dil, kültür, bilim, sanat, zanaat, birikim ve tecrübelerini aktarmışlardır. Manastırların bünyesinde eğitim öğretim faaliyetlerini sürdüren Ermeniler, kiliseler sayesinde diğer diasporalarla daima iletişimde olmuşlardır.

Ermeni kaynaklar aksini iddia etse de tarih boyunca nadiren kendi krallıklarını kurmuş, daha çok bölgeye hâkim büyük güçlerin otoritesine hizmet etmişlerdir. Bilâdu's-Şam, Irak ve Mısır Arap toplumlarında üst düzey görevlere kadar yükselmişlerdir. Osmanlı'da da çok önemli imtiyazlar elde etmişlerdir. Hâl böyleyken Fransa'da ateşlenen milliyetçilik akımının etkisiyle İngiltere, Fransa ve Rusya'nın bağımsızlık vaatlerine kanarak isyan etmişler ve hain konumuna düşerek her türlü imkânlarını kaybedip Arap ülkelerine göç etmek zorunda kalmışlardır.

Ermeniler göç ettikleri ülkelerde siyasi bir faaliyet içerisinde, hele hele bağımsızlık arayışında olmamış, ülkenin asli unsuru olduklarını vurgulamış ve mevcut hükümetlerle daima iyi ilişkiler kurmuşlardır. Ermenilerin bu tavrı sergilemeleri, yerel halk ve mevcut otorite tarafından kabul görmelerini sağlamıştır. Mâcid İsrail'in telif ettiği kitaba "Ermenu Mısr.. Ermenu Filistîn Ba'iden 'An es-Siyâse" (Mısır ve Filistin Ermenileri Siyasetten Uzak) ismini vermesi manidardır.

Ortalama Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe, İtalyanca, Yunanca hatta Latince ve İbraniceyi bilen Ermeniler, çok dilli olmaları nedeniyle gittikleri ülkelerin Avrupa ile bağlantılarını sağlayan vazgeçilmez aktörler olmuşlardır. Bu haslet, dil konusunda geri kalmış bir toplumda Ermenileri hem siyasette hem de ticarete öne geçirmiştir. Avrupalılar, Ermeniler sayesinde Arap ülkelerinde güvenilebilecekleri Hristiyan elemanlarla siyasi, ekonomik, zirai ve ticari işlerini rahatça halledebilmişlerdir.

Tehcir sonrası göç ettikleri Arap ülkelerinin yöneticileri tarafından her bakımdan desteklenen Ermeniler; ticaret, sanayi, ekonomi, ziraat ve hatta bankacılıkta adeta tekel olmuşlardır. Özellikle Mısır'da Mehmet Ali Paşa dâhil birçok üst düzey bürokrata faizle kredi veren Ermeniler, nüfuz ve servet elde etmişler ve bu ekonomik üstünlük sayesinde sonraki göçmenlere destek olup kol kanat germişlerdir.

Ermeniler, kiliselerinin yanı sıra kendi okullarını kurarak çocuklarını kendi kültürlerine göre yetiştirme imkânı bulmuşlardır. Rahatlıkla iletişim kurdukları Hristiyan Batı ülkelerinde çocuklarına eğitim imkânları sağlamışlardır. Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın eğitim amacıyla özellikle Ermenilerden seçerek Avrupa'ya gönderdiği öğrenciler, vasıflı elemanlar olarak döndükleri gelişmemiş ülkeye her türlü yeniliği getiren, tanıtan, uygulayan ve pazarlayan topluluk olmuşlar; her türlü imkân ve imtiyazı elde etmişlerdir.

Ermeniler, kendilerine has zanaatlarıyla ihtiyaçları karşılama noktasında içinde yaşadıkları toplumu, kendilerine mecbur etmiştir. Bu yeteneklerine çalışkanlık, hoşgörü ve güler yüz de eklenince toplumda kabul görmeleri kaçınılmaz olmuştur. Bilâdu's-Şam, Irak ve Mısır'a daha önceden göç eden Ermenilerin 1915 Tehcir Kanunu sonrasındaki Ermeni göçlerine, çok güçlü bir arka plan ve zemin oluşturdıkları görülmektedir.

Ermeni kaynaklardan alıntı yapan Arapça kaynaklara göre Arap-Ermeni ilişkileri MÖ 2. yüzyılda askerî olarak başlamıştır. Araplar, Ermenistan'ı fethettikten sonra da bu ilişkiler ticari boyut kazanarak güçlenmiştir. Emevî Halifeliği Dönemi'nde özellikle de Muaviye Dönemi'nde Arap-Ermeni ilişkileri güçlü olmuştur. Halife Abdulmelik b. Mervan zamanında bazı Ermeni prensleri halifeye başkaldırsa da sonunda halifeye itaatlerini, sadakatlerini bildirerek cizye ödemeyi kabul etmek zorunda kalmışlardır. Bu da Araplarla Ermenilerin her zaman dost olmadıklarını, dahası otorite zayıflayınca Ermenilerin isyana hazır olduklarını göstermektedir. Ermeni kaynaklarına göre Halife

Ömer b. Abdülaziz Dönemi'nde Ermenilere dinî ibadet özgürlüğü tanınmış, manastır ve kilise kurma hakkı verilmiştir. Halife Hişam b. Abülmelik zamanında da Hazarlara karşı zafer kazanılmasını sağlayan Ermeni vezir ve şövalyelere yeniden maaş ödenmeye başlanmıştır.

Abbasi Halifeliği Döneminde Ermeniler ayrıcalıklı bir konum kazanmışlar ve Halife tarafından atanarak Ermenistan'ı neredeyse bağımsız denilecek kadar özgürce yönetmişlerdir. Buna rağmen cizye ödemeyi aksatmamışlardır. Halifenin özel kuvvetleri neredeyse Ermenilerden oluşmaktadır. Ermeniler bu dönemde Araplara önemli hizmetlerde bulunmuşlardır. Üst düzey birçok İslam devleti yöneticisinin annesi, hanımı olarak siyasete etki eden Arap tarihine damga vurmuş Ermeni kadınlar da mevcuttur.

Arap tarihçiler ve coğrafyacılar, Ermenistan'daki doğal zenginlikler, Arap hâkimiyetindeki Ermenistan'da uygulanan vergi türleri, Arapların Ermenistan fethi, Ermenistan'ın coğrafyası, siyasi, sosyal ve ekonomik koşulları, madenleri, nehirleri, kaleleri ve manastırları hakkında bilgiler aktarmışlardır.

Ermeni kaynaklarından aktarım yapan Arapça kaynaklara göre miladi 5. yüzyıl öncesindeki Ermenicede birçok Arapça kelime kökünün ve Orta Çağ Arap-Ermeni felsefelerinin birçok ortak özelliğinin bulunması, Arapçadan Ermeniceye yapılan çeviri eserlerin varlığı ve Arapların özellikle tıp alanında Ermenice kitaplar telif etmesi, Arap-Ermeni ilişkilerinin tarihi derinliğini ortaya koymaktadır.

Ermeni tüccarlar, küresel ticaret hareketine katılmış, ticari aktivitelerini Çin, Hindistan, Avrupa ülkeleri, Rusya, Suriye, Filistin, Mısır ve Etiyopya'ya kadar götürmüşlerdir. Ermeni kenti Dübeyl'de yapılan son kazılarda, MS 9 ve 12. yüzyıllar arasındaki döneme ait çeşitli Arap sikkeleri, İran, Bizans ve Mısır kökenli cam eşyalara rastlanmıştır. Hicri 4. yüzyılda Ermeni kilimleri dünyadaki en iyi kilim türlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Emeviler Dönemi'nde halife ve aileleri Ermeni mobilyaları, kilim ve yastıkları kullanmış; evlerinin zemin ve duvarlarını Ermeni tarzı döşemişlerdir. Ayrıca inşaat kerestesi ve zeytinyağı ticareti yapmışlardır.

Osmanlı idari sistemine göre gayrimüslim tebaa yarı özerk yapılarda örgütlenmiştir. Osmanlılar, inancı esas alarak Yunan Patriğinin yetki alanına giren diofizit düşünceye (Dyophysites = İnsan ve Tanrı İsa'ya inanma) sahip Rumlar ve Ermeni Patriğinin yetki alanına giren monofizit düşünceye (Monophysites = Tanrı İsa'ya inanma) sahip

Ermeniler olarak iki Hristiyan milleti tanımıştır. Caslik adı verilen Ermenilerin Ruhani Babası Osmanlı sınırları dışındaki İçmiyadzin’de ikamet ederken Fatih Sultan Mehmet İstanbul’da 1461’de bir Ermeni Patrikhanesi kurdurmuş; Ermeni Patriğini milletin resmî başkanı sıfatıyla memurlardan, manevi idareden, genel eğitimden, dinî ve hayır kuruluşlarından sorumlu olarak “Başı” (Bachi) rütbesiyle atamış ve vergiden muaf geniş araziler bahşetmiştir. Böylece Ermeni Patriklik Kürsüsü papazların elde etmek için birbirleriyle kıyasıya rekabet ettikleri maddi ve manevi bir kazanç haline gelmiştir. Osmanlılar, “Emir” olarak adlandırdığı ve kendisinden istifade ettiği zengin Ermenilerden imtiyazlı bir zümre oluşturmuştur. Bu zengin emirlerin çoğu faizle kredi veren sarraflıkla iştigal etmişlerdir. Ermeni aileleri; darphane yönetimi, saray mücevherciliği, gümüş madeni idaresi, barut, dokuma ve kâğıt fabrikaları idaresi, Osmanlı maliyesi, mimarbaşılık görevi ve çeşitli sanayi projelerinde tekel olmuşlardır. Ekonomik ve siyasi nüfuzları sayesinde Ermeniler, merkezî yönetimde çok etkili olmuşlar; kendi içlerinde de otoritelerini desteklemek için eğitim, din ve hayır işlerinde faaliyetlerde bulunmuşlardır. İstatistikler Osmanlı Hükümetinde Ermenilerin 22 Bakanlık, 5 Bakan Vekilliği, 4 Ayan Meclisi Üyeliği, 4 Devlet Meclisleri Üyeliği, 1876 Meclisi Mebusan’da 10 Milletvekilliği, 10’dan fazla genel Konsolosluk, Berlin, Viyana, Bürüksel, Londra ve Roma Konsoloslukları, Bölge Genel Yönetim Vekillikleri, birçok Müsteşarlık, Sekreterlik, Tercümanlık ve Müdürlük gibi birçok görevi üstlendiklerini göstermektedir. Ermeniler kuyumcu, ayakkabı imalatçısı, tekstilci, terzi, inşaatçı, madenci, marangoz, nakkaş, fırıncı, kapıcı, sucu, tamirci, kasap, demirci, kilit imalatçısı, deniz taşımacılığı ve avcı olarak çalışmışlardır. Ermeni kadınlar da İstanbul’da yaygınlaşan kadife üzerine tezhip (simli nakış) zanaatında tekel olmuş ve köylü Ermeniler de zeytin, üzüm ve çivit otu ziraatında öne çıkmışlardır.

Osmanlı Ermenileri Ermenice, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve Almanca eğitimine odaklanan okullar kurmuşlar ve bu okullarda gayriresmî olarak Ermeni coğrafyası ve tarihi okutmuşlardır. Ermeniler gazetecilikte ilerlemiş, kendi gazete ve dergilerinin yanı sıra Ermeni alfabesiyle Türkçe gazete ve dergiler yayımlamışlardır. Osmanlı Basınında yayıncı, mütercim, matbaacı, tasarımcı ve yönetmen olarak birçok Ermeni çalışmıştır. Osmanlı matbaa harflerinin tasarımcısı ve yönetmeni Ermeni Hovannis Mühendisyan’dır. Osmanlılara tiyatroyu ilk tanıtan Ermenilerdir. İlk nizami tiyatroyu 1870 yılında Hagop kurmuştur. Osmanlıya ilk kez müzik notasını getiren Baba Hambartsom Limoncuyan olmuştur.

Rusya Akdeniz'in sıcak sularına inme hayaliyle Ermenileri milliyetçi düşüncelerle etkileyerek Osmanlıyı içten parçalama yoluna giderken Ermeniler de bağımsızlık hedefiyle Osmanlıya karşı Rus Ordusuna yardım etmişlerdir. Ancak Ermeniler amaçlarına ulaşamamışlar ve kurdukları Hınçak Partisi ile barışçıl yollarla, Taşnak partisi ile terör eylemleriyle bağımsızlık mücadelesine devam etmişlerdir. Osmanlıların 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında gerçekleştirdiği “baskı eylemleri”, bu terörist faaliyetlere cevaptan başka bir şey değildir.

Ermeni kaynaklardan alıntı yapan Arapça kaynaklara göre Osmanlı hükümeti Kürtleri ve Müslüman Türkleri Ermenilere karşı kışkırtmak için İslam'ı kullanmıştır. Osmanlı halkı, Ermenileri hükümetlerinin baskısı altında gönülsüzce öldürmüştür. Ayrıca birçok Osmanlı, Ermenileri evlerinde saklayarak devlet görevlilerinden korumuştur. Katliamlar, kontrolü altındaki halkları Türkleştirme çabasında olan Turancı eğilimin ürettiği ırkçı ruhun bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Ermeni meselesinin Osmanlı İmparatorluğu için tehlikesi, Ermenilerin Anadolu'nun doğusunda kendi devletlerini kurma talebinde yatmaktadır. Bu nedenle Türkler, Ermenileri zorla tehcir etme yoluna başvurmuştur.

Osmanlı'nın millet-i sâdıkası, bağımsızlık gibi masum bir mücadele içerisinde olan ve isyan etmemiş Ermeniler, maruz kaldıkları sözde katliamlar nedeniyle Arap ülkelerine göç etmek zorunda kalan mazlumlar olarak Arap halkı ve bağımsızlık talepleri nedeniyle Osmanlıyı ortak düşman kabul eden siyasi otoriteler nezdinde destek bulmuştur. Tarihî süreçte İslami yaklaşımla Halife Ömer İbnu'l-Hattâb, Muaviye b. Ebî Süfyan, Selahaddîn Eyyûbî ve Fatih Sultan Mehmet'ten eman (güvence) alan Ermeniler, 1909 Adana olaylarının akabinde yerel basından duyduklarının doğru olması durumuna binaen Osmanlı'yı kınayan bir fetva yayınlayan Ezher Şeyhi Selim el-Bişrî tarafından da desteklenmiştir. 1915 olaylarının akabinde ise siyasi yaklaşımla Hicaz Hâkimi Şerif Hüseyin, Irak Hâkimi Faysal b. Şerif Hüseyin ile Suriye Hâkimi Hafız Esad gibi siyasi otoriteler tarafından destek bulmuşlardır. Hatta 1921 yılında fedakâr Mısır halkına teşekkür etmek isteyen tütün ürünleri üreticisi zengin Ermeni'nin cömert bağışını dönemin Ezher Şeyhi reddetmemiştir. Ermeniler Arap ülkelerinde faaliyet gösteren yerel basın tarafından da Osmanlıya karşı destek görmüştür. Matbaacılık, basın ve yayın faaliyetlerini yürütenlerin genellikle Ermeniler olduğu hesaba katılırsa Ermenilerin Arap toplumlarını manipüle ettiğini düşünmek çok

uzak bir ihtimal olmayacaktır. Yerel halk ve yöneticilerden destek bulan Ermeniler, Müslüman Arap toplumlarında uyum konusunda zorlanmamışlardır. Arap toplumunun Ermenilerle bir problemi yoktur, dolayısıyla tarihî kaynaklarda ve günümüz medya araçlarında tehcir kanunu ile akabindeki Ermeni göçü ve Ermeni kaynaklarca iddia edilen soykırım iddiaları Arap toplumunun ilgisini çekmemiş ve odak noktasında olmamıştır. Yine de Ermeniler; Arapça telif ve çeviri kitaplar, kurdukları gazete, dergi ve internet siteleri aracılığıyla Ermeni soykırımı iddialarını gündemde tutma çabası içerisinde. Bu konuda başarılı da olmuşlardır. Zira Arap toplumu, milliyetçilik akımının etkisiyle olumsuz düşünceler beslediği Osmanlıya karşı Ermeni tezlerini hiç düşünmeden ve araştırmadan kabul etmiş görünmektedir. Niceliksel olarak bir kıyaslama yapılacak olursa Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin çok kısıtlı sayıda çalışmayla savunmaya çalıştığı tezlerinin haklılığını savunan yayınların sayısının bir elin parmaklarını geçmediği müşahade edilmektedir.

Ermeniler, Arapça kaynaklarda “Ermeni tarihi hakkında elimizde şüpheli olan ve kapsamlı olmayan bilgilerden başkası bulunmamaktadır.” ifadesiyle eski dönemlerde bir yazı dili oluşturamayan atalarına olan kızgınlıklarını “Bizi başka milletlerin kaynaklarının insafına terk ettiler.” şeklindeki hayıflanmaları ile açıkça dile getirmektedirler.

Ermeni kaynaklarından alıntıyla Arapların düşünce dünyasına dikte edilmek istenen Urartu Krallığının bir Ermeni Krallığı olduğuyla ilgili görüşün isabetli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu çabanın Ermenileri güçlü ve köklü bir medeniyet gösterme amaçlı olduğu düşünülmektedir. Kafkasya'dan gelen göçmenlerle Hint-Avrupa aslından gelen Balkan göçmenlerinin Urartuların yaşadığı Ağrı Dağı ve çevresinde oluşturduğu topluluğa bölgeye atfen Ermeniler dendiği anlaşılmaktadır.

Ermeni kaynaklardan alıntı yapan Arapça kaynaklara göre Ermeniler, Ermeni asıllı 30 imparator, yüzlerce askerî komutan ve birçok askerî birlikle Bizanslıların hayatında önemli bir rol oynamışlardır. Bizans'a gönüllü olarak göç eden Ermeniler, Bizanslılar tarafından Trakya yönünde zorunlu göçlere maruz bırakılmışlardır. Böylece Ermeni halkı; Ermenistan dışına doğru yayılarak Suriye, Kilikya, Kapadokya, Puntland, Konstantinopolis, Trakya, İtalya, Sicilya, Mısır, Kuzey Afrika ve Girit'te Ermeni toplulukları oluşturmuşlardır. Kadim bir mirasa sahip dinî bir kurum olan Ermeni Kilisesi sayesinde, diasporadaki Ermeniler aralarında iletişim kurabilmiş; dillerini,

miraslarını, kültürlerini, gelenek ve göreneklerini koruyabilmişlerdir.

Ermeniler; Hristiyan olmadan önce putlara tapmışlardır. 4. yüzyılın başlarında (MS 301) Hristiyanlığı resmî din olarak ilan eden dünyanın ilk ülkesi olmuşlardır. Süryanice ve Yunanca okunan kutsal kitabın Ermeniceye tercüme edilebilmesi için 406 yılında Faramşabuh, Katolikos Sahak Bartif ve Rahip Misrop Maşdutes Ermeni alfabesini icat etmişlerdir. Ermeniler, Hz. İsa'nın tek karakter olduğunu kabul eden (Monophysite) Ortodoks mezhebine tabidir. Ancak Batı'dan gelen misyonerlerin ekonomik desteğini de alabilmek için bazı Ermeniler Hz. İsa'nın iki karakter olduğunu benimseyen (Dyophysite) Katolik mezhebine girmişlerdir. Protestan olanlar ise oldukça azdır.

Batı ve Ermeni kaynaklarından Arapça kaynaklara sirayet ettiği şekliyle Osmanlı devleti; zalim, acımasız ve gaddardır. Zulüm Osmanlı ile özdeşleşmiş bir kavramdır. Gözünü kırpmadan 1,5 milyon Ermeni'yi yaşlı, genç ve çocuk demeden erkeğiyle kadınıyla soykırıma tabi tutmuştur. Turancı İttihat ve Terakki Partisi isyankâr Ermenilerin sayesinde tüm Ermenileri soykırım hedefiyle tasfiye fırsatı bulmuştur. Bütün bunlar siyasi bir propaganda olarak kullanılmak üzere İngiliz istihbaratı tarafından görevlendirilen Arnold Toynbee'nin kurguladığı bazı hatıratlara dayandırılmaktadır. Ayrıca Ermeniler ve Batılı yazarlar Arap dünyasına hitap eden çeviri ya da telif Arapça kaynaklar aracılığıyla hayal sınırlarını zorlayan çok abartılı ve aynı zamanda çelişkili bilgilerle buldukları her fırsatta katliam, vahşet, soykırım, yok etme, toplu mezar, zulüm, işkence, insanlık dramı vb. ifadelerle iddialarını dikte etmişlerdir. Bu düşünceler Ermenilerin konuyla ilgili çevirdiği filmlere de aksetmiştir. Ermenilerin filmlerinde Osmanlı askeri ayık gezmeyen, tecavüzcü ve gözünü kırpmadan Ermeni kızların üzerine benzin döküp yakacak kadar canavar ruhludur. Ermeniler Batı'nın desteğiyle bu düşüncelerini kitap, yayın ve filmlerle tüm dünyanın özellikle de göç ettikleri Arap ülkelerindeki insanların hafızasına kazımışlardır. Böylece Osmanlı'nın sonunu getiren süreç yine Osmanlı'nın torunlarının ilerlemesi önünde siyasi bir engel olarak kullanılmaktadır.

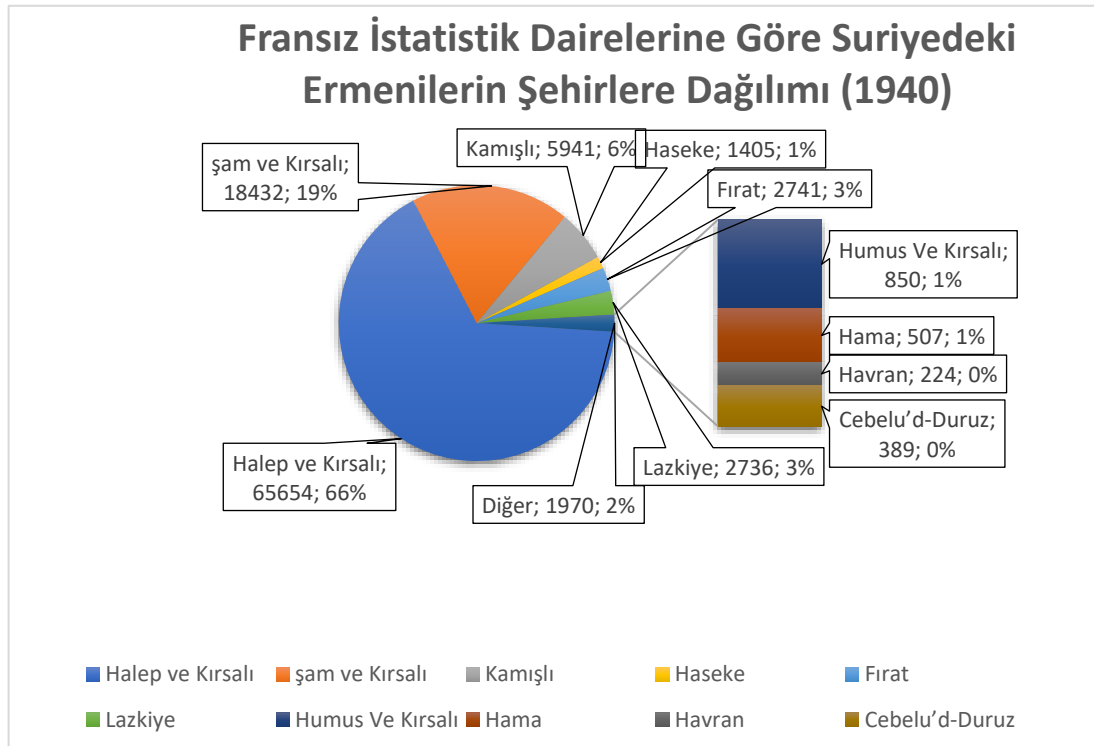
Ermenilerin Türk ve Müslüman katliamı yaptığıyla ilgili belki de tek Arapça kaynak olan Ahmed Abdulvehhâb eş-Şarkâvî'nin “Mezâbihu'l-Ermen Zıdda'l-Etrâk” adlı eseri, Birinci Dünya Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve sonrasında Ermenilerin Türklere karşı katliamlar gerçekleştirdiklerini, Rus, Amerikan ve Osmanlı belgeleri,

görgü tanıkları ve bölgeyi araştırmak üzere ziyaret eden uluslararası heyetlerin katliamı tescil eden raporlarıyla ortaya koymaktadır. Eş-Şarkâvî, Ermenilerin Türk ve Müslüman soykırımı yaptığını ve 500 bin civarında Türk ve Müslüman katlettiklerini ispat etmektedir. Abartılı rakamlarla 1,5 milyon Ermeni'nin katledildiği iddialarına karşın son araştırmalarla aslında Ermeni kaybının 300 bin olduğu düşüncesi temel alınrsa Türk ve Müslüman kaybı neredeyse bunun iki katıdır. Öyleyse burada mağdur gibi gösterilen Ermeniler değil, Osmanlı'nın Türk ve Müslüman tebaası esas mağdurdur. Bu durumu eş-Şarkâvî'nin şu cümleleri çok güzel özetlemektedir: “Tehcir ve katliam denilince Ermenilere odaklanılmakta, Müslüman katliamı ise nadiren akla gelmektedir. Oysa 1915 Ermeni katliamı propaganda ve medya tanıtımına dayanmaktadır, kanıtlanmış veya belgelenmiş bilimsel gerçeklere dayanmamaktadır.”.

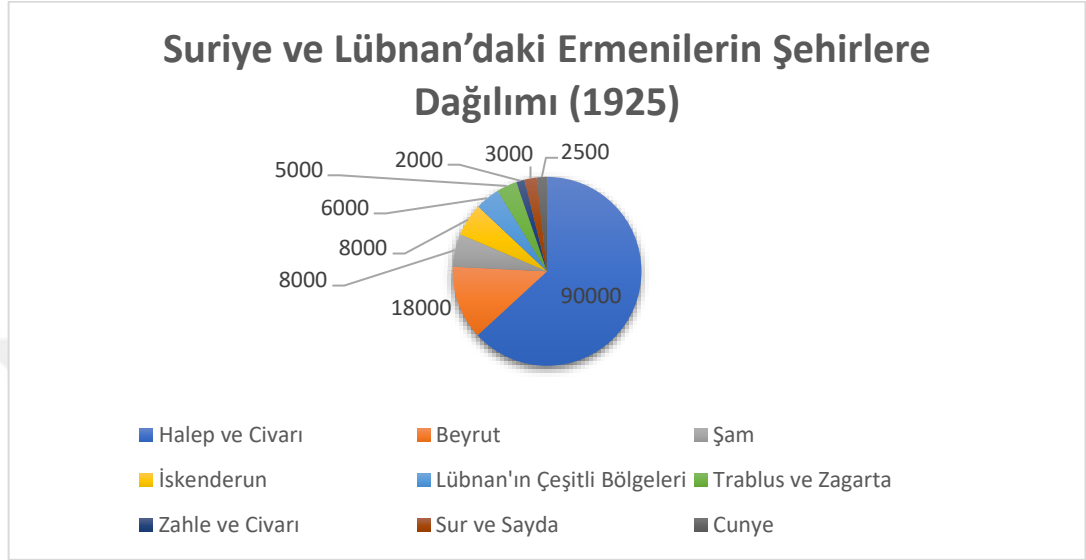
Arapça kaynaklara göre Ermeniler, ister Avrupa ve Amerika isterse Arap ülkeleri olsun göç ettikleri ve ikamet ettikleri her ülkede basın veya matbaacılık faaliyetlerinde bulunmuşlardır. Ermeniler, Mısır ve Ortadoğu'da matbaa teknolojisinin gelişmesinde özellikle kalıp zanaatı, hat ve gölge tarzları, pürüzsüz taş veya kabartma baskı konularında unutulmaz bir rol oynamıştır. Ermeniler özellikle zinkografi sanatı açısından zor ve ince matbaacılık işlerinde büyük başarılar elde etmişlerdir. Özellikle İtalya, Hollanda, Mısır ve Lübnan'da Ermenilerin somut bir matbaacılık faaliyetine şahit olunmuştur. Ermeniler, inanç faktöründen dolayı Türkiye ve İran'da Hristiyanların faaliyetlerine şüpheyile bakıldığı için önemli bir basın ve yayın başarısı elde edememişlerdir. Amerika Birleşik Devletleri, Kanada ve Latin Amerika ülkelerinde Ermeniler gazetecilik faaliyetlerinde bulunmuş ve teknik olarak basın yayın alanında oldukça gelişme kaydetmişlerdir. Ermenilerin kurduğu matbaalar, Ermenice yayınlarla sınırlı kalmayıp farklı dillerde de yayınlarla geniş bir yelpazede hizmet sunmuştur. Lübnan'daki Ermeni matbaacılığı, kendi halklarına hizmet vermenin ötesinde ticari ve kârlı bir iş olarak görülmüştür. Ayrıca Ermeniler fotoğrafçılık, elektronik tasarım ve gravür sanatında da ön plana çıkmışlardır.

Arapça kaynaklara göre Suriye'deki özellikle de Halep, Şam ve Lazkiye'deki Ermeniler; aktif, ciddi, çalışkan bir millettir, amacına ulaşma konusunda azimlidir, anlaşmazlıklarda iradelidir. Doğu'nun diğer bölgelerinin baş edemediği meselelerin zorluklarına alışkıdır. Sadece kendine güvenir ve amacına yönelik herhangi bir şey onu engelleyemez. Erkek ya da kadın, yaşlı ya da genç, her biri işine koyulur, beden

gücünün ve zihin kapasitesinin üzerinde mesleğini icra etmek için erkenden dükkânına koşar. Bunlar doğu ve batının her türlü malının tüccarlarıdır. Eczacı, doktor, avukat, mühendis, kuyumcu, hizmetçi, yazar, tamirci, terzi, dokumacı, marangoz, demirci, taşçı, mimar, aşçı, kaynakçı, kahvehane ve pansiyon sahibi, sebze ve bakliyat satıcısı vb. alt veya üst mesleklerde çok sayıda Ermeni iyi yapmak adına dikkat ve ustalıklı çalışır. Ermeni milletin erkek ya da kadın her ferdi işsiz olmayı ve zanaattan emekli olmayı kabul etmez. Zor durumda olanların yaşelerini Ermeni hayır kurumları sağlamıştır. Mezkûr mesleklerin yanı sıra Halep ve varoşlarında Ermeni kadınların kurduğu, ürünlerini Avrupa ülkelerine ihraç eden nakış atölyeleri, Halep ve Beyrut'ta Ermenilerin yönettiği birçok halı atölyesi ve tekstil fabrikaları bulunduğu, ayrıca Halep'e fotoğrafçılığı, tabelacılığı, mobilyacılığı ve nakışı ilk getirenlerin Ermeniler olduğu da ifade edilmektedir. Aynı zamanda yetenekli oldukları için araba kaporta tamiri, araba ve zirai alet tamiri ve araç pompa tamiri gibi alanlarda faaliyet göstermişlerdir. Ayrıca metal mobilya, tıbbi lens, gözlük, mikroskop, dürbün ve teleskop imalatı da yapmışlardır. Ermeniler, özellikle Halep'te olmak üzere kilise süsleme sanatlarında da ün yapmışlardır. Bu konuda meşhur ressamı yetiştirmişlerdir. Ayrıca Şam'daki Ermeniler, ipek üretimi ile de iştigal etmişlerdir. Ermeniler geleneksel elyazması kopyalama faaliyetlerini Halep'te de sürdürmüş ve Halep'teki Ermenilerin tarihini kayıt altına almışlardır.

Ermeniler; Suriye genelinde kendilerine ait okul öncesi, ilk, orta ve lise olmak üzere kilise okulları dâhil hemen hemen tüm şehirlerde 73 okul ve sosyal yardım kuruluşu açmışlardır. Ermeniler tıp alanında da birçok doktor, diş hekimi ve eczacı yetiştirmiş; hatta özel hastane açmışlardır.

Lübnan'da Ermeniler dış ülkelere ihracat yapan deri işleme fabrikaları, yapay sünger fabrikası ve ev araç-gereç fabrikaları kurmuşlardır. Ayrıca Ermeniler; kuyumculuk, tamir, terzilik, fotoğrafçılık, saat tamiri, nakış, halı ve kilim dokuma gibi çeşitli zanaat ve mesleklerde etkin olmuşlardır. 19. asrın ortalarında Beyrut'ta Ermeni Çarşısı olarak tanınan büyük çarşığı Ermeni Hufannes Hukazyan kurmuştur. Burada Ermeniler boya, deri, sabun, baharat ve hububat ticareti yapmışlardır. Lübnan Ermenileri birçok önemli projeye imza atan mimar, mühendis ve hukuk alanında onlarca avukat yetiştirmiştir. Lübnan'daki Ermeni halkından profesyonel ressamlar ve heykeltıraşlar, film yapımcıları, erkek-bayan çalgıcılar, şarkıcılar, düşünürler, edebiyatçılar, araştırmacılar ve âlimler çıkmıştır.

Ermenilerin Hristiyanlığa girmesinden sonra Ermeni rahip ve keşiş grupları kutsal mekânları ziyaret amacıyla Filistin'e yönelmişlerdir. 5. asrın sonları 6. asrın başlarında da Ermenistan ve Kilikya'dan çeşitli Ermeni hacılar mukaddes topraklara gitmeye başlamışlardır. Kudüs ve Filistin'in diğer bölgelerindeki manastır, kilise ve anıtların bu hacılar tarafından inşa edildiği sanılmaktadır. Bütün bunlar Filistin'de dinî karakterli bir Ermeni cemaatinin varlığına işaret etmektedir. Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patrikhanesinin merkezini Aziz Yakup Ermeni Ortodoks Manastırı

oluşturmaktadır. Bu manastırda, özellikle Latince, Arapça, Gürcüce ve Etiyopya dillerinden Ermeniceye ve Ermeniceden bu dillere çeviri alanında büyük çalışmaların yapıldığı büyük bir yazma çoğaltma okulu kurulmuştur. Kudüs'te tanınmış Rum “Aziz Saba” Manastırında, tercümanlık alanında çalışan çok sayıda Ermeni keşişin bulunduğundan bahsedilmektedir.

Kudüs'teki Ermeni Ortodoks Patrikhanesi veya Ermeni Ortodoksları için Aziz Yakup Manastırı sadece prestijli bir dinî ve tarihî merkez değil, aynı zamanda bir kültür ve eğitim merkezi olmuştur. Filistin'deki ilk Ermeni Okulu 1843 yılında Ramla şehrinde kurulmuş, ertesi yıl Kudüs'teki Aziz Yakup Manastırı'na nakledilmiştir. Sonra ünlü İlahiyat okuluna dönüşmüştür. 26 Nisan 1928'de Aziz Yakup Manastırı'nda bugün de varlığını sürdüren anaokulu ile ilk Ermeni karma okulu kurulmuştur. Kudüs şehrinde Ermeni cemaatinin “Turkmenşats” adlı kendi okulları vardır. Bu okul 1924'te inşa edilmiş kapsamlı bir okuldur. Orta öğretimi sağlayan bu okullardan sonra üniversite eğitimleri Filistin, İsrail ya da yurtdışında gerçekleştirilmiştir. Ayrıca 1922'den itibaren Ermeni Cemaatinin hayatını düzenleyen kendi kültürel ve hayır dernekleri ile spor kulüpleri olmuştur.

Tarihçi “Agazaryan”, Ermeni dilinin Hint, Avrupa, Kürt ve Fars dillerinin karışımı olduğunu, 38 harften oluşan özel bir alfabeye sahip olduğunu, 629 yılında kullanılmaya başladığını ve ondan önce de Ermenilerin çivi yazısı yazdıklarının belirtmiştir. Filistin'deki Ermenilerin çoğu, ana dilleri olan Ermenice'ye ek olarak Arapça, İbranice, İngilizce ve Türkçe konuşmaktadır. Ermeniler, özellikle de Kudüs halkı, evlerinde ve genelde kendi aralarında Ermenice konuşmayı tercih etmektedirler. Böylece dillerini ve kültürlerini korumayı hedeflemektedirler.

Ermeniler, Ermeni kimliğini ve Ermeni ırkının saflığını korumak için kendi içlerinde evlilik yapmaktadırlar. Bu nedenle dış evlilik vakaları nadirdir veya neredeyse yoktur. Evlenmek isteyen ve cemaat içinde eşini bulamayan Ermeni, Ermeni cemaatinin yaşadığı komşu Arap ülkelerinden birine veya Ermenistan'a hayat arkadaşı aramak için seyahat etmektedir. Ancak bu, kendi içlerine kapandıkları anlamına gelmez. Aksine yerel Filistin toplumuyla geniş ve açık ilişkilere sahiptirler.

Ermeniler zanaat ve sanayi becerileri ile ön plana çıkmaktadırlar. Filistin'de ilk fotoğraf atölyesini kuran onlardır. 1833'te Filistin'e matbaayı getiren ikinci kişi Ermeni'dir. İlk bülten “Siyon” adıyla Patrikhane'nin resmî bülteni olmuştur. 1866'da

çıkarılmış ve 1877'ye kadar devam etmiş, ardından 1923'te yeniden yayımlanmaya başlamış ve günümüze kadar da yayınlanmaya devam etmiştir. 1848 yılında Kudüs'te kurulan Ermeni Matbaası dinî konuları ele alan bir dizi Ermenice kitap yayınlamıştır. Gülbenkian Yazma Evi yaklaşık 4.000 Ermeni el yazması, tarihî belge ve ferman içermektedir. İlk seramik fabrikasını İngiliz mandası döneminde Ermeniler kurmuştur. Seramik, fayans, dikiş ve mücevher sanatında ustalaşmışlardır. Aralarında kendi elleriyle ilaç yapan Filistinli eczacılar bulunmaktadır. Bugün Kudüs'teki Ermenilerin çoğu kuyumculukla meşgul olmakta, bakır kaplar üretip işlemektedirler. Birçoğunun kutsal topraklara gelen turistlere hitap eden hediyelik eşya dükkânları bulunmaktadır. Ermeniler geleneksel olarak ayakkabı sanayiine hâkim iken hazır ayakkabı rekabeti ve işgalin Kudüs şehrinin genelinde Filistin sanayi sektörünü olumsuz etkilemesi nedeniyle küçülmeye gitmiştir.

Filistin'deki Ermeniler, siyasetle pek ilgilenmemektedirler. Gençler millî faaliyetlere katılmaktadırlar. Bazıları bir kısım Filistin grupları, örgütleri ve siyasi partilerinin bayrağı altına girmişlerdir. Ermeniler, Kudüs'teki Ermeni Mahallesi'nin İsrail egemenliği altında kalmasını kesin olarak reddetmekte, kutsal şehrin bölünmesine prensip olarak karşı gelmekte ve onun Filistin halkının egemenliği altında kalması gerektiğine inanmaktadırlar.

Ürdün'e Büyük Dikran zamanında Ermenilerin geldiğiyle ilgili bilgiler olsa da esas 13. yüzyıldaki Haçlı seferleriyle gelmeye başladıkları anlaşılmaktadır. 1915'teki tehcirle birlikte de çoğu tüccar ve zanaatkâr olan 20.000 Ermeni Amman, Ma'an, Petra, İrbid, Rusafa, Kark ve Zerka'ya yerleşmiştir. Ürdün'deki ilk Ermeni Okulu 1928'de Kark şehrinde kurulmuştur. Daha sonra başkent Amman'da 1933'te Ermeni Ortodoksları için "Hitomyan" okulu ve bir manastır, 1960 yılında okul ve yeni kilise inşa edilmiştir. İlk spor kulübü ise 1933'te Amman'da kurulmuştur. Cemaatin bugün Kudüs'teki Ermeni Patrikhanesi'ne doğrudan bağlı olan bir kilisesi, okulu, hayatını düzenleyen kültür ve yardım dernekleri ile spor kulüpleri vardır.

Arapça kaynaklar, Bağdat ve Basra'nın tarihî süreçte Yakın Doğu'da Ermenice elyazmalarını çoğaltmak için en önemli merkezler olduklarını belirtmektedir. Irak'taki Ermenilerin değerli taş ticareti yaptığından, Hint Okyanusu'nda faaliyet gösteren ticari gemilere sahip olduğundan, doktor, mühendis, zanaatkâr, ziraatçı ve işçi olarak faaliyet gösterdiklerinden bahsedilmektedir. Ermeni kaynaklarına göre 1771-1772

yıllarında Irak'ta yayılan veba hastalığından Basra'da 40.000 Ermeni hayatını kaybetmiştir. Bağdat'ta ise göçten dolayı nerdeyse hiç Ermeni kalmamıştır. Ermeni kaynaklarına göre 19. yüzyılın sonunda Irak halkına yönelik Osmanlı zulmünden sonra, Bağdat'ta 90 aile ve Basra ve Musul'da 60 aile kalmıştır. 1917 yılının Mart ayında İngilizler Bağdat'ı işgal ettiğinde, Irak'a yaklaşık 25.000 Ermeni geri dönmüştür. Irak'taki Ermeni toplumu; doktor, mühendis, çiftçi, terzi, kunduracı, fırıncı, esnaf, tüccar ve hemşirelerden oluşmuştur.

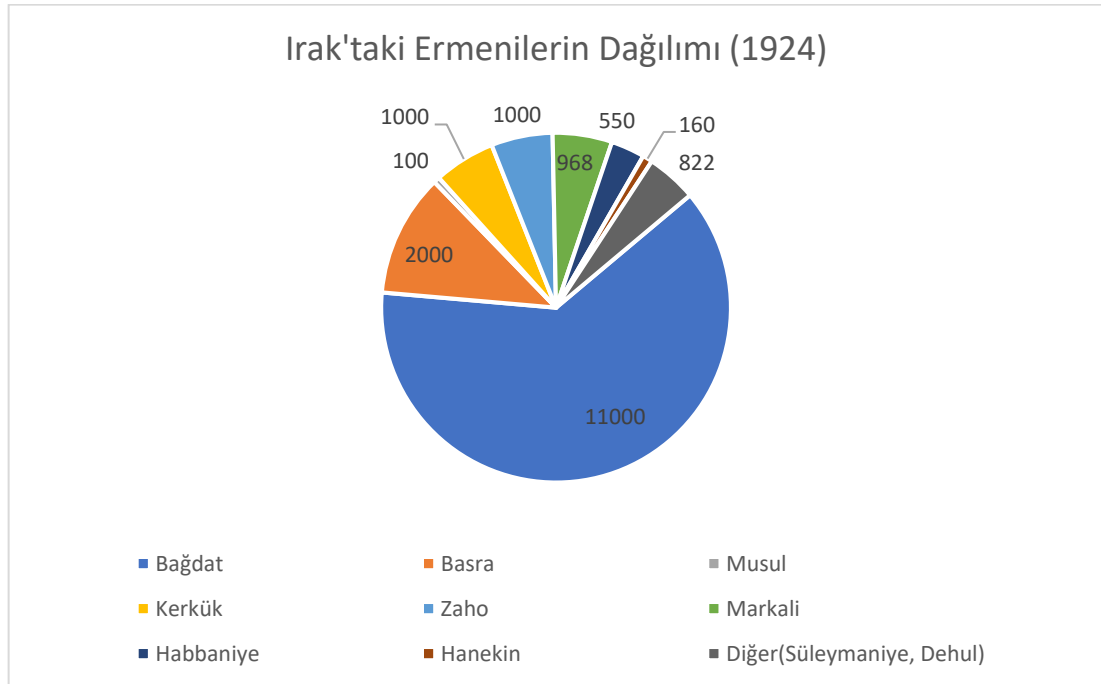
Ermeni tüccarlar, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İstanbul'dan Irak'a gitmeye başlamışlardır. İstanbullu Ermenilerin lüksten uzak yaşadıkları, iç alım satımla uğraştıkları, kumaşlara baskı (basma) yaptıkları, el sanatlarıyla iştigal ettikleri, değerli taş, şal, kereste ve bakır ticareti yaptıkları ifade edilmektedir. Bunun yanı sıra işçiliğin ucuz olması maliyeti düşürdüğünden hem rekabet gücünün hem de kârlılığın arttığı da belirtilmektedir. Ayrıca Ermenilerin sadece Doğu ticaretinin değil Avrupa'nın en büyük şehirlerinin ticaretinde de büyük pay sahibi olduğu belirtilmektedir. Bunlara ek olarak 1917'de İngilizlerin Irak'ı işgalinden sonra Bağdat Elektrik Şirketi'nin mülkiyetinin devredildiği İngiliz şirketinin çalışanlarının çoğunluğunu Yahudilerle birlikte Ermenilerin oluşturduğu ifade edilmektedir.

En eski mimari yapı Bağdat'taki Meryem Ana Kilisesi'dir. Bundan 600 yıl önce kurulduğu, ardından 1840'ta restore edildiğine inanılmaktadır. Basra'daki Meryem Ana Kilisesi de 1736'da temeli atılan en eski yapılardandır. 1852'de Bağdat'ta kurulan "Carankafurats" diğer bir rivayette "Tarkmancats" (Çevirmenler) okulu ve 1901'de kurulan "Zabliyan" özel kız okulu en eski Ermeni okullarıdır. 1919'da Irak'ta Ermeni Sifacyan Özel Okulu öğrencileri ülkedeki ilk izcilik topluluğunu kurarak gösteriler sunmuşlardır. Irak'taki Ermenilerin kendi sosyal, kültürel ve spor dernekleri olduğu müşahade edilmektedir. 1911'den itibaren Bağdat'ta Ermeni Umumi Yardım Cemiyeti kurulmuştur. Daha sonra kapatılmış, 1959'da bünyesinde bir Ermeni folklor şarkı topluluğu ile yeniden açılmıştır. Ermeni Gençlik Cemiyeti 1926'dan beri mevcuttur. 1954'te, ellili yıllardaki harika performanslarıyla ünlü Ermeni Halk Şarkıları Korosu Komidas topluluğu ortaya çıkmıştır. Ardından Basra'da bir kültür derneği, Musul, Bağdat ve Basra'da hayır kurumları açılmıştır. Ermeni Spor Kulübü Homenetmen ise 1949'da kurulmuştur. 1961 yılında da Ermeni Kadın Kültür Derneği kurulmuştur. Bu dernek ve kulüpler kültürel, sosyal gösteriler ve spor şenlikleri düzenleyerek kültürel

ve medeni rollerini hiçbir engel olmaksızın yerine getirme özgürlüğüne sahip olmuşlardır.

En eski matbaa, Tatyosyan kardeşlerin girişimiyle 1874 yılında Bağdat'ta kurulmuştur. 1890 ile 1892 yılları arasında “Buket” adlı ilk Ermenice süreli yayın çıkartılmıştır. Daha sonra 1924'te “Dicle” (Taykris) gazetesi yayınlanmış, ancak birkaç sayı sonra yayından kaldırılmıştır. Daha sonra haftalık gazete “Kuyamard” (var olma mücadelesi) 1948-1954 döneminde çıkarılmış ve 1957-1958 döneminde de yeniden yayınlanmıştır. Ermeni Birleşik Ulusal Okulu, “Kaydz” (kıvılcım) adlı okul gazetesinin yanı sıra “Maşdots” adlı yıllık da çıkarmıştır. Bu yıllık, tüm okul faaliyetlerini, altmışlı yıllardan 1974'te özel okulların millîleştirilmesine kadar Irak'taki Ermeni gruplarının hayatını belgelemiştir. Bugün Irak'taki Ermeni Ortodoks Piskoposluğu tarafından “Kantig” (denizanası) ve benzeri farklı yayınlar dışında kendilerini ifade eden herhangi bir gazete bulunmamaktadır.

Arapça kaynakların aktarımına göre Irak Ermenileri, özellikle Bağdat, Musul ve Basra'da meslek, zanaat ve ticarete öne çıkmışlar ve Irak toplumunda birçok ilke imza atmışlardır. Doğrulukları, iyi işçilikleri ve yüksek ahlâklarıyla takdir görmüşlerdir. Ermeniler, ciddi, enerjik, Irak'a sadık, Irak toplumunda kendilerine layık bir yer açmak için özveriyle çalışan barışçıl insanlar olarak bilinmektedirler.

Arapça kaynaklara göre Ermeniler ilk Firavun ailesi döneminden itibaren Toros dağlarından Mısır'a giderek Firavun devletinin kurulmasına ve medeniyetini oluşturmaya yardım etmişlerdir. Ermeni ismi eski Mısır yazıtlarında geçmektedir. Batalimoslar döneminde çok sayıda Ermeni öğrencinin Yunanca eğitimi almaları nedeniyle Ermeniler, büyük bir kültür merkezi olan İskenderiye şehri ile sürekli iletişim halinde olmuşlar ve aynı zamanda ticari ilişkileri geliştirmişlerdir. Yunanca öğrenmek için Mısır'a giden öğrenciler önde gelen tarihçilerin eserlerini Yunancadan Ermeniceye çevirmişlerdir. İslami Mısır'ın ilk başkenti olan Fustat'ta Vartan Çarşısı'nı kuran, Müslüman Ermeni komutan Vartan (Vardan) el-Rumi'dir. Halife Osman b. Affan tarafından Mısır'a emir olarak görevlendirmiştir. Abbasi yönetimi sırasında da Ermeni asıllı Emir Ali b. Yahya gibi bazı Müslüman Ermeniler, Mısır emiri olarak görevlendirilmişlerdir.

Ermeniler en parlak dönemlerini Mısır'da Fâtımî Devleti zamanında yaşamışlar, en üst düzey görevler yaparak imtiyaz sahibi olmuşlardır. Fâtımî halifeleri birçok Ermeni'yi vezirlik görevine getirmiş ve adeta ülkeyi Ermenilere teslim etmişlerdir. Ermeniler idare, ekonomi, ticaret ve ziraat alanlarında birçok görev üstlenmiş ve kendi halklarını Mısır'a çekmişlerdir. Ermeniler, Mısır'da Fatımi yönetimi sırasında (969-1171) tam bir dinî, kültürel ve ticari özgürlüğe sahip oldukları "Ermeni Dönemi" olarak adlandırılan müreffeh bir dönem yaşamışlardır.

Mısır'da Memlukler Dönemi'nde esir Ermeniler orduda, tarım, zanaat, ziraat ve sanayi işlerinde kullanılmıştır. Ermeniler Eşyut'ta kalitesinden dolayı "Ermeni halıları" olarak tanınan lüks halılar ve Eşmun'da kırmızı boya yapmakla ünlü olmuşlardır. Memlûk Mısır'ındaki Hristiyan Ermeniler, dinî ayinlerini yapabilmek için Sultan'ın hoşgörüsüyle Kahire'nin Kum'ul-Ermen mahallesinde Aziz Minas Kilisesi'ni inşa etmişlerdir.

Ermenilerin diğer bir parlak dönemi de 1805 yılında Mısır Valisi olan Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde olmuştur. Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun valisi olarak Mısır yönetimini üstlenmesiyle ülke büyük ölçekli Ermeni akınına tanık olmuştur. Mehmet Ali Paşa, Osmanlıya karşı kullanabileceğini çok iyi bildiği Ermenilere üst görevler vermiş; Avrupa'ya eğitime göndermek için çoğunlukla Ermenileri tercih etmiştir. Bunlar Mısır'a döndükten sonra Mehmet Ali Paşa'nın kurduğu yüksekokulların düzenlenmesinde görev almışlar, hatta bazı okulların kuruluş

ve teşkilatlanmalarını yapmışlardır. Ermeniler, Mehmet Ali Paşa'nın güveniyle Mısır'daki hayatın tüm alanlarına hâkim olmuşlardır. Böylece Mısır'daki Ermeni nüfusu artmış, hükumette nüfuzlu bir konuma gelmişlerdir. Mısır Hidivlerinin bağışladığı geniş araziler, satın aldıkları topraklar ve ticari faaliyetler sayesinde büyük servet elde etmişlerdir. Gerek Fâtımî ve gerekse Mehmet Ali Paşa Dönemi'nde Mısır'da çok etkin bir konuma gelen, kiliseler kurup Mısır'a damga vuran Ermeniler, bu tarihî arka planla tehcir sonrasında Mısır'daki hayata uyum sağlamada zorlanmamışlardır.

Ermeni tüccar, politikacı ve aydınlar, programlarını uygulamada Mehmet Ali Paşa'ya çok yardımcı olmuşlar, danışman ve bakan olarak görev yapmışlardır. Mısır'da ilk banka zengin Ermenilerin desteğiyle 1837'de kurulmuştur. Mısır'da sarraf olarak çalışan Ermeniler, toplumun her kesimine faizle krediler verip bir nevi tefecilik yaparak servetlerine servet katmışlardır. Avrupa toplumlarıyla güçlü ilişkilere sahip olan Ermeniler, Mehmet Ali Paşa ile yabancılar arasındaki ticari işlemlerde ve diplomatik müzakerelerde, aranan çevirmen ve arabulucular olmuşlardır. Ayrıca birçok Ermeni onun hükümetinde, özellikle dışişleri, ticaret, eğitim ve ulaşım bakanlıklarında yüksek mevkilere gelmiş; hatta Dışişleri Bakanlığında Ermeni tekeli oluşmuştur. Aslında ülke genelinde önemli tüm mevki ve sektörlerde Ermeni tekelleri oluşmuştur. Avrupa ile Mısır arasındaki ticari faaliyetleri ticari temsilci ünvanıyla Ermeniler yürütmüştür. Mısır'da matbaa sanayini kurmuşlar, Avrupa dillerinden birçok kitabı tercüme edip Arapça olarak neşretmişlerdir. Ermenilere son derece güvenen Mehmet Ali Paşa'nın bu tutumu zaman zaman ihanetle karşılık bulmuş ancak ülkede Ermenilerin yerine görevlendirilecek çok dil bilen, yetenekli, zanaatkâr, çalışkan, kalifiye kimseler olmadığı için Mehmet Ali Paşa istese de herhangi bir yaptırım uygulayamamıştır.

Resmî istihdam alanlarının yanında serbest meslek olarak da pamuk, tuz, toptan ve perakende sigara ticareti, saat tamiri ve ticareti, boyama, dikiş, kürk vb. el sanatları, maden işleme, dokuma, dericilik, mobilya, kuyumculuk, terzilik, ayakkabıcılık, tamircilik, tabelacılık, marangozluk, demircilik ve inşaatçılık gibi tüm ticari alanda faaliyet göstermişlerdir.

Ziraat alanında da faaliyet gösteren Ermeniler; pamuk, tütün, çivit otu, haşhaş, ipek ve mısır pamuğu yetiştirdikleri gibi Yusuf el-Ermeni eliyle mandalinayı Araplara

kazandırmışlardır.

Mısır'da Balyan ailesi yapı mühendisliğine, Mantaşof ailesi petrol endüstrilerine, Corcanyan ailesi maden endüstrisine ve Matosyan ailesi sigara endüstrisine öncülük etmiştir. Kumaş işleme ve sırma (altın, gümüş ve değerli taşlarla işleme) konusunda uzman Ermenilerin yönetiminde Burket'ul-Fil fabrikası kurulmuştur. Yine Ermenilerin yönetiminde yazma (başörtüsü) imalatı yapmak, tekstilleri beyazlatmak ve farklı renklerde basmak için Şubra, Bulak, Şebin, Mahelletu'l-Kubra ve Mansura'da birkaç tribün inşa edilmiştir. Ermeniler, Mehmet Ali Paşa'nın ihracata uygun boya üretmek için kurduğu çivit otu fabrikalarını işletmişlerdir. Ayrıca Matosyan, Milkonyan, İbikyan, Macaryan, Sarkisyan, Hakimyan, Arbacyan, Hacityan vb. isimlerle Mısır'da bazı tütün fabrikaları kurmuşlardır.

Mısır Ermenileri otoritenin hoş görüşüyle kendi kiliselerini tesis etmiş, el yazma kopyalama merkezleri oluşturmuş, okullar açmış, hayır ve sosyal kuruluşlar kurmuş, matbaa ve basın organları açmış böylece kültürlerini korumuş ve nesilden nesile aktarmayı başarmışlardır. Ermeni kaynaklardan beslenen Arapça kaynaklara göre Mısır'daki Ermeniler; Ermeni varlığını, tarihini, dilini ve kültürünü vatandaşlığına kattığı bir zenginliğe dönüştürmeyi başarmış ve ikisini olumlu bir şekilde birleştirerek Mısır dokusunun ayrılmaz bir parçası haline getirmiştir. Tüccarlar ve sarraflar, Mısırlılarla ticaret yoluyla iletişim kurarak bunun sağlanmasında büyük rol oynamışlardır. Mısır Ermeni Kilisesi, Mısır Ermenileri ile ana vatanları arasındaki sosyal bağların pekiştirilmesi, ata mirasının korunması ve Mısır'daki Ermenilere sosyal hizmetlerin sağlanmasında büyük bir role sahip olmuştur.

Tarihin çeşitli dönemlerinde Ermeniler isteyerek veya bir çıkar gözeterek ya da can güvenliğini sağlamak amacıyla Müslüman olmuşlardır. Ancak Arapça kaynaklarda Müslüman olan Ermeniler hakkında özellikle tehcir sonrası dönemler için hemen hemen hiçbir bilgiye rastlanmamıştır.

ÖNERİLER

Yaklaşık 400 yıl hâkimiyetimiz altında kalan Araplara bile haklı olduğumuz Ermeni meselesi gibi millî bir davayı anlatmada aciz kaldığımız bir gerçektir. Bunun sebepleri ayrıca bir araştırma konusu yapılmalıdır. Soykırım iddiaları karşısında düşündürücü olan Türk insanının bütün bunlar karşısında ne yaptığıdır. Ne yazık ki Osmanlı'nın

mirasını red politikası nedeniyle 1970’li yıllara kadar hiçbir çaba sarf edilmemiştir. Belki de durumun bu kadar kronik hale gelmesi bu yüzdendir. Bu yüzden, yanlış yönlendirilen dünya kamuoyunun gerçeklerle karşılaşması için daha somut adımlar atılmalı ve tekrar tekrar Türkiye’nin önüne konulan engellerin kalkması için çaba sarf edilmelidir. Konuyu açıklığa kavuşturan eserler Arapçaya çevrilerek, Arap dünyasına hitap eden seminer, kongre, konferans gibi etkinlikler düzenlenerek ve Ermeni meselesini objektif olarak ele alan filmler yapılarak Arap insanının zihni doğru bilgiyle aydınlatılmalıdır.

KAYNAKLAR

Compton's Encyclopedia. (1984). *Division of Encyclopedia Britanica*. Şikago/Amerika Birleşik

Devletleri: Şikago Üniversitesi.

Encyclopedia International, Vol. 2. (1981). Lexicon publications.

Encyclopedia of Islam Vol. 1. (1960). Londra.

(1865, 4 16). *Armâvînî (en-Naḥle)*.

(1874, 2 29). *el-Vakâi` el-Mıṣriyye*, Sayı: 583.

(1884, 10 11). *ez-Zamân*, Sayı: 448.

(1884, 2 13). *ez-Zamân*, Sayı: 276.

(1885, 9 12). *ez-Zamân*, Sayı: 712.

(1885, 1 13). *ez-Zamân*, Sayı: 538.

(1888, 3 26). *el-Kâhira*, Sayı 684.

(1891, 5 31). *el-İttiḥâd'l-Mıṣriyyu*, Sayı: 1043.

(1892, 2 11). *el-İttiḥâdu'l-Mıṣriyyu*, 1115. sayı.

(1895, 1 17). *el-Ehâlî*, Sayı: 35.

(1895, 6 7). *el-İhlâs*, Sayı: 5.

(1896, 9 10). *el-İttiḥâd'l-Mıṣriyyu*, Sayı: 1579.

(1896, 10 4). *el-İttiḥâd'l-Mıṣriyyu*, Sayı: 1586.

(1896, 10 8). *el-İttiḥâd'l-Mıṣriyyu*, Sayı: 1587.

(1897, 2 6). *el-Aḥbâr*, Sayı: 151.

(1897, 1 26). *el-Aḥbâr*, Sayı: 141.

(1897, 1 25). *el-Aḥbâr*, Sayı: 140.

(1897, 1 24). *el-İttiḥâd'l-Mıṣriyyu*, Sayı: 1618.

(1898, 7 12). *el-Berîd*, Sayı: 224.

(1898, 10 20). *el-Berîd*, Sayı: 237.

(1898, 11 22). *el-Berîd*, Sayı: 240.

(1898, 12 6). *el-Berîd*, Sayı: 241.

(1898, 7 5). *el-Berîd*, Sayı: 223.

(1898, 7 12). *el-Berîd*, Sayı: 224, 12/7/1898 .

(1898, 7 19). *el-Berîd*, Sayı: 225.

(1898, 8 9). *el-Berîd* Sayı: 228.

(1898, 8 30). *el-Berîd*, Sayı: 231.

- (1898, 8 9). *el-Berîd*, Sayı: 233.
- (1925, Haziran 20). *Nâkûs Ermînyâ (Haftalık)* 25. Sayı, s. 794.
- (1930, Şubat 15). *Nâkûs Ermînyâ (Haftalık)* 7. Sayı, s. 202-204.
- (1943, Kasım 26). *Cerîdetu Beyrût*,.
- (1943, Ocak 11). *Cerîdetu "Şavtu eş-Şa'b"*.
- (1943, Aralık 11). *Cerîdetu "Şavtu eş-Şa'b"*.
- (1945, 05 31). *Cerîdetu "Şavtu eş-Şa'b"*.
- (1945, Mayıs 29). *Cerîdetu en-Naşr*.
- (1946, Eylül 25). *Cerîdetu en-Nezîr*,.
- (1947, Şubat). *Devriyyetu "İçmiyadzin"* 4. yıl, s. 43-46.
- (1948, Mayıs 29). *Nâkûs Ermînyâ (Haftalık)* 22. Sayı, s. 509.
- (1948, Temmuz 3). *Nâkûs Ermînyâ (Haftalık)* 27. Sayı, s. 630.
- (1952, Kasım 22). *Cerîdetu "el-Ahrâm"*.
- (1959, Kasım). *Şehriyyetu "Ermînyâ es-Sufyeyiyye"*, Sayı 11, s. 38-40.
- (1967, Haziran 8). *Cerîdetu Zartunk*.
- (1981). *el-Mecelletu et-Târîhiyyetu el-Mısriyyetu*, Cilt No: 27, Kahire, s. 255.
- (1990, Aralık 22). *Cerîdetu Aztak el-Ermeniyiyye*,.
- (1992). *Haleb Tervî, Halep Ermeni Ortodoks Başpiskoposluk Yayınları*.
- (1992, Nisan 26). *Şahîfetu "Tişrîn"*.
- ABDUH, M. (1979). *el-A'mâl el-Kâmile, el-Cuz el-Evvel, el-Kitâbât es-Siyâsiyye*. Beyrut: el-Muesseset el-'Arabiyye Li ed-Dîrâsât ve en-Neşr.
- ABDULHAMÎD, N. (1910, 7 7). *en-Neşât et-Tebşîriyy el-Emrîkiyy Fî el-Bilâd el-'Arabiyyeti Hattâ 'Âm 1923. el-Cerîde Aded 1009*.
- ABDULHAMÎD, N. (1976). *el-Ecânib ve Âşeruhum Fî Muctema' el-Mışriyy 1882-1922*. Kahire: Aynu Şems Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.
- ABDULHAMÎD, S. (2014, Haziran 13). *Lesnâ Câlîye ve Lâ Ekalîyye. Cerîdetu el-İhrâm, es-Senetu 138, el-'Adedu 46575*.
- ABDULKERİM, A. İ. (1938). *Târîhu et-Ta'lîm Fî 'Aşri Muhammed Ali*. Kahire: Mektebetu'n-Nahdati'l-Mısriyyeti.
- ABDULLAH, E. M. (1954). *Târîh Mısr el-İktisâdiyy ve el-Mâliyy Fî el-'Âşr el-Ḥadîş*. Kahire: Mısır Angelo Kitabevi.
- ABDULVÂHÎD, E. (1963). *Kıssatu el-Me'âdin es-Şemîne. Silsiletu el-Mektebeti es-Şekâfiyyeti, Aded 89*. içinde Kahire: Dâru el-Ma'ârif.
- ABDURRAHMÂN, F. '-D. (tarih yok). *Târîhu el-'Ummâl ez-Zirâ'ıyyîn Fî Mısr (1914-1952)*.
- ABEGHIAN, A. (1949). *History of Armenia, An Outline*, vol. 2 No. 7. Los Angeles.
- ABRAHAMYAN, A. K. (1964 (1.Cilt), 1967 (2.Cilt)). *Lemḥa Mûceze An Târîh el-Câlîyât el-*

Ermeniyye. Erivan.

- ABRAHAMYAN, A. K. (1985). *Muhtârât Min Târîh el-Şa'b el-Ermeniy Munzu Aqdem el-'Usûr ve Hattâ Muntâsaf el-Şarn el-Tâsi' 1. Cilt.*
- ACARYAN, H. (1946). *Şâmûs Li Esmâi el-A'lâm el-Ermeniyye 3. Cilt.* Erivan.
- ADALIAN, R. (1980). *The Armenian Colony of Egypt during The Reign of Mohammed Ali (1805-1848)*, Vol. 33, No. 128. Los Angeles.
- AFÎFÎ, M. (1992). *el-Akbât Fî 'el-'Asr el-'Uşmâniy.* Kahire: Mısır Genel Kitap Kurulu.
- AGAFNONÎ, R. M. (1929). *er-Ruhbân ve ez-Zuvvâr Fî el-Şuds.* Kudûs: Ortodoks Ermeni Aziz Yakup Manastırı Matbaası.
- AGAFNONÎ, R. M. (1931). *Kenâis ve Edîre Ermeniyye Kadîme Fî el-Bilâd el-Muqaddese.* Kudûs: Ortodoks Ermeni Aziz Yakup Manastırı Matbaası.
- AGAZARİM, N. M. (1911). *Ma'lûmât 'An el-Câliyât el-Ermeniyye Fî Mışr.* Kahire.
- AHMARANYAN, C. (1978). *Men Hum el-Ermen?* Kahire: Ermeni Kültür Dostları Cemiyeti.
- AKATANKİGOS, Ç. Â. (1964). *Târîh el-Ermen.* Erivan.
- ALAU, L. (1905). *The Armenian Schools in the Ottoman Empira*, Vol. 1, No. 5.
- ALİŞAN, G. (1873). *Şunurhâlî ve Ensibâuhû.* Venedik.
- AL-SAYYİD, A. L. (1984). *Egypt in the Reign of Mohammed Ali.* Cambridge.
- ARARADYAN, A. (2/11/1844, 19/2/1866). *Fecru Ârârâd İzmir.*
- ARDAZRONÎ Toma, v. A. (1978). *Târîh Âl-Ardazroni.* Erivan.
- ÂRMÎN, H. K. (1947). *Dikrân el-'Azîm.* Antalyas-Lübnan: Kilikya Evi Katolik Ermeni Matbaası.
- Artin bey (1800-1895), Vol.2. (1895). *Revue d'Egypte. Le Caire.*
- ARTÎN, Y. Ç. (1894). *el-Şavlu et-Tâm Fî et-Ta'lîm el-'Âm.* Kahire: Matba'a Bûlâk.
- ARTİNİAN, V. (1981). *The Role of the Amiras in the Ottoman Empire.* Vol. 34, No. 134. Los Angeles.
- ARYÂN, M. (1923). *Merkezu Mışr el-İkhtişâdiy.* Kahire.
- ASTARCIYAN, D. K. (1961). *et-Târîh el-'Arabiy eş-Şâmil ve el-Muvassa' (2500 K. M. -1918 M.).* Beyrut.
- ASTARCIYAN, K. L. (1951). *Târîh el-Ummel-Ermeniyye.* Musul.
- ASTARCIYAN, K. L. (1951). *Târîh el-Ummel-Ermeniyye.* Musul.
- ASTOYAN, A., & Çeviri: Diran Lokmagözyan. (2012). 2. Osmanlı idari sisteminde Ermeniler. II. Lübnan Ermeni yöneticileri . *Batı Ermenistan ve Batı Ermeni Sorunları Araştırma Merkezi*, s. <https://akunq.net/tr/?p=14633>, Erişim tarihi: 05.12.2021.
- AŞÇIYAN, A. S. (2012, 08 Monday). Şeyhu el-Cami'a el-Ezher Yasduru Fetvâ Yuneddidu Fihâ Bi el-Mecazir Elletî Nazzamehâ el-Etrâk Bi Hakkı el-Ermen. *Armanian Issues*, s. <http://ara-ashjian.blogspot.com/2012/08/al-azhar-grand-sheikhs-fatwa-condemning.html>, Erişim tarihi: 17.01.2022.
- AŞKANYAN, R. Ç. (1986). *Neş'etu el-Ermen ve Târîhuhum el-Kadîm.* Beyrut: Kilikya Evi

Katolik Ermeni Matbaası.

‘ÂŞÛR, S. ‘-F. (1972). *Ûrubbâ el-‘Uşûr el-Vuşât, 1.Cilt.* Kahire: Mektebetu el-İncelû el-Mışriyye.

ATAMĪAN, S. (1955). *The Armenian Community.* New York.

ATĪKYAN, H. (1985). *el-Târîh el-Mûcez lil-Câliyât el-Ermeniyye.* Lübnan: Kilikya Evi Ermeni Katolik Matbaası.

Âzad Bim (el-Minber el-Hurr). (1907, 1 16).

AZAZYAN, H. (1993). *Nubze Târîhiyye Mûceze el-Câliyât el-Ermeniyye Fî el-Bilâd el-‘Ârabiyye (Sûriyye, Lubnân, el-‘Îrâk, Filisîn, el-Urdun, Mısr.* Lazkiye: Hivar Yayın Dağıtım Evi.

BARĪKYAN, H. H. (1973). *Târîh el-Meţâbi ‘el-Ermeniyye Fî Sûriyye.* Halep.

BARSOUMĪAN, H. (1979). *Economic Role of the Armenian Amiras Class in the Ottoman Empire, Vol. 31, No, 124.* Los Angeles.

BEREKÂT, A. (1977). *Taţavvuru el-Mulkiyyeti ez-Zirâ‘iyyeti Fî Mısr ve Eşeruhû ‘Alâ el-Hareketi es-Siyâsiyyeti (1813-1914).* Kahire: Dâru es-Sekâfeti el-Cedîdeti.

BHATTACHARJEE, A. (1982). *A History of Europe. 2 Vols.* New Delhi.

BĪZANT, B. Ç. (1947). *Târîh el-Ermen.* Erivan.

BOUDJĪKANĪAN, A. K. (1983). Les Roles Socio-Economiques et Politiques des Arméniens d’Egypte au X IX Siècle. *Colloques Internationaux du CNRS, No: 607 (s. 444).* içinde Paris.

BOURTNOUTĪAN, G. (1993). *A History of the Armenian people , 2 Vols, Vol. 1.* California.

BOUTROS-GHALĪ, A. N. (1965). *les Dadians.* Le Caire.

BURC, M. A. (Ocak 1990). *el-Kažiyye el-Ermeniyye Beyne Mu’temer Berlîn ve el-Harb el-‘Âlemiyye el-Ûlâ 1878-1914. Mecelletu el-Muerrih el-Mısrıy, Kulliyetu’l- Âdâb el-Kâhira,* 18-20.

BURRT, J. (1926). *The people of Ararat.* London.

BURTON, F. R. (1857). *Personal Narrative o f a Pilgrimage lo El-Medina and Meccah, 2 Vols, Vol. 1.* London.

CAPRIËLĪAN, A. (1968). *The Role of the Armenians in the Ottoman Empire, Vol. 21, No. 83.* Los Angeles.

CLARK, E. (1974). *The Ottoman Industrial Revloution Vol 1.* Londra.

CROMER, T. E. (1911). *Modern Egypt.* London.

ÇELEBI, H. A. (1993). *el-Ekâliyyât el-‘Îrkiyye Fî Mısr Fî el-Ğarn et-Tâsi‘a ‘Aşara.* Kahire: Mektebetu en-Nahza el-Mışriyye.

ÇOLAKYAN, H. (1978). *Vaşf Mûcez Li Târîh el-Şahâfe el-Ermeniyye Fî Haleb.* Halep.

DADRĪYAN, V. Ç. (1995). *Silsile Veşâik ve Dirâsât el-Mecâzir el-Ermeniyye 2 (Devru el-Eţibbai el-Etrak Fî el-Mezâbih el-Ermeniyye Esnâe el-harb el-‘Âlemiyye el-Ûlâ.* Lazkiye: Nâdî el-Şebîbe el-SûriyyeLi el-Lecne el-Sekâfiyye.

DADRĪYAN, V. Ç. (1997). *Silsile Veşâik ve Dirâsât el-Mecâzir el-Ermeniyye 5 (el-Masâdir*

el-Turkiyye ve el-'Ârabiyye Havle el-Nizâm el-Usmâniy ve el-İbâde el-'İrkiyye Li el-Ermen). Helep: Nâdî el-Şebîbe el-SûriyyeLi el-Lecne el-Sekâfiyye.

DADVİYAN, S. B. (1991). *Yuḥanna el-Erzincânî "Muḳteṭafât Min Kutub el-Felsefe el-İslâmiyye Ve Kitâbâtuhu el-Felsefiyye el-Uḥrâ Fî Żav'I el-Maşâdir el-İslâmiyye"*. Beyrut.

Dâiratu'l-Ma'ârif el-İslâmiyye. (tarih yok). Yayına Hazırlayan İbrahim Zeki Hurşid, Ahmed el-Şenteşâvî, Abdulhamîd Yunus.

DEEB, M. (1978). *The Socio Economic of the Local Foreign Minorties in Modern Egypt, 1805-1967*. London: International Journal of Middle East Studies.

DEMİRCİYAN, P. V. (1980). *Târîḥ Ebreşiyât el-Ermen el-Urşûzüks Fî Sûriyye ve Lubnân* 1. cilt. Antalyas-Lübnan.

DENY, J. (1930). *Sommaire des Archives Turques du Caire*. Kahire.

Devriyetu el-Berâ'im, Sayı 1. (1977).

Dîvân el-Ma'iyye Turkiy, Sicil 1/47/2 (5) Sayfa 37, No: 379. (1235 H., Zilka'de 27). *Muhammed Ali'den el-Kethudâ'ya Emir*.

Dîvân Hîdîv Turkiy. (1245 H., Cumâdî Evvel 2). *Hidiv Dîvânından Memur Muhammed Munevvef Efendiye Yazı* (K. 2/40/12 (760) S.107 No:307).

Dîvân Hîdîv Turkiy S.2/42/1 (728) S. 29 No. 96. (1235 H., Muharrem 18). *Hidiv Divanından İstanbul'daki Sarraf Kara Kahya'ya yazı*. Kahire.

Dîvân Hîdîv Turkiy, 2/40/41 (766) S. 5 No. 1. (1245 H., Şaban 28). *Yüksek Meclisten Hidiv Dîvânına Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil .2/49/3 (756) Sayfa 102 No. 454. (1246 H., Rebî'u Sâni 13). *Hidiv Dîvânından Üst Makama Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/30/2 (732) Sayfa 515 No. 54. (1242 H., Rabi'u el-Evvel 11). *Hidiv Dîvânından Feyyum Sistem Memuru Hüseyin Ağaya Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/30/4 (733) Sayfa 20 No. 99. (1242 H., Şevval 14). *Hidiv Divanı'ndan Doğu Atfih Ve Asvan'A Kadar Olan Merkez Bölgelerin Yöneticilerine Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/30/7 (739) Sayfa 9 No. 47. (1244 H., Muharrem 8). *Hidiv Dîvânından Dimna Bölgesi Kısım Nazırı Abdurrahman Ağaya Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/12 (760) Sayfa 50 No. 143. (1245 H., Rabi'u Sân 12). *Hidiv Dîvânından Darphane Müdürü Râgıp Efendiye Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/14 (766) Sayfa 154 No. 363. (1245 H., Şevval 2). *Yüce Meclisten Hidiv Dîvânına Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/14 (766) Sayfa 165 No. 391. (1245 H., Şevval 22). *Üst Makamdan Hidiv Dîvânına Emir*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/15 (763) Sayfa 154 No. 315. (1244 H., Zilhicce 5). *Hidiv Dîvânından Nısf el-Buhayra Memuru Rüstem Efendiye Yazı*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/26 (758) Sayfa 106, No:164. (1248 H., Rabi'u Sân 9). *Üst Makamdan Hidiv Dîvânına Emir*.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/8 (750) Sayfa 31 No. 65. (1244 H., Ramazan 13). *Hidiv*

Dîvânından Ahmed Paşaya Yazı.

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/49/3 (756) Sayfa 102 No. 454. (1246 H., Rabî'u Sâni 13). *Hidîv Dîvânından Üst Makama Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil. 2/40/8 (750) Sayfa 85 No. 189. (1244 H., Şevvâl 20). *Hidîv Dîvânından Hazine Sarrafbaşı Yakup Beye yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/28/5 (374) Sayfa 45 No. 416. (1253 H., Cumâd Sâni 15). *Üst Makamdan Hidîv Dîvânına Emir.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/12 (760) Sayfa 47 No. 135. (1245 H., Rabi'u Sâni 10). *Hidîv Dîvânından Darphane Müdürü Râgıp Efendiye Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/14 (766) Sayfa 5, No: 10. (1245 H., Şa'bân 28). *Yüce Meclisten Hidîv Dîvânına Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/17 (770) Sayfa 163 No. 243. (1246 H., Rabî'u Sâni 1). *Yüce Meclisten Hidîv Dîvânına Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/24 (784) Sayfa 73 No. 143. (1247 H., Cumâd Sâni 3). *Yüce Meclisten Hidîv Dîvânına Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/26 (785) Sayfa 44 No. 75. (1248 H., Safer 16). *Yüce Meclisten hidîv Dîvânına Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/40/36 (785) Sayfa 13 No. 20. (1248 H., Muharrem 13). *Yüce Meclisten Hidîv Dîvânına Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/49/6 (779) Sayfa 130 No. 843. (1242 H., Safer 21). *Hidîv Dîvânından Savaş Mühimmat Bakanı Hüseyin Beye yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil 2/56/1 (806) Sayfa 114 No. 105. (1250 H., Şa'bân 2). *Muhammed Ali'den Hidîv Dîvân Memuruna Emir.*

Dîvân Hidîv Turkiy, Sicil. 2/42/1 (728), Sayfa 23, No: 77. (1235 H., Muharrem 1). *Hidîv Dîvânından Kara Yahya'ya Yazı.*

Dîvân Hîdîv Turkiy, Sicil. 2/49/6 (779) Sayfa 130 No. 843. (1241 H., Safer 21). *Hidiv Dîvânından Savaş Mühimmatı Bakanı Hüseyin Beye Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy Sicil 1/2/59 (81 C.5) Sayfa 904 No. 806. (1268 H., Şaban 29). *Maiyyetten Bafta Kumpanya Sarrafi Mecerdiç'e Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy Sicil. 1/2/2 (58 C2) Sayfa. 371 No. 382. (1267H., Rabi' Evvel 17). *Sunni Ma'iyetten Kumpanya Tahsilat Memuruna Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/2/8 (77) Sayfa 419, No: 336. (1268 H., Rabî'u Sâni 20). *Kethudâ Paşa'Dan Saray Gelir Memuruna Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/8/15 (58) Sayfa 229 No. 208. (1267 H., Muharrem 26). *Sunni Ma'iyetten Saray Daire Vekaletlerine Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, S.1/1/22 (78) Sâdir el-Ma'îyyeti İlâ ed-Devâvîn ve el-Ekâlîm Sayfa 12. (1238 H., Zilka'de 27). *Dîvândan Ticaret Dîvânı Mütercimi İstafân (İstîbân)'a Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/2/12 (98) Sayfa 696, No: 782. (1267 H., Şa'bân 18). *Sünni Maiyyetten Tüccar Kuruluna Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/2/5 (63) Sayfa 804 No. 808. (1267 H., Receb 16). *Sünni*

Ma'iyetten Maliye Dîvânına Yazı.

- Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/5/1 (3) Sayfa 195 No. 951. (1247 H., Şaban 26). *Yüce Makamdan Velî Ni'am Cidde Valisi Kethudâ'ya Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/8/23 (86 C.1) Sayfa 15 No. 5. (1268 H., Zilhicce 27). *Sadîr Olan emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye 'Arabiy, Sicil 1/8/8 (44) Sayfa 295 No. 220. (1266 H., Receb 16). *Ma'iyetten Karar Meclisine Yazı.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy. (1245 H., Cumadi Sani 24). *Üst Makamdan Maiyyete Emir (K.1/57/1 (36) S. 36 No:316).*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy. (1248 H., 1250H., Cumâdî Sani, Muharrem 2, 10). *Üst Makamdan Cihat Bakanına Emir (K.1/58/2 (44) S. 83 No:460), Üst Makamdan Ethem Beye Emir (K.1/55/1 (49) S. 121 No:663).*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy. (1250 H., Şaban 25). *Üst Makamdan İskenderiye Haznedarına Emir (K.1/60/2 (59) S. 89 No:291).*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/55/5 (86) Sayfa 29 No. 75. (1252 H., Şa'bân 2). *el-Kethudâ'ya Yüce Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, S.1/58/2 (44) S. 88 No. 504. (1248 H., Cumâdî Evvel 9). *Üst Makamdan Habib Efendiye Yazı.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, S.1/62/1 (68) S.25, No: 75. (1251 H., Cumâd Evvel 3). *Üst Makamdan Muhtâr Beye Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/475 (11) Sayfa 1 No. 1. (1235 H., Muharrem 1). *Maiyyetten Gîrga Mutasarrıfına.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/55/5 (86) Sayfa 21 No. 53. (1252 H., Receb 10). *Baş Vekile Emir Âlî.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/79/1 (62) Sayfa 89 No. 648. (1251 H., Safer 19). *Yüce Makamdan Baki Beye Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, S. 1/50/7(21) S.128 No. 604. (1242 H., Cumâd Evvel 2). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir. Kahire.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/1/13 (1891) Sayfa 58, No: 23. (1275 H., Rabi'u Sân 23). *Maliye Bakanlığına Emri Kerîm.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/1/7 (1885) Sayfa 70, No: 156. (1272 H., Zilhicce 29). *İskenderiye Valisine Emri Kerîm.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/1 (3) Sayfa 33 No. 328. (1234 H., Ramadân 15). *Muhammed Ali Paşa'dan Reşîd Pirinç Müdürü Muhammed Efendiye Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/15 (38) Sayfa 53 No. 482. (1245 H., Şa'bân 1). *Üst Makamdan Mansûra ve Dimne Bölgesi Memuru Abdu'r-Razzâk Ağaya Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/2(5) Sayfa 38 No. 381. (1235 H., Zilka'de 27). *Üst Makamdan Kethudâ'ya Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/3 (6) Sayfa 81 No. 755. (1236 H., Zilhicce 22). *Üst Makamdan Emir.*
- Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/4 (9), Sayfa 28, No: 257 . (1237 H., Rabi'u Sân 8). *Sunnî*

Maiyyetten Gemiler Müdürü Ağa'ya Yazı.

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/47/7 (17) Sayfa 16 No. 108. (1236 H., Safer 1). *Üst Makamdan Haznedara Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/4 (14) Sayfa 21, No: 82. (1238 H., Şa'bân 29). *Muhammed Ali Paşa'dan Bogos Beye Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/5 (18) Sayfa 23 No. 167. (1239 H., Ramadân 23). *Cidde Gümrüğüne Bağlı Yusuf Yakub El-Ermeni ile Yazışma.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/5 (18) Sayfa 65 No. 645. (1240 H., Rabi'u Sân 28). *Ma'îyyetten Bulak Tirubün Müdürüne.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/5 (18), Sayfa 37, No: 360 . (1239 H., Şevvâl 24). *Dîvândan haznedara Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/7 (21) Sayfa 134 No. 637. (1242 H., Cumâd Evvel 30). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/7 (21) Sayfa 26 No. 135. (1240 H., Şevval 13). *Ma'îyyetten Bogos Beye Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/50/9 (40), Sayfa 62, No: 342. (1245 H., Şevval 1). *Üst Makamdan İstanbul'daki Sarraf Ârâm'a Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/51/2 (54) Sayfa 116, No:429. (1250 H., Zilka'de 9). *Üst Makamdan Muhtâr Beye Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/55/5 (86) Sayfa 21 No. 53. (1252 H., Receb 10). *Üstten Kethudâ'ya Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/62/1 (68) Sayfa 1 No. 1. (1251 H., Rabi'u Evvel 29). *Üst Makamdan Burhan Beye Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/62/1 (68) Sayfa 225 No. 361. (1251 H., Receb 29). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil. 1/55/1 (49) Sayfa 55 No. 374. (1249 H., Safer 10). *Maiyyetten İpek Bakanı Hâfız Efendiye Yazı.*

Dîvânu el-Ma'îyye Turkiy, Sicil 1/1/2 (1881) Sayfa 363, No: 58. (1271 H., Şa'bân 25). *el-Mahrûsa Valisine Emri Kerîm.*

DONKYAN, K. (1983). *Mevâd Li Târîh el-Ermen Fî el-Lâzikiyye ve Zâvâhîhâ*. Halep: Halep Ermeni Ortodoks Başpiskoposluğu Yayınları.

EBU ZEYD, S. M. (1991). *Târîh el-Ermen Fî Mısr el-İslâmiy (1073-1171)*. Kahire: Üniversite Kitap Evi.

EBU'L-FÎDÂ, '.-D. İ. (tarih yok). *el-Muhtaşar Fî Ahbâri el-Beşer 2., 3. ve 4. Ciltler*. Mısır Hüseyiniye Matbaası.

el-'ALLÂF, İ. H. (2017, 02 27). el-Ermen Fî el-'Îrâk.. Ru'ye Târîhiyye. *Dunyâ el-Vağan*, s. <https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2017/02/27/430208.html>, Erişim tarihi: 27.05.2019.

el-ATÂBEKÎ, C. e.-D.-M. (1930). *el-Nucûm ez-Zâhira Fî Mulûk Mısr ve el-Kâhira 2.Cilt*. Kahire: Kahire Mısır Kitapları Yayınevi Matbaası.

el-BELÂZURÎ, E. e.-A. (tarih yok). *Kitâb Futûh el-Buldân*.

- el-Berîd, Sayı: 23. (1898, 10 6).
- el-BOSTÂNÎ, B. (1876). *Kitâb Dâiretu'l-Ma'ârif*. Tahran: İsmâ'îliyyan Matbuat Kurumu.
- el-BOSTÂNÎ, B. (tarih yok). *Kitâbu Dâiratu el-Ma'ârif 3. Cilt*. Tahran: İsmailyan Basım Kurumu.
- el-BOYACIYAN, A. (1941). *Târîh Hicrât el-Ermen 1. Cilt (Başlangıçtan 11. Asra Kadar)*. Kahire.
- el-BOYACIYAN, A. (1955). *Târîh Hicretu el-Ermen 2. Cilt (11. Asırdan Orta Asrın Sonuna kadar)*. Kahire.
- el-BOYACIYAN, A. (1960). *el-İklîm el-Mısrîy ve et-Tâife el-Ermenîyye*. Kahire.
- el-CEBERTÎ, A.-R. (tarih yok). *'Acâibu el-Âşâr Fî et-Terâcim ve el-Aḥbâr 4. Cilt*. Kahire: Matba'atu el-Envâr el-Muhammediye.
- el-CEMİL, S. (2010). *el-Ermen el-'Irâkiyyûn: Diyasbûrâ Vaṭan Bilâ Bedîl! İlâf Yevmiyye İlîktrûniyye*, s. <https://elaph.com/Web/opinion/2010/10/604270.html>, Erişim tarihi: 11.05. 2020.
- el-CEMİL, S. (2020, 04 04). *el-Ermen el-'Irâkiyyûn: Târîh ve Mustakbel. Cerîdetu el-Medâ el-Yevmiyye*, s. <https://almadasupplements.com/view.php?cat=860>, Erişim tarihi: 13.05. 2020.
- el-CİRİTLÎ, A. (1960). *Teṭavvur en-Nizâm el-Maşrafiy Fî Mısr, el-Cem'iyyetu el-Mısrîyyetu Li el-İktisâd es-Siyâsiy ve el-İḥşâi ve et-Teşrî'*. Kahire: Doğu İlan Şirketi Matbaaları.
- el-Ermenu Fî Filistîn. (2022). *Vekalet Vefâ Merkez el-Ma'lûmât el-Vaṭaniy el-Filistîniy*, s. https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=5049, Erişim tarihi: 04.01. 2023.
- el-Ermenu Fî Mısr. (1988, 12 22). *Mecelletu el-Muşavvir*.
- el-Ermenu Fî Mısr. (2015, Nisan 15). *Cerîdetu Vaṭaniy*.
- el-EŞTER, A. (2010, 09 14). el-Matrân Dr. Âfâk Asâdûryân Reîs Tâifetu el-Ermen el-Arşûzuks Li el-Medâ: "Ene Muteḥâil ve Erâ Enne el-'Irâk Seyenḥâzu Min Cedîd. Almada Paper / Aztagarabic, s. <https://almadapaper.net/sub/03-613/p10.htm> / <https://aztagarabic.com/archives/1346>, Erişim tarihi: 08.07. 2022.
- el-FAKÎ, H. (1971). *et-Târîhu es-Şekâfiyyu Li et-Ta'lîm Fî Mısr*. Kahire: Daru el-Ma'ârif.
- el-GAZZÎ, K. b.-B.-H. (tarih yok). *Nehru ez-Zeheb Fî Târîhi Ḥaleb 3. Cilt*.
- EL-GHOCİN, F. (1917). *Les Massacres en Armenie Turque*. Beyrouth.
- EL-GRİTLY, A. (1948). *The Structure of Modern Industry in Egypt, Vol. 38. Le Caire: L'Egypte Contemporaine*.
- el-ḤÂDİM, S. (1959). *Târîhu el-Ezyâi eş-Şa'biyyeti Fî Mısr*. Kahire: Dâru el-Ma'ârif.
- el-ḤAMEVÎ, Y. (1957). *Mu'cemu'l-Buldân 2 ve 3.Ciltler*. Beyrut: Sâdır Basın Yayınevi-Beyrut Basın Yayınevi.
- el-ḤAMEVÎ, Y. (1977). *Mu'cemu'l-Buldân el-Mucelled el-Evvel*. Beyrut: Dâr Sâdır.
- el-ḤATTE, A. A. (1950). *Târîh el-Zirâ'a el-Mısrîyye Fî 'Ahdi Muhammed Ali el-Kebîr*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- el-ḤAYMÎ, V. (tarih yok). *el-Ermen Fî Sûriyye / el-Ermen Fî İklîm Sûriyye*.

- el-Hilâl. (1893, Nisan 1). *Sayı 8*.
- el-İMÂM, M. R. (1999). *Târîh el-Câliyât el-Ermeniyeye Fî Mısr el-Karn el-Tâsi‘ ‘Aşar*. Kahire: Mısır Genel Kitap Konseyi.
- el-İMAM, M. R. (2013, Mart 21). el-Ermenu ve el-Ezher eş-Şerîf. <https://aztagarabic.com/archives/8339>, Erişim tarihi: 11.06. 2023.
- el-İMAM, M. R. (2013). *Ermenu el-İskenderiyye ve Devruhum Fî el-Hayati el-Mısrıyyeti*. <http://www.ancme.net/studies/725>, Erişim tarihi: 01.02. 2023.
- el-KALKAŞENDÎ. (tarih yok). *Kitâb Şubhu el-A‘şâ 4. Cilt*.
- el-KÂTÎ‘, M. (2018). Hikâyetu el-Ermen.. Min Żahâyâ el-İstibdâd İlâ Enşârihî. <https://www.syria.tv/content/حكاية-الأرمن-من-ضحايا-الاستبداد-إلى-أنصاره>, Erişim tarihi: 19.05. 2022.
- el-KÂZÎ, A. (24.04.2021). Veşîka Târîhiyye.. Keyfe Edâne el-Ezher Mezâbih el-Ermen Kable 100 ‘Am. <https://www.lebanondebate.com/news/525838>, Erişim tarihi: 23.04. 2022.
- el-Kitâb el-Muḳaddes, el-Işḫâḥ 27:14*. (tarih yok).
- el-Kitâb el-Muḳaddes, Sefer el-Tekvîn*. (1970). Kahire: Kitab-ı Mukaddes Yayınevi.
- el-LİŞÎ, M. (2015, 04 14). Câsiyâ: "Ecdâdî Evvel Min Edḥalû "el-ûfset" İlâ Mısr. *el-Watan News*, s. <https://www.elwatannews.com/news/details/709023>, Erişim tarihi: 19.05. 2022.
- el-MAḲRÎZÎ, T.-D. A. (1998). *el-Mevâ‘iz ve el-İ‘tibâr Bi Żikri el-Hıtat ve el-Âşâr el-Ma‘rûf Bi el-Hıtat el-Makrîziyye, el-Cuzz el-Evvel*. Beyrut: Mektebe Medbûlâ.
- el-Mevsû‘atu’s-Sûfyetiyyetu’l-Ermeniyetu 1., 3., 4., 5., 6., 10. ve 11. Ciltler*. (1974, 1977, 1978, 1979, 1980, 1984 ve 1985). Erivan: Erivan Bilim Akademisi Yayınları.
- el-MÎNYÂVÎ, ‘. (2014, 03 16). “Bûğûs Bek Yûsufyân” Evvel Vezîr el-Hâriciyye Li Mısr.. Kâne Şadîḳan Li Muhammed Aliy.. *Şadâ el-Beled*, s. <https://www.elbalad.news/855759>, Erişim tarihi: 27.01. 2023.
- el-MUDEVVER, M. (1982). *el-Ermen ‘Abra et-Târîḥ*. Şam-Suriye: Nobel Yayınevi.
- el-MUNÂVÎ, M. H. (1970). *el-Vezâratu ve el-Vuzerâ Fî el-‘Asr el-Fâtîmî*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- eL-MUWELHÎ, İ. (1940, 8 13). “L’Introduction de la Mandarine en Egypte. *La Bourse Egyptienne*.
- el-VERDÎ, Z. e.-D. (tarih yok). *Târîḥ İbn el-Verdî 3. Cilt*.
- el-VERDÎ, Z. e.-D.-B. (tarih yok). *Tetimetu el-Muḥtaşar Fî Aḥbâr el-Beşer (Târîḥ İbn el-Verdî) 2. cilt*. Beyrut-Lübnan.
- en-NAḤÎLÎ, S. M. (1963). *Târîḥu Hareketi el-‘Ummâliyyeti Fî Mısr*. Kahire: Daru en-Nahdati el-‘Arabiyyeti.
- er-RÂFÎ‘Î, A. (1982). *Aşr Muhammed Aliy*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- er-RÂFÎ‘Î, A. (1982). *Aşru İsmâ‘îl, Cuzân*. Kahire: Dâr el-Ma‘ârif.
- er-RÂFÎ‘Î, A. (1982). *Aşru Muhammed Ali*. Kahire: Dâr el-Ma‘ârif.
- er-Rûm ve el-Mevârîne ve el-Ermen ve el-Lâtîn ve el-Keldân Eşheru el-Eḳaliyyât el-

- Mesîhiyye Fî Mısır. (2013). *Mulhîk Aztâk el- 'Arabiy Li eş-Şuûn el-Ermeniyye*.
- ESPAREZ. (1962). *el-Yûbil el-Zehabi (1908-1958)*. Firesno -Kaliforniya.
- es-ŞAYRAFÎ, A. b.-C. (2002). *İnbâu el-Haşr Bi Ebnâi el- 'Aşr*. Kahire: Mısır Genel Kitap Heyeti.
- es-Seneksar el-Kıptiy: *Seyru eş-Şuhedâi ve el-Kıddîsîn Fî el-Kenîseti el-Kıptiyyeti*, 1. Cilt. (1988). Kahire: Mektebetu Mâr Circîs Şikûlânî.
- es-SEYYÎD, E. (1972). *Ermeniyye Fî el-Târîh el- 'Arabiy*.
- es-SURYÂNÎ, R. M. (1992). *Târîhu Deyri el-Enbâ Yuḥannes Kâmâ el-Ḳadîm, Deyru es-Suryân*. Vâdî en-Naṭrûn.
- es-SURYÂNÎ, Y. (1990). *el-Kams: el-Fennu el-Kıptiyyu ve Devruhû Beyne Funûn el- 'Âlem el-Mesîhiy*. Şihit Çölü - Buhayra, Şihit Çölü: Sûryânî Manastırı.
- eş-ŞANÂVÎ, A. (1983). *ed-Devletu el- 'Uşmâniyyetu Devle İslâmiyye Mufterâ 'Aleyhâ*. Kahire: el-Ancelû el-Misriyyeti.
- eş-ŞARKÂVÎ, A. A.-V. (2015). *Mezâbih el-Ermen Žıdda el-Etrâk Fî el-Veşâik el- 'Uşmâniyye ve el-Rûsiyye ve el-Emrîkiyye*. Dâr el-Beşîr Li el-Şekâfe ve el-'Ulûm.
- et-ṬABERÎ, E. C. (1962, 4.Cilt 1963, 9.Cilt 1967). *Târîh el-Ṭaberî, Târîh er-Rusul ve el-Mulûk 3.Cilt*. Mısır: Mısır Maarif Evi.
- Faşlu el-Hıṭâb, Sayı: 11. (1897, 2 9).
- Fehresetu el-Evâmir el- 'Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1895. (1896). Kahire: Matbaatu Bûlâk.
- Fehresetu el-Evâmir el- 'Aliyye ve ed-Dikrîtât es-Şâdira Fî Seneti 1897 No: 29. (1897).
- FERCİDYAN, S. H. (1981). *et-Tanzîm ve el-Neşât el-Şekâfiy Fî Beyrût ve Muḥtelef el-Menâṭik el-Lubnâniyye (1920-1980) 3. cilt*. Beyrut.
- FERCİDYAN, S. H. (1981). *Tekvîn el-Şa 'b el-Ermeniy ve Muḥtelef Muessesâtihî Ke el-Kenâis ve el-Medâris...(1920-1980) 2. cilt*. Beyrut.
- FERCİDYAN, S. H. (1982). *el-Ermen Fî Lubnân el-Cuzz el-Evvel (Min Ḳadîm el-Zamân Ḥattâ Nihâyet el-Ḥarb el- 'Âlemiyye el-ûlâ) 2. baskı*. Beyrut.
- FERÎD, M. (1896). *Târîh ed-Devle el- 'Aliyye el- 'Uşmâniyye*. Kahire: Mektebetu el-Âdâb.
- GAZARYAN, H. Ç. (1995). *Silsile Veşâik ve Dirâsât el-Mecâzir el-Ermeniyye 4 (Veşâik Târîhiyye 'An el-Mecâzir el-Ermeniyye 'Âm 1915)*. Lazkiye / Halep: Dâr el-Ḥivâr Li el-Neşr ve el-Tevzi' / Nâdî el-Şebîbe el-Sûriyye Li el-Lecne el-Şekâfiyye.
- GHALÎ, M. B. (1983). *Nubar Pacha. Mémoires, Introduction et Notes*. Beyrouth: Librairie du Liban.
- GİBB Hamilton Alexander Rosskeen, H. B. (1990). *el-Muctema ' el-İslâmiy ve el-Ġarb*. Kahire: Mısır Genel Kitap Konseyi.
- GİVONET, Ç. Â.-G. (1982). *Târîh*. Erivan.
- GREPPÎN, J. (1986). *The Armenian Language*. New York: Lexican Universal Encyclopedia.
- ḤABÎB Refîk, A. M. (1994). *Târîh el-Kenîse el-Mışriyye*. Kahire: Arap Basın Yayın Evi.
- ḤABÎB, R. (1999). *Târîhu er-Rehbene ve ed-Deyriyye*. Kahire: Mektebetu el-Mahabbeti.

- ḤAFÂCÎ, N. Y. (1977). *Fennu ez-Zaḥrafe Bi el-‘Aḳdi "Fennu el-Mekremiye", Silsiletu İkra' Rakam 429*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- ḤAFÂCÎ, N. Y. (1977). *Fennu ez-Zaḥrafe Bi el-‘Aḳdi "Fennu el-Mukrimiyye", Silsiletu İkra', No: 429, Kahire*.
- ḤÂFİZ, F. H. (1986). *Târîḥ el-Ermen Münzu el-Bidâye Ḥattâ el-Yevm*. Kahire.
- ḤÂFİZ, F. H. (1986). *Târîḥ Şa‘b el-Ermen Münzu el-Bidâye Ḥattâ el-Yevm*. Kahire.
- HALL, L. K. (1907). *Egypt And Minor Asia in The Light Of Recent Discoveries*. Londra.
- ḤAMDÂN, C. (1993). *Silsiletu Kitâb el-Hilâl, No: 510*. Kahire.
- ḤÂMİD, R. ' (1983). *en-Nizâm el-İctimâ‘iy Fî Mıṣr Fî Zılli el-Mulkiyât ez-Zira‘iyye el-Kebîr 1837-1914*. Kahire: Daru el-Fikri el-Hadîsi.
- HAMONT, P. H. (1843). *L’Egypt sous Méhémt-Ali, 2 Vols*. Paris.
- HEREDOT, Ç. S. (1986). *Târîḥ Min Tis‘ati Kutub*. Erivan.
- HERÎDÎ, S. A. (1985). *el-Hıraf ve el-Şinâ‘ât Fî Ahdi Muhammed Aliy*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- HEVAYT, E. Ç.-B. (1997). *Târîḥ el-Ruhbene el-Kıbtıyye Fî el-Şahrâi el-Ġarbiyye Ma‘a Dirâse Li el-Me‘âlim el-Eşeriyye el-Mi‘mâriyye Li Edîrati Vâdî el-Naṭrûn Munzu el-Ḳarn 14 İlä el-Ḳarn 19, 3. Cilt. Vâdî el-Naṭrûn*.
- HEYWART Dunne, J. (1938). *An Introduction to the History of Education in Modern Egypt*. London.
- HİTTÎ, P. Ç.-Y. (1943). *History of The Arabs (Târîḥ el-‘Arab (Suriya, Lubnân ve Filisṭîn)*. Londra.
- HOFHANNİSYAN Nikola H. (1992). *el-Mihne el-Lubnâniyye ve Mevḳıf el-Câliyyât el-Ermeniyye Fî Lubnân (1975-1984)*. Erivan.
- HOFHANNİSYAN Nikola H., S. H. (1975). *Sûriyye Fî Nidâlihâ Min Ecli el-İstiḳlâl (1917-1946)*. Erivan.
- HOFHANNİSYAN, N. (2007). *el-‘Alâkât el-Târîḥiyye el-Ermeniyye-el-‘Arabıyye*. Kahire: Ermeni Araştırmaları Merkezi - Kahire Üniversitesi.
- HORÎ, Ş. v. (1925). *Hulâşatu Târîḥi Kenîseti Ūşelîm el-Urşûzıksiyye*. Kudüs: Beytu'l-Makdes Matbaası.
- ḤORİNATSÎ, M. (1981). *Târîḥ el-Ermen Ev Târîḥ el-Ummel-Ermeniyye*. Erivan.
- Hosaper. (tarih yok). Wikipedia.org: <https://ar.wikipedia.org/wiki/هوساير> adresinden alındı
- HOSİBYAN, e.-K. K.-E. (1951). *Havâşî el-Maḥṭûṭât (5. Asırdan 1250'ye kadar)*. Antalyas-Lübnan: Kilikya Evi Katolik Ermeni Matbaası.
- HOVANNİSYAN, L. A. (1968). *Târîḥ et-Ṭıbb el-Ermeniy Munzu el-‘Uşûr el-Ḳadîme ve Ḥattâ el-Ḳarn el-Tâsi‘ ‘Aşar ve er-Revâbiṭ Beyne Medresetey el-Ṭıbb el-‘Arabiy ve el-Ermeniy*. Ermeni Genel Hayır Dernekleri Yayınları.
- İBN-ŞEDDÂD, e.-K. B.-D. (tarih yok). *en-Nevâdir es-Sulṭâniyye ve e-Meḥâsin el-Yûsufiyye (Kitâbu Sîreti Şalâḥ ed-Dîn Eyyûbî)*.
- İBNU EBÎ EŞÎ‘A, Ş. N. (1965). *‘Uyûn el-Enbâi Fî Ṭabaḳât el-Eṭıbbâi*. Beyrut.

- İBNU HALDÛN, A. (2000). *Târîhu İbni Haldûn, el-Cuzu's-Sânî*. Beyrut-Lübnan: Dâru'l-Fikr.
- İBNU-ḤALKÂN. (tarih yok). *Vefeyât el-A'yân ve Enbâu Ebnâi ez-Zamân 1. Cilt*.
- İBNU'L-İBERÎ, G. e.-M.-Y. (1958). *Târîh Muhtasar ed-Duvel*. Beyrut.
- İBNU'L-İBRÎ, G. e.-M. (1958). *Târîh Muhtasar ed-Duvel, Vakfeden ve Haşîye Koyan Peder Anton Salhânî*. Beyrut.
- İBNU'Ş-ŞAḤNE, B. E. (1984). *el-Durru el-Munteḥab Fî Târîhi Memleketi Haleb*. Halep-Suriye.
- İMAM, İ. (1977). *Fennu el-İhrâc el-Şaḥafiy*. Kahire: Anglo Mısır.
- İRÂKÎ, Y. M. (1985). *el-Vucûd el-Uşmâniy el-Memlûkiy Fî Mısr*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- İSMÂİL, H. M. (1977). *Dirâsât Fî el-Hâle el-İctimâ'iyye Fî Mısr Fî en-Nısf el-Evvel Min el-Karn el-Tâsi'a 'Aşara*. Kahire: Kahire üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- İSRAİL, M. İ. (2017). *Ermenu Mısr.. Ermenu Filisîn Ba'iden 'An es-Siyâse*. Kahire: el-Arabi Yayın Dağıtım.
- İSRAİL, M. İ. (21 Aralık 2015). Muşkiyetu Deyr es-Sultân 1820-1899. *Ceridetü el-Ahrâm el-Cedîd el-Kenediy*.
- ISSAWÎ, C. (1946). *Egypt, An Economie and Social Analysis*. London.
- KAGANKDAVATSI, M. Ç. (1969). *Târîh Bilâd el-Ağvân*. Erivan.
- ḲAMḤA Ahmed ve Abdu el-Fettâh es-Seyyid. (1923). *Nizâmu el-Ḳazâi ve el-İdâratı*. Kahire.
- KANTSAKTİSİ, K. Ç. (1982). *Târîh el-Ermen*. Erivan.
- KARDAŞYAN, A. H. (1943, 1986, 1987). *Mevâd Litârîh el-Ermen Fî Mısr 1. Cilt, 2.Cilt ve 3. Cilt*. Kahire, Venedik, Venedik.
- KARDAŞYAN, A. H. (1985). "Mevâd Litârîh el-Ermen Fî Mısr". *"Kigâret" Yıllık Edebiyat, Sanat ve Araştırma Kitabı 3. Cilt*. içinde Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Derneği Yayınları.
- KARDAŞYAN, A. H. (1985). *Kigâret, Kitâb Seneviy Li el-Âdâb ve el-Funûn ve el-Dirâsât 3. Cilt*.
- KEÇECİ, İ. (2021). Ermen 'İrâkiyyûn S. 15678. *Eş-Şarku'l-Evsaf*, s. <https://aawsat.com/home/article/3275991/إنعام-كجه-جي/أرمن-عراقيون>, Erişim tarihi: 20.03. 2022.
- Kigâret, Kitâb Seneviy Li el-Âdâb ve el-Funûn ve ed-Dirâsât 1. Cilt, Hayik BARİKYAN, (Yazı İşleri Müdürü). (1975). N. BARTAMYAN içinde, *Lemḥa 'Alâ el-Âşâr Fî Sûriyye / el-Ḳuvvâd el-Ermen Fî Ceyş el-Sûriy*. Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Cemiyeti Yayınları.
- Kigâret, Kitâb Seneviy Li el-Âdâb ve el-Funûn ve el-Dirâsât 2. Cilt, Hayik BARİKYAN, (Yazı İşleri Müdürü). (1976-1978). S. Ç. GABRİEL içinde, *Vucûd el-Ermen 'Alâ Sâhil es-Sûriy*. Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Cemiyeti Yayınları.
- Kigâret, Kitâb Seneviy Li el-Âdâb ve el-Funûn ve el-Dirâsât 2. Cilt, Hayik BARİKYAN, (Yazı İşleri Müdürü). (1976-1978). A. D. YERİTSİYAN içinde, *el-Ya'kubiyye-Câliye Ermeniyye Qadîme*. Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Cemiyeti Yayınları.
- Kigâret, Kitâb Seneviy Li el-Âdâb ve el-Funûn ve el-Dirâsât 3. Cilt, Hayik BARİKYAN,

- (Yazı İşleri Müdürü). (1985). KARDASİYAN Ardaşis H. içinde, *Mevâd Li Târîh el-Câliye el-Ermeniyeye Fî Sûriyye*. Halep: Halep Ermeni Genel Hayır Cemiyeti Yayınları.
- KİRNEZ, İ. (1992). *el-Mesîhiyye 'Abra el-'Uşûr*. Kahire: Nubar Yayınevi.
- KLOT-BEY, Ç. M. (tarih yok). *Lemha 'Âmme İlâ Mısr el-Cuzz el-Şânî*. Kahire.
- KOLASİRYAN, K. e.-M.-E. (1990). *Târîh Cesâlika Kâşûlikûsiyye Beyt Kilikya el-Kebîr*. Antalyas-Lübnan.
- KUŞAKYAN, P. T. (1927). *Kenâis el-Ermen el-Ğadîme ve el-Ğadîse Fî Mısr*. Kahire.
- LANE-POOL, S. (1968). *A History of Egypt In The Middle Ages*. Hollanda.
- LANG, D. M. (1980). *Armenia, Cradle o f Civilisatio*. London.
- LANG, D. M. (1988). *The Armenians, A people in exile*. London.
- LEHÎTA, M. F. (1944). *Târîh Mısr el-İktisâdî Fî el-'Uşûr el-Ğadîse*. Kahire: Telif, Tercüme ve Yayın Kurulu Matbaası.
- LEHÎTA, M. F. (1944). *Târîhu Mısr el-İktisâdiy Fî el-'Usûr el-Hadîse*. Kahire: Matba'atu Lecneti et-Te'lif ve et-Terceme ve en-Neşr.
- Livre d'Or de la Fédération Egyptienne de l'industrie . (1948). Le Caire.
- Livre d'Or les juridictions Mixtes d 'Egypte 1876-1926. (1926). İskenderiye.
- LİYU. (1966). *el-A 'mâl el-Kâmile 1. Cilt*. Erivan.
- MAHÉ, J.-P. (1980). "Les Arméniens et l'Egypt" No. 9. *Le Monde Copte, Paris*.
- MAHMÛD, C. K. (2005). *el-Ermenu Fî Mısr Fî 'Aşr el-'Uşmâniy*. Kahire: Kahire Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- MAHRÛS, M. (2005). *Berriyyetu Şihî Bi Vâdî en-Naţrûn*. Kahire: Eret Layn.
- MANANTİYAN, H. (1977). *Dirase 'İlmiyye Li Târîh el-Şa 'b el-Ermeniy 1. Cilt*. Erivan.
- MARLO, C. (1976). *Târîh en-Nehbi el-İsti 'mâriy Li Mısr 1798-1882*. Kahire: Mısır Kitap Genel Kurulu.
- MATAUS, P. (2000). *Maţrâniyyetu Benî Suveyf*. Lecnetu et-Tahrîri ve en-Neşri.
- McCARTHY, J. (1995). *Death and Exile, The Ethnic Cleaning of Ottoman Muslims (1821-1922)*. The Darmin Press Inc.
- Meclis el-Ahkâm. (1864, 06 24). *S7/3/2, Mukâtebe 55*.
- Mecmû 'atu Mine'l-Bâhişîn. (1951). *Târîh eş-Şa 'b el-Ermeniy, el-Mucelled el-Evvel*. Erivan.
- Mecmû 'atu Muellifin, Ç. K.-C. (1995). *Silsile Veşâik ve Dirâsât el-Mecâzir el-Ermeniyeye 1 (Muhtârât Min Ba'dı el-Kitâbât el-Târ'ihiyeye Havle Mecâzir el-Ermen 'Âm 1915)*. Lazkiye: Nâdî el-Şebîbe el-SûriyyeLi el-Lecne el-Sekâfiyye.
- Mehâfiz Baħr Berâ, No. 7, Vesîka 4. (1235 H., Safer 1). *Muhammed Necîb'ten Üst Makama Yazı Tercümesi*.
- Mehâfiz Baħr Berâ, No. 7, Vesîka 55, Varaka 53. (1235 H., Zilhicce 5). *Muhammed Necîb'den Üst Makama Yazı*. Kahire.
- Mehâfiz Baħr Berâ, No:7 Vesîka 91 Varaka 88. (1235 H., Receb 30). *Muhammed Necîb'den*

Üst Makama Yazı.

- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Maşlahatu es-Sikke el-Ĥadîd No: 2/1/A. (1304 H., Safer 25). *Sûretu Emr 'Âl Sâdır.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Maşlahatu es-Sikke el-Ĥadîd No: 2/2/A, Belge No: 19. (1897, 4 4). *Bogos Nubar'dan Başbakana Müzekkere.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Eşğâl, Maşlahatu el-Âsâr, Maḥfaza 4/3/A, Vesika No. 45, No: 616. (1887, 12 28). *Genel İşler Bakanlığından Bakanlar Kuruluna Müzekkere Tercümesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Eşğâl, Maşlahatu er-Rey, Maḥfaza 2/2/A. (1885, 10 24). *Bakanlar Kurulu Kararina Göre Sulama Denetimleri İçin Görevlendirilmeye Yetkili Hizmet Adlarının Listesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Eşğâl, Maşlahatu er-Rey, Maḥfaza 2/2/B. No. 683. (1888, 6 16). *Genel İşler Bakanlığından Bakanlar Kuruluna Müzekkere.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Eşğâl, Maşlahatu er-Rey, Maḥfaza. 2/2/A. No. 5. (1886, 2 10). *Endüstriyel binaların genel idaresindeki hizmet adlarının listesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Eşğâl, Maşlahatu et-Tanzîm, Maḥfaza 6/4/A. No. 2. (tarih yok). *Keşfu Bi Esmâi el-Mustahdemîn et-Temliyeti Bi Teftîşi Mısır.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Ĥakâniye, Maḥfaza 1/1/A. Vesika No. 32. (1886, 12 13). *Bakanlar Kurulu Sekreteryasından Hukuk Bakanlığına Müzekkere.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Ĥakâniye, Maḥfaza 7/2/1/A. No. 28 (Muharara). (1889, 1 19). *Hukuk Bakanlığından Bakanlar Kuruluna Müzekkere.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Ĥakâniye, Maḥfaza No: 1/1/A. (1884, 1 29). *Artin Rayezyan'ın İskenderiye Mahkemesi'nde Yargıç Olarak Atanmasına İlişkin Hidiv Kararnamesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Ma'ârif, Maḥfaza 18, No: 64. (1897, Şubat 20). *Maârif Vekilinden Müzekkere Tercümesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Mâliye, Maḥfaza 1/1/A. Vesika No. 32. (tarih yok). *Eski Genelkurmay Başkanı Muhammed Sadık'ın Bilgisi Dahilinde, Devrim Sırasında Dükkanlarının Yağmalandığını İddia Eden İşverenlerin Isimlerinin Listesi.*
- Mehâfız Meclisi el-Vuzerâ, Nazâratu el-Mâliye, Maḥfaza 1/5/D. (1892, Şubat 10). *Maliye Konseyinden Meclis Kuruluna Müzekkere Tercümesi.*
- Mehâfız Mulaḥḥaşât Defâtir Turkiy, No:9 Vesika 72. (1272 H., Rabi'u Sân 1). *Denizcilik Bakanı Hâfız Halîl Paşa'Dan Hidiv Dîvânı Katibine Yazı Tercümesi.*
- Mehâfız el-Ebhâş. (1236 H., Rabi'u Evvel 16). *Muhammed Ali'den Bogos Beye Emir.*
- Mehâfız el-Ebhâş. (1238 H., Receb 10). *Üst Makamdan Bogos Beye Yazı.*
- Mehâfız el-Ebhâş. (1239 H., No:49, Rebiu's-Sani 25). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi.*
- Mehâfız el-Ebhâş. (1259 H., Şevval 13). *Üst Makamdan Abro Beye Emir.*
- Mehâfız el-Ebhâş, Maḥfaza 2, 3, 4, 5, No: 50. (1227-1235). *Türk Hazine Emirler Tercümesi.*
- Mehâfız el-Ebhâş, No: 49, Maḥfaza 3 Vesika 11. (1242 H., Cumâd Evvel 1). *Üst makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi.*

- Mehâfîzu el-Ebhâs, No. 118, No. 610. (1249 H., Zilhicce 17). *Bogos'un Ermenilere Aracılık Etmesi Hususunun Türkçeye Çevirisi*. Kahire.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No. 49, Evâmir et-Ticâra ve el-Mebî'ât No. 140. (1244 H., Şevval 6). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir*. Kahire.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 45 Sicil No: 509 Türkçe Sayfa 80. (1274 H., Zilka'de). *Garra'da Sadır Olan İfade'nin Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1236 H., Rabî' Evvel 16). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1238 H., Şevval 22). *Üst Makamdan Bogos Beye Yüce Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1238 H., Cumâd Sân 10). *Ticaret ve Satın Alma Dîvânı Emirleri, Dîvândan Abraham Abroyan Beye Yazı*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1239 H., Receb). *Muhammed Ali Paşa'dan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1240 H., Cumâd Sân 24). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1242 H., Cumâd Evvel 22). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1246 H., Rabî'u Evvel 11). *Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 49. (1254 H., Safer 16). *Emri Sadır Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 5. (tarih yok). *Türk Hazine Emirler Tercümesi, Mehâfiz 2, 3, 4, 5, 1227-1235 H. Dönem Aralığı*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50. (1232 H., Şa'bân 21). *Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50. (1257 H., Zilka'de 5). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50. (1262 H., Cumâd Sân 26). *Muhammed Ali Paşa'dan Artin Beye Emir*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50. (1263 H., Cumâd Sân 14). *Ticaret ve Satın Alma Dîvânı Emirleri, Üst Makamdan Artin Beye Emir*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50. (1264 H., Receb 17). *Üst Makamdan Artin Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50, Mahfaza 3. (1258 H., Şa'bân 29). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50, Mahfaza 3. (1263 H., Şa'bân 17). *Üst Makamdan Artin Beye Emir Tercümesi*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 50, Mahfaza 3, Vesika 127. (1243 H., Rabî'u Evvel 11). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No: 52. (1841, Aralık 19). *Ticaret ve Satış Dîvânı*.
- Mehâfîzu el-Ebhâs, No:47, Sicil 539 Türkçe, Sayfa 46. (1281 H., Receb 9). *Sadır Olan İfadenin Tercümesi*.
- Mehâfîzu ez-Zevât. (1809, Ocak 6). *Muhammed Ali Paşa'dan Kıptî Öğretmenler Başkanına*

132/129.

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy 1/39. (1805, Haziran 10).

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 12 Vesîka 269/5. (1244 H., Rabi'u Sân 8). *Üst Makamdan İskenderiye Reisi Şeyh İsmail Efendi'ye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 2 Vesîka 73/6. (1249 H., Safer 1). *Üst Makamdan Özel Mektupçu Zeki Efendiye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 4 V. 244/1. (1252 H., Rabi'u Evvel 18). *Üst Makamdan Muhtar Beye Emir.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 5 Vesîka 106/1. (1227 H., Rabi'u Sân 13). *Üst Makamdan Bolak Gümrük Memuru Karabit Beye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 7 Vesîka 56/7. (1253 H., Receb 14). *Üst Makamdan Mısır Hesaplar Genel Müfettişine Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 1 Vesîka 39/1. (1220 H., Rabi'u Evvel 10). *Muhammed Ali'den Movsis Bey'e Sarraf Mirmeran Ekrem Hasen Bâşâ.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 12 Vesîka 445. (1372 H., Zilka'de 21). *İskenderiye Gümrük Emîni Osman İsmet'ten Haznedara yazı Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 2, Vesîka 73/6. (1249 H., Safer 1). *Üst Makamdan Özel Mektupçu Zeki Efendiye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 4 Vesîka 96/1. (1223 H., Muharrem 16). *Muhammed Ali Paşa'dan Tüccar Başkanı Mahmûd Hasen Ağ'a'ya Yüce Emir.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 9 Vesîka 202/2. (1240 H., Safer 18). *Üst Makamdan Ürün Satış Sorumlusu Rüstem Efendi'ye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 9 Vesîka 206/2. (1240 H., Safer 26). *Üst Makamdan Ürün Satış Sorumlusu Rüstem Efendi'ye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, No: 9, Vesîka 133/2. (1242 H., Şevval 17). *Üst Makamdan Bogos Beye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu ez-Zevât Turkiy, V. 123. (1230 H., Şevval 17). *Üst Makamdan Dimyat Gümrük Emîni İshak Hovannis Beye Emir Tercümesi.*

Mehâfîzu Meclisi el-Vuzerâ, Maḥfaza 3. (tarih yok). *Muhammed Ali Döneminden 1914'e Kadar Dışişleri Bakan Listesi.*

MEİNARDUS, O. F. (1977). *Christian Egypt, Ancient and Modern* . Cario.

Meleffu Adolf Kurberyan, No: 18318, Maḥfaza 614, Ayn 4, Dolap 29. (tarih yok).

Meleffu Anzon Venis Şobanyan, No: 24411, Maḥfaza 1005, Ayn 2, Dolap 49. (tarih yok).

Meleffu Aram Bey Papazyan, No: 25132, Maḥfaza 1059, Ayn 1, Dolap 52. (tarih yok).

Meleffu Avedik Koncyan, No:15609, Maḥfaza 520, Ayn 3, Dolap 41. (tarih yok).

Meleffu Takfur Efendi Corc, No:14231, Maḥfaza 476, Ayn 4, Dolap 22. (tarih yok).

Meleffu Ya'kûb Artîn Bâşâ, No 23049, Maḥfaza 899, Ayn 1, Dolap 44. (tarih yok). Dâru'l-Mahfûzât el-'Umûmiyye Bi el-Kâhira, Melefâtı el-Muvazzafın.

Meleffu Yakup Ağ'a Çırakyan, No: 18851, Maḥfaza 1005, Ayn 2, Dolap 49. (tarih yok).

- Meleffu Yakup Efendi Garabid, No: 27338, Maḥfaẓa 1250, Ayn 3, Dolap 61. (tarih yok).
- Meleffu Yusuf Bek ‘Azîz, No:24799, Maḥfaẓa 1031, Ayn 3, Dolap 50. (tarih yok).
- Meleffu Yûsuf Bek Hakikyan, No: 909 Maḥfaẓa 619, Ayn 3 Dolap 5. (tarih yok).
- MEMİŞ, E. (1988, Sayı 53). *M.Ö. 3. Binyılda Anadolu’da Türkler. Türk Dünyası Araştırmaları İstanbul*, s. 46.
- MEMİŞ, E. (2005, Cilt 7 Sayı 1). *Ermenilerin Kökeni ve Geçmişten Günümüze Türk-Ermeni İlişkileri. Sosyal Bilimler Dergisi*, s. 1-11.
- MENGİN, F. M. (1839). *Histoire Sommaire de L’Egypte sous le Gouvernement de Mohammed Ali*. Paris.
- METZ, Â. Ç.-H. (1957). *el-Ḥazâratu el-İslâmiyyetu Fî el-Ḳarn el-Râbi ‘ el-Hicriy 2.Cilt. Kahire*.
- MÎKÂİLYAN, N. K. (1980). *Târîḥ el-Ermen Fî Mıṣr Fî el-Ḳarn el-Vuṣṭâ*. Beyrut.
- MİNASYAN Mehran, P. B. (1989, Eylül). *el-Mutercemât el- ‘Arabiyyeti ve el-Ermeniyyeti Fî el-Ḳarn el-Vuṣṭâ. Mecelletu "Dirâsât İştirâkiyye el-Aded 9*, s. 137.
- MISIRLIYAN, K. (1947). *Min A ‘lâm el-Ermen Fî Mıṣr*. Kahire.
- MUBÂREK, P. A. (1987). *el-Ḥuṭaṭ et-Tevfîkiyye el-Cedîde Li Mıṣr el-Ḳâhira 20 Cilt, 1. ve 2. Ciltler*. Kahire: el-Hey’etu el-Mıṣriyyetu el- ‘Âmmetu Li el-Kitâb.
- MUSTAFA, A. A. (1990). *Aşru Hakîyân*. Kahire: Mısır Kalkınma Silsilesi, Mısır Kitap Genel Kurulu.
- MUTEVELLÎ, M. (1974). *el-Usûlu et-Târîhiyyetu Li'r-Re'sumâliyyeti el-Mıṣriyyeti ve Teṭavvuruhâ*. Kahire: Mısır Genel Kitap Kurulu.
- NAḤLE, K. S. (2001). *Silsile Târîḥ Bâbâvât el-Kursiy el-İskenderiy (1409-1718)*. Mürâca’a Süryani Manastırı Piskopos Matâus.
- NALBANDIAN, V. (1971). *The Theory of the Babylonian Origin of the Armenian people. Vol. 24, No. 95*. Los Angeles.
- NA‘LEBENDYAN, H. T. (1965). *el-Maṣâdir el- ‘Arabiyye ‘An Ermînyâ ve el-Bilâd el-Mucâvira*. Erivan.
- NARKİS, B. (1979). *Kunûz el-Fenni el-Ermeniyyi Fî el-Ḳuds*. Madona Yayınevi.
- NİLES, E. H., & E., S. A. (1919). *Report of Captain Emory H. Niles and Mr. Arthur E. Sutherland Jr. on trip of Investigation through Eastern Turkish Vilayets*. U.S. National Archives 184.021/175.
- NİNET, J. (1866). *Le Commerce Européen d'Importation en Egypte de la Bazar Egyptien*. Berne.
- Nuḥbe Min el-Bâḥişîn ve el- ‘Ulemâ, Ç. M. (1995). *Silsile Veşâik ve Dirâsât el-Mecâzir el-Ermeniyye 3 Cerîmetu el-Şamt (Cerîmetu İbâde el-Cins el-Ermeniy. Lazkiye/Halep-Suriye: Dâr el-Ḥivâr Li el-Neşr ve el-Tevzî’*.
- ORHAYATSI, M. Ç. (1973). *Ḥavleyât*. Erivan.
- ORMANIAN, M. (1955). *The Church of Armenia*. London.
- ORMANYAN, P. M. (1912). *Azkabadum (Târîḥ el-Kenîse el-Ermeniyye Munzu el-Bidâye Ḥattâ el-Yevm) 1. cilt ve 2. cilt*.

- ORMANYAN, P. M. (1952). *Kenîsetu el-Ermen*. Antalyas-Lübnan: Kilikya Evi Katolik Ermeni Matbaası.
- OTTO, M. F. (1986). *The Holy Family in Egypt*. Cairo.
- PADRİK, A. (1944). *Ermînya 'Abra el-'Usûr*. Kahire: Ermeni Kültür Dostları Cemiyeti.
- PANKHURST, S. (1955). *Ethiopia*. London.
- PASTIRMACIYAN, H. Ç. (1980). *Târîh el-Ermen 1. Cilt*. Beyrut.
- PİYER, G. Ç.-H.-H.-C. (1976). *Dirâsât Fî et-Târîhi el-İctimâ'iyi Li Mısr el-Hadîseti*. Kahire: Mektebetu Câmi'ati 'Ayn Şems.
- POLADIAN, T. (1958). *The Role of Armenia in History*. Calcata.
- PROWER, J. (1972). *The Latin Kingdom Of Jerusalem*. London.
- RAE, W. F. (1892). *Egypt To-Day*. London.
- RAMAZÂN, T. İ. (1978). Edîb İshâk ve Fikruhû es-Siyâsiy (1856-1885). *Kulliyetu et-Terbiyeti Câmi'atu el-Manşûra: Mecelle Seneviye 2. Sayı*.
- RAMAZÂN, T. İ. (1983). *el-İdâretu el-Mısrıyyetu Fî Fetreti es-Saytarati el-Birîtânıyyeti*. Kahire: Dâru el-Ma'ârif.
- REGNY, E. d. (tarih yok). *Statistique de L'Egypte 1870-1873*. Alexandrie.
- REYMON, E. Ç. (1992). *el-Mudunu el-'Arabıyyetu el-Kubrâ Fî 'Aşri el-'Uşmaniyyeti*. Kahire: Dâru el-Fikri ed-Dirâsât ve en-Neşri ve et-Tevzî'i.
- RİVLİN, H. A.-H. (1968). *el-İktîşâd ve el-İdâre Fî Mısr Fî Mustehel el-Ğarn el-Tâsi'a 'Aşara*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- RÛFUS, C. (1664). *Târîhu el-İskender el-Mağdûniyyi*. Leiden-Elzevier.
- RUFUS, C. (tarih yok). Büyük İskender Tarihi . s. 3: 2, 6,.
- ŞÂBÂT, H. (1966). *Târîh et-Ṭibâ'a Fî el-Şark el-'Arabiy*. Kahire: Maarif Yayınevi.
- SABRY, M. (1930). *L'Empire Egyptien Sous Mohamed Ali ET La Qestion D'orient (1811-1849)*. Paris.
- SABRY, M. (1933). *L'Empire Egyptien*. Paris.
- SAHAROUNİ, S. (1974). *On the Origins of the Armenians*, Vol. 13, No. 49. Los Angeles.
- SÂLİH, E. M. (1990). *Devr el-Ermen Fî et-Ṭibâ'a ve es-Şahâfe*. Kahire: Vizan Yayınevi.
- SÂLİH, Z. v. (1959). *el-Bi'sât el-İlmiyye Fî el-Ğarn et-Tâsi'a 'Aşara 1. Cilt*. Kahire: Vezâratu et-Terbiye ve et-Ta'lîm.
- SÂMÎ, E. (1928). *Taḳvîm en-Nîl ve 'Âsru Muhammed Ali Bâşâ 1. Cilt*. Kahire: Matba'a Dâr el-Kutub.
- SÂMÎ, E. (1936). *Taḳvîm en-Nîl ve 'Âsru İsmâ'il Bâşâ, 2. Cilt*. Kahire: Matba'a Dâru el-Kutub.
- SÂMÎ, P. E. (1917). *et-Ta'lîm Fî Mısr Fî Seneti 1914 ve 1915*. Mısır.
- SAMUEL, P. (tarih yok). *el-Âşâru el-Kıptıyyetu elletî Uktişifet Fî 'Aşri el-Bâbâ Şunûde es-Şâliş (1971-2012)*. Kahire.

- SANCIYAN, E. K. (1965). *el-Câliyât el-Ermeniyye Fî Sûriyye Tahte el-İhtilâl el-'Uşmâniyyi*. Cambridge-USA.
- SARAFİAN, K. (1959). *The Armenian Apostolic Church*. California.
- SARIKAYA, M. (2021). Lübnan Emiri II. Beşir eş-Şihâbî'nin Ermeni ve Rum Şairleri ve Osmanlı-Lübnan ilişkilerine etkileri. *Erciyes Akademi* 35 (1), s. 137-160.
- SAVALANYANTİS, D. (1931). *Târîh el-Ğuds 1 ve 2. Cilt*. Kudüs: Ortodoks Ermeni Aziz Yakup Manastırı Matbaası.
- SEKLEMİAN, A. G. (1905). *The Armenian Alphabet Ermenistan Vol. 1, No. 6*. U.S.A.
- Selîm, M. Ş. (1937, Nisan). Ya'kûb Artîn Bâşâ. *Mecelletu et-Terbiyeti el-Hadîseti*, 5/3/1919, Aded 4 Sene 10, s. 379.
- SENİOR. (1882). *Conversation and Journals in Egypt and Malta*, 2 Vols. London.
- SERKİSYAN, K. 2. (1984). *Mecma' Haldûniyye ve el-Kenîse el-Ermeniyye*. Antalyas-Lübnan.
- Sikeku *Hadîd Mısr Fî 125 'Âm (1852-1977)*. (1977). Demir Yolları Matbaası.
- SİLVERA, A. (1980 No:2). *The First Egyptian Student Mission to France under Muhammed Ali*. The International o f Middle Eastern Studies, s. 17.
- SONYEL, S. R. (1987). *The Ottoman Armenians*. London.
- SURMAYAN, e.-M. Â. (1950). *Târîh el-Ermen Fî Haleb (1355-1908)* 3. Cilt. Paris.
- SURÛR, S. (2015, Nisan 24). Kenîsetu el-Ermen el-Ursûzuks. *Surûr, 2015, Cerîdetu el-Mısrıy el-Yevm*.
- SÜSLÜ, A. (1987). *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim*. Ankara.
- ŞABROL, Ç. Z.-Ş. (1992). el-Mısrıyyûn el-Muħdeħûn. *Vaşfu Mısr Li 'Ulemâi el-Ĥamleti el-Faransiyyeti 1. Cilt*. içinde Kahire.
- ŞEFİK, A. (1936). *Muzekkîrâtî Fî Nişfi Ķarn, el-Kısmu el-Evvel Min el-Cuz es-Sânî*. Kahire: Matba'atu Mısr.
- ŞEYHO, e.-Y. e.-E. (1924). *Kitâb el-Maħtûtât el-'Arabiyye Li Ketbe el-Naşrânıyye*. Beyrut.
- ŞUKRÎ, M. F. (1948). *Binâu Devleti Mısr Muhammed Ali (Taķrîru Cûn Bâvirenc)*. Kahire.
- (1885, 1897). *Ta'dât el-Ermen el-Kâşûlik 1885, 1897, Ĥânât el-Mihne ve Maħallu el-Mîlâd ve Maħallu el-İķâme*.
- (tarih yok). *Ta'dât el-Ermen el-Kâşûlik Fî el-Ķatar el-Mısrıy Ĥilâle 'Âmey 1885, 1897, Ĥâne Maşkat er-Re's*.
- (1885-1897). *Ta'dât el-Ermen el-Kâşûlik, Ĥânât el-Mihne ve Maħallu el-Mîlâd ve Maħallu el-İķâme*.
- Ta'dât en-Nufûs, Sicil No: 280, Sayfa: 129. (1285 H.).
- TANİLYAN, C. (1986). *es-Şaħâfe el-Ermeniyye Fî Lubnân Eşnâe Senevât el-Ĥarb (1975-1984)*. Beyrut.
- Târîh el-Ermen Fî Mısr. (2010, 10 17). *Aztak-el-Arabî, Mulħiķ Li el-Şuûn el-Ermeniyye*, s. <https://aztagarabic.com/archives/1466>, Erişim tarihi: 08.07. 2019.
- TER MİNASSİAN, A. (1992). *A Family of Armenian Amira: The Dadians*, Vol. 45, 179. Los

- Angeles: The Armenian Review.
- (18 Safer 1234 H.). *Terâcim Mulahhasât Defâtir Turkiy, Mahfaza 2, Sicil 3, Ma'iyye Turkiy, Vesika Rakam 138.*
- Terâcim Mulahhasât Defâtir Turkiy, Mahfaza1, Sicil 1, Vesika 29. (1225 H., Şa'bân 5). Ma'iyye Turkiy.*
- TEVFÎK, Â. E. (1989). *el-Akbât Fî 'Ahdi el-İhtilâl (1882-1914)*. Kahire: Aynu's-Şems Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.
- The New Encyclopedia Britanica 1.Cilt. (1974). Londra.*
- TOPUZYAN, H. (1979). *el-Câliyât el-Ermeniyeye Fî Mısr*. Erivan.
- TOPUZYAN, H. H. (1986). *Târîh el-Câliyât el-Ermeniyeye Fî Suriyye ve Lubnân (1841-1946)*. Erivan.
- TORİKYAN, Ş. (1992). *el-Kâziyye el-Ermeniyeye ve el-Kânûn el-Duveliy. Lazikiyye: Dâr el-Hivâr Li el-Neşri ve el-Tevzi'.*
- TOSUN, Ö. (1932). *es-Şanâi' ve el-Medâris el-Harbiyye Fî 'Ahdi Muhammed Ali Bâşâ. İskenderiye.*
- TOSUN, Ö. (1934). *el-Bi'sât el-İlmiyye Fî 'Ahd Muhammed Ali Şumme Fî 'Ahdey 'Âbbâs el-Evvel ve Sa'îd. İskenderiye.*
- TOSUN, Ö. (1996). *Vâdî en-Natrûn ve Edîretuhû ve Muhtaşaru Târîhi el-Baâtâriketi*. Kahire: Mektebetu Medbûlî.
- TOTAL, F. (1958). *Veşâik Târîhiyye 'An Haleb*. Beyrut.
- Turâş Ermeniy Nâdir. (2009, Ekim 13). *ed-Delîl es-Sevîsriy*.
- TURŞUYAN, H. (1964 Erivan). *Min Târîhi el-Câliyât el-Ermeniyeye Fî Mısr Fî el-Karneyni el-Hâdî 'Aşara ve es-Şânî 'Aşara Li el-Milâd. el-Mecmû'atu el-İstişrâkiyye 2. sayı, s. 315.*
- Twentieth Century Impression of Egypt. (1909). London.
- TYROS, P. A. (2003). *er-Rehbenetu el-Kiptiyyetu el-Ummu Li Rehbâniyyât el-Âlemi*.
- TYROS, P. A. (2011, Mayıs). *el-Ermen Fî Mısr Munzu el-Karn el-Hâdî 'Aşara Hattâ Bidâyeti el-'Asr el-'Uşmâniyyi. Erik Sayı 10.*
- TYROS, P. A. (2016). *Şekâfetu el-Fenni el-Kiptiyyi, Aded 304. Mecelletu es-Şekâfeti el-Cedîdeti, s. 132.*
- Veşâik Deyr el-Suryân No:2138. (1806, Eylül 22).
- WEEMS, S. A. (2002). *Armenia: The Great Deception, Secrets of a Christian Terrorists State*. U.S.A: ST. John Press.
- WIET, G. (1932). *Deuxieme Partie , L 'Egypte Musulmane De La Conguete Arab A La Conguete Ottomane,Tome I I . Kahire.*
- WILKINSON, S. G. (1843). *Modern Egypt And Thebes Vol. 2 . Londra.*
- YEGİŞE, Ç. E. (1971). *'An Varîân ve Harb el-Ermen*. Erivan.
- ZEHRU'D-DÎN, S. (1988). *el-Ermenu Şa'b ve Kâziyye. el-Muhtâra-Lübnan.*
- ZEYNU'L-ÂBÎDÎN, A. (1974). *el-Mesâg eş-Şa'biy Fî Mısr*. Kahire: el-Hey'etu el-Mısriyyetu el-Âmmetu Li-el-Kitâb.

EKLER

EK 1: Ünlü Ermeniler

Alexander Saroukhan: Çizimleri birçok Arapça ve uluslararası gazete ve dergide yer alan Ermeni asıllı Mısırlı bir karikatürist. Arap dünyasının en iyi ve en ünlü karikatüristlerinden biri olarak kabul edilir.

Dr. Âne Sityan: Sağlık Bakanlığı tarafından atanan ilk Iraklı kadın doktordur.

Angel Aram Rabezyan: Ermeni asıllı Mısırlı sinema oyuncusu.

Anstatis Mikoyan: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği 7. Başkanı.

Anushka: Vartanoush Garbis Selim, Ermeni asıllı Mısırlı şarkıcı ve oyuncu.

Ârâ (Arakis) Darzi (Denham Baronu Darzi): Siyasetçi, İngiliz Sağlık Bakanlığı yetkilisi ve İngiltere'nin en ünlü cerrahlarından birisidir. Kraliçe Elizabeth tarafından Sör ünvanı verilmiştir.

Ara Kâcâdor: Irak'taki ilerici sol kanat işçi hareketinin ilk kurucularından biridir.

Ârâm Armenak Babuhyan: Iraklı-Ermeni ünlü bir müzisyen.

Ârâm Nircifenyan: Nakkaş. Tencere, tepsi vb. yüzeylere nakış yapan Ermeni asıllı Mısırlı bir nakış sanatçısı.

Ârâm Haçaturyan: Sovyetler Birliğinde meşhur Müzisyen.

Ardem Mikoyan: Mig uşağının mucidi.

Arshak Poladyan: Ermeni akademisyen, büyükelçi, bürokrat ve yazar.

Dr. Astarciyan: Yirminci yüzyılın başında şehrin sol kıyısında Ermeni tarzında inşa ettirdiği sarayıyla ünlü Musullu Ermeni doktor.

Avak Asaduryan: Irak Ermeni Başpiskoposluğu Başpiskoposu.

Azadohi Samuel: Iraklı Ermeni aktris.

Bagramyan: Sovyet üst düzey askerî komutanı (mareşal).

Beatrice Ohannesyan: Ermeni asıllı Iraklı piyanist.

Bizant Minasyan: Ünlü kalıpcı. Kral Faruk döneminde atölyesinde on kuruşluk

madeni paranın kalıbını yapmıştır. Gazeteciler sendikasında hâlâ korunan ünlü yazar Yusuf el-Sabba'î için de bir kalıp yapmıştır. Ayrıca baskı harflerinin ilklerine benzeyen bir anahtar kalıbı yapmış ve Ahbâr el-Yevm Vakfını ziyaret ettiğinde Cumhurbaşkanı Enver Sedat'a hediye etmiştir (Minasyan'ın öğrencisi Zafin Taşçıyanla röportajından Akt. Salih, 1990: 63).

Bogos Yusufyan: Mehmet Ali Paşa döneminde Dışişleri ve Ticaret Nazırı ve Mısır'da bey rütbesini alan ilk Hristiyan olan Ermeni asıllı Mısırlı politikacı.

Bogos Nubar Paşa: Ermeni asıllı Mısırlı iş adamı, politikacı ve Ermeni Ulusal Meclisi Başkanı, Mısır Başbakanı Nubar Paşa'nın oğlu.

Calouste Gulbenkian: Ermeni asıllı Iraklı iş adamı ve hayırsever. Ellili ve altmışlı yılların en önemli Iraklı iş adamlarından biri olarak kabul ediliyor ve Irak'taki Uluslararası Halk Stadyumu'nu kuran Iraklı bir Ermeni ve aynı zamanda ülkenin en büyük tıbbi binası olan Bağdata'taki Medical City'nin inşasına katkısı sağlamıştır.

Charles Dıran Tekeyan: Fransız Bahriyesinde müfettiş.

Cebrayil Kayayan: 1949'da, Irak'ta, ilk vücut geliştirme şampiyonasını kazanan Iraklı sporcu.

Daron Melkian: Ermeni asıllı, Iraklı şarkıcı, gitarist ve System of Down üyesi.

Dr. Diko Anderyus el-İsfendiyyar: Bağdat'ta ünlü ve seçkin bir diş hekimidir. Özel kliniği Bağdat'ta Polis Tüneli bölgesinde bulunuyordu ve çok mükemmel bir doktordu. Büyük olasılıkla doksanlarda Amerika Birleşik Devletleri'ne (Michigan Eyaleti) göç etti.

Dunham'lı Ara Dürzi veya Baron Dürzi: Ermeni asıllı, Iraklı politikacı ve en iyi cerrahlardan biri.

Efadis Çakıcyan: Mısır'da ilk kez gaz ocağını (Primus) yapan kişi.

Fairouz / Feyrouz: Perouz Artin Kalfayan, Ermeni asıllı, Mısırlı sinema sanatçısı.

Garo Monciya: Ermeni asıllı, Mısırlı mücevher işleme sanatçısı.

Henri Troyat (Tarosyan): Ermeni asıllı, Fransız roman ve hikâye yazarı.

Henri Verneuille: Ermeni asıllı, Fransız sinema yapımcısı.

Humberson Agbashian: Ermeni asıllı, Iraklı araştırmacı ve yazar.

Huda (Eliz) Şems el-Din: Ermeni asıllı, Mısırlı dansçı ve sinema sanatçısı.

Isabella Deng Zhen: Ermeni asıllı, Iraklı politikacı.

İbrahim Han: Sudan doğumlu, Ermeni asıllı, Mısırlı sinema oyuncusu.

İman (Liz Sarkisyan): Elizabet Turus Sarkisyan. Ermeni asıllı Lübnanlı ve Mısırlı sinema oyuncusu.

Jacob Kunzler: Ermeni yetimlerin babası.

Kalost Gülbenkian: Ermeni asıllı Iraklı iş adamı ve hayırsever.

Karim Mekhtigian: Ermeni asıllı, Mısırlı tasarımcı.

Kazancıyan: Ermeni asıllı, Mısırlı elmas broş işleme sanatçısı. Ümmü Külsüm'ün koleksiyonunu oluşturmuştur.

Kevork Hovnanyan: Ermeni asıllı, Iraklı iş adamı ve mimar.

Kevork Yakupyan: (İshak Kaçuk) Ermeni asıllı, İsrail ordusundaki Mısır casusu.

Lebleba: Ninochka Manoug Kupelian, Ermeni asıllı, Mısırlı bir sinema oyuncusu ve şovmandır. Hem Mısırlı aktris Feyrouz'un hem de şovmen Nelly'nin kuzenidir.

Mimi Gamal / Jamal: Amina Mustafa Gamal. Ermeni asıllı, Mısırlı bir sinema oyuncusu.

Dr. Mosis Deyr Hakopyan: Musullu bir Ermeni doktor.

Nelly: Nelly Artin Kalfayan, Ermeni asıllı Mısırlı aktris, şarkıcı, komedyen, dansçı, televizyoncu ve çok yönlü bir şovmen.

Nubar Paşa: Ermeni asıllı, Mısırlı devlet adamı, Mısır'ın ilk başbakanı.

Ohannis Muradyankan: Çiçek aşısını Bağdat'a ilk getiren kişi.

Ohan Hagop Justinyan: Ermeni asıllı, Mısırlı görüntü yönetmeni, mucit, sinematografik kameraların, fotoğraf araçlarının yapımcısı ve tasarımcısı.

Robin Mamulyan: Ermeni asıllı, Amerikalı sinema yapımcısı.

Sa'd Joseph Jack Dilanyan: 2004 yılında Seyyid Muhsin Abdülhamid döneminde

Divan-ı Hümayun kararı ile Gayrimüslim Tarikatlar Evkaf Dairesi'nde Müsteşar rütbesi ile devlet memuru olarak çalışan Ermeni Ortodoks Kilisesi'nin ilk temsilcisi.

Safaryan: Üst düzey Sovyet askerî komutan (General).

Sare İskenderyan: Bağdat halkı tarafından Sare Hatun olarak bilinen, hizmetiyle ön plana çıkmış Ermeni kadın şahsiyetlerdendir. Bu sebeple Bağdat'taki Kamp Sare Mahallesi'ne onun adı verilmiştir.

Shant Kandaryan: Ermeni asıllı Iraklı bir yazar.

Şarl Aznavour: Tanınmış şarkıcı ve aktör.

Silfâ Şâhâkyan: 2006 Gençler Irak Güzellik Kraliçesi. Bu ünvanı taşıyan ilk Irak Ermenisi.

Sîlfî Vartan: Ermeni asıllı Fransız şarkıcı.

Sita Hakobyan: Ermeni asıllı Iraklı tanınmış bir şarkıcı.

Şukrî Karabit Birusyan: Irak Gazeteciler Sendikası üyesi ve sol görüşlü bir aktivist.

Torkum Manugyan: Kudüs'ün Irak Ermeni Patriği

Vartan Malakyan: Ermeni asıllı, Irak doğumlu Amerikan ressam ve gitarist.

Voskan Mardikyan (Oskan Efendi): Osmanlı Devleti'nde Posta ve Telgraf Nazırı. 1920'li yıllarda Irak Hükümetinin daveti üzerine Irak Maliye Bakanlığı'nda maliye uzmanı oldu ve Irak'taki mali sistemi geliştirerek Türkçeden Arapçaya tercüme etti.

William Saroyan: Romancı, tiyatro müellifi ve uluslararası yazar.

Yakup Serkis: Iraklı yazar. En meşhur eseri Irak Araştırmalar Kitabı'dır.

Yirado Krikoryan: Ermeni asıllı Suriyeli gazeteci, Suriye televizyonunda yapımcı ve sunucu.

Yusuf Abdulmesih Serve (Saroyan): The Origins of Modernity Literature ve diğer birçok çeviriyi içeren kitapları olan bir edebiyatçı ve oyun yazarıdır.

Yusuf Karş: Devlet büyüklerinin genel fotoğrafçısı.

EK 2: Ermenilerle İlgili Arapça Eserler

Kitaplar

- 1- أرمن الإسكندرية ودورهم في الحياة المصرية بقلم د. محمد رفعت الإمام تشرين الثاني/نوفمبر 2013
- 2- الأرمن العراقيون: التاريخ - الثقافة - الهوية - حميد الهاشمي - دار روزنامة للنشر، جنيف - القاهرة 2016 - 228 صفحة
- 3- الأرمن عبر التاريخ - مروان المدور - دمشق - سوريا
- 4- الأرمن والدولة العثمانية - نقيه حنا منصور - بيروت 2016
- 5- أرمينيا والخلافات العربية - الدكتور البروفيسور آرام تير-غيفونديان - ترجمه عن الروسية الدكتور ألكسندر كشيشيان
- 6- أصدق ما كان عن تاريخ لبنان 1 - الفيكت فلييب دي طرازي
- 7- أصدق ما كان عن تاريخ لبنان 2 - الفيكت فلييب دي طرازي
- 8- تاريخ الأرمن من البداية حتى القرن الخامس الميلادي - نزار خليلي - 1999
- 9- تاريخ الجاليات الأرمنية في مصر - القرن التاسع عشر - محمد رفعت الإمام - 1999
- 10- دور الأرمن في الطباعة والصحافة - صالح، أشرف محمود - 1990
- 11- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ الإبادة الكبرى ١٩١٥ - ١٩١٨ - 2001
- 12- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ الاتفاقيات والمعاهدات ١٩١٨ - ١٩٢٣ - 2001
- 13- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ الأرمن مشروع الإصلاحات ١٩١٠ - ١٩١٤ القسم الأول - 2001
- 14- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ الأرمن مشروع الإصلاحات ١٩١٠ - ١٩١٤ القسم الثاني - 2001
- 15- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ الأرمن وتركيا الفتاة ١٨٩٧ - ١٩٠٨ - 2001
- 16- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ التدويل والإصلاحات ١٨٧٦ - ١٨٩٣ - 2001
- 17- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ المذابح الحميدية ١٨٩٤ - ١٨٩٦ - القسم الأول - 2001
- 18- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ المذابح الحميدية ١٨٩٤ - ١٨٩٦ - القسم الثاني - 2001
- 19- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ المذابح الحميدية ١٨٩٤ - ١٨٩٦ - القسم الثالث - 2001
- 20- القضية الأرمنية في الصحافة العربية ١٨٧٦ - ١٩٢٣ المذابح الحميدية ١٨٩٤ - ١٨٩٦ - القسم الرابع - 2001

- 21- القضية الأرمنية والقانون الدولي - شافارش طوريكيان - الترجمة - خالد الجبيلي - اللاذقية 2000
- 22- المذابح في أرمينيا - فائز الغصين - 1917
- 23- المسألة الأرمنية في الدولة العثمانية من عهد السلطان عبد الحميد الثاني حتى تأسيس الجمهورية التركية العام 1923 - عبد الرؤوف سنّو الجامعة اللبنانية - مركز عصام فارس، 21 أيار 2016
- 24- تاريخ الأرمن من البداية حتى القرن الخامس الميلادي - نزار خليلي - 1999
- 25- تاريخ الجالية الأرمنية في مصر - تاريخ الجالية الأرمنية في مصر - 1999
- 26- تطور الصحافة المصرية ١٧٩٨ - ١٩٨١ - د. إبراهيم عبده - القاهرة - 1982
- 27- موجز تاريخ الشعب الأرمني من العصور القديمة إلى الوقت الحاضر - القاهرة ٢٠١٢ .
- 28- القضية الأرمنية في الدولة العثمانية ١٨٧٨ - ١٩٢٣ - د. محمد رفعت الإمام - القاهرة - ٢٠٠٢ .
- 29- غوائل الأرمن في الفكر السوري - نورا أريسيان - 2002
- 30- مختصر تواريخ الأرمن - القس أنطون خانجي - 1868
- 31- تركيا والأرمن - يوسف إبراهيم الجهماني - دمشق - 2001
- 32- نبذة تاريخية موجزة للجاليات الأرمنية في البلاد العربية - هوري عازازيان - 2000/1993
- 33- نضال العرب والأرمن ضد الاستعمار العثماني - نعيم اليافي / خليل الموسى - 1995 -
- 34- يوحنا الأرمني وأيقوناته القبطية فنان في القاهرة العثمانية - مجدي جرجس - 2008
- 35- قتل أمة في تركيا بين عامي 1913-1916 - السفير الأمريكي هنري مور غنطاو -
- 36- أرمن مصر.. أرمن فلسطين بعيداً عن السياسة - ماجد عزت إسرائيل - ماجد عزت إسرائيل - 2017
- 37- أرمينية في التاريخ العربي - أديب السيد - 1972
- 38- التاريخ الفاطمي الاجتماعي - الدكتور إبراهيم رزق الله أيوب - 1996
- 39- السلطان عبد الحميد الثاني وفكرة الجامعة الإسلامية وأسباب زوال الخلافة العثمانية - د. علي محمد الصلابي - 2012 - الرياض
- 40- الكرد والأرمن - فارث عثمان - سوريا - 2008
- 41- المسلمون والبيزنطيون والأرمن في ضوء كتابات المؤرخ الأرمني المعاصر سبيوس - د. فايز نجيب إسكندر، دار الحكمة اليمانية 1993.
- 42- المسؤولية الدولية عن إبادة الأرمن - د. هشام بشير
- 43- أمتان قريبتان.. جاران بعيدان - هرانت دينك، ترجمة ألكسندر كشيشيان - 2012

- 44- تهجير الأرمن 1914-1918 - يوسف حلاج أوغلو - 2010 - ترجمة أورخان محمد علي
- 45- ذناب في ثياب الحملان - اليهود والماسون في قضية الأرمن - دكتور بهاء الأمير
- 46- دور الأرمن في الطباعة والصحافة - د. أشرف محمود صالح - 1990
- 47- دور الأطباء الأتراك في المذابح الأرمنية أثناء الحرب العالمية الأولى - واهكن ن. دادريان - ترجمة ألكسندر كشيبيان - 1995
- 48- عيون ترصد الأكراد والأرمن والعثمانيين - رحلات جيمس برانت إلى المناطق الكردية والأرمنية - جيمس برانت - ترجمة د. أحمد عبد الوهاب الشرقاوي / محمد علي ثابت - 2020
- 49- الأرمن والدولة العثمانية - نقيه حنا منصور - 2016
- 50- ماذا حدث للأرمن في الدولة العثمانية؟ - تورك قايا آتا أوف - الرياض - 2009
- 51- مذابح الأرمن ضد الأتراك - د. أحمد عبد الوهاب الشرقاوي - 2016
- 52- الفعل المشين: الإبادة الأرمنية ومسألة المسؤولية التركية، للبروفيسور التركي تنار آكچام. ترجمة: كيفورك خاتون وانيس.
- 53- أوامر القتل؛ برقيات طلعت باشا والإبادة الأرمنية، للبروفيسور التركي تنار آكچام. ترجمة: كيفورك خاتون وانيس
- 54- الرحيل إلى المجهول. رواية للأديب آرام كره بيت.
- 55- جدتي مذكرات أرمنية تركية - فتحية جتين - ترجمة: كيفورك خاتون وانيس - 2021
- 56- حكايات أسرة أرمنية - نبيل حنفي محمود - 2012
- 57- عندما يموت العالم برفق (قصص أرمنية) - ويليام ميشالين - 2002
- 58- رؤي أرمنية مصرية في التاريخ والسياسة والتراث - بيرج ترزيان - 2008
- 59- مذكرات سفير امريكا في الاستانه تتضمن مسأله تركيا والارمن - كاتب غير محدد - 2009
- 60- جروح مفتوحة؛ الأرمن والأتراك في قرن من الإبادة - فيكين شيتريان - 2017
- 61- تاريخ الطب الأرمني منذ العصور القديمة حتى القرن التاسع عشر والروابط بين مدرستي الطب العربية والأرمنية آ. هوانيسيان - كاتب غير محدد - 2018
- 62- 100 عام على الإبادة الأرمنية- علاء الشريف - 2015
- 63- النهضة القومية - الثقافية العربية - يگيا نجاريان - المترجم بوغوص ساراجيان - 2005
- 64- المسألة الشرقية - مصطفى كامل باشا - 1909
- 65- الإبادة 1915-1995
- 66- الأرمن يتذكرون 1915 الذكرى الخمسون للمجزرة - 1965
- 67- المذابح في أرمنيا - فائز الغصين - 1991

- 68- تركيا عاصمة الأجرام – 1983
- 69- تقرير طلعت باشا – آرا صرافيان – 2011
- 70- جمال باشا السفاح – د. نعيم اليافي – 2000/1993
- 71- دور الأطباء الأتراك في المذابح الأرمنية أثناء الحرب العالمية الأولى – أ. د. واهكن دادريان – 1995
- 72- سلسلة دراسات ووثائق المجازر الأرمنية 5/4/3/2/1 – مختارات من بعض الكتابات التاريخية حول مجازر الأرمن عام 1915 – مجموعة مؤلفين – ترجمة خالد الجبيلي - 1995
- 73- شهادة الأرمن – يروانت بامبوكيان - 1985
- 74- مجازر الأرمن جرائم ضد الإنسانية – موسى برنس – ترجمة أكوب أوقجيان - 1996
- 75- مجازر الأمن وموقف الرأي العام العربي منها - د. نعيم اليافي – 2000/1992
- 76- نبذة تاريخية موجزة الجاليات الأرمنية في البلاد العربية – هوري عزازيان – 2000/1993
- 77- الخيانة الكبرى – إدوارد هايل بريستاد – ترجمة: جورج آرويان – 2003
- 78- القضية الأرمنية في الفكر اللبناني - أنطوان الحكيم ... وآخرون - 2000
- 79- الأرمن في مصر في العصر العثماني - الدكتور جمال كمال محمود – 2016
- 80- مصر والقدس في العصر العثماني - الدكتور جمال كمال محمود – 2016
- 81- "ماردين" دراسة تحليلية لإبادة عام 1915 - إيف ترنون – الترجمة: لطيفة عرنوق - 2008
- 82- سياسة الحكومة العثمانية في أرمينيا الغربية وموقف الدولية منها - صالح زهر الدين – 1996
- 83- تاريخ مصر الاقتصادي في القرن التاسع عشر - أحمد أحمد الحنة - القاهرة - 1957
- 84- تجار القاهرة في العصر العثماني (سيرة أبو طاقية) شاهبندر التجار - ترجمة رؤوف عباس - نللى حنا – القاهرة – 1997
- 85- الجاليات الأجنبية في مصر في القرن التاسع عشر (رسالة دكتوراه) - صالح رمضان محمود - القاهرة – 1970
- 86- طوائف المهن التجارية (1840-1914م) (رسالة ماجستير) - القاهرة – 2005
- 87- لمحات اجتماعية من تاريخ العراق الحديث - علي الوردي – 1972
- 88- أرمينية أرض وشعب - سمير عربش – 1991
- 89- عرب وأكراد - منذر الموصللي - بيروت – 1986
- 90- صورة أرمينية في المصادر العربية والأجنبية - مراجعة وتحرير: الدكتور محمد رفعت الإمام – 2012
- 91- الأرمن والغرب والإسلام - محمد رفعت الإمام – 2008

- 92- مصر والأرمن- مسألة أضنة- أبريل 1909: الطريق إلى الإبادة الأرمنية
الدكتور محمد رفعت الإمام – 2014
- 93- الأرمن في مصر 1896-1961 - الدكتور محمد رفعت الإمام – 2002
- 94- الكتابات التاريخية العربية عن الإبادة الأرمنية - نيقولاى هوفهانيسيان -2011
- 95- الأرمن على ضفاف النيل - الدكتور ماجد عزت إسرائيل - ٢٠١٩
- 96- الأرمن في مصر - الأنبا مارتيروس – ٢٠٠٧
- 97- تاريخ الشعب الأرمني من البداية حتى اليوم – فؤاد حسن حافظ - 1986
- 98- تاريخ مصر الاقتصادي في القرن التاسع عشر – أحمد أحمد الحتة – 1957
- 99- تجار القاهرة في العصر العثماني (سيرة أبو طاقية) شاهبندر التجار - نللي حنا
– ترجمة رؤوف عباس – 1997
- 100- الموظفون في مصر في عصر محمد علي، سلسلة تاريخ المصريين – حلمي
أحمد شلبي - القاهرة – 1989
- 101- عصر محمد علي - عبد الرحمن الرافعي - القاهرة – 1982
- 102- تاريخ التعليم في عصر محمد علي - أحمد عزت عبد الكريم – القاهرة –
1938
- 103- الإدارة المصرية في فترة السيطرة البريطانية 1882-1922 - طلعت إسماعيل
رمضان - القاهرة – 1983
- 104- البعثات العلمية في القرن التاسع عشر - زكي صلاح ومحمود مرسى -
القاهرة – 1959
- 105- تقويم النيل - أمين سامي – القاهرة – 1916
- 106- تاريخ الشعب الأرمني من البداية حتى اليوم – فؤاد حسن حافظ - القاهرة –
1986
- 107- الاقتصاد والإدارة في مصر في مستهل القرن التاسع عشر - هيلن آن ريفلين -
ترجمة أحمد عبد الرحيم مصطفى، ومصطفى الحسيني – القاهرة - 1968
- 108- تاريخ سوريا - يوسف الدبس المطران: بيروت 1902
- 109- تاريخ مصر الاقتصادي والاجتماعي في عصر محمد علي دراسة في وثائق
ديوان التجارة والمبيعات – د. عبد المنعم إبراهيم الجميحي – 2018
- 110- الطرد والإبادة مصير المسلمين العثمانيين (1821-1922م) - جستن مكارثي
– 1995
- 111- المشانق العربية والمذابح الأرمنية في المحاكم التركية العسكرية الاستثنائية بين
عامي 1919-1921 – أوانيس بابازيان – 1992
- 112- كفاح الأرمن من أجل عروبة لواء الاسكندرونة – أليشان بايراميان – 1992
- 113- الهوية القومية التركية والقضية الأرمنية – تانير أكجام – 1995
- 114- من هم الأرمن ؟ - جان احمرانيان – القاهرة - 1978
- 115- تاريخ الشعب الأرمني منذ البداية حتى اليوم - فؤاد حسن حافظ - القاهرة -
1986

- 116- الدولة العثمانية : دولة اسلامية مفترى عليها - عبد العزيز محمد الشناوى - القاهرة - 1983
- 117- صفحات من تاريخ الأمة الأرمنية - عثمان الترك - حلب - 1960
- 118- تاريخ الأمة الأرمنية - ك . استارجيان - الموصل - 1951
- 119- الأتراك العثمانيون وحضارتهم - بروكلمان كارل - تعريب نبيه أمين فارس ومنيّر البعلبكي - بيروت - 1949
- 120- تاريخ أرمنية - بول اميل - ترجمة شكرى علاوى - بيروت - بدون تاريخ
- 121- تاريخ الصحافة - فرانسوا تيرو وبيار البير - ترجمة عبد الله نعمان - جونه - 1979
- 122- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة - جمال الدين أو المحاسن بن تغرى بردى - خمس عشر جزء - المؤسسة المصرية العامة للتأليف والترجمة والطباعة والنشر - القاهرة - بدون تاريخ
- 123- سهام مصطفى أبو زيد - تاريخ الأرمن في مصر الإسلامية من سنة 664 إلى 665 هـ / من 1073 إلى 1171م - دار الكتاب الجامعي - القاهرة - 1991
- 124- تاريخ ابن خلدون - عبد الرحمن بن خلدون - مؤسسة جمال للطباعة والنشر - بيروت - 1979
- 125- الوزارة والوزراء فى العصر الفاطمي - محمد حمدي المناوى - دار المعارف - القاهرة - 1970
- 126- الدولة العثمانية ومصر في النصف الثاني من القرن الثامن عشر - عبد الوهاب بكر - دار المعارف - القاهرة - 1982
- 127- تاريخ التمدن الاسلامي - جرجي زيدان - تحقيق الدكتور حسين مؤنسر - دار الهلال - مصر
- 128- تاريخ الرسل والملوك - ابو جعفر محمد بن جرير الطبري - تحقيق محمد أبو الفضل إبراهيم - دار المعارف - مصر
- 129- تاريخ الدولة الفاطمية - الدكتور حسن ابراهيم حسن - الطبعة الثانية - 1958
- 130- تاريخ الحضارة الإسلامية في الشرق : الدكتور محمد جمال الدين سرور - دار الفكر العربي - 1965
- 131- تاريخ العرب : فيليب حتى ، ترجمة الدكتور ادور جرجي والدكتور جبرائيل جبور ، دار الكشف - بيروت - 1949
- 132- تاريخ اليعقوبي - أحمد بن أبي يعقوب الكاتب العباسي المعروف باليعقوبي - دار صادر ودار بيروت - 1960
- 133- تاريخ الطب الأرمني - محاضرة الدكتور أ . هوانيسيان - تحضير الدكتور روبير جبه جيان - ترجمة - نزار خليلي - منشورات الجمعية الخيرية الأرمنية - حلب - 1968
- 134- تاريخ الفارقي : أحمد بن يوسف بن علي بن الأزرق الفارقي - الإدارة العامة للثقافة - ادارة احياء التراث - مصر - 1959

- 135- تكملة تاريخ الطبري - محمد بن عبد الملك الهمذاني - المطبعة الكاثوليكية - بيروت - الطبعة الثانية - 1961
- 136- دائرة المعارف الإسلامية - نشر كتاب الشعب - مصر
- 137- دائرة معارف البستاني : المطبعة الكاثوليكية - بيروت - 1959
- 138- تاريخ الأمة الأرمنية - الدكتور ك. ل. استارجيان - مطبعة الاتحاد الجديدة - الموصل - 1951
- 139- السلوك في معرفة دول الملوك - أحمد بن علي المقرئ - تحقيق الدكتور مصطفى زيادة - لجنة التأليف والترجمة والنشر - مصر - 1956
- 140- معجم البلدان : الشيخ الإمام شهاب الدين أبي عبد الله ياقوت بن عبد الله الحموي الرومي البغدادي - دار صادر - بيروت - 1955
- 141- الوزارة والوزراء في العصر الفاطمي - الدكتور محمد حمدي المناوي - دار المعارف - مصر 1970
- 142- النجوم الزاهرة في ملوك مصر والقاهرة - جمال الدين أبو المحاسن يوسف ابن تغري بردي الاتابكي - نسخة مصورة عن طبعة دار الكتب المصرية
- 143- الأرمن في إقليم سورية - وجيه الخيمي - بدون تاريخ
- 144- تاريخ الأمة الأرمنية - الدكتور ك. ل. استارجيان - مطبعة الاتحاد الجديدة - الموصل - 1951

Roman ve Hikâyeler

- 1- يريوان - جيلبرت سينويه - بغداد - 2012
- 2- قصص أرمنية - عندما يموت العالم برفق - مجموعة من الكتاب الأرمن - ترجمة نانسي سكير - 2002
- 3- الطيور العمياء - ليلي قصراني - ميلانو/إيطاليا - 2016
- 4- الأيام الأربعون لجبل موسى - فرانز ويرفل - ترجمة - خالد الجبيلي - اللاذقية - 2000/1995
- 5- حفل المئوية، دار الياسمين للطبع والنشر والتوزيع، 2010.
- 6- تشابك، دار الكتاب العربي، دار الكتاب العربي، 2013 .
- 7- كل هذا الصخب، دار مقام للنشر والتوزيع، 2015 .
- 8- زجاج، دار النهضة مصر للطباعة والنشر والتوزيع، 2018.
- 9- أديان وطوائف مجهولة، مؤسسة بتانة الثقافية، 2018.
- 10- بالأمس كنت ميتا: حكاية عن الأرمن والکرد، 2020.
- 11- زابيل.. قصة حقيقية لـ نانسي كريكوريان عن مجازر الأرمن على يد الأتراك
- 12- تراويل الأرمن - ميسون أسدي - 2015
- 13- صيد العساري - محمد جبريل - 1996

Makale ve Yazılar

- 1- أرمن الإسكندرية ودورهم في الحياة المصرية - محمد رفعت الإمام -2013
<https://attadorgham.ahlamontada.net/t270-topic>
- 2- أرمن العراق - أرمن العراق
<https://ar.wikipedia.org/wiki/>
- 3- أرمن سوريا ما لهم وما عليهم كيراكوس قيومجيان - الكويت
<https://www.annahar.com/arabic/article/50376>
- 4- أرمنيا توطن السوريين الأرمن في "حلب الجديدة" الاثنين 24/06/2013
<https://www.middle-east-online.com/أرمنيا-توطن-السوريين-الأرمن-فيحلب-الجديدة/>
- 5- أرمن سوريا يتطلعون للتمتع بالأمان في موطنهم التاريخي
http://www.bbc.com/arabic/middleeast/2015/09/150910_syria_armenians_20.060201812:07
- 6- أرمن عراقيون - إنعام كجه جي - 2021
<https://aawsat.com/home/article/3275991/إنعام-كجه-جي/أرمن-عراقيون/>
- 7- الإبادة الجماعية للأرمن (1915-1916): تقرير مفصل
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/ar/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth>
- 8- الأرمن العراقيون: تاريخ ومستقبل - د. سيار الجميل
<https://almadasupplements.com/view.php?cat=860>
- 9- الأرمن العراقيون.. ارتباط العشق بتراب العراق للكاتب أ.د. سيار الجميل
<https://www.narjesmag.com>
- 10- الارمن في العراق.. رؤية تاريخية - أ.د. إبراهيم خليل العلاف - 2017
<https://pulpit.alwatanvoice.com/articles/2017/02/27/430208.html>
- 11- الأرمن في مصر منذ القرن الحادي عشر حتى بداية العصر العثماني - 2011
https://arabic.coptic-treasures.com/deacons/iris_habib/iris_habib_books.php
- 12- الأرمن بعد الحرب: سوريون أولاً
<http://www.ancme.net/articles/730> 21/01/2019 16:26
- 13- الأرمن في دير الزور السورية - 1674
<https://khabararmani.com/?p=1674>

14- دير الزور خالية من الأرمن في ذكرى مجازرهم أورينت نت - صفوان الأحمد

-2014 https://orient-news.net/ar/news_show/78826

15- الأرمن في سورية ... الأرمني سوري أولاً - ليون زكي

<http://www.aztagarabic.com/archives/21209>

16- الأرمن في قرية اليعقوبية السورية

<http://khabararmani.com/?p=2621>

17- الأرمن في مصر - شيرى عبد المسيح - 2015

<https://www.wataninet.com/2015/04/الأرمن-في-مصر/>

18- الأرمن.. تأثيرهم وبصماتهم على المشرق العربي - الكويت - يعقوب الإبراهيم

- 2015

<https://aawsat.com/home/article/375066/الأرمن-تأثيرهم-وبصماتهم-على-المشرق-العربي/>

19- الدور السياسي للأرمن في مصر... مقارنة بين القرن الـ19 والعصر الحالي -

إسلام الكلبي - <https://raseef22.net/article/101464> - 2017

20- الفتح العربي لأرمينيا -

https://www.marefa.org/الفتح_العربي_لأرمينيا

21- المسألة الأرمنية في زمن العولمة - مسعود ضاهر - 2015

<https://www.annahar.com/arabic/article/221080-المسألة-الأرمنية-في-زمن-العولمة>

22- الفتح العربي لأرمينيا

https://www.marefa.org/الفتح_العربي_لأرمينيا

23- المطران الدكتور افاك اسادوريان رئيس طائفة الأرمن الأرثوذكس لـ

(المدى): أنا متفائل وأرى أن العراق سينهض من جديد - على الاشترا -

<https://almadapaper.net/sub/03-613/p10.htm>

24- تاريخ الأرمن في سوريا - شادي بكار - <https://alyaumtv.net/?p=6219>

25- تقارير أرمن سوريا.. هجرة عكسية نحو الشمال - سنان ساتيك -

22:12 2019/12/24

<https://doc.aljazeera.net/news> /أرمن-سوريا-هجرة-عكسية-نحو-الشمال

26- حكاية الأرمن في مصر – الفيلم التسجيلي

27- حكاية الأرمن .. من ضحايا الاستبداد إلى أنصاره - مهند الكاطع -

12:10 20.06.2018

<https://www.syria.tv/content/> حكاية-الأرمن-من-ضحايا-الاستبداد-إلى-أنصاره

28- جاسيا": أجدادي أول من أدخلوا "الأوفست" إلى مصر - محمد الليثي

<https://www.elwatannews.com/news/details/709023>

29- حميد الهاشمي في كتابه «الأرمن العراقيون: التاريخ - الثقافة - الهوية» صادق

الطائي

<https://www.alquds.co.uk/%EF%BB%BF> حميد-الهاشمي-في-كتابه-الأرمن-العراق

30- خلاصة كتاب "المذابح في أرمنيا" لفانز الغصين

<https://www.aztagarabic.com/archives/20057>

31- الأرمن العراقيون (3/3): دياسبورا وطن بلا بديل! - د سيار الجميل

<https://elaph.com/Web/opinion/2010/10/604270.html>

32- سنعوسيات الأرمن.. الكفاح وصناعة الفن والجمال - محمد ناصر السنعوسي

<https://www.alqabas.com/article/5804730> سنعوسياتالأرمن-الكفاح-وصناعة-الفن-والجمال

33- مذبحه أضنة عام 1909 - آرا سر كيس أشجيان

<https://aztagarabic.com/archives/16950>

34- القضية الأرمنية في المصادر العربية 1878 – 1923

<http://www.ancme.net/studies/407>

35- تقتحم عالم الأرمن وتجاوزهم عن حياتهم ومجتمعهم المغلق –

<https://www.ancnews.info/?p=13998>

36- قائمة الأرمن العراقيين –

https://ar.wikipedia.org/wiki/قائمة_الأرمن_العراقيين

37- كتاب أعده أ.د. أرشاك بولاديان سفير جمهورية أرمنيا - 2022

<https://aztagarabic.com/archives/15567>

38- إصدار كتاب "شهود عيان عن الإبادة الأرمنية في الإمبراطورية العثمانية (مجموعة وثائق)" من إعداد ودراسة الدكتور البروفسور أرشاك بولاديان – 2015

<https://aztagarabic.com/archives/14538>

39- القضية الأرمنية في المصادر الغربية بقلم د. أرشاك بولاديان – 2017

<https://aztagarabic.com/archives/21199>

40- كتاب الأرمن عبر التاريخ لمؤلفه مروان المدور – 2013

<https://aztagarabic.com/archives/9709>

41- كيف روى السوريون المأساة الأرمنية عام 1915 وتعاملوا معها - عبد الله حنا

2018 -

<https://diffah.alaraby.co.uk/diffah/print//revisions/2018/3/8/-المأساة-السوريون-كيف-روى>
الأرمنية-عام-1915 وتعاملوا معها

42- ليلى قصراني.. استعادة لتاريخ المذبحة الأرمنية في رواية "الطيور العمياء"-

سفيان رجب

<https://www.ultrasawt.com/-ليلى-قصراني-استعادة-لتاريخ-المذبحة-الأرمنية-في-رواية-الطيور>
العمياء/سفيان رجب/أدب/ثقافة

<https://www.facebook.com/almutawassit/posts/1185448531497892/>

43- رواية "الطيور العمياء" للكاتبة ليلى قصراني -

<https://aztagarabic.com/archives/19106>

44- موقف مصر من تركيا تجاه مذابح الأرمن (1894-1922م)

<https://www.copts-united.com/article.php?I=1634&A=107725>

45- ماذا تعرف عن الأرمن في سوريا؟ - ميشيل سيروب -

<http://aletihadpress.com/2018/11/03>

46- مذابح الأرمن المزعومة - إحسان الفقيه - إسطنبول - 2020

<https://www.aa.com.tr/ar/-السياسة/مذابح-الأرمن-المزعمون-الفرية-الحاضرة-والحقيقة-الغائبة-مرصد-تفنيد-الأكاذيب/1819597>

47- مذابح الأرمن: حكايات "مسيرات الموت وحقول القتل" التي يُتهم الأتراك

بارتكابها - 2021

- <https://www.bbc.com/arabic/middleeast-56860881>
- 48- معاناة لن يفهمها أحد حول الأرمن المسلمين - آرا سوفاليان - 2012
- <https://aztagarabic.com/archives/6865>
- 49- يعيشون هنا منذ مئات السنين «7 أيام» تقتحم عالم الأرمن وتحاورهم عن حياتهم ومُجتمعهم المُغلق - محمد فوزي - 2017
- <https://www.ancnews.info/?p=13998>
- 50- وثيقة تاريخية... كيف أدان الأزهر مذابح الأرمن قبل 100 عام؟
- <https://www.lebanondebate.com/news/525838>
- 51- الطباعة الأرمنية في مدينة القدس - د ماجد عزت إسرائيلي - 2012
- 52- الأرمن في حلب السورية.. حديث في التاريخ والحاضر -
- <https://khabararmani.com/?p=1489>
- 53- روسيا القيصريّة والقضية الأرمنية إبان الحقبة الحميدية 1897-1908 - مروة فوزي شهاب - 2017
- 54- الأرمن في سوريا -
- <http://khabararmani.com/?p=2256>
- 55- تاريخ التواجد الأرمني في بلدة كسب السورية الحدودية
- <http://khabararmani.com/?p=796>
- 56- كتاب تهجير الأرمن 1914-1918
- <https://www.arab48.com/-ثقافة-وفنون/جديد-المكتبة/05/04/2010/جديد-دار-قدمس-الرجل-المقلوب->
-وتهجير-الأرمن
- 57- حوار عن التابو الأرمني. أريان بونزون.
- 58- لأنهم أرمن. للكاتبة التركية: بينار سيليك.
- 59- عبد الحميد بعد اعلان الدستور - إيليا أبو ماضي (شعر)
- <https://www.klmat.com/عبد-الحميد-بعد-اعلان-الدستور-إيليا-أبو/>
- 60- حلب نموذجاً منذ مطلع القرن العشرين دور الأرمن في الحياة الثقافية العربية -
- <https://www.albayan.ae/paths/books/2009-04-25-1.427641>
- 61- القضية الأرمنية في اتحاد المؤرخين العرب بالقاهرة -
- <https://aztagarabic.com/archives/10669>
- 62- جلدستون والمسألة الأرمنية 1894-1896 - المنارة للبحوث والدراسات - الأردن - 2012

- https://www.researchgate.net/publication/329012843_jladstwn_walmsalt_alarmnyt_1894-1896m_Gladstone_and_the_Armenian's_Question_1894-1896
- 63- الأرمن في الجيش المملوكي بناء على المصادر العربية – د.أ. تور إسرائيليان
2012–
- <https://www.ebookmela.co.in/download/الأرمن-في-الجيش-المملوكي-بناء-على-المص>
- 64- صورة أرمنية في المصادر العربية والأجنبية - عطا درغام –
<https://aztagarabic.com/archives/13415>
- 65- أرمن - من ويكيبيديا، الموسوعة الحرة
<https://ar.wikipedia.org/wiki/أرمن>
- 66- دور الأرمن في الحروب الصليبية – د. جمعة عبد الله ياسين / د. عماد علي دايع الشمري - (PDF) دور الأرمن في الحروب الصليبية (researchgate.net)
- 67- دور الأرمن في الجيش والحياة السياسية للدولة البيزنطية من بداية القرن السابع حتى نهاية القرن العاشر – د. هاني عبد الهادي البشير -
https://archive.org/details/Book_599
- 68- الأثرية المعمارية الأرمنية المصرية – المهندسة نايري هامبيكيان - مجلة أريك عدد ديسمبر 2020
- 69- الأرمن في السينما المصرية – محمود قاسم - مجلة أريك عدد ديسمبر 2020
- 70- حوار مع الكاتب الأرمني العراقي المهندس هامبرسوم أغباشيان حول أرمن الولايات المتحدة ورؤيته للقضية الأرمنية - مجلة أريك عدد ديسمبر 2020
- 71- الأرمن وظهورهم المؤثر على مسرح الأحداث السياسي في العصر الإسلامي – أ.د. إبراهيم محمد مرجونة - مجلة أريك عدد ديسمبر 2020
- 72- حديث في أنقرة حول العدالة والإبادة، بقلم: خاتشيك مراديان وترجمة: سحر توفيق - مجلة أريك عدد يناير 2013
- 73- الأرمن والفكر السياسي العربي قراءة في فكر رزق الله حسون – عطا درغام - مجلة أريك عدد يناير 2013
- 74- 77 تركيا بينهم 31 دبلوماسياً استشهدوا جرّاء الإرهاب الأرمني
<https://www.aa.com.tr/ar-الارهاب-77-تركيا-بينهم-31-دبلوماسيا-استشهدوا-جرء-الارهاب>
الأرمني/1623295
- 75- بسبب تقرير محايد.. أرمنيون يهددون موظفي تلفزيون فرنسي
<https://www.aa.com.tr/ar2017251/دولي-بسبب-تقرير-محايد-أرمنيون-يهددون-موظفي-تلفزيون-فرنسي>

- 76- أرمينيا تدفع ثمن سياساتها العدوانية (مقال تحليلي)
<https://www.aa.com.tr/ar/1998242/> أخبار تحليلية/أرمينيا تدفع ثمن سياساتها العدوانية مقال تحليلي/
- 77- قالن: من يهاجمون تركيا بأكذوبة "الإبادة الأرمنية" واهمون
<https://www.aa.com.tr/ar/1817250/> تركيا/قالن-من-يهاجمون-تركيا-بأكذوبة-الإبادة-الأرمنية-واهمون-
- 78- الرئاسة التركية: تجاهل مبادراتنا لحل أحداث 1915 يُعيق كشف الحقيقة
<https://www.aa.com.tr/ar/> تركيا/الرئاسة-التركية-تجاهل-مبادراتنا-لحل-أحداث-1915-يُعيق-كشف-الحقيقة/1461599/
- 79- تركيا تحيي ذكرى دبلوماسي اغتاله إرهابيون أرمن مع ابنته عام 1980 في أثينا
<https://www.turkeyalaan.net/2018/07/31/> تركيا-تحيي-ذكرى-دبلوماسي-اغتاله-إرهاب-أثينا/
- 80- مظاهرة في نيويورك رفضا لمزاعم الأرمن حول أحداث 1915
<https://www.aa.com.tr/ar/> دولي/مظاهرة-في-نيويورك-رفضًا-لمزاعم-الأرمن-حول-أحداث-1915/808764/
- 81- إبادة الأرمن في الصحف الغربية 1915 - 1923
ali_matrod2007@yahoo.com
- 82- إسكندر يعقوب أعا أبكار يوس –
<https://www.marefa.org/> إسكندر_أبكار يوس/
- 83- أرمن
<https://www.marefa.org/> أرمن/
- 84- الإبادة الجماعية للأرمن –
<https://encyclopedia.ushmm.org/content/ar/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth>
- 85- الأرمن العرب نجوم متألقه... من الفن إلى الترشيح للرئاسة
<https://www.alarabiya.net/articles/2005%2F07%2F18%2F15030>
- 86- الأرمن في ضيافة مصر –
<https://goldenbook.rosaelyousssef.com/23047/> الأرمن-في-ضيافة-
- وأغلب 20% أرمن 20% مصر 20% يتبعون 20% المذهب المطران 20% «أشود» 20% مناتساجنيان «textمصر»:~#:
- 87- الطائفة الأرمينية في فلسطين -
https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=5049
- 88- ماذا تعرف عن الأرمن في سوريا؟

- 101- داود باشا (متصرف لبنان)
[https://ar.wikipedia.org/wiki/داود_باشا_\(متصرف_لبنان\)](https://ar.wikipedia.org/wiki/داود_باشا_(متصرف_لبنان))
- 102- رحيل المترجم السوري نزار خليلي.. أشهر المترجمين بين العربية والأرمنية
<https://khabararmani.com/?p=15000>
- 103- شاعر عموم الأرمن - <https://armenpress.am/ara/news/964780.html>
- 104- صحيفة "العربي الجديد" تتحدث عن مغنية الأوبرا السورية الأرمنية أراكس شيكيجيان - <https://aztagarabic.com/archives/14499>
- 105- صدور كتاب "أرمن مصر وأرمن فلسطين بعيداً عن السياسة" للدكتور ماجد عزت إسرائيل - <https://aztagarabic.com/archives/22678>
- 106- صورة أرمنية في المصادر العربية والأجنبية – <https://aztagarabic.com/archives/13415>
- 107- عبد الحميد بعد اعلان الدستور – إيليا أبو ماضي
<https://www.klmat.com/عبد-الحميد-بعد-اعلان-الدستور-إيليا-أبو-ماضي/>
- 108- عندما حاول جمال باشا – <https://www.almadasupplements.com/view.php?cat=23558>
- 109- أعضاء لجنة شؤون رابطة الدول المستقلة والتكامل الأوراسي في مجلس النواب الروسي أمام النصب التذكاري للإبادة الأرمنية - <https://www.aztagarabic.com/archives/20831>
- 110- كريكور زهراب
https://www.marefa.org/كريكور_زهراب
- 111- ماذا تعرف عن "مذابح الأرمن" التي يُتهم العثمانيون بارتكابها؟
<https://www.bbc.com/arabic/world-50238251>
- 112- متصرفية جبل لبنان
https://www.wikiwand.com/ar/متصرفية_جبل_لبنان
- 113- مذكرات الشاعر الأرمني هوفانيس تومانيان عن روسدوم؛ أحد مؤسسي حزب الطاشناك

<https://www.aztagarabic.com/archives/26609>

114- مذابح الأرمن

<https://ahmedakgunduz.com/?p=187>

115- مساهمة علم الاستشراق للإنسانية (من خلال الدراسات الأرمنية)

<https://www.aztagarabic.com/archives/20834>

116- مصرع المغني الأوبرالي الأرمني اللبناني كيفورك حاجيان أثناء قتاله في كاراباخ

<http://www.checklebanon.com/arts/details/13482>

117- معاناة أسرة أرمنية: نجاة زبدة الأمة -

<https://www.almesbar.net/27565/>

118- معاناة لن يفهمها احد . ضحايا 24 نيسان

<https://www.facebook.com/473615742668829/posts/1771302539566803>

119- ملامح الترجمة من الأرمنية إلى العربية.. نزار خليلي نموذجاً

<https://archive.alsharekh.org/Articles/265/19165/434574/6>

120- من الإبادة التركية للعيش في ظلال القاهرة.. الأرمن المصريون يروون حكايات الهجرة والاستقرار في مصر.. مطران الأرمن الأرثوذكس: تمتعنا بطيب المعاملة من المصريين شعباً وحكومة وعلينا واجبات كمواطنين

<https://www.youm7.com/story/2019/11/4/من-الإبادة-التركية-للعيش-في-ظلال-القاهرة-الأرمن-4487708>
المصريون-يروون/

121- ايزيديو شنكال والأرمن 1914-1918 -

<https://osf.io/9n4sr>

122- نانسي كريكوريان... حكاية الجدّة الأرمنية -

<https://www.alaraby.co.uk/نانسي-كريكوريان-حكاية-الجدّة-الأرمنية>

123- هل تعرفون المصريين الأرمن؟ -

<https://www.almasryalyoum.com/news/details/1314904>

124- وثيقة تاريخية.. كيف أدا الأزهري مذابح الأرمن قبل 100 عام؟

<https://www.skynewsarabia.com/middle-east/1432377-وثيقة-تار-يخية-أدان-الأزهر-مذابح-الأرمن-100-عام؟>

125- أحداث 1915 إبادة جماعية أم "خيانة عصابات أرمنية" –

<https://www.dailysabah.com/arabic/history/2020/04/24-أحداث-1915-إبادة-جماعية-أم-خيانة-عصابات-أرمنية>

126- نطالب معا بالاعتراف تركيا-آزتاك خاص 2015 –

127- وأخيرا اعترف الشريك بعد قرن – محمد رفعت الإمام – 2015

128- 10 معلومات لا تعرفها عن مذابح الأرمن على يد الأتراك - إسراء أحمد فؤاد
– 2017

<https://www.youm7.com/story/2017/4/25/10-معلومات-لا-تعرفها-عن-مذابح-الأرمن-على-يد-الأترك/3205308>

129- أترك في مؤتمر عن الإبادة الأرمنية – 2019 –

<http://www.ancme.net/press-release/385>

130- أخبار البلد - ننشر نص وثيقة إدانة "البشري" شيخ الأزهر لمذابح الأتراك
ضد الأرمن -

<https://www.elbalad.news/1500698>

131- أرمني - نورا جمال - فيلم قصير (15 دقيقة)

- <http://alqadiya.com/2750>

132- مذابح الأرمن في تركيا

- <http://alqadiya.com/1584>

133- الإبادة الأرمنية بعيون مرشحي الرئاسة في تركيا –

<https://www.aztagarabic.com/archives/13231>

134- الإبادة الأرمنية بعيون مصرية –

<http://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=424578&r=0>

135- الإبادة الأرمنية في المصادر العربية –

https://www.aztagarabic.com/archives/18353?fbclid=IwAR3Bm4XutPrz1uPDSLLSHHNOPN9nIx-letVGcPcxh_Mdg4EhPDqkcBNZ9L8

136- الإبادة الأرمنية... تغريبة شعب عظيم –

<https://sputnikarabic.ae/20180424.1031863798-الإبادة-الأرمنية-تغريبة-شعب-عظيم.html>

137- الإبادة الجماعية للأرمن.. تاريخ أسود يلاحق تركيا العثمانية –

الإبادة-الجماعية-للأرمن-تاريخ-أسود-يلاحق-تركيا-2019/10/30
<https://www.alhurra.com/turkey/2019/10/30>
العثمانية

138- ننشر نص وثيقة إدانة "البشري" شيخ الأزهر لمذابح الأتراك ضد الأرمن

<https://www.elbalad.news/1500698>

139- أترك في مؤتمر عن الإبادة الأرمنية --
<http://www.ancme.net/press-->

release/385

140- المسألة الأرمنية في الدولة العثمانية وحادثة احتلال البنك العثماني 1896 –

د. سلوى سعد سليمان الغالبي – 2004

141- عندما يموت العالم برفق: قصص أرمنية –

<https://www.goodreads.com/ar/book/show/9691779>

142- هدية عيد رأس السنة.. شجرة الميلاد.. عيد الميلاد.. لحيه "البابا نويل" .. قصائد

للشاعر الأرمني زاهراد... ترجمة: مهران مينا سيان -

<https://www.aztagarabic.com/archives/18342#more>

143- إحتفاء بعيد المترجمين لدى الأرمن حوار مع المترجم نزار خليلي

<https://www.aztagarabic.com/archives/13760#more>

144- أرمنييا" قصيدة الشاعر الأرمني المعاصر أوانيس كريكوريان

<https://www.aztagarabic.com/archives/21694#more>

145- إصدار كتاب "كوميداس والموسيقى الأرمنية" ترجمة د. نورا أريسيان

<https://www.aztagarabic.com/archives/17878#more>

146- اصمدي يا سوريا ... لالا ميسكاريان مينا سيان –

<https://www.aztagarabic.com/archives/17138#more>

147- الأم والأمة في الشعر الأرمني - الشاعر هامو ساهيان (1914-1993) -

الشاعر باروير سيفاك (1924-1971)

<https://www.aztagarabic.com/archives/18710#more>

148- العراقي عواد علي في «وردة الأنموروك»: التخييل أداة السرد للتوغل في

عتمة التاريخ - مروان ياسين الدليمي -

<http://alqadiya.com/5577>

149- رضوى الأسود كاتبة تنحاز للتاريخ الذي يكتبه المهزومون –

<http://alqadiya.com/6473>

150- زابيل.. قصة حقيقية لـ نانسي كريكوريان عن مجازر الأرمن على يد

الأتراك –

<http://alqadiya.com/6244>

151- رحلة أرمنية.. رحلة صعبة - نانسي كريكوريان – ترجمة إليز أغازريان

<https://www.alaraby.co.uk/نانسي-كريكوريان-رحلة-أرمنية-رحلة-صعبة>

152- إليك يا برج حمود - نانسي كريكوريان - ترجمة إليز أغازريان

<https://www.alaraby.co.uk/إليك-يا-برج-حمود>

153- كتاب "الأرمن في مصر في العصر العثماني" للدكتور جمال كمال

محمود.. عرض عطا درغام 2016

<https://aztagarabic.com/archives/18669>

154- بوغوص بك يوسفیان " أول وزير خارجية لمصر.. كان صديقا لمحمد علي

باشا.. وأهم موظف في الإدارة المصرية -

<https://www.elbalad.news/855759>

155- اصطلام الأرمن وممارسات العثمانيين في مصر ومسؤولية الدولة التركية -

2021

https://jlr.journals.ekb.eg/article_200365_6704a54eca48faa1ab88ed4fa75d49b2.pdf

156- شيخ الجامع الأزهر يصدر فتوى يندد فيها بالمجازر التي نظمها الأتراك

بحق الأرمن

هاروت ساسونيان - 2014 -

<https://www.skynewsarabia.com/middle-east/1432377-وثيقة-تاريخية-أدان-الأزهر-مذابح-الأرمن>

100-عام؟

157- في نهاية المطاف... قد نُجبر على الاعتراف بـ الإبادة الأرمنية - تقارير

مترجمة - Hurriyet- Mehmet Ali Birand - 2012 -

<https://www.aljarida.com/articles/1462187607399129400>

158- مذابح الأرمن التركية والإجرام العثماني - أيهاب شوقي - 2014 -

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=702115296476770&set=مُسلمات-ومسلمون-أرمن>

خدموا- الخلافة- العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-ا

159- نماذج من مفهوم الإبادة لدى العرب - د. نورا أريسيان -

<https://aztagarabic.com/archives/941> 2010

160- أرنولد توينبي - د. غسان العزي -

<http://www.ancme.net/studies/31>

- 161- مخيم أرمن جبل موسي علي الشاطئ الآسيوي في بورسعيد - محمد رفعت الإمام - 2014 -

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=704814996206800&set=مُسلمات-ومسلمون-أرمن-خدموا-الخلافة-العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-ا>

- 162- العلاقات التاريخية الأرمنية - العربية - نيكولاي هوفهانيسيان

https://www.facebook.com/armenian.issue1915/posts/1059608767400392/?locale=ar_AR

- 163- العرب في الذاكرة الأرمنية - آرا خاجادور

<https://kanaanonline.org/2011/11/30/العرب-في-الذاكرة-الأرمنية/>

- 164- موقف العرب من مذبحة الأرمن ووثيقة للشريف حسين أمير مكة - محمد رفعت الإمام - 1998 -

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=706567096031590>

- 165- صورة أرمنية في المصادر العربية والأجنبية - عطا درغام - 2014 -

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=429247>

- 166- الكتابات التاريخية العربية عن الإبادة الأرمنية - عطا درغام - 2014

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=429091>

- 167- الصحافة الأرمنية في مصر - عطا درغام - 2014

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=428952>

- 168- الفلكلور الأرمني عريق وجماهيري - ترو باليان - 2014

<https://www.facebook.com/photo/?fbid=770931126261853&set=مُسلمات-ومسلمون-أرمن-خدموا-الخلافة-العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-ا>

- 169- مذكرات جمال باشا - عطا درغام - 2014

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=428368>

- 170- مُسلمات ومسلمون أرمن خدموا الخلافة العربية والمسلمين - الدكتور

ألكسندر كشيشيان - 2013

<https://www.facebook.com/armenianegypt/photos/الخلافة-خدموا-أرمن-خدموا-الخلافة-العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-ا/636711659683801/>

- 171- السياسة ليست دين (دينا) - الدكتور محمد رفعت الإمام - 2003

=مُسلمات-ومسلمون-أرمن-<https://www.facebook.com/photo/?fbid=631743610180606&set>
خدموا-الخلافة-العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-

172- الأرمن في مصر تاريخ طويل - الهجرة إلى مصر - جمال بدوي - 2007

<https://aztagarabic.com/archives/1466>

173- الأرمن في مصر

<https://alsaqar.ahlamontada.com/t147-topic>

174- الأرمن في فلسطين – 2011

https://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=5049

175- وزراء أرمن في تاريخ الحكومات السورية (لمحة تاريخية) - نورا أريسيان

– 2011

=وزراء+أرمن+في+تاريخ+الحكومات+السورية+28%لمحة-تاريخية%29s29<https://aztagarabic.com/?s29%28%29>

176- من مشاهير الأرمن – آرا أشجيان

=مُسلمات-ومسلمون-أرمن-<https://www.facebook.com/photo/?fbid=630295476992086&set>
خدموا-الخلافة-العربية-والمسلمينالدكتور-ألكسندر-كشيشيانعضو-

177- العلاقات التاريخية الأرمنية – العربية - نيكولاي هوفهانيسيان – 2007

<http://www.ancme.net/studies/350>

178- الأرمن في النظارات المصرية في القرن التاسع عشر-عطا درغام – 2015

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=456291>

<https://www.ahewar.org/debat/show.art.asp?aid=458743>

179- الجاليات الأجنبية والتعليم بمصر في القرن التاسع عشر : الأرمن نموذجاً -

دعاء عثمان عزمي – 2013 - [https://academia-](https://academia-arabia.com/tr/reader/2/84825)

[arabia.com/tr/reader/2/84825](https://academia-arabia.com/tr/reader/2/84825)

180- القدس، المدينة والمعاش – إبراهيم الدقاق – ضمن أبحاث الندوة الثالثة عن

يوم القدس – الأردن – عمان – 1992

181- ديانة الأرمن – آرا أشجيان – البوابة الأرمنية في الشرق الأوسط – 24

سبتمبر 2007

182- علاقات المسلمين والأرمن – حنا الحاج – مركز الدراسات الأرمنية-كلية

الآداب – جامعة القاهرة – 2009

- 183- الأرمن في القدس – روبين جرابيديان - مركز الدراسات الأرمنية -كلية الآداب – جامعة القاهرة – 2009
- 184- الكنيسة الأرمنية – سالزيان – الشرق الأوسط – 21 يونيو 2014
- 185- لسنا جالية ولا أقلية – سهير عبد الحميد – حوار مع اونيك بلكدانيان – رئيس مجلس إدارة بطريركية الأرمن – جريدة الأهرام – السنة 138 – العدد 46575 – 13 يونيو 2014
- 186- الأرمن في مصر منذ القرن الحادي عشر حتى بداية العصر العثماني – مارتيروس الأنبا – أريك – عدد 10 – السنة الثانية – القاهرة – مايو 2011
- 187- تاريخ العلاقات الأرمنية عبر العصور – ماجد صبحي – موسوعة من تراث القبط – المجلد 5 – القاهرة - 2004

Filmler

- 1- فيلم سينمائي "الأيام الأربعون لجبل موسى" - 1982
- 2- فيلم سينمائي "ذا كت" للمخرج الألماني ذو الأصل التركي فاتح أكين - 2014
- 3- فيلم سينمائي "1915" - 2015
- 4- فيلم سينمائي "آرارات" - 2002
- 5- فيلم وثائقي "إحنا المصريين الأرمن" - 2016
- 6- فيلم وثائقي "أرمني" - 2018 - <https://vimeo.com/248301320>
- 7- فيلم وثائقي "العربية تروي جانباً من قصص الأرمن في مصر" - <https://www.youtube.com/watch?v=RkQTDHfVH9E>
- 8- فيلم وثائقي "بعض مشاهير الأرمن في مصر" - <https://www.youtube.com/watch?v=VbMQk-0Ciww>

Ermenilerle İlgili Yayın Yapan Web Siteleri

- <https://www.wataninet.com/>
- <https://noursat.tv/tv/nour-el-kodass/live>
- <https://www.facebook.com/NoursatNetwork/>,
- <https://www.youtube.com/c/NoursatNetwork/community>
- <https://www.aztagarabic.com>
- <https://arabi21.com/>
- <https://info.wafa.ps/>
- <https://www.elbalad.news>

<https://www.facebook.com/Gazirecom/>
<https://www.qenshrin.com>
<https://www.alaraby.co.uk/>
<https://www.facebook.com/armenianegypt>
<https://www.watanserb.com/>
<https://www.marefa.org/>
<https://www.ahewar.org/F>
<https://www.inbaa.com/>
<https://st-takla.org/>
<http://www.ancme.net/>
<https://www.facebook.com/armenian.issue1915>
<https://www.copts-united.com/>
<https://www.dig-doc.org/>
<https://www.agos.com.tr/>
<https://sputnikarabic.ae>
<http://www.ancme.net>
<https://khabararmani.com>

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler

Soyadı, adı : Işık, İrfan
Uyruğu : T.C.

Eğitim

Derece	Eğitim Birimi	Mezuniyet tarihi
Yüksek lisans	Gazi üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Arapça Anabilim Dalı	2005
Lisans	Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Arapça Öğretmenliği	1989
Lise	Ankara Merkez İmam Hatip Lisesi	1985

İş Deneyimi

Yıl	Yer	Görev
1996'dan beri	Millî Eğitim Bakanlığı	Arapça Öğretmeni

Yabancı Dil

İngilizce, Arapça

Yayınlar

İlkokul, Ortaokul ve Lise Arapça Öğretim Program ve Kitapları

Hobiler

Yüzme, Balık Avı, Bilgisayar ve Arapça Öğretimi

